7869/1.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI KÖNYVTÁR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
FÖLDES BÉLA

VII

KÖZGAZDASÁGI ÉRTEKEZÉSEK

UJ SOROZAT

AZ ELSŐ KÉT KÖTET A MAGY. TUD. AKADÉMIA ÁLTAL A NAGY JUTALOM MARCIBÁNYI-DIJÁVAL KITÜNTETVE

IRTA:
FÖLDES BÉLA

I. KÖTET

BUDAPEST, 1909.
GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA
IV., VERES PÁLNÉ-UTCZA 16.

FÖLDES BÉLA:

KÖZGAZDASÁGI ÉRTEKEZÉSEK

UJ SOROZAT

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI KÖNYVTÁR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
FÖLDES BÉLA

VII.

FÖLDES: KÖZGAZDASÁGI ÉRTEKEZÉSEK

UJ SOROZAT

BUDAPEST, 1909.
GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA
IV., VERES PÁLNÉ-UTCZA 16.

M. Pol. O. 7869/1.

KÖZGAZDASÁGI ÉRTEKEZÉSEK

UJ SOROZAT

AZ ELSŐ KÉT KÖTET A MAGY. TUD. AKADÉMIA ÁLTAL A NAGY JUTALOM MARCIBÁNYI-DIJÁVAL KITÜNTETVE

IRTA:
FÖLDES BÉLA

I. KÖTET

BUDAPEST, 1909.
GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA
IV., VERES PÁLNÉ-UTCZA 16.

162077

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növedéknapló
1935 év 1331 sz.

„A NAP" UJSÁGVÁLLALAT NYOMDÁJA
BUDAPEST, RÖKK SZILÁRD-UTCZA 9.

R
1977

ELŐSZÓ.

A „Közgazdasági Értekezések" 1902-ben megjelent két kötete némi érdeklődést keltvén, talán menthető, hogy egy újabb kötet megjelen. A dolgozatokat többnyire bővítettem és kiegészítettem; az elsőt azonban, mely 1870-ben, tehát harmincznyolcz év előtt megjelent, mint első nagyobb tanulmányom, csak stiláris tekintetben dolgoztam át. Némi megnyugvásomra szolgál, hogy ha a dolgozat egyes részeit természetesen az élet és tudomány túlhaladta, de ezen nehéz, a XIX. század szfinxének nevezett probléma tekintetében első tanúlmányaim alapján körülírt programm körülbelül megfelel annak az iránynak, mely a gyakorlati életben nagy jelentőségre emelkedett.

A második értekezést főleg azért közöltem, hogy mutassam, miszerint a természettudományi felfogás egy magyar dolgozatban már oly időben megszólalt, midőn sem *Schäffle*, sem *Lilienfeld* munkája még nem létezett és a következő két dolgozat figyelmes olvasója is észre fogja venni, hogy azok írója erősen a természettudományi gondolkozás irányát követte.

Az ötödik dolgozatot különösen *Comte Ágoston* elméletének bővebb ismertetésével egészítettem ki.

Azon reményben, hogy e kötet is némi érdeklődést fog kelteni, átadom amaz olvasóközönségnek, mely engemet idáig szives volt követni.

Budapest, 1908 végén.

Földes Béla.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A SZOCZIÁLIS KÉRDÉSRŐL.

NEMZETGAZDASÁGI TANULMÁNYOK.[1])

Bevezetés.

Két törvény az, mely a világokat kormányozza, mely a csillagokat egymáshoz köti, az ég tündérszerü alkatát képezi és a bolygók csodás körjárását előszabja. Ez a két törvény: *a vonzódás és taszitás.*

És két törvény teremté az emberi társadalmat, s ez társadalmi létünk két természettörvénye. Ezek kormányozzák az emberi természetet az egyesek mikrokosmusában és az államok nagy, elenyészhetetlen egyetemében: vonzódás és taszítás az emberek között, vagyis: *közösség és egyéniség.* A közösség az emberek iránti szeretetben, az egyéniség az önnön maga iránti szeretetben valósul. Ezeknek is egyensúlyban kell lenniök: különben összedőlne társadalmunk remek alkata.

Éppen a tizenkilenczedik század sarjadékai kötelesek az emberi szeretetet kiterjeszteni mindnyájokra, kik czélra nézve egy egészet képeznek; kiterjeszteni különösen azokra testvéreink közül, kiket felemelni törekedünk nyomoruságos helyzetükből, kiket felemelnünk kell szel-

[1]) Megjelent 1870-ben (Pest, Aigner). Lugossy álnév alatt.

lemileg, erkölcsileg és gazdaságilag — a munkásokra. Terjeszszük ki a közösséget ezekre és mindnyájokra, mert ez követelménye az emberi természetnek.

De az egyéniség törvényét is szem előtt kell tartanunk. Az ember nemcsak egy gyürü a nagy lánczolatban, nemcsak a résznek egy része, mint Faust mondja, hanem egészet képez, melyet ki kell mivelni, ki kell fejleszteni. Mert az egységnek nem szabad egyoldalusággá, a közösségnek nem szabad közömbösséggé, az összhangnak nem szabad egyhanggá, monotoniává válni. Mert jaj azon társadalomnak, hol az emberek csak üres adószámok, csak számtani egységek, nyomorék hányadai a teljes egyenlőséget követelő államosztónak.

Tehát mindnyájunk közössége, kik egy czél után törekedünk — az emberiség fejlődése után — közösség fejedelmek és parasztok, tőkések és munkások között, közösség és emberi szeretet mindenütt, hol természetellenességekkel kell harczolnunk, de eltaszítás, elkülönítés, egyéniség és önszeretet, hol azon feladat áll előttünk: az emberi kebelben rejlő legkülönfélébb nemes csirákat felélesztení, kifejleszteni, a sokféle hajlamokat és képességeket megérlelni. Igy fejlődjék önnön magában a kis emberi világ, a mikrokosmus és terjedjen ki lassanként az emberiséget átkaroló makrokosmussá.

Ez azon álláspont, melyből kiindulok a munkáskérdés és annak megoldására szükséges reformok megvizsgálásánál.

A MUNKA

Minél magasabb a cultura, annál tiszteletemeltóbb a munka, vad népek ellenben mint rabszolgához illőt megvetik.

Roscher.

Lépjünk ki a világ nagy vásárterére és tekintsünk körül! Nézzük az óriási műveket, melyek szemeink előtt ki vannak tárva! Hatalmas épületeket, melyeknek lakói ezerek után számíttatnak gordiusi csomót, tömkelegeket képeznek, melyek óráknyira terjeszkednek; a zajos gyárakat, melyekben számtalan kéz, számtalan fő működik, melyekben óriási mozdonyok szüntelen szorgalommal és legfinomabb pontossággal a kemény vaslemezeket csinos alakokká idomítják, királyok és koldusok számára szöveteket készítenek; hajókat, melyek a békés parthoz simulnak — in litore condunt; melyek messze földekről áruczikkeket, füszereket, a czukornád édes nedvét és a kávé jóizü babjait hozzák, melyek mint az életerek a vért, úgy földrészről földrészre a fölösleges nedveket és anyagokat viszik és kicserélik; a sodronyt, melyben a villanyosság szapora életereje levegőn, földön és tengeren át a legmesszebb vidékekre röpül, mesterséges idegrendszer módjára földeket és népeket összekötvén, gondolatokat, nagyokat és magasztosakat közölvén és az embert azon megszorító határokon túl felemelvén,

melyeket térnek és időnek nevezünk; a horkoló gőzlovakat, melyek a világkereskedelmet közvetítik, a polgárisodást előmozdítják, a sivatagokat kertekké változtatják át, vad és sülyedt népeket felemelnek; kinek köszönjük mindezt?

Nézzük a művészet és tudomány műveit! Amaz diszíti városainkat, szépíti házainkat, lakásainkat, nemesbíti életünket; mert nemesbítve hat a művészet reánk, anyagi és szellemi életünkre, felemel bennünket a csupa életszükségleteit kielégítő állat fokáról az élvezet isteni polczára. És a tudomány? Ki kételkednék abban, hogy haladásunkat, hogy polgárisodásunkat csak általa foganatosíthatjuk, hogy a tudomány képezi az emberiség harmoniáját, az élet ellentéteit kiengesztelvén, hogy mindegyikünk, a kézműves és tudós, az államférfi és magánember a tudomány boldogító forrásából merít. És kinek köszönjük a művészetet és tudományt?

És vessünk végtére minmagunkra egy pillantást! Mily távol áll a tizenkilenczedik század embere a kalózati korszak ősemberétől, ki durva követ használt egyedüli eszközéül és a jótékony tüzet nem ismerte; mily távol a lefolyt századok vad népeinek természetállapotjától? És kinek köszöni a tizenkilenczedik század a haladást szellemi, erkölcsi és anyagi téren? Kinek köszöni élvezetteljesebb létét, kinek szabadságát nyilvános és magánéletben, kinek felvilágosodását, mély belátását az őt környező külvilág viszonyaiba, a természet titkaiba, bolygónk és nemünk rég letünt és elfeledt gyermekéveibe; kinek a természet és törvényeinek felismerését, azon ismeretet, melylyel századok és ezredek mulva történendő természeti eseményeket előre mondhatunk, melylyel egy *Herschel* a világegyetem végtelen tereit távcsövével áthasítja, új világokat felfedezvén; melylyel

egy *Laplace* a csillagoknak útjokat elészabja, egy *Kirchhoff* a napot elemezi, egy *Wöhler* a természet rejtélyeit felfedezvén, a szerves anyagokat mesterséges úton előállítja, egy *Darwin* új természettant teremt, melylyel egy *Liebig* a talaj physiológiáját, *Humboldt* és *Schleiden* a növényzet physiológiáját és *Moleschott* az ember physiológiáját felfedezik: kinek köszönjük mindezt, a mit hiába kerestek a történet legnagyobb férfiai. Feleletem, a munkának!

Talán azt fogják mondani: ez tulbecsülése a munkának, mely nem egyéb, mint eszköz, csak mint ilyen méltányolható. De ez nem elég: mert valamint a nagyszerü gép sokkal becsesebb azon szövetnél, vagy azon tűnél, melyet előállít, úgy a munka is magasabban áll a pillanatnyi, elmuló termékénél. Szépen mondja azért *Stein*: A munka a szabad önelhatározásnak érvényesítése a természetben és ennélfogva a személyi szabadság eleven megvalósítása. Ez által forrásává lesz az emberiség minden fejlődésének; mert örökké ugyanaz, mint az emberek személyi lényege, de egyszersmind örökké új, mint a szükséglet és az anyag. Végtelenül gazdag és sokféle, mert a természetnek egész létét a személyiség egész belső erejével meghódítani tanítja. Az ember szabadságának valóságos létesülése, s azért feltétlenül szükséges és ezen értelemben véve az emberiség a munkára teremtetett. Onnan származik, hogy a legjobb emberek és a legjobb állapotok munka nélkül tönkre jutnak.

Ugyanezt mondja *Arnold* is a következő szavakban: A munkának gazdasági jelentősége nem a jószágok mennyiségében áll, melyeket termel, hanem mindenekelőtt abban, hogy a munka az embernek egyedüli eszköze, hogy erkölcsi feladatának megfeleljen.

A munka az emberiség nevelési és polgárisodási eszköze, mely önmagában és önmaga által jelentőséggel és értékkel bír. A munkát tehát nem azért kell becsülnünk, mivel termékei mulékony szükségleteinknek szolgálnak, hanem azért, mivel az embert szebb és nemesebb életfokra emeli, mint ezt már *Helvetius* oly szépen kifejezé. Ez a munkának ethikai jelentősége. Az ember, ki renyheségében lesülyednék és lealacsonyodnék, ki munka nélkül az ősállapot állati polczán megmaradt volna, a munka által emelkedett és előrehaladt; a munka felélesztette életszellemeit, tanította gondolni és gondoskodni, látni és előrelátni, a természetet és önmagát megismerni. Ez a munkának belső értéke, melyet sokkal többre becsülünk mulékony eredményeinél, s így róla is azt mondhatjuk, mit *Lessing*, a németek legnemesebb remekírója az igazságról mond: ha isten jobbkezében minden igazságot elrejtve tartana, balkezében pedig az egyedüli benső és eleven ösztönt az igazságra, habár azon toldalékkal, hogy örökké tévednem kell és mondaná hozzám: válassz! én alázatossággal balkezébe esnék és mondanám: atyám, add, a tiszta igazság úgyis csak neked való!

A munkának ezen mélyebb felfogásához korunk szelleme vezet. A munka legnagyobb fontossággal bír egész fejlődésünkre; az emberiség magasabb törekvései és czéljai mind összhangzásban állanak, s azért látjuk, hogy a munka nemcsak a nemzetgazdák által oly nagyra becsültetik, hanem erkölcstanárok is hirdetik nemesbítő befolyását.

De a munkának ilynemü méltányolását csak a kereszténység filantropikus tanainak általános elterjedése óta találjuk, mint *Lecky* mondja: Végtére megmozdult ezen chaotikus társadalom felé a kereszténység szelleme és bajait, melyek azt görcsösen átjárták, nem-

csak enyhítette, hanem ujjá alakította azt teljesen új alapon. Csak a kereszténységnek mély erkölcsi szelleme, egyesítve a germanismus komoly természetével tekintették a munkát ily álláspontból. Mert eltekintve némely mélyebben látó gondolkodótól, mint *Platón*, *Aristoteles*, *Thukydides* és különösen *Seneca*, — ki szellemdúsan értelmezé a munka fontosságát, s így a rabszolgaságot is rosszalta, ipart és gazdálkodást ajánlt — az egész ó-kor megvetéssel bélyegezte a munkát, mely a szabad emberhez nem illett s mint ilyen a rabszolgákra bizatott. Igy könnyen magyarázhatjuk meg azt, hogy sem a rómaiaknál, sem a görögöknél a munka működésének és különféle tényezőinek helyes felfogását nem találjuk. Hasonlóképpen az indusoknál, mint szemlélődésre hajló népnél, melynél az anyag utáni esengés meg volt tiltva; a zsidóknál, kiknél a kézművesek a legalsóbb néposztályt képezték, a munkát pedig az első bűnesés büntetésének tekintették. Igaz ám, hogy a rómaiak később megismerkedtek a munka áldásával, de akkor is rabszolgákra bizták, s csak a földmivelést tekintették szabad emberhez méltónak. A munkásnak szociális helyzete pedig nem lehetett előnyös ott, hol a munkát magát gyalázattal sujtották. Azon felfogás, hogy a munkán alapszik népek és államok jóléte, általánosan hiányzott az ó-korban. A rabszolgát — s ez végezte nagyrészt az egész munkát — csak élő eszköznek tekintették, mely jogok tárgya volt, de legcsekélyebb igényt sem tarthatott arra, hogy jogok alanyává is tétessék. És ezen körülményt nem lehet eléggé kiemelni, mert ebben rejlik egy, a munka szerepét az ó-kori gazdaságban jellemző főmozzanat. Ehhez járul még az ó-kori naturálgazdaság korlátoltsága, mely magával hozta azt, hogy tulajdonképpen és főképpen csak haszon-

értékek termeltettek, a munkának jelentősége tehát a magángazdaság szük körére szorítkozott, ezen körön kivül pedig sok ideig még igen alárendelt szerepet játszott. S habár találkozunk Róma utolsó korszakában jobban kifejlett közlekedési és üzleti élettel, sőt a Caesarok alatt szervezett gazdasági élettel, ezek csak a mammonismus és a caesarismus pénzvágyának és fényüzésének következményei: a szabad munka nyomára még sehol sem akadunk.

A középkorban is sajátságos viszonyokat találunk. A föld — az akkori idők legnevezetesebb tőkéjének képviselője — kötöttsége a munka kötöttségét is vonta maga után. Igy a közlekedés és termelés korlátozva volt; a termelési módszerek még nem fejlődtek s a középkornak csak egy érdemet, de annál nagyobb érdemet tulajdoníthatunk, hogy éppen a középkor vívta ki azt a helyet, melyet a munka azóta méltóan elfoglal. A középkor testületi szellemének befolyása alatt szervezkedett a munka, fejlődött czéhben és kézműben, ezeken pedig alapszik a jólét és gazdagság, melyet az ipart képviselő középkori városokban látunk. A kézműnek egyesítése a czéhben rendszeres organizmusban a munka szervezkedését eszközölte, miáltal a termelés emelkedett, javult és egyáltalában czélszerűvé vált. Mikor azután a pénzgazdaság az eddigi naturalgazdaság helyébe lépett, egyengettetett az út azon nagyszerü reformoknak, melyek a gazdaság mai alkatát létrehozták.

Az újkor egészen más irányt adott a munkának. Az új világrészek felfedezése, a kereskedelemnek és közlekedésnek ez által való kiterjesztése, a nemes érczek nagy tömegei, melyek az európai piaczra folytak, a nagyfontosságu találmányok okozták, hogy a munkának szerepe egészen megváltozott, sőt újkori gazdaságunkban

főfontosságuvá lett. A munka képzelhetetlen lendületet vett, a termelés végtelenbe nőtt, a tőke mozgékonyságában nyert és így csak egy lépés hiányzott ahhoz, hogy az ipari munka, a gyári üzlet, a czéhi üzletmóddal szemben előtérbe lépjen és túlsulya biztosíttassék. Ezen lépés megtétetett a gépek feltalálásával; s így itt állunk az újkor küszöbén, hol a munka a nagyszerü termelési módszerek feltalálásával és az azzal kapcsolatban álló munkamegosztással és munkaegyesítéssel világtörténelmi jelentőséget nyert, hol az ipar a gazdaság leghatalmasabb tényezőjét képezi, sőt többé-kevésbé a jószágélet nagy organizmusát szabályozza.

Kezelebbről tekintvén azokat a mozzanatokat, melyeknek befolyása alatt ezen fejlődés történt, első pillantásra azt látjuk, hogy közöttük legfontosabb: a munkamegosztás, a munkaegyesítés, a munkának támogatása és segélyezése nagytőkék által és a munkának szabadsága.

Smith Ádám, az újkori nemzetgazdaságtan legnagyobb korifeusa, a munkamegosztás előnyeit röviden a következőkbe foglalja össze: 1. fokozott ügyesség, 2. időbeni takarékosság, 3. gépek és szerszámok feltalálása, melyek a munkát könnyebbítik. A munkamegosztással összeköttetésben áll továbbá az egyesek képességeinek czélszerübb felhasználása, tehát a munkának szaporitása, tehát a termelésnek emelése, mi aztán a jólétet előmozdítja. A munkamegosztás nem egyéb, mint a legczélszerübb mód az emberi erők legelőnyösebb felhasználására és egyesítésére.

A munkamegosztáson alapul — mondja *Roscher* — az emberiség minden kulturája és *Schäffle:* Az erőháztartás egyetemes törvénye, melynek megtartásától a polgárosult életben, a legmagasabb műveltség, a népes-

ség legnagyobb száma és legmagasabb hatály elérése, quantitativ és qualitativ legmagasabb műveltség, a népek legnagyobb és legmagasabb műveltsége függ, egy törvény, mely éppen ezért épp oly magasrangu erkölcsi elv, mint a társadalmi összlét jogi elve, mely nélkül még a theologiai eszménynek, az isten tökéletes országának e földöni elérését egyáltalában nem képzelhetni — ezen törvény, a természeti külvilág átváltoztatására az emberi kulturczélok eszközi organizmusává, követeli a munkamegosztást, a külön termelési erők szervezkedését egy összefüggő rendszerben, a család, a törzs, a nemzet, az egész emberiség tagjainak termelési összeműködését. A munkamegosztás egy társadalmi szervezkedés, melyre benső okszerüségénél fogva már a kultura első kezdetével az ember kényszeríttetett. A tudomány *Platótól* kezdve, ki az állami organizmust a munkamegosztásra alapította, egészen *Smith Ádámig* csak elvileg hozta öntudatára a régóta létező munkamegosztást; napjainkban a munkamegosztás előnyei köztudomássá váltak. A legáltalánosabban kifejezve pedig a munkamegosztás az emberi termelés, mint szervezett közösség, gazdasági oldala annak, mit az erkölcstanárok erkölcsi közösségnek neveznek.

Igaz, hogy a munkamegosztás nem foganatosítható mindenütt és minden iparágban; hogy függ a foglalkozás nemétől, a tőke nagyságától, a piacz kiterjedésétől s más fontosabb tényezőktől. Igaz, hogy a munkamegosztás fejlődésével némi visszásságok kikerülhetetlenek; hogy különösen a munkások szellemi és testi erőinek egyoldalu kifejtése az átmenetet az egyik iparágból a másikba, mint azt válságok gyakran szükségessé teszik, nehezíti; a testnek egyoldalu és gyakran káros fejlődése, mely az egészségre és életre leghátrányosab-

ban hat, továbbá válságok, melyek a munkások jólétét veszélyeztetik, a munkamegosztás kiséretében megjelenni szoktak. De mindebből nem következtetünk peszszimisták módjára a munkamegosztás káros voltára, mivel az egyoldaluság a műveltség fokozásával, a nyilvános életben való részvétel által el fog tünni, a munkásnak gazdasági viszonyainak ingatagsága pedig a munkamegosztás által előmozdított tőkeszaporítással megszünik. És ezért csak helyeselhetjük *Mangoldt* szavait: A munkamegosztás további fejlődésében különféle hátrányok is előtérbe léptek. A munkások kiképzése egyoldaluabb lett, a foglalkozások változtatása nehezebbé vált, mely körülmények következtében a munkások helyzete is némely viszonyban önállóságából vesztett. Továbbá a forgalom nagyobb bonyolultsága, mely legalább részben a munkamegosztásra vezethető vissza, a termelés és fogyasztás közti helyes viszonyt többször túllépni engedte és így kereskedelmi válságokhoz vezetett. De bármily nehéz ezen hátrányokat tagadni, azoknak elhárítása a munkamegosztás megszüntetése által nem érhető el, de a munkamegosztással összekötött minden előny megszünnék. Azonban várhatjuk azon hátrányok megszüntetését, mint természetes következményét az összes gazdasági állapotok haladó fejlődésének, mely hosszabb szünetek és jobb segédeszközök által a hivatás egyoldaluságának kártékony befolyásait kiegyenlíteni engedi és a jószágforgalom feltételeibe való mélyebb belátással a termelés tökéletesebb állandóságát lehetségessé teszi. De éppen erre nézve a munkamegosztás további kifejtése egyike a leglényegesebb feltételeknek és mondhatni, hogy az említett hátrányok nem onnét származnak, mivel a munkamegosztás túl van hajtva, hanem inkább onnét, hogy még nincsen eléggé kifejtve.

A mi a munkaegyesítést illeti, ide számítjuk a tőke és munkaerő czélszerü egyesítését a vállalkozó kezében, a legjobb termelési módszerek alkalmazását, a legolcsóbb piaczok felkeresését, a tőkék olcsó megszerzését, mely tényezőktől a vállalat virágzó állapota függ.

A munka emelésének fontos tényezőihez számítjuk továbbá a tőkét, mely nélkül a nagy üzlet, a drága gépek, szerszámok és épületek megszerzése, befektetések, a nyers anyag nagy készlete, a munkabérek és más czélokra szükséges pénzek bősége lehetetlen, mind oly összegek, melyek a termelés folyamában nélkülözhetetlenül szükségesek és gyakran csak évek után a vállalkozó pénztárába visszafolynak.

A mi végre a munka szabadságát illeti, elvitázhatlan tény, hogy valamint az újkorban elismert hivatásválasztás korlátlan szabadsága, úgy a keresetek szabad élvezete is a munkát tetemesen emelte. Ha mindenki azon pályára léphet, melyhez benső hajlama van, mindenesetre többet fog termelni, mintha kedv nélkül, nem szabadon választott foglalkozási nemben működik. Ha mindenki szabadon élvezi munkájának eredményét, gyümölcsét — nem úgy, mint a rabszolga, ki, mit dolgozik, urának dolgozik, ki legszükebben él, míg ura dőzsöl — akkor a munkához való serkentés növekedik, mert az élvezet reménye mindenkit szorgalomra buzdít. Ilyen munkaszabadság mellett az átokteljes munka helyébe a munkálkodás és tevékenység szabad kedve, az emberi erők önmegfeszítése lép, és ily alapon a szociális kérdés megoldása gyorsabban fog történhetni, mint azon boldog kor elővarázsolása által, a melyben majd — az utópiák szerint — a munka fölöslegessé válik, mikor a föld mindent fog teremteni, a nap örökké fog ragyogni az északi sarknál, a tengerek czitromlévé fognak válni,

a czethal anticzethallá lesz, mely — mint most a hajók — az embereket országból országba, földrészből földrészbe, tengerről tengerre fogja vinni, mikor az ember az élvezet mámorából soha fel nem ébred!

„Mikor az ember — mondja *Mangoldt* — a természeterők meghódítása által egyszerü munkásból mindinkább a természet urává lesz, az őt illető cselekvésekben egyszersmind nagyobb és nagyobb mérvben saját kiképeztetésének és belső kielégítésének eszközét találja. Hogy ez általában áldásává váljék és mennyiben, ez főleg az ethikai műveltség fokától függ és nem minden könnyítése a munkának úgy tekinthető, mint valódi nyereség, hanem csak az, mely egyszersmind az erkölcsi erő és önkorlátolás megfelelő emelésével jár karöltve. Mert a hol a belső ösztön, magát mindinkább kiképeztetni, hol az egyes tehetségek összhangzó megvalósítására való kedv hiányzik, ott az erőmegfeszítésre czélzó külső kényszernek lazultságával nem okoztatik más, mint henyeség és erkölcstelen élvezethajhászat, ezáltal pedig a társadalmi alkat alapjai aláásatnak, a polgáriasodás nem halad előre, hanem hátramarad. A jelenkorra nézve ebben egy sürgős felszólítás rejlik, az itt különösen tekintetbe veendő alsóbb néposztályok erkölcsi emeléséről gondoskodni, egy annál sürgetőbb szózat, mennél hatalmasabbak azon változások, melyeket a termelés viszonyai a felfedezett természettitkok gyakorlati érvényesítése által tapasztaltak és előreláthatólag még tapasztalni fognak; csak erkölcsileg edzett népek lesznek képesek ezen változásokból boldogabb állapotokat megteremteni.“

MUNKABÉR ÉS TŐKE

„Minden rendnek, mely egy jövedelemágat képvisel, azon öntudatban kell élnie, hogy az ő érdeke az egész nemzetgazdaság érdekével összeesik.“
Roscher.

Ha egy pillantást vetünk a munka fent előadott fejlődési menetére, könnyen a következőket állapíthatjuk meg: Az ó-kor gazdaságának alapja a rabszolgaság intézménye volt. A munka és munkatermék egy birtokosé volt, de nem a termelőé, hanem a termelő uráé. A középkorban a munkára való tulajdon egy össz-tulajdon által korlátozott joggá fejlődött. A mai korban a munka a munkás tulajdona, a ki gazdaságilag szabad is. De mai nap sem képezi a munkatermék a termelő munkás tulajdonát, hanem a munkás, mint idegen anyagok feldolgozója, a jószágtermelésnél közremüködvén, jutalmát a termelés jövedelmének egy bizonyos osztalékában találja.

Ebből kiviláglik a munkabér természete, a mint az iparunk viszonyaiból és egész kulturéletünkből foly. A pénzgazdaság meghonosulásával az első támadás tétetett a jobbágyság rendszere ellen és a munkás, ki azelőtt a göröngyhez köttetett és a naturalgazdaság korlátai között minden önállóságát elveszté, anyagilag szabaddá lett; és nem is történhetett máskép, miután a franczia

forradalom a szabadságot, mint az emberi jogok legelsejét hirdette.

De a bérrendszer természetes jogosultságát még abban a körülményben is bírja, hogy tőke, segédeszközök és fogyasztási törzs nélkül a munkás biztos jövedelemre szorul fentartása czéljából. A munkás korszakunk munkamegosztásos gazdaságában nem várhat a termelési értékek likvidációjára, mi gyakran csak hosszu évek után történik. Fentartása végett szüksége van mindennapi bérre, hogy munkaerejét reprodukálja. Ebben fekszik a bérrendszer gazdasági jelentősége és szükségessége.

Látjuk tehát, hogy a bérrendszer kulturirányunk szükséges következménye; erkölcsileg, mivel *Grotius* óta a természetjog minden embernek személyiségét, tehát egyenlő jogosultságát tanítja; politikailag, mivel a mult század vége felé kitört forradalom szabadságot és függetlenséget követelt; gazdaságilag, mivel a munkamegosztásos iparunk a termékjövedelem ezen felosztását szükségessé tette.

A munkabér természetének imént kifejezett mélyebb felfogásánál tovább ujabb időben nem igen haladtunk. Ezen értelmezést pedig legelőször *Thünen* jeles munkájában „Der naturgemässe Arbeitslohn" adta. Még *Smith* sem fejtette ki eléggé világosan ezen tant, *Ricardo* pedig a munka „natural price"-ét a termelés költségeitől függőnek mondta, melyet *Malthus* „more innatural price"-nek mond; *Thünen* az, ki legmélyebben fogta fel a munkabér természetét és jelentőségét. Ő úgy tekinti a munkabért, mint egy külön osztálynak, — a munkásosztálynak jövedelmét; szerinte ezek szintén tőkés emberek, kik tőkéjük használatáért kamatot kapnak. És ez caeteris paribus a munka természetszerü ára. Mennyivel

szebb ezen felfogás az angol nemzetgazdák chrematistikai felfogásánál, kik a munkást élő gépnek tekintik, mint ezt még *Smith* sem tudta elkerülni.

Nézzük már most röviden a munkabért meghatározó tényezőket, minthogy ezen tárgy legnagyobb fontossággal bir.

A munkabér függ mindenekelőtt a kínálattól és kereslettől. Ez a nemzetgazdaságtan egyik legnevezetesebb törvénye, melynél azonban, valamint észleleteinknél egyáltalában, ne feledjük el azt, hogy tudományunkban nem léteznek általános törvények; itt minden viszonylagos és csak a viszonylagosság általános, mint *Arnold* mondja. És ezt tennünk kell következő okokból: 1. nem szabad a munkapiaczot úgy tekintenü, mint egy konszolidált egészet, nem úgy, mintha itten nagy tömegek egymással szemközt állanának; 2. kereslet és kínálat sohasem jelentkeznek egy az eddigi viszonyok által többé vagy kevésbbé határozott ár nélkül; 3. gyakran még a szokás, a körülmények befolyása és más számításba nem vehető tényezők ellenhatást gyakorolnak ezen törvény ellen; 4. nagy hibája a nemzetgazdászoknak végtére az, hogy eléggé nem különböztetik meg a munkát a munkástól, mi azt jelenti: habár a munkának kereslete és kínálata egészben véve a munkának árát meghatározzák, mégis a munka ára egyik ágban leszállhat, habár a másik ágban munkások keresetnek, minthogy a munkások nem helyezhetők át oly könnyen egy munkából a másikba; a fonó nem alkalmazható a szövőszék mellett, habár ez ágban a munkakereslet följebb rugtatta a bért.

Ha tekintjük azt az árt, mely mellett a munka kínálata lehetséges, azt találjuk, hogy az elsősorban a munka termelési költségeitől függ. Ezen költségek a munká-

sok életmódja (standard of life) által határoztatnak meg; ezen költségek nagyobbak művelt népeknél (l. az angol munkásokat), kisebbek műveletleneknél. Nem ereszkedvén mélyebben ezen anyag fejtegetésébe, csak annyit jegyezzünk meg: miután a termelési költségek határozzák meg a munkabér minimumát, ennek magassága nagyrészt a munkások által határozható meg; egy szóval a munkabér és a munkások szükebb vagy kényelmesebb életmódjuk, nagyobb vagy kisebb szükségleteik oki és okozati viszonyban állanak egymáshoz.

Igaz azonban, hogy a munkabérben a legritkább esetekben fizettetnek meg a munka valódi költségei, melyek a legkülönfélébb tényezőkből alakulnak, hanem fizettetik azon költség, mely az egyes munkás életének fentartására okvetetlenül szükséges.

A munkabér nagysága különben még a foglalkozási nemtől, valamint azon tőkétől függ, mely a munkások fizetésére fordíttatik; ebből egyszersmind világos az is, hogy a bér magassága nincsen összeköttetésben a tőke nagyságával, tehát nem is függ annyira a szívtelen tőkésektől, mint azt a pesszimisták hiszik, hanem függ az ipar fejlődésétől, nem annyira a tőke abszolut magasságától, nagyságától, mint annak gyors növekedésétől. Ezt mutatja különösen Amerika ipara; továbbá függ a népesedési viszonyoktól és az azzal járó nagyobb vagy kisebb munkakinálattal. De azért korántsem esküszünk *Ricardo* törvényére, minthogy éppenséggel nincsen bebizonyítva, hogy a jólét emelkedése leginkább a nép szaporítására, a bérek csökkenése pedig a nép kevésbítésére serkentene, mert különben az emberi haladás iránti hitről, mint agyrémről le kellene mondanunk. Sőt bizonyos, hogy a munkabér emelkedése legtöbb esetben a standard of life javítására fordíttatik és a műveltség

elterjedésével fordíttatni fog; csökkenése pedig nem vezet minden esetben a népesség alábbszállítására, amint gyakran is láttunk oly munkástömegeket, melyeknek szükségletei az élelmezés természetszerü mértéke alá nyomattak, a nélkül, hogy a népnek — *Ricardo* törvényében feltételezett — kevésbítése és gyorsabb halálozása a bér emelését maga után vonta volna; említjük csak a sziléziai munkásokat és a köztük uralkodó nyomort, tespedést. Egyszersmind azt is látjuk ebből, — s ezt különösen hangsulyoznunk kell, — hogy a munkabér minimális határa nem határoztatik annyira fizikai, természeti, hanem főleg és leginkább ethikai elemek által és így ezeknek szaporítása és erősítése a munkáskérdés megoldásánál legnagyobb horderővel bír. Egy gyenge, nyomorék munkásosztály bekövetkezendő válságok idejében a standard of life oly lenyomását is türi, mely természetellenes, egy erkölcsileg edzett nép erkölcsi és szellemi szükségletekkel, soha!

Taglaltuk ezen rövid vázlatban a munkabér természetét; láttuk, hogy a munkabér-rendszer újkori munkamegosztásos iparunk követelménye volt; hogy a munkabér leginkább a termelési költségektől függ; hogy nem szenved csorbát a tőke szaporítása által, sem az ipar fejlődése által, sőt éppen ezekkel együtt emelkedik, mint ezt a tőkeképző Amerika példája mutatja; hogy a munkabér minimális határa inkább függ ethikai, mint fizikai okoktól, hogy a munkásosztály jóléte ezen ethikai elemek meggyökerezésétől függ s így ezen osztálynak java és jaja saját kezében fekszik. Átmegyünk most olyan tárgyra, mely szükségképpen összekapcsolandó a munkabérről szóló fejtegetésekkel, ezekkel szoros összefüggésben lévén.

A szocziálistáknak és szocziáldemokratáknak az új-

kori ipari társadalom ellen intézett főtámadása abban áll, hogy a tőke túlhatalmaskodását, melyet társadalmunkban lelnek, kárhoztatják, azon tőkeét, mely átka az emberiségnek, mely a munkást, ki egyedül bir minden joggal, elnyomja, a legkegyetlenebb zsarnokság martalékává teszi, szóval a társadalmat két ellenséges táborra osztja, mely előbb-utóbb egymásra rohanván, romba döntendi a társadalom aláásott alapzatát. „Eigenthum ist Fremdthum" mondja *Lassalle*, *Proudhon* híres mondatát — la propriété c'est le vol — fordítván. És daczára ennek, minden józan embernek az a meggyőződése, hogy a tőke szükséges az emberek erkölcsi és anyagi emelkedésére, mint azt *Lecky* jellemzően monda a következő szavakban: a nemzetgazdaságtan bizonyítja, hogy a munkabér oly szükségképpen függ egy viszonytól, mely létezik a munkások fizetésére fordított összeg és azoknak száma közt, kik abban osztozkodnak, hogy a kormányok mindennemü közvetlen törekvései a bérek tartós emelkedésének eszközlésére végtére éppen azon osztályra nézve veszélyesek, melyekért tétettek. Bizonyítja, hogy a munkásosztály anyagi jóléte a tőkéknek a népesedésnél szaporább növekedésétől függ és ez csak akkor biztosítható, ha egyfelől a munkás önmagát önkorlátolás által nagyon is gyors szaporodástól megóvja, másfelől pedig a termelés a legnagyobb fokban bátoríttatik, a mi a tőke tökéletes védelmét tételezi fel; mert, a ki nem bízhatik abba, hogy azt, a mit szerzett, megtarthatja, vagy éppen soha sem fog gyüjteni, vagy improduktive rejti el vagyonát. Más szavakkal: a politikai gazdaságtan a kétség lehetőségén felül bizonyítja, hogy ha a gazdagok birtoka elkoboztatik és a szegények közt felosztatik, ezen rendszabály végtére

a legrémitőbb katasztrófát idézné elő, mely ez utóbbiakat érhetné."

A tőke a kultura legalsóbb fokán is szükséges, mert a legkisebb munka sem foganatosítható tőke nélkül, mely a gazdaság primitiv állapotában az élet fentartására szükséges termesztmények készletéből áll. Miután a tőke nem egyéb, mint oly javak, melyek a termelés folytatására elő vannak készítve, vagy mint *Roscher* mondja, olyan termék, mely későbbi termelésre megtakarittatik, a legelső földmivelő sem mivelhette földjeit tőke nélkül, azaz élelmezési készletek, eszközök stb. nélkül. Sőt mondhatjuk, hogy a tőke nemcsak az anyagi életben szükséges, hanem nélkülözhetetlen még a szellemi életben is, a szellemi termelésnél. Hol állana az emberiség, ha minden nemzedéknek a vizsgálódások a-b-c-jénél kellene kezdenie és nem használhatná termékeny tőkéül az elmult korszakok vívmányait? Hol volna a jogtudomány, ha a corpus juris nem nyujtaná neki a nagy római nép jogi tőkéjét csorbítatlanul további használatra? Hol a természettudomány, ha neki a kultura kezdetétől egész napjainkig tett kisérletek és vizsgálódások nem szolgálnának alapul a tudomány további fejlesztésére? A vadság legalsóbb fokán visszatartva az ember nem is ismerné az élet eszményét és gyengébb, mint az állat, csak a természet okkupációjából élhetne.

Igaz, hogy a tőke jelentősége nagyon is növekedett az ipar terjedésével; igaz, hogy nagyobb függetlenséggel, nagyobb szabadsággal ruházza fel birtokosait, nagyobb hatalmat ad nekik a kereslet és kinálat versenyharczában, — ha *Darwinnal* szabad mondani — a lét körüli harczban; — de ne feledjük el azt, hogy a tőke is végelemzésben munka, jövő használatra megtakaritott munka; munka, mely nélkülözéssel és takarékosság-

gal termékét felhalmozta. És nem érdemel már ezen körülménynél fogva is a tőke nagyobb jelentőséget, mint a hosszu éveken át folyó és eredményeit gondosan őrizö és megtakarító munka a szorosabb értelemben vett munkával szemben, a pillanati munkával szemben, mely mint a német közmondás mondja: „von der Hand in den Mund lebt", mely többnyire csak a természeti erő folyománya, csak mechanikai erőt fejt ki, mely önmagát megsemmisíti a sors által szabott circulus vitiosusban: a munka a szükséglet fedezését eszközli, ez megint munkára képesít, mely ismét a folytatására szükséges elemeket, mondhatni tüzelőanyagot állít elő és így végtelenig. Fontoljuk meg azt is, hogy óriási munkamegosztásos iparunk, — melynek haladásunk nagy részét köszönhetjük — bonyolult szervezésében, számtalan előmunkálatok szükségében, a termelési értékek lassu érvényesítésében, mely gyakran csak évek után történik, a termelés szétágazó folyamában előlegezett és felhalmozott munkát, tehát tőkét igényel.

A szociálistáknak a tőke szüksége ellen intézett támadásai alaptalanok. De mit mondjunk azon vádra, hogy a tőkének mai felosztása igazságtalan? Még én sem vagyok vérmes optimista, én sem látom a társadalmat a tökély fokán és a szocziális viszonyokat rózsaszinben, nem tagadom a nagytőkék és az azzal járó pénzuralom — argyrokratia — káros voltát, veszélyes befolyását, de daczára annak, véleményem az, — hogy szemben az eddig tett javaslatokkal, melyek a tőke és tulajdon megsemmisítésével az emberi természetet és az abban rejlő haladási vágy isteni szikráját elfojtani törekednek, szemben a szocziáldemokraták félszeg javaslataival, melyek csak a kommunizmus gyenge másképei, homöopathikus adagai, melyek az államot minden-

nek tulajdonosává akarják tenni. — mindaddig, míg czélszerűbb indítványok nem tétetnek, helyesebbnek találjuk a tőke mostani felosztását és működését; a tőkének mostani magánjellege a legtermészetesebb és azért védjük a mostani rendszert, mint a koordináczió, az összekapcsolás rendszerét, mely a számtalan vagyonegységeket a társadalom élvvagyonának összeműködő előállítására legszorosabban összeköti. Csak ezen rendszer teszi lehetségessé továbbá az álló tőkék alkalmazását, nagyobb javításokat, különösen a mezőiparnál, melyek többnyire csak évtizedek után gyümölcsöznek. Ezen rendszer eszközli az emberiség szolidaritását századokra és ezredévekre, úgy hogy későbbi nemzedékek nagy művek létesítésére hozzájárulnak, melyeket ők is élvezni fognak, így hidak, vaspályák, utak, csatornák stb. előállítására. Csak ezen rendszer teszi lehetségessé a munkások bérének előlegezését, kik nem várhatnak a termékek értékesítésére; az előlegezés megszünésével pedig a munkamegosztás nagy előnyeiről is le kellene mondanunk. Helyesen mondja tehát *Schäffle:* — — Szabad-e azt az intézményt, mely annyi jelentékenyt eszközöl, könnyedén, mint a népgazdasági szervezet elhibázott, túlélt alakját tekinteni, szabad-e a tőkevagyont úgy tekinteni, mint az úgynevezett újkori haramia-lovagok a megsemmisítésnek szentelendő várát? Ez utóbbiaknak, a tőkéseknek ellenségei rendesen nagyon is felejtik, mily roppant erőmegtakarítás éretik el minden jutalmazási igénynek egyszerü tőke által való likvidáczió jával és milyen nagyszerü emelése az előnynek, a nemzeti munkának, a vállalkozói vagyon által való leghathatósabb szervezésével és segélyezésével. Ámbár ama felosztás a kemény igazságtalanságok számos hátrányában szenved, a számítások és

felváltások egyszerűsége, a mint azt a tőkevagyon eszközli, majdnem többet nyom, mint amaz igazságtalanság. Ha a nemzeti munkaerőnek a tőkevagyon befolyása alatt véghezvitt jegeczesedése is még mindig a tömegek kifejezhetetlen és méltatlan szolgaságát okozza, az egész nemzeti munkaerő hatásának emelése, a munkaerőnek a tőke által foganatosított leggazdaságosabb szervezése és szerszámokkal való ellátása nagy jótétemény. Következménye, hogy a termékek olcsóbbakká lesznek, a nemzeti termelés minden tagjára nézve sokkal magasabb élvezeti mérv tétetik lehetségessé.

Felelni szándékozunk még csak röviden azon állításokra is, melyek a munkások és a tőkések közti ellenségeskedést, sőt egymás iránti gyülöletet állítják. Eltekintve attól, hogy az ipar mindennemü emelése, tehát a tőkének gyarapodása is a munkabér emelkedését maga után vonja, eltekintve attól, hogy éppen iparos-országokban, mint példának okáért Angliában, magas béreket találunk, eltekintve attól, hogy elvitázhatatlan tény, miszerint a tőkék növekedésével a legújabb időben a némethoni munkások harminczhárom százalékkal többet fogyasztanak, az újabbkori fejlődés mutatja, hogy a tőke legújabb korszakunkban sokat tett a munkások helyzetének javítására, hogy nagy mérvben áldozatkészséget gyakorol, hogy egy korszak sem mutatja a rendek kölcsönös feláldozását ily nagy mértékben, a gazdagabb osztályoknak ily terjedelmes filantropikus törekvését az alsóbb osztályok érdekében, mint a miénk, egy korszak sem az osztályok egymásiránti ilyen tiszteletét, valamint egy korszak sem a külső társadalmi fellépés ilyen egyenlőségét és tagadhatatlan, hogy mai nap a munkás sokkal nagyobb szabadságot, önállóságot és kényelmet élvez, mint azelőtt. A tőke továbbá azáltal,

hogy majdnem kivétel nélkül a termelésre fordíttatik, a munkabérek és így a munkás jólétének emelésére is befoly, míg még a középkorban a vagyon nagyrészt improduktive, így példának okáért fényüzésre használtatván, az ürt a birtokos- és nem birtokos-osztály közt csak tágította. A mi pedig azt a vádat illeti, hogy a tőke mostani uralma a versenyharczban a termelést játékká változtatá át, szerencsejátékká, mi csak azt feleljük, hogy ez téves felfogás és hogy azon válságok éppen a tőkést legérzékenyebben sujtják; így kiszámították a vesztfáliai vashutákról, hogy huszonnégy nagy részvénytársulat közöl, mely összesen huszonkét millió tr. alaptőkével birt, öt tönkrejutott s öt millió tallér elveszett; tizenegy ezen társulatok között 1866—67. évben semmi nyereséget nem adott és még a kamatokat sem tudta fizetni. Mindössze pedig 1864—67. évben négyszázalékos kamatot fizettek.

Egészséges viszonyok között munkás és tőkés egyenlő érdekkel birnak, mint azt már jobban és jobban kezdik belátni. A munkásnak ellensége nem a tőkés, hanem a tudatlanság, az önállóság hiánya, a viszonyok félreismerése, egy bizonyos gondtalanság, a laisser faire, laisser aller, továbbá egy aszkétikus lemondás minden haladásról és jobbulásról, ezek az okok, melyek a munkások állását lenyomják. Ezeknek eltávolítása, továbbá a termelési viszonyokba mélyebb belátás, erkölcsi nevelés, takarékosság és előrelátás azon gyökeres reformok, melyek a munkások üdvét elővarázsolni fogják, sokkal gyorsabban és biztosabban, mint bármily ujítás, mely létének főtörzsét, a tőkét, támadja meg.

A MUNKÁSKÉRDÉS

Valamint a tenger örökké hullámzik ár és apály között, úgy a népélet nyugalmas idők és válságok között: nyugalmas idők, hol az alak a tartalomnak teljesen megfelel; válságok, hol a megváltozott tartalom egy megváltozott alakot törekszik létesiteni.

Roscher.

A munka, a munkabér és tőke vizsgálata után átmehetünk most a munkáskérdésre, lényegének és természetének fejtegetésére.

Minden társadalomban találunk egy nem szabad, egy egyenlőtlen elemet. Az ókor két osztályra osztja a társadalmat: szabadokra és nemszabadokra, vagyis fabszolgákra. Amazokban, kik az államban jogi állással birtak, minden jog pontosult össze; ki ezen társadalomnak nem volt része, ki „czivis" nem volt, nem is volt jogi személyisége, nem volt szabad. A középkor új alakokat, új eszméket mutat fel nekünk. Találunk itten göröngyhez kötött jobbágyokat, szabad embereket és nemeseket, kik hadi dicsőség és származás által mindnyájok fölött tündökölnek. A hűbéri eszmék mind tágabb tért foglalnak el, s teremtik a rendek társadalmát. Egyszerre megrendül az európai társadalom soktagu épülete; a franczia forradalom az új társadalmi épitmény kapujára felírja e szavakat: szabadság és egyenlőség! és mindent lerombol, a mi nem a jog örök

alapján, az ember belső, szellemi természetén nyugszik, a mint ezt oly gyönyörüen fejezé ki *Lecky* a következő szavakban: „Annak a mozgalomnak a története az ir mondában előforduló kúthoz hasonlit, mely századokon át egy pompás város közepében sötétségben el volt rejtve, mig egyszer egy hanyag kéz az ajtaját nyitva hagyá és a reggeli nap fénye vizén tündökölt. Tüstént emelkedett a viz az ég felé, átrepeszté a falakat, melyek körülvették, elárasztá a várost, mely körülvevé és vad zenebonában ég felé rohanván, ellenállhatatlan árjai a multnak templomait és palotáit elnyelék."

Ekkor egy nagyszerü, szerves fejlődési folyamat veszi kezdetét, mely a társadalmi élet minden fázisaiban előtünik. Betölti a történetet 1789 óta. Minek után tudniillik a szabadság és egyenlőség elvei a magán- és államjog terén elismertettek, azoknak a gazdasági életben is iparkodtak érvényt szerezni. Itt azonban csakhamar engesztelhetetleneknek látszó ellenmondásokra akadtak.

Társadalmi rendünk a szabad keresetnek rendje, s az ipari kereseten alapszik amaz ellentét, melyet társadalmunkban találnak. Az iparnak óriási emelkedésével a mult század végén a pénz nagyszerü szerepet nyert; az ipar, rendkivüli pénzszükségletével, a nagy tőkék összehalmozását okozta, melyek egyesek kezeibe kerültek, kiktől ma teljesen függ az ipar. Ez által a nemzetgazdasági mozgalom sajátszerü jelleget ölt. A tőke uralkodóvá válik; mert nemcsak gazdasági előnyt nyujt, de egyszersmind a gazdasági függetlenségnek, a haladásnak, a szabadságnak és értelmiségnek eleme. Ha ezek szerint a társadalom oly osztályt szül, mely nem bir tőkével, nemszabad elemet tartalmaz. Ezzel kezdődik a nem-tőkések, a munkások harcza a tőke ellen. Minden jelenséget, mely ezen ellentétből ered, minden

megoldást, mely ennek kielégítésére irányozott, összefoglalunk ezen kifejezés alatt: munkáskérdés. A munkáskérdés tehát összefoglalja az érdekek harczát az ipari társadalomban.

De semmiképp sem szabad hinnünk, mintha a társadalmi elemek ellentétbe helyezése ezen felfogáson alapult és alakult volna. Korántsem! Ipari társadalmunk nagy táborainak elválása ellenkezőleg az újabb szocziális fejleményben beállott nagyszerü események következménye, melyek a munkások gazdasági állapotát több irányban károsították, a munkát majdnem képtelenné tették a felemelkedésre s ezzel kezdődik egy új osztálynak képződése, ez a munkások osztálya. Mélyen mentő fontosságú továbbá a munkáskérdés jövő alakulására a géperőnek nagymérvü alkalmazása emberi erő helyébe a mult század vége óta.

Igaz, hogy kezdetben a gépek a vállalkozóknak nagy nyereséget, s így a munkásoknak is jó bért hoztak. Faluról, vidékről városokba csalogatták; a kézműyest kényszerítették kézi szövőszékeit elhagyni, s a gépnek hódolni. Mindenkit, ki mellettük s velük dolgozott, elszoktattak a régi munkától s kényszerítették, létét a géphez kötni. Ezáltal nagy tömege a munkásoknak egy helyen összegyüjtetett s mindnyájait a bérre utalták, mely ismét leginkább a gépipar gyártmányainak eladásától függött. Kezdetben e bér jó volt s jó is maradhatott volna, mivel a gép az embernek nagyobb hatalmat adott az őt korlátozó természet fölött. De a verseny, mely, ha kétoldalu és természetellenes törvények által nem vezettetik tévútra, jótétemény lett volna, az egyedáruság által pedig, melyet a versenygő tőke a munkás ellen magának biztosítani tudott, a legveszedelmesebb következményeket vonván maga után, annyira leszál-

lítá a munka árát, a meddig csak lehetett, egészen azon fokig, melyet a nem-szabad vagy gépbérnek szoktak nevezni, mivel csak annyi, a mennyi a munkások legszükségesebb szükségleteire kivántatik. Minthogy pedig a bér, azaz a személyes munkaerő értéke a munkások egyedüli segédforrása, ama versenygéssel a tőkék harcza mellett az a kor vette kezdetét, melyben a béréből élősködő munkásosztály teljesen meghódíttatik, sőt gyakran remény nélkül megtöretik a versenygő tőkének sajátszerü helyzete által. Először állanak szembe munka és tőke s emez aláveti az elsőt feltétel nélkül.

„Igy képződött — mondja *Stein* — mintegy ötven évnyi időszak alatt az ipari társadalomnak két nagy eleme, a munka, önálló, külön renddé emelkedett, s merev, nehezen eltörölhető ellentétbe helyezé magát az első elemmel, a tőkével. Az iparososztály, eddig puszta elvont fogalom, saját rendjét nyeré; a legáltalánosb fogalom, hogy minden társadalomban a birtokosok a nem-birtokosokkal szemközt állanak, itt valósult meg azon tényben, hogy tőke és munka egymással szembeszállanak."

Szükségesnek tartjuk, mielőtt nézeteinket a mai ipar fejlődése s főtényezői, a munkaadók és munkavevők fölött alaposan kifejtenők, mielőtt megvizsgálnók társadalmunknak a szocziálisták szerint megoldhatlan ellenmondásait s ellentéteit, éles vonásokban úgy festeni eme fejlődést, eme szocziális folyamot, a mint a szocziálisták theóriája s mindazok szerint mutatkozik, kik erősen vitatják az érdekek szükségképpeni harczát az ipari társadalomban, kik erősen hirdetik a dogmát a tőkések és munkások ellentétéről.

A mi mindenekelőtt a tőke működését illeti, következő fejlődési menetet vélnek észrevehetni társadal-

munkban. A tőke mindenekelőtt az által tünik ki, hogy munka nélkül jövedelmez, s így minden szerzeményt, mely munkán alapszik, alárendeltnek, függőnek és nem-szabadnak tüntet fel. Innen magyarázandó azon jelenség, miszerint mindazon foglalkozások, melyek tőkét teremtenek, a nélkül, hogy valóban termelnének, azoknál előbbre tétetnek, melyek csak a munka segítségével kínálják amaz eredményt. Így fejlődik az üzérkedés, mely ezen korszakban kiszámíthatlan, veszedelmes fontosságot nyert. Az üzérkedés pedig, mint valószinüségi számítás ritkán arat sikert, azután követi a bukás. Az utolsó kisérletek, pénzhez jutni, tőzsdejáték és csalás. S itt kezdődik egy új korszak következő jelenségekkel: 1. A tőke uralma. Minden nemesebb és szellemi vonzalom s hajlam elnyomatása és a legvastagabb materializmus. 2. A törlesztett tőkének s a tőke nélküli vállalkozásoknak versenye, mi mindenekelőtt a gyártmányok rosszabbításához vezet, végre a munkabér alábbszállításához, tehát a munkának kiaknázásához a tőke által. S ez azon szomoru eredmény, melyet minden társadalomban kell, hogy a tőke uralma felmutasson, ez a circulus vitiosus, melybe szükségképpen vezet a termelő eszközöknek egyenlőtlen felosztása. Így szólanak a szocziálisták.

Sokkal fontosabb, mind magára az iparra, mind egész társadalmi rendünkre és a szocziális kérdésre ama folyamat, mely a munkásosztály közepette fejlődik. Itt is szorítkozunk ama tünemények tömött előadására, melyek befolyásának és hatásának tulajdonítják a radikális szocziálisták — ezen szó általánosb jelentőségében — főleg mai iparunk állapotjait.

Okoskodásuk a következő: az első elem, vagy jobban mondva az újabb ipari fejlődésnek első mozzanata a

pénzgazdaságnak behozatala volt a természet-gazdaság helyébe; a munkás általa önállóbb, függetlenebb, de egyszersmind gyár-urától idegenkedőbb is lőn. Egyidejüleg megjelentek a gépek. Az ipar emelkedik, vele együtt a munka bére. Fontosabb következménye pedig az volt, hogy a gyáros, ki nem úgy, mint a kézműnél a mester, a munkással együtt dolgozott, új, kevésbé benső viszonyba lépett a munkásosztályhoz. Itt gyökerezik a munkának elválása a birtoktól, s az elválástól az ellentétig csak egy lépés vala. A bér mindinkább csökken, mert a gép nem kiván hosszu tanidőt, semmi különös képességet vagy képzettséget, másrészről nélkülözhetőbbé teszi a férfimunkát s fölépteti ellene az olcsóbb s gyakran alkalmazott női és gyermeki munkát, mint versenyző. Ennek következtében a munkás alacsony gépbére miatt sohasem emelkedhetik a tőkés fokára, a munka öröklötté lesz, s ekként keletkezik egy új osztály, a munkások osztálya. De továbbá az ipar viszonyaiból ama nagy tény következik, mely szerint a munkás, ki kénytelen naponta szakadatlanul dolgozni, hogy életét fentartsa, daczára az elvileg elismert szabadságnak — rabszolga. Ezen rabszolgaság szül elégedetlenséget, erkölcsi gyengülést, gyülöletet a gyáros ellen, szóval átkot.

De ezen szolgaság nem állapodik itt meg; a munkás többnyire anyagilag is függővé lesz, midőn a gyáros, hogy munkásainak olcsóbb tápszereket szerezzen, azoknak nagy mennyiségét összevásárolja és munkásainak jobbat és olcsóbbat igér szolgáltatni, mint a szatócs (Trucksystem), mire aztán a munka bére a természeti bérnek (Naturallohn) fokára száll alá. Ezen tényezőkből ered a tömegnyomor, egy egész osztálynak legyőzhetetlen insége; ily módon lesz a munka önmagának

ellenségévé, mely önmagát felemészti, megsemmisíti, mert a rossz bér következménye rossz élelmezés, az egyénnek testi erőinek gyengülése, az erkölcsi erő fogyása az életnek nemesebb viszonyaiban, mint a gyermekek és szülők közötti viszonyban, a háztartás feldúlása, ezzel erkölcstelenség, gyülölet minden fennálló ellen, s ez szüli a proletariátust!

Ez valamennyi szocziálistának nézete, ki kiindulván, az egyenlőségnek — úgy társadalmi, mint gazdasági egyenlőségnek — elvéből, tanulmányozza a munkásosztály állapotát s ennek végokait. Mindnyájan azon eredményre jutnak, hogy jelenlegi ipari viszonyaink folytán a munkásnak mindenkor a tőke áldozatává kell esnie. Mint ezen beteg állapotoknak szomoru forrását a tőke mellett a gépet átkozzák; a gépet s az azzal és általa fejlesztett munkamegosztást, mint ezt *Cherbuliez*-nél kifejtve találjuk:

„La division du travail en augmentant la quantité des produits que l'on peut obtenir avec une même quantité de travail, augmente la quantité de matiéres premières (nyers anyagok) et d'instrument que cette quantité de travail met en oeuvre ou consomme. La proportion entre les divers éléments du capital requis pour fournir une quantité quelconque de produits sera donc changée; l'approvisionnement aura diminué relativement aux deux autres." — „L'emploi des moteurs naturels produit un effet tout semblable sur une plus grande échelle; car, d'un côté, il exige un appareil considérable d'instruments ou des machines; de l'autre, il multiplie la production, et par conséquant, la quantité des matières premières et des matières instrumentales mises en oeuvre ou consommées, dans une proportion infiniment plus forte. Dans le cas de la division du travait le producteur se contentera peut-être de produire avec cinq ouvriers ce qu'il produisait auparavenit avec dix; dans le cas de l'emploi d'un moteur naturel, il n'occupera qu'une seule machine et deux ouvriers. — Et notez bien que toutes les chances à-peu-prés sont contre le travailleur: Que les capitaux se perdent et diminuent le voilà menacé d'une

diminution dans le prix du travail. Que les capitaux prospèrent et augmentent le voilà encore menacé du même malheur. Étrange resultat de l'application d'un principe dont la tendance primitive était d'attribuer exclusivement les produits du travail à celui qui les avait créés, d'attribuer le valeur résultant du travail à l'auteur de ce travail."

A következő fejezetben feladatunk lesz ipari viszonyaink tényleges és történelmi fejlődését és a szocziálisták fent előadott nézeteit a tények próbakövével megvizsgálni; itten röviden csak a következőt jegyezzük meg, mi a munkáskérdés helyes felfogására felette szükséges:

1. Igaz, hogy a munkások külön osztályt képeznek, de szükséges is, hogy azt képezni akarják; a munkásoknak kell, hogy külön szervezetük legyen; kell, hogy úgy érezzék magukat, mint külön rendet saját szükségleteikkel és viszonyaikkal és ne higyjék, hogy mindaz, mivel a gazdagok bírnak, az ő kezeikből ragadtatott ki; nem szabad téves czélokat szem előtt tartaniok, hanem az őket társadalmunkban illető és igazságos állásuk javításában jólétüket keresni. A legnagyobb baj az, hogy sok ideolog agyrémei folytán a munkásosztály mint valami alárendelt, megvetendő festetik és a munkás állását azért ellenszenvvel tekintik. Helyesen mondja *Granier de Cassagnac*: „Szeretnők a munkásosztálynak megmagyarázni azt, hogy magát senkin meg nem kell boszulni; hogy feladata nem az: rablánczot széttörni, sem rabigát lerázni, sem kényurakat megfenyíteni, hogy szolgaságuk és elnyomatásuk nem található másutt, mint melodrámákban, víg operákban és bordalokban; hogy a történet mutatja, miszerint a munkás osztályok épp úgy, mint a többiek önmagukból képződtek, hogy nekik minden században át, mint a többi társadalmi osztályoknak, jó és balcsillagok, jó és rossz éveik voltak, hogy azonban

helyzetük, mint mindnyájok helyzete, századról-századra jobbrafordult; hogy a középkorban képzelhetlenül szerencsésebbek voltak, mint az ó-korban és korunkban szerencsésebbek, mint a középkorban; végtére, mint már mondva is volt, hogy a munkások rendje egy szabályszerü, természetes, erkölcsileg s jogilag megszilárdult; egy rend, mely önmagából, függetlenül, minden kényszerítés nélkül, minden erőszakoltatás nélkül ered; egy rend, mely a történeten keresztül, sajátszerü törvényei szerint, melyeken nem ragad semmi durva, kegyetlen, zsarnoki, fejlődött; egy rend, mely eredete, tartama, a jelen tanusága, a jövő előjelei szerint magát, mint az emberi társadalmak általános rendszereinek lényeges alkatrészét mutatja, mint egy harmonikus hangjegy a szükségletek, fájdalmak, örömök és mindnyájok sorsuk nagy hangversenyében."

Különben is ezen szervezése a munkásoknak és az azzal egybekötött és az abból eredő rendi öntudat nemcsak, hogy nem kárhoztatandó, hanem igenis örvendetes, kivánatos és szükséges jelenség, melyet örömmel kell fogadni, mint ezen a középkori viszonyok felbomlásából előálló atomisztikai tömegnek fölébredő szervezési és képződési ösztönét. De teljesen hamis azon felfogás, mely a termelő tényezők gazdasági elkülönítésével karöltve járó rendi különszervezkedést, mely épp úgy, mint amaz, egészben véve haladás, feltétlenül osztálygyülölettel összekötöttnek gondolja. A nagyszerü összetartás, mely a gyárt a termelő tényezők bármily elkülönítésének daczára is jellemzi, a társadalmunkat, az ipari társadalmat elevenitl. Az újkori kulturélet egészsége sehol sem nyilvánul oly világosan, mint abban, hogy a gyári élet fejlődése nem volt képes a társadalomba egy kasztszerü élet verni. Valamint hamis azon állítás, hogy

minden egyenlősíttetik és az ipari társadalom rendi szervezetéből a tipus élessége hiányzik, épp oly igaztalan, hogy kasztszerüen szétbomlik. Szemrehányások, mint ama gyakori, hogy a középosztály a kevés gazdag és a szegények tömegének mindinkább tátongó örvénye közt széthasad, sem az egészséges emberi ész okoskodása, sem a statisztika előtt nem állhatnak meg.

2. Szükséges mindenekelőtt a munkásosztályt a proletariátustól szigorúan megkülönböztetni. Valamint felfelé, a gazdag osztályokkal szemben a megkülönböztetés jellege az, hogy a munkás munkájából él, nem úgy, mint amazok birtokból, mivel csekély birtoka csak élvezeti, nem termelő birtok, úgy lefelé a társadalom legalsóbb rétegeivel szemben az, hogy a proletariátus éppen a nem-munkásokat, nem dolgozókat foglalja magában, származzanak azok most akár a gyári munkások rendjéből, akár a nemesek palotájából, akár a szellemi arisztokráczia köréből; a proletariátus tehát a társadalmi épület különféle részeiről lemálló kövekből képződik és azért helyesen neveztetett veszélyes osztálynak (classe périculeuse). És habár igaz volna, hogy azon osztálynak legjelentékenyebb részét munkások képezik, mégis ezen osztályt szigorúan meg kell különböztetni a dolgozó, munkájából élő, tehát a társadalom szervezetében élő osztálytól, mely egészen más szükségletekkel és életfeltételekkel bír, mint amazok. Hogy a pauperizmus veszélye korunkban, hol szabadság és önállóság uralkodik, különösen gazdasági téren, nagyobb, mint azelőtt, mikor még a középkor czéhrendszere, a szabad költözködés korlátozottsága és a szülőhelyhez való kötöttség, nagyobb erkölcsiség, a családnak nagyobb összetartása és gondoskodása, szigoru felügyelet a családfők, czéhmesterek részéről, rendes lakásviszonyok, a termelési és

fogyasztási conjunkturák szabályszerüsége továbbá a szegények ápolása gazdag kolostorok által, — nagy inségek és veszélyes válságok bekövetkezését nehezítik, nem lehet tagadni; de ez csak következménye a meg nem szokott szabadságnak, a müveltség lassú haladásának, a gazdasági viszonyok félreismerésének, nem pedig az indusztrializmus bennrejlő és szükséges hibája. Az ipari irány korántsem hozza magával a veszélynek és a nyomor okát; sőt ellenkezőleg, kedvez a javulásnak; de ha ez nem elegendő, akkor a bajnak oka leginkább a munkásosztály felbomlásának szükségképpi következményeiben fekszik, mely oly sokáig czélszerü ellenhatás nélkül maradt.

3. Mi a bért illeti, csak *Roscherre* akarunk hivatkozni, ki világosan mutatja, hogy az az ipar fejlődésével emelkedett, míg másrészt a termelés kiterjesztésével és könnyítésével, valamint a nagy világ-gabonakereskedelem által a munkások szükségletei kiterjedtek, olcsóbban fedeztettek és a munkások sokkal több élvezetben részesíttettek, mint valaha azelőtt.

4. A munkáskérdés vizsgálatánál szem előtt kell tartanunk továbbá azt a körülményt is, hogy a vallási érzelmek elfojtásával, a müveltség és értelmiség hiányával, az erkölcsiség csökkent, mi természetesen a gazdasági jólétre is hátrányosan befolyt. Egészen eltekintve a rosszabb és legrosszabb bűnök és büntettektől, melyek e téren előfordulnak, kétségen kivül a rend, a takarékosság és tisztaság hiánya a gazdasági nyomornak főoka a munkásosztály számos egyénénél, még olyanoknál is, kik jobbmóduak és kiknél munka és elegendő jövedelem nem hiányzik. Ezen hiányok okozzák a szellemi nehézkességet és renyheséget, azt a gondatlanságot, mely annyira nehezíti a munkások helyzetének javítását, a

határozatlanságot akármily pozitiv vagy negativ eszközhez nyúlni, ha az az erkölcsi vagy szellemi erőknek rendkivüli, a szokott kerékvágást megzavaró, erőltetését követeli. Az egészen fölösleges élvezeteknek (szesz, dohány, mely már 1847-ben hatvan milliót vett igénybe az angol munkások között) mértéktelensége, mely oly gyakran főoka a gazdasági és erkölcsi romlásnak, csak gondatlanságból ered. Ugyanazt kell mondani az úgynevezett könnyelmü házasságokról és mindenről, a mi azokkal összefügg.

Látjuk már ebből is, hogy a szocziálisták fővádjai alaptalanok, hogy ők, kik materialisták, kik szerint csak az anyag bir valósággal és értékkel, a legveszélyesebb idealizmusnak hódolnak, nagyon hasonlítanak a Faust féle realistához:

Das Wesen is mir recht zur Qual,
Und muss mich bass verdriessen,
Ich stehe hier zum erstenmal
Nicht fest auf meinen Füssen.

Hogy pedig különösen azon vád igazságtalan, miszerint az iparnak nagyszerü fejlődése minden nyomornak oka és gyökere, azt a következő fejezetben vélem bebizonyíthatni.

AZ IPAR ÉS ANNAK TÁRSADALMI JELENTŐSÉGE.

Minden nagy gazdasági változással ok és okozatként mindenféle politikai és sociális átalakulások össze vannak kötve, melyek majdnem soha gond és baj nélkül folynak le.

Roscher.

Szabadság, ipar és béke az újabb államtársadalmakban elválaszthatlanul egymással össze vannak kötve és végleges uralkodásuk oly mozgalomtól függ, melyet halogatni igen, de feltartóztatni soha nem lehet. *(Lecky).*

A munka alapja minden kulturai fejlődésnek; egy tunya nép sínlődésbe esik, szellemileg, erkölcsileg, politikailag, gazdaságilag. Ezen emberi munka két részre oszlik, két elemre, egy szellemire és egy gépies (mechanikai) elemre. Amaz a czélmeghatározás: az ember azon anyagokba, melyeket munkásságának alávet, személyes czéljait belefekteti: emez a czélnak megvalósítása az anyagnak megfelelő feldolgozása és átváltoztatása által. Minden előmenetel az ipar terén, vagy inkább a termelés terén, ama két tényező ilyetén átalakítására irányul, hogy gépies része többé-kevésbé az emberről a természet vállaira vettessék. Számtalan példa mutatja ezt.

A kultura alsóbb fokán az ember kénytelen gabonáját két kő között sajátkezüleg szétmorzsolni. Később az ember a természetet vette szolgálatba, a szelet, majd a vizet, s végtére a gőzt. A rokka, melynél az emberi munkának jutott a főszerep, Arkwright, Crompton és Cartwright találmányai által kiszoríttatott és a drága emberi munka helyett az ingyenes természeti erők használtattak fel. Az ó-korban és a középkor kezdetén másolók látták el a világot könyvekkel; természetes, hogy ezek nem lehettek szépek, daczára annak, hogy drágák voltak s végtelen sok fáradságba és időbe kerültek. A könyvnyomdászattal pedig egy ember kétszáz másolónak munkáját végezni képesíttetett.

Az emberi munkának osztályrésze ezáltal roppantul csökkent, a termelés olcsóbbá lett és a gazdaság kiváló lendületet vett. A hadihajókon mostan 1400 lóerejü gépeket alkalmaznak, a melyek oly hatalmasok, hogy szükség esetében 7000 lóerőt is képesek kifejteni.

Az iparnak a természeti erők értékesítésével bekövetkezett tökélyesbedése a gépek feltalálásával nagyszerü irányt vett. A gép a gyári üzlet teljes sajátságát fejezi ki a munkaeszközökre vonatkozólag. A gép az ember kézi munkájától átvette a tiszta izomerő elemét, elválasztá és külön alakítá; a gép a gyári termelés eszköze, jellemzi azt, hogy a munka-parányokat a legnagyobb erővel megragadja és magasabb jelenségeiben a gyári üzlet sajátságát a lehetőleg elvált munkatényezők nagyszerü, szigorúan rendezett összefoglalása általi képezi.

A drága emberi munkának helyettesítése az ingyenes természeti erő által, mely most a termelésnél közreműködik, ez egyik legkiválóbb tulajdonsága mai iparunknak. A mint egyszersmind a termelvények is

olcsóbbak lettek, ugyanazon okból, mindig nagyobb és nagyobb lett a fogyasztás, mi az újból való termelésre hatott és ezen egyszerü törvények szerint fejlődött iparunk nagyszerü szervezete. Időzzünk ennél pár perczig.

Mindenekelőtt párhuzamot akarunk vonni az előbbi kézmű és a mai gyár között. Itt azon különbség tűnik szembe, hogy a kézműnél a személyi munkaerő áll előtérben, a gyárnál a gép, tehát a tőke. A gyár legnagyobb előnye tán az, hogy a munkamegosztást leghatályosabban képes keresztülvinni; a munkamegosztás pedig — tudjuk — a legkülönfélébb képességek alkalmazásával és ezeknek kiképeztetésével jár; igy egy munkás egy nap 14.000 tűre gombot tesz, egy ember ezer kölni pipát vág. A gyári üzlet ilyformán termelőbb is lévén, a gyáros a kisebb nyereséggel is megelégedhetik. Továbbá fontos az, hogy a gyár, nagyszabásu üzletnemet képviselvén, nagyobb hitellel dolgozik; összpontosítja a termelést: Angliában egy pamutfonodára számíttatik 11.000 orsó, Birminghamban egyetlen egy gombgyáros, csak cselédruhás gombok számára tizezer tuczat aczélbélyegzővel bír stb; a Barclay, Perkins és Comp.-féle serfőzdében van százhusz óriási hordó, mely közül több 3600 barrel-t tartalmaz, a serpenyők egyikében egy huszonöt személyre való asztalt lehet teríteni és a termelés 357.000 barrel-re rúg; egy évben pedig adó fejében 400.000 font sterlinget fizet. — A gyári összpontosítás természetes következménye az olcsóbb termelés; szakértők állításai szerint (1845) egy angol lenfonódában tizezer orsóval az alaptőke minden orsóra kiszámítva 25.6 tallér, hatvan darab fonalgombolyag, tiz tallér, nyolcz gr.; 4000 orsónál pedig 27.6 tallér és hatvan darab tizenegy tallér, két gr. Tudjuk azt is, hogy a gép munkája sokkal finomabb, egyenlőbb is, mint a

kézmüé. Szocziális tekintetben pedig a legnagyobb különbséget a résztvevők állásában látjuk: mert míg a mesterségnél a munkás létalapra nézve a mesterrel egyenlő, és mester is lehet, ezzel együtt él, mintegy családjához tartozik, addig a gyáros, mint jóformán idegen, más társadalmi osztályhoz tartozó uralkodó áll a munkással szemben: a kézmű azelőtt a társadalom zömét képezi, most nem: egyik eleme, a munkás süllyedt, másik eleme, a mester, most gyáros, magasabb társadalmi állásra emelkedett. Iparéletünknek egyik legnevezetesebb mozzanatát a roppant munkásnépesség összehalmozása képezi, oly munkásnépségnek, mely azonos érdekeket követvén, bensőbb szövetséggé, egy rendé alakult. A gép magához kötötte és magától függővé tette ezeket. A gép az ipar kiterjedése következtében a bért emelte, a hol ez a népességnek rendkivüli nagyobbodását nem vonta maga után. Ezzel karöltve járt a természeti erők által létrehozott termékek árának leszállítása. Az angol pamutiparban 750 ember egy száz lóerőnyi gép segítségével annyit végzett, mint 200.000 kézfonó, minek következtében is a negyvenes években egy font pamut ára tizennyolcz penceről négy pencere szállott alá. De a termékek árának ilyetén leszállítása a munkásosztály jólétére jótékony befolyást gyakorolt, mert azok számára is hozzáférhetőkké lettek oly czikkek, melyek előbb nagy drágaságuk miatt reájok nézve elérhetetlenek valának. Ebből következik a szükségletek és a haladás élveinek fokozása a legalsóbb osztályokig.

A termelés csodaszerü nagyobbodása — Anglia három és fél millió font pamut helyett (1770) ezer milliót gyárt — ismét nagy munkáskeresletet szült. Nem igaz, mit általában állítanak, hogy a gép a munkások számát

állandóan csökkenti, a mint azt legvilágosabban a népességnek rendkivüli szaporodása éppen Anglia gépkerületeiben bizonyítja. Míg Angliának lakossága az utolsó harmincz évben körülbelül öt százalékkal gyarapodott, azalatt Nottingham és Birmingham még huszonöt és negyven százaléknál nagyobb gyarapodást mutatnak fel; Manchester és Glasgow pedig, melyek, tekintve a használt gépek számát, nagyságát és jelentőségét, első helyet foglalnak el, ugyanazon időszakban népességüket százötven és százhatvan százalékkal látták szaporodni. *Roscher* is kimutatja, hogy Lancaster lakosságának száma 1801—11-ig 23 százalékkal, 1811—21-ig 27 százalékkal 1841—51-ig 23.5 százalékkal szaporodott; a mellett a munkabér is emelkedett: a pamutfonók keresete 1804-ben harminczkét és fél shilling volt, hetvennégy munkaórában, 1850-ben negyven shilling hatvan munkaórában, 1857-ig husz százalékkal nagyobbodott; egyszersmind ezen bérek dologi értéke is emelkedett: ezen bérrel vásároltak 1804-ben 117 font lisztet vagy 62 font hust, 1850-ben pedig 320 font lisztet vagy 85 font hust. *Neumarch* által közlött felvételek szerint a munkabérek Angliában átlagban tizenöt-husz százalékkal emelkedtek 1851—57-ig, ezalatt a munkaórák száma hetenkint hetvenről hatvanra szállott alá minden mesterségben.

Ezen számok a legjobb statisztikai feleletet adnak azon be nem bizonyított vádra, hogy a gép a munkások kenyerét kevesbíti. Míg a gépek száma és ereje több mint megkétszeresedett, azalatt a munkások száma is majdnem megkétszeresedett és béreik is, mint statisztikailag kimutattuk, nagyobbodtak. A skót fonódákban jelenleg egy ember 1500—2000 orsóval dolgozván, harminczöt shilling hetibért kap; más üzletekben rosszabb

gépekkel egy ember csak nyolczszáz orsóval dolgozik és csak húsz shillinget kap és harminczöt év előtt százötven orsóval tizenkét shilling hetibért kapott. E tények világosabban szólanak, mint a filantropia siralmas énekei a gépeknek a munkás jólétére gyakorolt befolyásáról.

De van különben is sok termelési ág, hol a gép nem alkalmazható, mert először nagy tőkét, nagy piaczot, a termelésnek lehetőleg legnagyobb kiterjedését feltételezi, mely csak oly termelési ágaknál czélszerüen foganatosítható, melyeket legeslegegyszerübb műveletekre lehet felosztani, melyekhez nem a szellem szabad működése szükséges; vannak továbbá iparágak, melyekben a gép készítményei nem olyan jók, mint a kézzel készítettek: emlékeztetünk csak arra, hogy a kovácsolt szegek sokkal jobbak, mint a géppel készítettek. Van különben még számtalan mesterség, mely a gyárak és gépek által még ki nem szoríttatott és a ki azt hiszi, hogy Angliának nagyobbára gyármunkásai vannak, annak szolgáljon felvilágosításul azon tény, hogy 1861-ben egy millió gyármunkásra csak sütők, szabók, lakatosok, üvegesek és órásokban stb. 1.047.077 egyén jött. Végre számtalan mesterség a gépek és munkamegosztás által nem is sejtett lendületet vett; a mesterségek, mesterek és legények száma majdnem minden ágban emelkedett; így említjük példának okáért csak Poroszországot, hol a bádogosmesterek száma 285 százalékkal, a legényeké 268 százalékkal öregbedett. A háziipar is nagy elterjedést nyert. Ama kis vállalatok száma, melyekben a vállalkozó munkás és tőkés is egyszersmind, még mai nap is túlnyomó. A német vámegyesület legújabb iparstatisztikája 941.440 mestert 956.312 segéddel és inassal mutat fel, holott a tulajdon-

képpeni nagyipar körülbelül csak 500.000 gyári munkást mutathat fel.

Nem igaz azon vád, hogy a gép a munkást szegénynyé teszi, mint ezt a legjelentékenyebb gép-kerület, Lancaster példája mutatja. Itt leggyorsabban hozattak be a gépek és daczára annak Lancasternek szegénységi adója oly csekély, hogy az a lakosság számával elosztva, két harmadát teszi a többi grófságokra eső összegeknek. A változások a termelés módszerében megfoszthatnak időnkint néhány munkást keresetétől; de általában nem létezik harcz az ember és a gép között; ez nemcsak a nemzeti vagyon nagyobbítására szolgál, de egyszersmind alkalmat nyujt termelő tevékenységre és eszköz jövedelemszerzésre.

De daczára ezen felhozott okoknak és érveknek, melyek a gépek hasznos és áldásos voltát bizonyítják világosan és minden kételyen felül, még sem szándékozom a gépek feltétlen jóságát vitatni, minthogy ez általában az ember gyarlóságánál fogva nem létezik. A gép gyors elterjedése által gyakran számos napszámost kenyerétől megfosztott: a gyermekek és nők bevonása által a bért leszállította. Angliában a fonóiparban a munkások fele húsz éven aluli munkás, nem szerint pedig három tizede a munkásoknak nő. 1835-ben pedig száz munkás között volt:

	pamut-	gyapjú-	len-	selyem-
	gyárakban			
nő	54.3	47.5	68.8	66.8
férfi	45.7	52.5	31.2	33.2

volt; és az életkorra nézve:

12 éven alul	3.7	6.7	3.7	20.9
12—13 „ „	9.3	12.0	12.2	8.7
11—18 „ „	29.8	29.8	36.1	30.8
18 éven túl	57.2	51.5	48.0	39.6

A nők és gyermekek gyári alkalmazása következtében bomlik a család. Az atya megszünik a család eltartója lenni, az anya többé nem az ápoló gazdasszony, a gyermekek szerető nevelője: a gyermekek otthon különböző szerekkel (Laudanum-mal) altattatnak el, a gyárakban ellenben munkával túlterhelten, dohánynyal és egyebekkel erőszakosan tartatnak ébren: elhanyagoltatnak, oktatás nélkül nőnek fel, elrontatnak, különösen ott, hol éjjel is dolgoznak, vagy a hol férfiak, nők és gyermekek, mint a szénbányákban meztelenül kénytelenek dolgozni. A gyári élet továbbá előmozdítja a könnyelmü házasságok szaporodását és így a munkásokét is, miáltal önmaguknak teremtenek veszélyes versenyt. Minthogy a leányok a gyárban maguk szerzik élelmüket, fentartásukat, a gyermekek is már hat-hétéves korukban dolgoznak, egy háztartás megalapításához jóformán nem kell egyéb, mint egy alvóhely, a munkás egész napon át a gyárban tartózkodván: mivel végtére az együttes élet, különösen pedig az éjjeli együttdolgozás által a szenvedélyek felkeltetnek, a gyárvásosokban pedig mindig a fiatalemberek nagy, sokasága tódul össze, ez könnyen értelmezhető. A munkás pedig, kinek otthon háztartása, sőt talán széke sincsen, korcsmába megy és az erkölcstelenség örvényébe sülyed. Ehhez járul aztán sok esetben a tehetős osztályok káros példája, melyek a fényűzésnek és ledérségnek hódolnak, a munkásban a mindenfelé szórt egyenlőségi elvek veszélyes szikráját lobbanó lánggá szitják, mely a társadalmi rend épületén emésztőleg nyalogat és azt szivesen romok közé temetné.

A mellett hiányzik a munkások egyedüli vezetője a szükségben, a műveltség: iskolája nincs, mivel már gyermekéveiben kényszerítették dolgozni, s így elvadul gyakran a művelt társadalom közepette, mint azt a nyil-

vános vizsgálatok Angliában még néhány év előtt mutatták.

De nem uralkodtak-e eme bajok már előbb is és talán sokkal nagyobb mérvben, mint ezt különösen a középkor történelme mutatja; nem volt-e amaz időkben nagyobb a nyomás és nyomor, nagyobb a műveletlenség, az erkölcstelenség és neveletlenség? Kétségen kivül: ha tehát mai nap inkább feltűnnek, a figyelmet inkább foglalkoztatják, legföljebb azt mondhatjuk, hogy a gép a bajt, a nyomort egyes helyeken összpontosítja, de korántsem szaporítja.

A mi meg azt a vádat illeti, hogy a gyár és a munkástömegeknek általa előidézett együttléte a testi kiképzés egyoldalúságát és ferdeségét, valamint az egészségellenes foglalkozásokat előmozdítja, igaz, hogy sok tekintetben kártékony befolyást gyakorol. De sok esetben el is vesz a gyár az embertől egészségtelen foglalkozást. Mig a spanyol Amerikában kénytelenek az indiánusok a bányákban nehéz terheket ezer méternyi mélységbe levinni, addig ez Anglia és Észak-Amerika gépkerületeiben nem fordul elő soha.

Kétségtelen, hogy a gépek és kereskedelmi válságok gyakran nagy nyomort hoztak és különösen az előbbiek sok munkáscsaládot kenyerétől megfosztottak. De nem következménye-e ez minden előmenetelnek? Nem fosztotta-e meg a hid keresetétől a hajóst, a vaspálya a fuvarost, nem vette el a könyvnyomda ezer másoló közül kilenczszázkilenczvenhatnak a kenyerét? Nem következménye-e ez minden találmánynak, melynek czélja mégis csak mindig a munkamegtakarítás és lemondanánk talán azért minden előmenetelről, hogy az egész emberiséget sínlődésben tönkre menni lássuk?

Egyébiránt nagyon lassan halad a gépek terjedése.

Százötven év előtt feltalálva, körülbelül csak negyven év óta tudott magának tekintélyes tért kivívni. Meg vagyunk azért győződve, hogy sem a gépek behozatala, sem az iparnak általános fejlődése oka a munkásosztály rossz helyzetének. Azon véleményben vagyunk, hogy a dolog máskép áll, hogy a munkások anyagi és erkölcsi nyomora nem miatta, hanem daczára az ipari előmenetelnek létezik, oly okok miatt, melyek a gyárral és géppel semmiféle összeköttetésben nem állanak; a munkás csak rossz törvényhozás, a műveltség hiánya, tudatlanság és előítéletek által akadályoztatik amaz előnyök felhasználásában, melyeket neki a gép sokkal nagyobb mértékben nyujtana, mint a tőkének.

Igen, biztossággal állíthatjuk, hogy ha a gép eddigelé a legtöbb esetben az emberi nem terheit kevéssel vagy semmivel sem könnyítette, úgy az nem rejlik semmiképpen valami természetszükségben, hanem csupán csak az ember ügyetlenségében. Sokkal inkább az alsó osztályok könnyelműsége, mint a felső osztályok keményszívüsége felett panaszkodhatni. *(Roscher).*

A MUNKÁSMOZGALMAK.

a) Angliában.

Valamint minden nagynak, úgy a szakadatlan reform elvének keresztülvitele is nehéz. Erre kettő szükséges: egy alkotmány, eléggé bölcsen rendezve, hogy az elvonuló elavultnak és a bevonuló újnak elég ajtót nyisson: egyszersmind azonban minden jelentékeny néposztálynak oly erkölcsi önkormányzata, hogy, ha kényelmetlenséggel, sőt áldozattal is össze volna kötve, csak ezen törvényes ajtókat használják. Ily módon a személyiség két legnagyobb és látszólag egymásnak ellenmondó szükséglete kielégíttetik: a szakadatlan folytonosság és a szabad fejlődés szükséglete.

Roscher.

A munkáskérdés legérdekesebb részéhez jutottunk: A munkásosztály ujabb történetéhez, mely a polgáriasodás és felvilágosodás történetének gyönyörü részét foglalja magában, eljutottunk különösen azon mozgalmak vizsgálatához, melyek a munkások jólétének emelését czélozták. Kezdjük az angol munkások történetével.

Anglia az újabb iparnak klasszikai földje. Míg az egész kontinenst körülbelül hatvan év előtt háborúk dúlták s a forradalom véres következményei folytán nagy társadalmi átalakulás történt, addig túl a tengeren csendben egy nagyszerü áramlat folyt, mely

hivatva volt átalakítani nemcsak Angliát, de az egész művelt világot. A nagy találmányok ideje megjött, egyik gép háttérbe szorítá a másikat, s az ipar eddig nem sejtett fontosságra emelkedett. Milyen befolyást gyakorolt ezen ipari forradalom Anglia munkásosztályaira s társadalmi állásukra?

Angliában a gépek fellépése előtt csak két osztály létezett: földbirtokos és tőkés; ezek körül csoportosultak a kisebb emberek. A munkásosztálynak konszolidációja ugyanazon viszonyok közt létesült, mint azt általánosságban már festettük és mint önálló rendnek a „chartismus" volt a programmja. A nem birtokos osztályok nyilatkozatát az 1835-iki „People's Charter" tartalmazza. Ekkor vált el a munkásosztály a bourgeoisietől, melylyel eddig épp úgy, mint Franciaországban a restaurácziő idejében, a reakczió ellen harczolt. Mikor azonban a győzelem el volt érve, s a bourgeoisienak a parlament megnyilt, elhagyta szövetségését, mely azóta a küzdelmet saját érdekében egyedül folytatja. De soha meg nem szabad feledkeznünk az angolok jogérzületéről, mely szabad és önszabta törvényein belől mindent tart elérhetőnek, s azért soha nem esik szocziális és forradalmi ábrándokba — kivéve tán a csakhamar nyom nélkül eltűnt s rég elfelejtett Owenimust, — mint a franczia munkások.

Századunk elején az angol munkások állása nagyon kedvezőtlen volt. Sehol sem volt a szabad verseny oly hatalmas befolyással, mint éppen Angliában, mely az egész világ műhelyévé akart lenni, megvalósítandó a manchester-iskola túlbuzgó tagjai azon eszményét, hogy „Anglia csak ipart üzzön, gabona csak úgy, mint a virág cserépben ültettessék". A versenyzőket legyőzni annyival inkább is sikerült, mivel Anglia egész tőkéjét

már akkor törlesztette, midőn más országokban az ipar csak fejlődésnek indult. S mégis a vad versenyfutás csakhamar azt eredményezte, hogy a munkások bére az úgynevezett létminimumra lenyomatott. Ehhez járult azon nagy és veszélyes verseny, melyet az ir munkások az angolhoniaknak okoztak; szükségleteik a legcsekélyebbek lévén, hátrányára ezeknek, kik a polgárisodás egy magasabb polczán, s így a szükséglet-fokozat egy magasabb fokán is állottak, a munkabért tetemesen lejebb nyomták. Végre ép Angliában az ipar a leggyorsabban halad; mindennap új termelési módszerek, új eszközök a munkások nagy tömegét kiszorították, kik aztán szomoru sorvadásnak estek áldozatul.

A mozgalmak, reformok és kisérletek, melyek a munkásosztálynak — melyet 1832-ig teljesen ignoráltak — javára megindultak, azóta a törvényhozás figyelmét is magukra vonták, úgy hogy az övé az érdem oroszlánrésze a munkásosztály emelése körül. A képviseleti államban, mely nem egyéb, mint az összes nemzet érdekeinek képviselete, a törvényhozás ilyetén elősegitő irányát, melyet a legjótékonyabb eredmények követtek, könnyen megmagyarázhatjuk. Eltekintve a szegényügy iránti gondos intézkedésektől — mi azonban nem tartozik dolgozatunk tárgyához — legnevezetesebbek a következő törvények, melyek többnyire a legújabb időből származnak és a parlamentnek a munkások jólétéről való folytonos gondoskodásáról tanuskodnak. Rendesen megkülönböztettetnek: 1. oltalmazó törvények, melyek közül különösen megemlítendők: Factory Acts, Act to amend the laws relating to labour in facturies, Act to regulate the labour of children, young Persons and Women in Print Works, Act to limit the hours of labor, Act for the extension of the Factory Acts, Act to prohi-

bit the employement of Women and girls in mines and collieries, Act for inspection of coalmines in Great Britain stb.: látjuk tehát ebből, hogy a parlament egész törvénykönyvet alkotott a gyárak számára, továbbá főfelügyelők alá rendelte azokat, hogy a gyermekek és nők alkalmaztatását, különösen szénbányákban szabályozta, hogy a munkaórák számát rövidíté, s még számtalan más tekintetben a munkásokat oltalma alá vette. 2. Második helyen állanak a kedvezményeket osztogató törvények és pedig részint olyanok, melyek a munkások bankoperáczióit könnyítik, részint olyanok, melyek megtakarításaikat és 3. oly törvények, melyek a munkások szellemi és testi fejlődését előmozdíták; e két utolsó pontra vonatkozólag nevezetesen a következő törvényeket és intézkedéseket említjük: postatakarékpénztárak, segélyegyletek — friendly societies, building societies — engedélyezése, takarék-egyletek engedélyezése — industrial and provident societies, — továbbá Act to grant additional facilities for the purchase of small government annuities and for assuring payments of money on death — az állampapirok megszerzésének, valamint a halálra való biztosítások könnyebbítésére, — Act for the well ordering of common lodging houses — közös lakások felépítéséről nyilvános pénzalapokból — Act for the recreation grounds — mulató- és sétahelyekről. — A mi az oktatást illeti, különösen megemlítendő: Act for the education of children in the receipt of outdoor relief (kolduló gyermekeket illetők), Act of the industrial schools, reformatory schools — javító iskolák, — Act for the education and maintenance of pauper children in certain schools and institutions — szegény gyermekek kitartását és oktatását illetők; — vannak továbbá határozatok, melyek a felserdültek oktatását előmozdítani

akarják: végre általános hasznu rendeletek: könnyítések az adók, vámok, béjegilletékek, portó-, ujság-, nyugtatvány-bélyeg alól; törvények az egészségügy emelésére: Act to extend the practice of vaccination — a himlőoltás buzdítására, — Act to encourage the establishment of public baths and wahshouses — nyilvános fürdők és mosóházakról — Act for proventing the adulteration of food or drink — a tápszerek hamisítása ellen; — továbbá törvények, az iskoláknak, muzeumoknak, rajztanodák- és feltalálásoknak buzdítására; törvények, melyek a baleset folytán elhaltak családjait segitik végtére politikai törvények, a reform-bill 1867. és 1868-ban. — 1832 óta, midőn az állam a gyermekek nagymérvü gyári munkáját látta, azt szabályozták, az asszonyok és gyermekek munkáit a bányákban megtiltották, minden munkás számára, még a kéményseprők és matrózok számára is, törvényeket alkottak, takarékpénztárakat, postatakarék-intézeteket állitottak, az egészség tekintetében a lakás- és élelmezési ügyet felügyelet alá vették, a munkást is friss levegőhöz, friss és tiszta vízhez, tiszta utczákhoz, sétaterekhez juttatták, az oktatást, mely azelőtt el volt hanyagolva, 700.000 font sterlinggel segélyezték, az adó terhét könnyítették. Ezen törvényeknek eredménye volt: a munkabér és vele a jólét növekedése, a takarékosság óriási terjedése, a termelés emelkedése, az egészségi és erkölcsi állapotok javulása, nagyobb müveltség, szóval: haladás minden téren.

Felette nagyobb jelentőséggel bírnak azonban amaz intézkedések a munkásosztály emelésére, melyek az önsegélyen alapulnak: az associatiók. Valamint egyáltalában ez elv egyik legtermékenyebb csira, az ujabb polgárisodásnak egyik leghatalmasabb emeltyüje, úgy egy-

szersmind egyik legjótékonyabb és leghathatósabb szer a munkásosztály helyzetének javítására, annál is inkább, mivel azt nemcsak anyagilag, de szellemileg és erkölcsileg is emeli, a buzdítás és az alkalom által, melyet ád saját erőinek megfeszítésére és viszonyainak saját tevékenysége által való átalakítására. Ezen elv erélyes és helyes alkalmazásával a társadalmi bajok nagy része, ha nem is teljesen eltávolíttatik, de jelentékenyen enyhíttetik. És ez associatio, ezen társadalmi önsegélyezés nem gyakoroltatik sehol oly nagy mérvben, mint Angliában. Ez könnyen magyarázható. Anglia hazája a magas béreknek, melyek a munkásnak módot nyujtanak, hogy a szövetkezetekbe belépjen és járulékait fizethesse. A német munkás csodálkoznék annak hallatára, hogy ugyanazon munkások, kik Angliában bizonyos időkben a nagy sztrájkokat szervezik, oly kedvező bérviszonyban élnek, hogy Angliának összes munkássága 1,500.000 munkáscsaláddal évenkint 180 millió font sterlinget, vagy minden családra átlagban 800 tallért keres; hogy a staffordshire-i hutákban egy házaspár 400 font sterlinget, sőt 2000—4000 tallért kap, majdnem annyit, mint egy miniszter a kis német Duodez-államokban.

A legnevezetesebb szövetkezet az úgynevezett pionier-ek Rochdaleban, a pamut-ipar egyik főközpontjában, közel Manchesterhez. Ez 1843-ban alakult; a heti járulék eleinte két pence-re volt meghatározva, de nemsokára emelték, úgy hogy 1844 deczember 22-én a rochdali pionierek, huszonnyolcz tag, üzletüket huszonnyolcz font sterlinggel megkezdhették. Ezen nagy bajjal összegyüjtött üzleti tőke azután egy bolt kibérlésére és némi árúczikkek — liszt, vaj, czukor és dara — bevásárlására fordíttatott. 1845-ben kiterjesztetett theára és dohányra, és ez év végén a pionierek, kik most hetven-

négy tagból állottak, 181 fontot mutathattak fel. 1849 végén a tőke már 1193 fontot tett és a hetenkinti bevételek árúczikkekért 179 fontot. Az ötvenes évek óta a szövetkezet nagyobb és nagyobb előmenetelt tesz és jelenleg a következő üzletei vannak: Toad Laneban, hol a központi bizottság és a könyvtár van, üzlet üzlet mellett van. A füszerkereskedés minden czikket tartalmaz, mit egy ilyen csak tartalmazhat, a város különféle részeiben nyolcz fiókraktár van, mely összesen 800.000 tallér forgalmat mutat fel. Van azután egy gazdag üzlet mindenféle norinbergi czikkekkel, három czipőraktár, mely 1861-ben 21.000 tallér forgalmat ért el; egy ruharaktár a legfinomabb és legdivatosabb ruhákkal stb. Toad Lane-ban van a társulatnak még egy szobája, mely egész délután nyitva áll, hol a legolvasottabb angol ujságok találtatnak, azután sakkjátékok, billiárdasztalok, egy ötezer kötetből álló könyvtár; ez mind a társulat vagyona. — Azonkivül állítottak egy nagy rozsmalmot Rochedaleban, mely külön tőkével — 200.000 tallérral — bir és 1861-ben 64.000 tallér tiszta hasznot hajtott. Végre egy fonóda, mely 494.700 tallérral bir és 1861-ben 37.000 tallért jövedelmezett. — A pionierek tőkéje tizenhét év óta 1533-szor nagyobb lett és 475.000 tallért jövedelmezett.

Hogy ily bámulatos siker csak az intézkedések czélszerüsége, mindenekelőtt pedig ritka képesség és becsületérzet mellett lehetséges, könnyen érthető. A társak anyagi előnyei az áru jóságán és olcsóságán kivül, mely legalább huszonöt százalékot tesz, a befizetések előnyös kamatozásában áll és a nagy osztalékokban. De ez emberek erkölcsi és szellemi színvonala is emelkedett a kiképzés czéljára fordított összegek által. A rochdali pioneerek mindenesetre nemcsak anyagilag a leg-

jelentékenyebb, de más tekintetben is a szövetkezési ügy legfigyelemreméltóbb és legvonzóbb jelensége Angliában. Daczára annak nem áll olyan elszigetelve és magasan mások felett, hogy tán kivételes tüneménynek tekintessék és a társulati szövetkezeti elv javára oly közel fekvő következtetések visszautasíttathatnának.

Az összes Angliában a pionierek példájára alakult társulatok nyeresége hét és fél százaléka az eladott czikkeknek: sőt némelyek tíz százalékot is értek el. Azonban e társulatoknak czélja nem a nagy nyereség, hanem főfigyelem arra fordíttatik, hogy egészséges és nem hamisított árút adjanak.

Jelenleg létezik Angliában több mint ötszáz fogyasztási egylet, mely összesen százezer tagnál többet számlál, másfél milliónyi tallér évi nyereséget és három-négy milliónyi tallér vagyont mutathat fel. Ezek közül pedig alig harminczvezethető vissza az 1856. évnél tovább.

Minden társulatnak és társulásnak legmagasabb és legutolsó czélja a közösen üzött termelés. A közvélemény ezeknek nem jósolt jó sikert. Hogyan vegyenek részt azon munkások, kik ma a gép mellett állanak, holnap a nehéz műtani és kereskedelmi vezetésben? Vagy béreljen-e a munkások tömege egy gépészt, egy kereskedőt, mint mostanában a gyáros a munkást? Hogyan lehessen ellenőrizni az üzletvezetőket, hogy azok a nyereséget tulajdonukká ne tegyék és a szövetkezetet ne vezessék a munkások kárára? Mindezen kérdések gyakorlati megoldást követeltek és találtak Angliában; mert 1860-ban már harminczegy nagyobb gyár részint működött, részint keletkezett, mely a munkás szövetkezésének köszöné létét. Az alaptőke hét millió tallér volt: abból a saját részvénytőke négy milliót tett. A bizonyíték, mit ezen gyárak szolgáltattak, teljes. Sokan

szomoru időkön és veszélyes válságokon mentek keresztül. A Bacup és Wardle-fonóda, melynek tőkéjét lassankint 400.000 tallérra emelték, tagjainak többször rendkivüli osztalékot — negyvennégy és negyvennyolcz százalékot fizetett.

E tárgy legnagyobb figyelmünket érdemelvén, névszerint említem a gyárakat:

	üzleti tőke			
Bacup és Wardle Commercial Comp.	266.666	tall.	—	sgr.
Bacup és Wardle Additional . .	133.333	„	10	„
Rossendale Industrial Comp. . .	266.666	„	20	„
Rochdale Cooperative Manuf. Comp.	333.333	„	10	„
Walsdon Cooperative Manuf. Comp.	51.333	„	10	„
New Church Spinning and Manuf. Comp.	266.666	„	20	„
Bury and Elton Comp. . . .	266.666	„	20	„
Bury Cooperative Comp. . . .	266.666	„	20	„
Bury and Heape Comp. . . .	200.000	„	—	„
Crumble Manuf. Comp. . . .	133.333	„	10	„
Heywood Commercial Comp. .	33.333	„	10	„
Heywood Spinning and Weawing Comp.	133.333	„	10	„
Midelleton and Tonge Cotton Mill	133.333	„	10	„
Caillards Rochdale Manuf. Comp.	333.333	„	10	„
Manchester Cotton Mill . . .	133.333	„	10	„
Bagslabe Manuf. Comp. . . .	666.666	„	20	„
Lancashire and Yorkshire Comp.	666.666	„	20	„
Ruwtonstall Catton Mill . . .	333.333	„	10	„
Rossendale Cooperative Comp.	333.333	„	10	„
Bacup Cotton Mill	133.333	„	10	„

	üzleti tőke
Haslington Cotton Mill . . .	333.333 tall. 10 sgr.
Church Cotton Mill	333.333 „ 10 „
East Lancashire Comp. . . .	666.666 „ 20 „
Bury Enginecring Comp. . . .	133.333 „ 10 „
Atherthon Cotton Spinning Comp.	166.666 „ 20 „
Oldham Spinning Comp. . . .	200.000 „ — „
Manchester and Salford Spinning Comp.	133.333 „ 10 „
Middleton Spinning Comp. . .	133.333 „ 10 „
Lanside Industrial Comp. . .	200.000 „ — „
Összeg:	7.250 tall. 10 sgr.

Igen figyelemreméltók a „Trades Unions“, melyek az egész munkásosztály egyesítését képviselik; ezek leginkább a chartismus iskolái, de jogosultak, ha a törvény határai között mozognak s nem vezetnek erőszakoskodásokhoz, mint ezt legújabban a vizsgálatok szomoru módon bizonyították. Nem szabad tehát az államnak ezen trades-unions által szervezett tömeges munkaszüneteléseket megakadályozni, és helyesen mondja Roscher: „hol kiki egyedül mondhat fel, ott nincs elegendő jogalap, miért nem szabadna mindnyájoknak együtt felmondani és ujra szerződni.

A trades-unoions főczélja a munkabér emelése és a munkaórák rövidítése; továbbá ügyelnek arra, hogy ne alkalmaztassék aránytalanul sok inas a tanult segédek helyett, felügyelik a munkást, hogy az ne rendelje magát minden feltételnek alá; végre követelik a technikai kiképezés segélyezését az állam részéről, mint a manchesteri Trades-Union-Congressuson kimondott határozatok mutatják. Ezen czél elérésére a legborzasztóbb, legkegyetlenebb eszközökhöz is nyulnak. De czéljukat csak

a legritkább esetekben érték el: ha sikerült is itt-ott a munkabér emelése, de sokszor az volt az eredmény, hogy más munkásokat alkalmaztak, ujabb, az emberi munkaerőt helyettesítő gépek találtattak fel, sokszor beállott az anyagi erő hiányában a harcz folytatásának lehetetlensége és az unionisták kényszerítve voltak, követeléseiktől elállni.

Nagy elterjedésben részesültek Angliában még az úgynevezett Partnership-societies, a munkások részvétele a nyereségben. Ezen rendszer jobban és jobban elterjed; kétségtelen, hogy jogos, méltányos és előnyös mindenütt, hol a munkásnak szorgalmától, ügyességétől, becsületérzetétől sok függ, különösen a verseny legyőzése és a nyereség elérése tekintetében.

Végre említendők még a munkások között keletkezett olvasó-egyletek — readingclubbok — önképző egyletek, segélyző egyletek — friendly societies — különösen pedig a building societies, melyeknek czélja: olcsó és egészséges, kellemes lakházacskák épitése és azoknak megszerzése az egyes munkás családok által. Figyelemreméltók még a zene-, testgyakorló-egyletek munkások számára, csónakdák, s más a józan és férfias mulatságnak szánt egyesületek; ide számítandók végre még a mérsékletességi egyletek, melyek nagy elterjedtséggel dicsekedhetnek s igen nagy befolyást gyakorolnak a munkások erkölcsi emelésére és javitására.

Ez nagyjában a munkásmozgalom története Angliában. Nem tagadhatni, hogy a munkaórák szabályozása, a gyermekek és nők gyári alkalmazásának megszorítása anyagilag és erkölcsileg meglehetős eredményekkel vannak összekötve; hogy az állam nagyobb gondoskodása a munkahelyek egészségügyét illetőleg a munkásosztály javát előmozdította; hogy népiskolák, ipariskolák, mu-

zeumok, olvasókörök, takarékpénztárak és biztosító intézetek felállítása a munkásokat anyagi és szellemi tekintetben emelte; hogy az associatio, a cooperative és distributiv associatio, a friendly societies, building societies, a mérsékletességi egyesületek, a partnership associations, továbbá a trades-unions számos előnyt hoztak; hogy végre a politikai emancipatio által, melyet majdnem teljesen megvalósított a „reformact", de a Gladstone-Bright ministerium valószinüleg tökéletesen fog keresztül vinni, a választójog kiterjesztése által az ipari társadalom egy jogos követelése elégíttetett ki, minthogy ezentul a munkás is képviselheti érdekeit, mint ezt kedvező sikerrel a Svájczban látjuk, s a müveltség terjedésével bizonynyal mindenütt elismertetni fog, a hogy Ludlov és Lloyd Jones jeles művében igen találóan olvassuk: „Hatalom, kizárólagosan a munkások kezébe adva, kétségen kívül visszaélést szülne, mint az történt is, valahányszor annak birtokában voltak. De ha a munkásosztály politikai emancipátiója Angliában a nemzeti épület bevégzése lesz, nem pedig a korlátlan hatalom bitorlása ezen osztály részéről, akkor ezen osztály nem hozhat veszélyt, mely a hazafiság egészséges érzülete és a nemzet hatalma által nem győzethetnék le. A nagy zaj, mely a miatt kitört, ugyanaz, mint mindig hallatszik, valahányszor jelentékeny változások az alkotmányon vagy a hazai törvényeken indítványoztatnak. Láttuk, mily oktalan volt a zaj azon változások miatt, melyek ezen század folyamán bekövetkeztek: bizzunk abba, hogy a „forradalom zsilipei", melyek felnyitásával mindig fenyegettettünk, ép oly kevéssé fognak kinyílni, mint eddig, hogy a társadalom alaposzlopai, melyek a kisebbségi politicusok nézetei szerint mindig azon ponton állottak, hogy aláásat-

nak, a nép szeretetében legalább ép oly szilárdan állanak, ép oly erősen és mélyen meggyökereztek, mint nemzetünk történetének bármily időszakában."

---

b) Franczіaországban.

A kommunismus a demokratikus egyenlőségi elvnek logikailag nem következetlen túlzása. Emberek, kik folytonosan azt hallják, hogy ők a souverain nép, jólétük legfelsőbb államtörvény a saját nyomoruk és mások bősége közt lévő különbséget még súlyosabban fogják érezni.

Roscher.

Franczіaországban a munkásmozgalom Angliáétól egészen eltérő irányban haladt. Franczіaország a socialis utópiák és ábrándképek földje, hol a mai társadalom bajairól szóló már ismertetett álokoskodások fejlődtek, taníttattak és legmélyebb gyökeret vertek. A munkások bajából fakadt kérdés nemsokára az egész társadalmi kérdést karolta fel és elvezetett azon elméletekhez, melyek a mai társadalmat tarthatatlannak, igazságtalannak és czélellenesnek mondják s azon különféle szoczialista rendszerekhez vezettek, melyek szerint az emberiségnek St. Simon nevében és tanaival, ki Jézus és Mózes egy személyben, vagy Fourier vezetése mellett kell czéljainak elérése felé haladni. Franczіaországban a munkásosztály szolgasága azon nézethez vezetett, miszerint társadalmunk alapbaja a tőke átkos működésében keresendő, mely viszont a merev személyi tulajdon jogán alapszik. A tulajdon halhatatlanságot nyert, a szerző életén túl terjedő, állan-

dosított létet; ez ismét a családon, a családjogon alapszik. Azért el minden tulajdonnal, el minden családdal! El az örökösödési joggal! Ezek azon következtetések, melyekhez a mai állapotok tagadása vezet. S habár St. Simon, a mennyire lehet, távol tartja magát Fourier ábrándos agyrémeitől, elmélete mégis tartalmazza a kommunismus csiráját s azzal ezt magát. A kommunismusnak rendszere nincs, de az ő törekvése is hiu, társadalmi rendünk teljes felforgatását, legbensőbb alapösztöneinek kiirtását czélozza. Ezzel eleget mondtunk a nemzetgazdásznak, eleget a gyakorlati embernek. Különben is egy más fejezetben e tárgygyal behatóbban fogunk foglalkozni.

A munkásmozgalmak tényleges eredményeit vizsgálva, azt találjuk, hogy a mi első sorban a törvényhozást illeti, ez állandót vagy épen nem, vagy csak csekélyebb fontosságút alkotott; említésreméltó csak a gyári felügyelők kinevezése, kik különösen a gyermekmunka szigorú felügyeletére vannak hivatva, — tehát hasonló hivatalnokok, mint az angol „Factory inspectors", kik szintén a gyermekmunkára vonatkozó rendeletek szigoru megtartása felett ügyelnek. Ama felügyelők kötelesek a császárnak minden évben jelentést tenni. A második fontosabb törvény az, mely az eddig fennálló rendszabályt a munkásegyesületek iránt eltörölte. Ezen törvény 1864-ből származik és daczára annak, hogy a franczia munkásban nagyon gyenge a társulási szellem, igen áldásos befolyással lesz.

Ami az associatiót illeti, mely, mint láttuk Angliában oly szép gyümölcsöt hoz, az habár Franciaországban nem oly nagy erélylyel lépett fel, de ottan is utat tört magának. Sőt az associatió Franciaországban régóta létezik és históriai multtal dicsekedhetik. Az

egész XII. és XIII. században tudniillik létezett a közép- és tulajdonképeni Francziaországban sok ezer földmívelő társulat. Sőt létezett egy idő, hol ez épen a szabály, a vidéki községek túlnyomó alakja volt. Jelentékeny számban, de messze elszórva maradtak fel ezen társulatok a mult század közepéig, azután csak mint régészeti nevezetesség, melyet a forradalom teljesen eltöröl; úgy hogy az utolsó, mely a negyvenes években feloszlott, csak csodás módon mentetett meg. 1848-ban a franczia assemblée nationale tüzetesebben foglalkozott a munkások szocziális bajaival é felállította a nemzeti műhelyek szervezetét. De ezen költséges kisérlet hajótörést szenvedett és akkor kezd Francziaország is az associatió csendes vizébe evezni. Associatiók a legkülönbözőbb ágakban létesültek. Kézmívesek, varrónők, sőt orvosok és gyógyszerészek társultak és az alkotmányozó gyülés 3 millió frkot szavazott ezek buzdítására. Ezen államsegély a kérvények egész halmazát idézé elő és 5—600 társulat pályázott, de csak 56 vétetett tekintetbe. 30 ezek közül Párisban volt és 800,000 fr. kapott, 26 pedig a megyékben és ezek 1.700,000 fr. kaptak. Az eredetileg alapított társaságok közül csak 60—70 létezik mai nap. A többiek, többnyire a forradalom lázában alapítva, a virágzásra szükséges létföltételek hiányában, elvesztek. Azoknál, melyek fenmaradtak, a fejlődés bámulatraméltó, a mint azt a következő példák mutatják:

Az association fraternelle des ouvriers en limes (reszelőművesek) története rövid. 1848-ban 14 munkás egyesült közös munkára és közös nyereségre, 2280 fr. eszközökben és 500 fr. készpénzben összetettek és közös üzlettel birtak. 1849-ben a műkiállításon éremmel tüntettettek ki. Ez megalapítá jó hirnevöket Párisban és a departements-ban. A franczia kormány támogatta e tár-

sulatot 10.000 fr.-nyi kölcsönnel, mi az üzlet nagyszerü kifejléséhez vezetett. Ennek következtében uj résztvevők is találkoztak, kiknek felvételénél nagyon szigorúan eljártak. Az uj tagok száma 1849 végén 17 volt, azonkivül alkalmaztatott még 13 segéd. 1850-ben még 6 uj tag vétetett fel, úgy hogy összesen 23 volt. Csak becsületes munkások vétetnek fel; az erre vonatkozó rendszabályok felette szigoruak. Minden egyesnek betéti tőkéje 300 fr. készpénzben vagy szerszámban. A segédmunkások a béren kivül az össznyereség egy meghatározott osztalékát kapják szolgálati idejök arányában. A valódi tagok a társulati pénztárból nem kaptak többet mint 45 fr.-ot minden második héten: a többi a pénztárban marad. A darabmunka a szabály, de megszabták, hogy két hétre 12 munkanap vagy 99 munkaóra esik; a mindennapi munkaidő minimuma 8, a maximum 11 órára lett megállapítva. A társaság tanonczokat is fogad, de nem vesz tanpénzt. A tanoncz kapja a második évben a fél, a harmadikban kétharmad munkabért s azonkivül osztalékot. Betegek 1 fr. 50 ct. betegpénzt kapnak. Ezek a párisi reszelő-művesek társulatának alapszabályai: fióküzletet is állitottak és 4 műhelyet. Már 1862-ben lakbér fejében 1800 fr., adók fejében 200 fr. és munkabér fejében 40.000 fr. fizettek egy évben. Eladtak 60.000 fr. értékű árút: a tiszta nyereség 14—15% volt. A legnagyobb rend uralkodik műhelyeikben, hol verekedések és mértéktelenség hallatlan dolgok és a legnagyobb büntetésekkel fenyíttetnek.

Az associatio terén a nevezetes jelenségekhez tartozik az alapitójától nevezett társulat Remquet Párisban. Ezen férfi 1848-ban ügyvezető volt a Renouard-féle nyomdában. Midőn ez a forradalom következtében adósságait lebonyolítani kényszerült, munkásainak taná-

csolta, hogy egy társulatot alakítsanak és államsegélyezés mellett a nyomdát átvegyék. Az államsegély 800,000 fr.-kal engedélyeztetvén, az üzletet 1849-ben 15 munkás megkezdte. Az eredmény, azon súlyos feltételek daczára, melyek mellett a nyomdát átvették, fényes volt. Az első 9 év összes nyeresége 80,582 fr. volt. Minden kötelezettség és adósság — ideszámítva az államsegélyt — kielégítése után 1859-ben 155,000 fr. osztatott ki tiszta nyereségkép, úgy, hogy minden tag átlagban 10—11,000 fr.-ot kapott; a legalacsonyabb osztalék 7000, a legmagasabb 18,000 fr. volt.

A legjelentékenyebb társulatok közé, melyek államsegély nélkül alapíttattak, a kőmívesek associatiója tartozik. Ez létesült 1848-ban 16 társsal. A társulat alapszabályaiban meg volt határozva, hogy a tiszta nyereség 40 százaléka a tőkének, 60 százaléka a munkának jusson. A munkások nem osztozkodtak egyenlően, hanem a munkanapok aránya szerint. Azonkivül köteles volt minden tag a társulatnál 1000 fr. letenni, mely összegnek kiegészítésére a munkabér 10 százaléka és az egész haszon visszatartatott. Kezdetben oly roszul állott a társulat pénz és hitel tekintetében, hogy sokáig nem találtak helyiséget tanácskozásaikra. Végre 1852-ben 101 dolgozó társ 10,000 fr.-kal járult hozzá. Most gyorsan emelkedett: 1852-ben az építkezések 45,530 fr. tettek, a nyereség pedig 7000 fr.; 1854-ben 344,210 fr. a nyereség 20,000 fr.; 1855-ben 614,694 fr. a nyereség 46,000 fr.; 1856-ban 998,240 fr. és a nyereség 80,000 fr.; 1857-ben 1,330,000 fr. a nyereség 100,000 fr.; 1858-ban 1,231,461 fr. és a nyereség 130,000 fr.; 1859. végén a leltár 365,000 fr.-nyi vagyont mutatott ki, mely 107 résztvevőé volt, úgy hogy átlag mindegyikre 3415 fr. jutott.

Miután az első évben a társulat vagyona csak 364 fr.-ot tett, az nyolcz év alatt ezerszeresére szaporodott.

Baudrillart a franczziákról azt mondja: on a dit des Francais, qu' ils etaient le peuple le plus sociable du monde. Oui, dans le sens d' une certaine facilité á se lier, á traiter l'étranger en frére; mais non peût-être sous le point de vue de la facilité quotidienne de la vie. Daczára annak mondom az associatio szép elterjedést nyert. Ha ez igaz és tekintetbe vesszük a franczia vérmességét, eszményi törekvését, akkor feltehetjük — ámbár keveset olvasunk ujságokban és könyvekben, — hogy a soczialista és communista egyletek száma is még nagy lehet, hogy azok sötétben működnek, s várva egy nagy politikai forradalmat, a soczialis agyrémeit is remélik keresztülvihetni. A franczia nép, melynek kiképeztetése oly annyira elhanyagoltatik, még nem eléggé érett praktikus czélok megvalósítására; megszokván a forradalom viharát, azt inkább szeretik, mint a béke csendes reformját.

Az oktatás terén a legborzasztóbb viszonyok fejlődtek Franczia országban. Itt, hol a kormány müködése oly üdvös tevékenységet fejthet ki, semmi sem történik. De magán úton is kevés a haladás; az önsegélyezésnek tán egyetlenegy nevezetesebb közege a „ligue de l'enseignement", mely, mint időről időre olvassuk, szép eredményeket mutathat fel.

Említésre méltó, hogy Franczia országban is létezik az industrial partnership-rendszer és hogy egyesek igen szép sikerrel működtek. Fontos intézmény, mely Angliában is most létesittetik, a conseil des prud'hommes, a munka nélküli munkásokat szolgálattal ellátja és főbb teendője a munkaadók és munkavevők közt fenforgó viszályokat kiegyenlíteni. Hogy ez nagyon szép

sikerrel működik, több izben olvastuk. Ennek daczára a sztrájkok Párisban is igen gyakoriak.

Létesült egy társulati bank is pár év előtt Párisban, melyhez a legvérmesebb reményeket kötötték, mely azonban az idén 1,050.000 fr. adóssággal fizetéseit felfüggeszté. A bank az összes párisi munkásvilág, különösen pedig a szövetkezetek pénzintézete volt, s így képzelhetni, hogy ezen bukás nagyon szomoru következményekkel lesz egybekötve.

Figyelemreméltóknak találjuk a franczia munkások történetében azon törekvéseket, melyek legújabban a női munka, illetőleg gyári munka korlátozása végett megindultak. Sőt tartattak gyülekezetek — réunions publiques — kitünő hazánkfia, *Horn* elnöklete alatt, melyeknek czélja oda irányul, hogy az e tekintetben felmerült visszásságokat megszüntessék. Egyik gyülésen a következő határozat hozatott: 1. Tout être humain possède le droit d'exercer librement toutes ses facultés. 2. L'exercice des professions liberales. 3. Le travail, que tout et toutes doivent à la société n'est pas uniquement l'effort salarié, l'effort gagne-pain. La femme qui consacre son temps et ses forces à accomplir ses devoirs d'épouse et de mère, cette femme travaille dans le sens le plus noble etc. Ce serait la bonne division du travail. La situation des femmes obligée au travail gagne-pain est infinement plus mauvaix que celle des travailleurs hommes; c'est que condamnent les unes aux privations les plus dures et poussent les autres à la dégradation; affranchir la femme du travail de la fabrique! Premier devoir: relever le niveau de l'instruction féminine.

Ama gyakorlati törekvések közt, melyek a munkások helyzetének javítására irányulnak, jelentékeny szerepet játszik a lakás-reform, melyet nagy buzgalommal

megindítottak. Valamint Angliában, úgy belátták itten is, hogy egyike a legfontosabb tényezőknek a munkások erkölcsi és anyagi emelésére, tiszta, egészséges lakás, melynek hiánya erkölcstelenséget, ledérséget és nyomort okoz. Ezért Angliában a building societies, Franciaországban többnyire részvényes társulatok kezdtek a munkások számára házakat építeni. Itten két irányt követtek. Vagy olyan házakat építettek, melyek csak megfelelő bérért adattak ki és melyeknek tehát csak az a czélja volt, a munkásoknak jobb és viszonyaiknak inkább megfelelő lakásokat szerezni, vagy olyan házak építtettek, melyeknek tulajdonba szerzése a munkásoknak az előállítási ár lassankénti lefizetése által lehetségessé tétetett. Ezen munkáslakások — cités ouvrières — lényeges előnyt nyujtanak, egy egészséges, szilárd munkásosztály kiképzésére és bizonynyal figyelemreméltó intézmény; csakhogy befolyásuk a munkásosztály viszonyaira mindaddig jelentéktelen, míg csak itt-ott elszórva léptetnek életbe. Mai napig inkább csak példa gyanánt szolgálnak és azt az előnyt nyujtják, hogy a vállalkozók az ezáltal reájok háramló haszonról meggyőződjenek.

Az első irányt Párisban követték, hol a Cité Napoléon részint részvényekre, részint a kormány jelentékeny segélyezésével alakult; követték többnyire a laktanyarendszert. A másik irányt leginkább az elzászi gyárvárosok képviselik, hol Mühlhausenben, Belfortban és más felső-rajnai városokban nagyszerü alapítványok létesíttettek e czélra.

Láttuk imént, hogy a praktikus törekvések is meglehetős sikert arattak, de korántsem olyant, mint Angliában, mi vagy onnan származik, hogy kellő erélylyel nem kezdettek, vagy onnan, hogy Franciaországban oly viszonyok léteznek, melyek a békés reformot lehetetleni-

tik. Mind a kettő igaz, s így nem kell csodálnunk, ha újabb időben megint a szociálizmus emeli fel fejét. Ezt legújabban *Horn* is bizonyítá, kinek szavaival e fejezetet bezárjuk: Tény az, hogy az 1848—51-iki szocziálisztikai, sőt kommunisztikai mozgalmak nem végződtek be, hanem az államcsiny által csak elnyomattak; minden ámítást így fentartottak és a tant a vértanuság fénysugarában még megerősítették; ezt legyőzhették, kibékíthették volna, ha a szocziálizmus erőszakos elnyomatása után a felvilágosodás és vitatás korszaka következett volna. A helyett Franczia ország tizennyolcz éven át teljes hallgatásra volt itélve e téren. Csoda-e, ha a szellemekben és kedélyekben a legéretlenebb eszmék és érzelmek tovább is honoltak, vad és viharos beszédekben törtek ki, mihelyt a gyülekezetekről szóló rendelet a szájkosarat levette? — Különben is a császárság maga sokat tett a szocziálista törekvések fejlődéséhez. A császár örömest játsza a szocziálistát, sőt ham-i fogsága idejében az volt és több rendelete által a polgári és munkásrend közti ellentétet nevelte. Semmi sem mozdítja elé annyira ezen ellentétet és változtatja át ellenségeskedéssé, mint az a merev ellentét a nyomor és a dőzsölő gazdagság közt. Ama gazdagságok által, melyekkel kedvenczeit és a nagy hivatalnokokat elhalmozta, a milliók által, melyeket a tőzsdejáték nagy hivatalos előmozdítása másoknak egyszerre nyújtott, a legvastagabb támogatás által, melyben a demi-monde szemtelen parazlásai részesültek, — a második császárság túlságig vitte az élvhajhászatot és a fényűzést; a kajánság, a gyülölet és elégületlenség a többieknél egyenlő arányban növekedett és a tömegek joggal vélekednek, miszerint tulajdonképpen csak ők azok, kik, mint adózók vagy máskép, ezen pazarlásokat fizetik. — Ez mind megannyi

ok a nyugtalan kedélyek felingerlésére, a túlzó szónokok meghallgatására és a polémia hangjának élesítésére. De mivel ezen körülmények éppen csak esetlegesek, csak mulandó tartammal bírhatnak és nem jogosítanak fel következtetésekre a nagy többség igazi hangulata iránt. Én — úgy hiszem — ezt a hangulatot épp oly jól ismerem, mint akárki Franciaországban és minden lárma és tévedés daczára azon szilárd meggyőződésnél maradok: a szocziális forradalmi eszmék nem bírnak komoly alappal a franczia népességben. Csak akkor nyernék azt, ha egy politikai helyzetnek folytatása, mely oly súlyosan nyom minden keresetre és mely a nemzet erkölcsi érdekeit legmélyebben sértené, a reform útját, a munkás helyzetének békés javításához vezető utat makacsul elzárná." A munkáskérdés békés megoldását tehát Franciaországtól nem lehet várni.

---

c) Némethonban.

Nincs emberi irány, mely legszélsőbb következményeit elbirná, hisz úgyis majdnem mindig bűnnnel van keverve, mindenesetre pedig véges természetű.

Roscher.

Szépen és helyesen mondja *Stein Lőrincz*, a nagy nemzetgazda, egy hozzám intézett levelében a munkáskérdés megoldására vonatkozólag: „A nehézségek gazdagsága éppen ott fekszik, hol az életnek gazdagsága fekszik: a földi lények azon nagyszerü hatalmában, ugyanazt különféle alakokban előtüntetni." És igaza van. Míg Angliában a munkások törekvése leginkább az associatiók, az önsegélyző-egyletek terjesztésére irányul,

a törvényhozás pedig élénk részvéttel és oltalommal járul a szociális bajok megszüntetéséhez, míg Franciaországban a szuverén nép a szocializmus és kommunizmus eszményképeinek hódol, a harmadik császárság pedig nagyszerü művekkel foglalkoztatja a tömegeket, addig Némethon egészen új és különös jelenségeket mutat nekünk.

Némethonban csak lassan kezdett az ipar fejlődni, de daczára annak, hogy idővel hatalmas mérveket nyert, daczára annak, hogy a gyári ipar erős lendületet vett, fenmaradt nagy serege az önálló mesteremberekneк, kiknek kétségbeesett küzdelme a géppel nőttön-nőtt. Ezeknek jóléte mindinkább csökkent és mivel a gyári ipar a gyári munkásosztályt is fejlesztette, ezeknek létfeltétele sok hátrányt mutatott fel. Némethonban is találunk már 1848 előtt egy elégületlen tömeget, mely reform után sóvárgott. A szocziálisztikai és kommunisztikai elvek is, melyek a Rajnán át Németországba szivárogtak, nagy tetszésre találtak ezen körökben, a nélkül azonban, hogy az életre kihatottak volna. A bölcsészek országa, Némethon ennek szereti magát nevezni, bölcseletekre is hallgatott, már azért is, mivel messze távolságból, a franczia nép dicső köréből származtak, kiket a németek oly sokáig majmoltak. Praktikus következménye ennek nem volt. Igy állottak a dolgok 1848-ig. Ez év felrázza a németeket is százados álmukból, a liberális bourgeoisie szövetkezvén a forradalmi munkásosztálylyal, pár hét alatt legyőzte a bürokráczíát, a középkori feudalizmus és rendi elkülönítések utolsó hagyományait, kezébe ragadá a gyeplőt és képes is lett volna egy jobb jövőt alkotni. De a mi mindenütt bekövetkezett és Angliában a chartismus alakulását vonta maga után, Franciaországban a reformisták ala-

kulását idézte elő, ez csakhamar Németországban is bekövetkezett: a bourgeoisie elfelejtette szövetségesét, a munkásosztályt és félvén az ellenhatástól, a hatalommal frigyet kötött, mely a forradalom zsenge virágait eltiporta. A munkásosztály a forradalom által, mely nagyrészt az ő műve és erős szocziális elemekkel vegyítve volt, semmit sem nyert és ott állott, hol 1848 előtt. A törvényhozás semmit sem tett az ő érdekükben, az egyleteket megtiltották, a gyülekezeteket feloszlatták, a munkásosztály az alkotmányon kivül helyeztetett. Csak az oktatás terén vehetni észre nagyobb haladást és tevékenységet.

Igy maradt ez az ötvenes évek közepéig; akkor megindult ismét a reform és pedig két egymással ellentétes irányban; az első az associatio volt; nézzük ezt közelebbről.

Az associatio a számtalan laza és épp azért majdnem jelentéktelen erők organikus egyesülése egy az egyesülésben jelentékeny munka-, pénz- és értelmiségerővé. Gazdasági sikerük azon feltételeknek összekapcsolása és erősítése, melyek a kistőkének a nagytőke előnyeit megszerzik. Ez a gazdasági oldal. Az erkölcsi abban áll, hogy ez az előny a szövetkezetben társadalmi viszonyokat is fejleszt és az erkölcsi és értelmiségi erők emelését eredményezi.

A német associatiók atyja, a porosz képviselőház derék tagja, *Schulze* Delitzschben, Lipcse mellett; az associationak kiváló hirdetője pedig *Huber* tanár, Wernigerodeben. Különösen az ő szellem- és életdús, saját tapasztaláson nyugvó munkáinak és előadásainak köszönhetni, hogy az associatió-mozgalmat Némethonban mindinkább felfogták és annak tekintik, a mi: egy nagyszerü, jelentékeny, gazdasági és szocziális jelenség-

nek, egy mozgalomnak, mely távol esik a politikától és a politikai kérdésekkel és pártokkal nem áll összefüggésben.

A *Schulze* által minden eszközzel terjesztett mozgalom háromféle alkotásra irányul, ugymint: nyersanyag és termelési szövetkezetek, fogyasztási szövetkezetek és végre előlegezési és hitelszövetkezetek létesítésére.

A mi a nyersanyag-szövetkezeteket illeti, mindenekelőtt szem előtt kell tartani, mily nagy az áremelés, melyet a kisiparos a munkaanyagok kis mennyiségben való megszerzésénél fizet, a mi szerzeményének legnagyobb részét felemészti. Gyakran husz, harmincz, sőt negyven százalékkal többet kell fizetni és daczára annak, még rosszabb minőségü nyersanyagot kap, mi üzletére a legnagyobb hátránynyal jár. Ezen égbekiáltó viszásság megszüntetésére szükséges volt módot találni, mely a kisiparost képessé tette, a szatócs mellőzésével a nagybani vásárlás előnyeit biztosítani. Ez csak a szövetkezet, sokaknak egyesülése által volt lehetséges.

Schulze-Delitzsch tudósításai szerint 1863-ban körülbelül százötven ilyen egyesület létezett. Harminczkettőnek számadásai nyilvánosságra jutottak; ezek 1527 tagból állottak, 18.308 tr. saját tőkével és 47.176 tr. kölcsön vett pénzekkel rendelkeztek, melylyel 198.335 tr.-ért nyersanyagokat vásároltak és kisebb részekben tagjaiknak eladtak. Ha tehát ezen harminczkét egyesületen kivül még száz ilyen létezett, melyeknek számadásai ismeretlenek, úgy a tagok számát összesen ötezerre, az egész üzletet pedig egy millió tr. lehet tenni.

A fogyasztási egyletek feladata: egészséges, nem hamisított fogyasztási czikkeket nagyban bevásárolni és méltányos haszonnal ismét eladni. Ilyképpen a résztvevő képes, az egyesület üzletében szükségleteit még a

legkisebb mennyiségekben is, olcsóbban és jobban kielégíteni, mint akármely más üzletben. A mi ezeknek feladatát könnyíti, az azon körülmény, hogy aránylag nagyon kis üzleti tőke elég. Ezek is szép eredményt mutatnak és számuk 62-ben harminczra rugott.

A legfontosabb helyet Némethon gazdasági mozgalmaiban az előlegezési és hitel-egyesületek foglalják el. Ezekben az önsegélyzés a következő módon működik:

1. Az előlegezést keresők maguk vezetői a hitelszükségleteik kielégítésére irányuló egyesületeknek, tehát az egyesületnek tagjai, melyet éppen ezen czélból alakítottak, miért is közösen viselnek minden veszélyt és nyereséget.

2. Az egyesület által közvetített pénzüzlet a bank-üzlet szabályai szerint vezettetik.

3. A tagoknak folytonos kis járulékaival az egyesület pénztárában részvények gyüjtetnek össze, melyekre a nyereség kiosztatik.

4. Az azonkivül még kivánt pénzösszegek kölcsön útján közös hitelre és közös kezesség mellett vétetnek fel.

Az első előlegezési egylet 1850-ben Delitzschben alapíttatott és két év alatt hiressé tette *Schulze* nevét az egész művelt világban.

1862-ben 363 ilyen egyesület létezett, melyek a legszebb eredményeket mutatták fel, mint azt a következő számok tanusítják:

	1859	1861
Az egyesületek száma	80	188
Tagok száma	18.676	48.760
Előlegezések	4,131.436	16,876.009
Üzleti tőke	1,290.150	5,555.691
Tagok részvényei	246.001	799.375
Tartalékalap	30.845	107.238

Kölcsön	501.795	1,983.441
Takarékbetétek	521.850	2,649.036
Veszteségek	470	13.805

Az 1867-ben közzétett kimutatások szerint pedig létezett 1900 egyesület 550.000-nél több taggal. A központi irodában beérkeztek tudósítások 1195 előlegezési-, 195 nyersanyag-, üzleti- és termelő- és 315 fogyasztási egyesületről; ezen 1707 szövetkezet üzletei százötven millió tallérra rugtak; a tagoknak részvényeiből álló vagyona tizenegy millió tallér, a kölcsönzött tőke harminczöt millió tallér volt.

Már e rövid vázlatból is láthatni, hogy az associatió elve szép gyümölcsöket hozott Némethonban; különösen a mesterembernek, kit a nagy gyári ipar versenyre hívott, sok előnyt nyújt. Ezt mindenütt elismerték és jó ideig az önsegélyezésben látták azon szert, mely a munkásosztályok bajait gyógyítani, s így a szocziális kérdés megoldását könnyíteni fogja. Látták és elismerték, hogy az associatió mind gazdasági, mind erkölcsi eredményeiben nagyot mutatott fel, hogy a kisiparos jólétét nagyobbítá, létét könnyebbítette és nemesbítette és így annak lehető legnagyobb kiterjesztése a szocziális viszonyok javítása czéljából nagyon kívánatos volna.

De, hogy az önsegélyezés mindennek daczára a szocziális kérdést meg nem oldhatja, hogy különösen a tulajdonképpeni munkás emelésére elégtelen eszköz, azt *Huber* is bevallja s a tapasztalás is csakhamar megmutatta. A fogyasztási egyesületek mindenekelőtt is csak addig nyujtanak előnyt, míg csak kevesen élvezik; általánosabb elterjedésével ez meg fog semmisülni. Azonkívül is az eredmény tulajdonképpen csekély; mert ha Angliát vesszük, hol ezen fogyasztási egyesületek leginkább terjedtek, akkor a másfél milliónyi haszon 100.000

tagra felosztva, jut egyre évenkint körülbelül tizenöt tallér, a mi bizonyosan jólétének emelésére nem sok, de a szocziális kérdés megoldására éppen nagyon is kevés eredmény.

A mi az előlegezési egyesületeket illeti, úgy azok sem használhatnak sokat a kis mesterembernek ott, hol nagy gyári ipar fejlődik, mert ezzel semmi tekintetben sem versenyezhet. A gépek használata és a nagy munkamegosztás által a gyár végre mégis jobb és olcsóbb termékeket fog előállítani, a kézmívest pedig kérlelhetetlenül legyőzi.

Ezen eszmék befolyása alatt egy uj mozgalom kezdődött, mely más párt alakulásához vezetett; ezen párt az önsegélyezés helyett az államsegélyt választá jeligéjeül, vezérévé pedig a lelkes és fanatikus *Lassalle Ferdinandot*. Ő, ki addig szobájában a görög bölcsek elméleteivel foglalkozott, egyszerre kiragadtatott a szocziális küzdelem harczmezejére, mely őt felfegyverezve a szellem mély élével és a bölcsészet szigorú tanaival, de egyszersmind a fanatizmus lobbanó tüzével találta.

Lassalle agitator volt; ezt szem előtt kell tartanunk. Ő mindenekelőtt a politikai bajokat támadta, azokat a satyra világánál kimutatta és azoknak tarthatatlanságát bizonyitotta. Különösen megtámadta az uralkodó rendet, a bourgeoisiet, s uralkodásának igazságtalanságát, a tőke zsarnokságát. Ezáltal neve ismeretes lett a munkások körében. Így történt, hogy az általános német munkáskongresszus összehívására Lipcsében alakult központi bizottság által Lipcsébe hivatott. Ottan nézeteit egy nagy munkásközönség jelenlétében előadta s ezen mozgalom élére állott. Nemsokára a német munkásegyesület megalakult, melynek elnökévé őt választották. Helyről-helyre utazva, nagyszabású beszédekben

fejtette ki az uj munkásevangelium tantételeit és nagy pártot alakított.

Lassalle rendszerével mindenekelőtt megtámadja korunk nemzetgazdaságtanát; elemezi a munka, tőke, csere, érték és verseny fogalmait, gyülöletes ellentétben az eddigi értelmezésekkel; visszautasítja különösen azon állítást, mintha a tőke csak takarékosság által szereztetnék, mintha a tőkekamat csak a nélkülözés bére volna. Különösen pedig követeli a termelő egyesületek alakítását, nehogy a vállalkozó többé a munkának nyereségét élvezze, hanem a munkás a munkájának bérét és a vállalat nyereségét kapja. A termelő egyesületek legyenek az egyedüli alakjai a termelésnek, ezek pedig a tőke zsarnokságát, a verseny igazságtalanságát meg fogják semmisíteni.

Ezen termelő-egyesületek azonban a gazdaság mostani állapotjánál nem létesíthetők: a munkás nem bir tőkével, nem is szerezhet tőkét, mert bére alig elegendő életének fentartására, s így ezen egyesületeket államsegélylyel kell alakítani. Az állam hitelt adjon ezen munkás-egyesületeknek és az általuk felvett kölcsönökért jót álljon. Ezen tőkékkel képes lesz azután a munkásvilág a termelő egyesületeket életbe léptetni, a tőke versenyét legyőzni.

De az állam, amint most létezik, nem lesz soha hajlandó — mondja *Lassalle* — ezen hitelt adni; az állam, mely most a bourgeoisie által kormányoztatik, nem képviseli a munkások érdekeit, hanem az úgynevezett liberális osztályok, a tőkések és gyárosok érdekeit. Ezeknek befolyását a közügyekre meg kell szüntetni; ez az általános szavazati jog által történhetik. Minthogy a munkások az állam 89-ed részét teszik, a szavazati jog gyakorlatával egy köztársaság fog alakulni, melyben a mun-

kások fognak uralkodni, a többi osztályok pedig háttérbe szoríttatnak. Akkor lesz elérve azon czél, hogy a munkás, felszabadítva az ujkori nemzetgazdaságtan „vas bértörvénye alól", mint *Lassalle* mondta, a legnagyobb jólétet fogja élvezhetni.

Ez a szocziáldemokráczia elmélete, mely Németországban sok hivőre talált. Az ember természetében rejlik, hogy inkább hajlik eszményképekre és ábrándozásokra, mintsem gyakorlati kisérletekre és öntevékenységre. S ez leginkább Némethonban mutatkozik. *Lassalle* elvei elterjedtek, s daczára annak, hogy sok tétele csak áligazság, sofizma, vagy tán épen azért, a nagy tömegben visszhangra találtak. A nyugati Némethon ezen agitácziók legnevezetesebb színhelye volt s onnan terjedtek tovább egészen az osztrák tartományokig, sőt Magyarországba is szivárogtak. Több egylet alakult, mely az államsegélyt lassallei értelemben zászlajára irta s mindnyájuk központja a *Lassalle* által életbe léptetett „általános német munkásegylet" lett. *Lassalle* halála óta ezen egyletek színhelyei a legborzasztóbb jeleneteknek, központjai a legveszélyesebb politikai és szocziális agitáczióknak.

De akármennyire is kivánjuk az államsegélyt a mi értelmünkben, bármennyire kivánjuk a politikai jogok kiterjesztését józan értelemben, a szocziáldemokráczia merően helytelen és veszélyes. Helytelen már azért is, mivel alapokoskodása, hogy a munkás nem takarékoskodhatik, s így okvetetlenül államsegélyre szorul, nem igaz, mint ezt a nagy mértékben elterjedt legkülönfélébb munkás-associatiók mutatják. Helytelen azért is, mivel a munkásosztálynak korlátlan s egyedüli uralkodása, a magánvagyonnak felhasználása a munkások jólétére és az iparágak vezetésére a társadalom felbomlását vonná

maga után. S mi történjék azokkal, kik a tudománynyal, a művészettel stb. foglalkoznak? Erre a szocziáldemokráczia nem felel. A szocziáldemokráczia a műveltebb és magasabb osztályok kizsákmányolását és politikai megsemmisítését vonná maga után.

De az általános szavazati jog is, addig míg a munkások nem birnak megfelelő felvilágosodással, elég erélylyel, különösen pedig nem elég politikai önállósággal, hogy a középosztályokkal a küzdelmet felvegyék, eltéveszti czélját. De feltéve is, hogy ügyes agitátorok képesek volnának a tömeget annyira felizgatni, hogy tettlegesen fegyverrel forduljanak a társadalom mostani rendje ellen — mit azonban különösen Némethonra nézve nem hiszünk — akkor is „kétes az ütközetek sorsa"; s attól fog függni, vajjon kinél lesz nagyobb erő és erély, hathatósabb eszköz, s kinél az igazság lángkardja? Igaz, hogy a szocziáldemokráczia semmi fegyvert nem kimél, hogy előképe: *Marat*, *Robespierre*, *Danton*, *St. Just* terrorizmusa, de kérdés: fogja-e a nemzetnek józan része, a munkások okosabb és gondolkodó része ezen agitátorokat követni, ha harczra kerül a sor? Mi azt hiszszük, hogy: nem.

A szocziáldemokráczia szocziális következményei nem igen kecsegtetők. De gazdasági tekintetben is helytelen. A termelő-egyesületek az állam befolyása alatt tisztán állami intézetekké válnának, a termelés, mely nem egyéb, mint a teremtésnek az emberi czélokra való átváltoztatása, mely az életnek egyik főfeltétele, szenvedne, mert nem vezettetnék többé a nemzetgazdaságtan természettörvényei, hanem vak önkény, politikai eszély által. Ez visszahatást gyakorolna a munkásosztályra, melynek szabad fejlődése megsemmisíttetnék.

Lassalle érdeme csak abban áll, hogy ő a szocziális

kérdésnek jelentőségét kimutatta, hogy nagyobb élénkséget ébresztett a munkások törekvéseiben, hogy ő sok gazdasági hibát is fedezett fel, de az ő agitátiója s követőinek működése kárhoztató. Elmélete nagyszerű, gyakorlata veszélyes, mert nem felel meg az általános szocziális, politikai és szellemi követelményeknek.

Még egy elmélet tünt fel Némethonban, melyet *Ketteler* mainzi érsek hirdetett. Ez a kereszténység álláspontjából indulva ki, a munkáskérdést az evangelium tanteteleivel akarja megoldani. Helyeseljük, amennyiben a humanizmus és moral örökké igaz elveivel megegyez; jelentéktelennek találjuk, amennyiben a vallás, a felekezet kizárólagosságát és türelmetlenségét választja álláspontjául.*) Eltekintve attól, hogy századunk egyik legfontosabb vívmánya az, hogy a vallás czéljait a politika czéljaitól elválasztá, mi által a vallás nemességében fölötte sokat nyert: nem helyeselhetjük, mert az ajánlott eszközök elégtelenek a munkáskérdés megoldására. Minden téren, minden ezsközzel kell küzdeni. Sőt, amint a próféta a zsidókról mondja, hogy az egyik kézzel védték magukat az ellenségek ellen, a másik kézzel építették szentélyöket, úgy a munkásoknak is nemcsak mértékleteseknek, erkölcsösöknek, istenfélőknek kell lenniök, hanem kell építeni és rombolni, küzdeni az ellenséggel és építkezni jólétük templomán!

*) Vagy helyeselné valaki Ketteler e szavait: „A pogányságban a munka a rabszolgák dolga volt és az összes munkásosztály is kétségkivül ismét e helyzetbe jutna jövendőre, ha lehetséges volna a világot a liberalismus elvei szerint átalakítani"!?

A MUNKÁSKÉRDÉS MEGOLDÁSA

a) Az általános javaslatok bírálata.

> Ép oly kevéssé létezik a népeknek egy általánosan érvényes gazdasági eszményképe, mint minden egyénhez általánosan illő ruhamérték. A gyermeknek járszalaga, az aggastyánnak mankója türhetetlen békók volnának a férfira nézve.
>
> Roscher.

Mi eddig a munkának, a munkáskérdésnek és munkásmozgalomnak fejlődési menetét vettük vizsgálat alá; áttérünk most a társadalmi reform érdekében tett különféle kisérletekre.

Eszmények az emberiség útmutatói. Fejlődésünk története a legrégibb időtől fogva tisztán és érthetően mutatja ezt. Minden időben a tökély után törekedtek, a nélkül, hogy azt valaha elérhették volna.

Tekintsük a középkort kabbalistikai vágyaival, a bölcsek kövének keresésével, astrologiai jóslataival, tekintsük a rajongó felekezeteket a boldogság megvalósítására, az örök béke eszményét, IV. Henrik államköztársaságát, *Morus* utópiáját, tekintsük végre a 18. századot, mindent boldogító természetjogával, *Rousseaut* a természet-állapottal, végre *Babeuf*-et, *St. Simont* és *Fourier*-t, nem hatja őket át egy gondolat, nem buzdul-

nak-e egy eszmény, az egész emberiség boldogítása iránt? Nem hirdetik-e valamennyien az örök béke, az örök megelégedés evangeliumát?

És daczára annak mindnyájan megcsalatott csalók; s a mily kevéssé követjük a bibliát, mely a paradicsomot az őskezdetbe teszi vissza, ép oly kevéssé hiszünk a béke és öröm ezen ábrándozó apostolainak, kik a világot egy huj!-ra édenné akarják varázsolni. Komolyan hiszünk abban, hogy előre haladunk, de nem birjuk hinni, hogy czélunkat már is elértük, s azért feladatunkat és az emberiség feladatát jól véljük felfogni, ha törekvésünket oda irányozzuk: a természetellenes korlátokat elháritani, melyek az általános jólétet akadályozzák, a természetellenes egyenlőtlenséget kiirtani, de szigoruan tartunk a természethez s az általa megállapított egyenlőtlenséghez, mert jól mondja a lelkes szabadságaposto! *Börne:* „Freiheit und Gleichheit bestehen darin, dass jeder einzelne Mensch in seiner Lebensphaere, sei nun dieser Kreis so eng gezogen, als man wolle, Despot sein darf; nicht aber darin, dass man alle diese Persönlichkeiten zerstört, und daraus einen allgemeinen Menschenteig knetet, den man Staat, Kirche, Gemeinde, Volk nennt!“

Minden kisérlet közt, mely az anyagi életben nyilvánuló egyenlőtlenséget megszüntetni és minden embert az élet javaiban egyenlően részesiteni akarja, tekintve radikalizmusát és hatalmát koruk kedélye felett — legjelentékenyebb a szoczializmus és kommunizmus. Nem ereszkedünk ezen rendszerek közelebbi vizsgálódásába, mert ez feladatunktól messze esik; csak azon viszonyt fogjuk szemügyre venni, melyben a munkáskérdés megoldásához állanak, azaz becsüket az emberi társadalom anyagi állapotjainak javitása szempontjából.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A mai közjog elismeri az államot mint az emberiség legmagasabb célját, mely minden egyéniség egységét foglalja magában. Egy ilyen államöntudat, áthatva az egyenlőség uralkodó eszméjétől, mindenesetre más jogosítottat nem ismerhet el maga mellett. Azonban másfelől mégis csak az egyesek, mint jogosult személyek társulatának tekintetik, kiknek szabad tért kell engedni. Ezen két ellentétes nézetből támadó harczban azon nézet lép fel, hogy az állam nemcsak megközelíthetővé tegyen mindent mindenkinek, hanem valóságban is szerezzen. Ezen nézetből indul ki a St. Simonismus és Fourierismus, valamint a kommunizmus is; az elsőnél az egyenlőség az élvezetek egy jótállott minimalösszege által létesíttetik; ez azonban nem történhetik kegyetlen hierarchia nélkül, mely az egyéniség hatáskörébe átnyúl, az emberi egyéniséget korlátozza. Azonkivül ezen állam azon több mint koczkáztatott nézeten és feltevésen alapul: hogy a társadalmi intézmények kigondolt összhangjában az emberek összes ösztönei és szenvedélyei kielégítést találnak a nélkül, hogy másnak jogkörébe nyúlnának. A kommunizmus a legkövetkezetesebb, miután ez az egyenlőséget a legtágabb kiterjedésben egész a szélső következményekig képviseli és mindenkit nemcsak egyenlően jogosít, nemcsak egy minimális összeget biztosít, hanem a tökéletesen egyenlő részvétet akarja keresztülvinni. Azonban a kommunizmus teljesen elöl minden egyéniséget; az ember mint olyan megsemmisíttetik, csak a polgár, jobban mondva, csak egy szám maradt meg. Minden ember lemészároltatik, áldozatul esik azon borzasztó eszmének: van egy egyenlőség, mely a természet gunyjára az államra tukmáltatik, mely a munkához való minden személyi ösztön hiányában végkép és bizonyosan nyomorban elvész.

Stein így értelmezi ezen rendszereket: „Míg a szocializmus a társadalmi kérdés felfogásának tudományos kifejezése egyes embernek eszében, addig a kommunizmus egy egész osztálynak felfogása, egy állapotnak kifejezése. Lehet tehát a kommunizmust egyes tanaiból, iratokból és jelenségekből megismerni külsőleg, de belső jelentősége szerint nem úgy értetik mint a szocializmus egy határozott elvből, hanem egyedül az ipari társadalom elemeiből és ellentétéből. Nem tan az, hanem egy állapot. A kommunizmus a proletariatus öntudata helyzete és a szabadság és egyenlőség eszméi közötti ellenmondásáról, mely semlegesen viseli magát vagyon és család iránt, mivel ezekben a szabadság és egyenlőség feltétlen ellenségeit látja."

A szocializmus és kommunizmus tehát azon eszméknek, rendszereknek, felfogásoknak és mozgalmaknak összefoglalata, melyek az egyéni egyenlőség gondolatából kiindulva a munkásoknak a birtokos osztályokkal teljesen egyenlő jogosultságát nemcsak kívánják, de végrehajtani akarják. De ez lehetetlen; mert ha a tulajdon nem semmisíttetik meg teljesen, akkor előáll ismét az előbbi egyenlőtlenség s azért a szocializmus fél eszköz. Előbb-utóbb a kommunizmushoz vezet, ez pedig a legnagyobb igazságtalanság; ez kizsákmányolása az erősöknek a gyengék által, tehát ismét csak egyenlőtlenséget szül: megsemmisíti a szabadságot, miután a kommunisztikus államban minden a kormány által intéztetik. Mindkettő borzasztó diktatúrához és a hatalomért való harczhoz vezet és elő áll a bellum ommium contra omnes ősállapotja. A munkához való serkentés hiányzik, mert az egyéniség megsemmisíttetik. Helyesen mondja azért *Jules Simon*: „Cet homme, qui était une passion et une volonté, devenu par votre coup de bagnette, un

mécanisme, fut-il mieux nourri, mieux habillé, mieux logé qu'aujordhui, n'en sera pas moins le plus misérable de tous les étres. La source de se misére sera en lui même, dans son amour de la liberté. Il n'est pas fait pour être un istrument passif dans la main d'un magistrat. Il faut qu'il lutte, qu'il travaille librement, qu'il souffre même, pour pouvoir jouir!"

A szocziális állam, minden személyiségnek az egésznek akaratja alá való feltétlen rendelésével megsemmisíti az államot, hogy oly társadalmat alkothasson, mely mindenkinek, tekintet nélkül tulajdonságaira, egyenlően oszt ki, megöli a személyiséget és a társadalmat egy államért, mely minden tagját a nyomor és szegénység egyenlő fokára lenyomja. De ezen egyenlőség ellenkezik a természettel: a valódi egyenlőség abban áll, hogy minden belsőleg képesített ember mindenhez juthasson, nem abban, hogy senki a legnyomoruságosabb nyomor mindennapi színvonala felé emelkedjék.

A szoczializmus és kommunizmus rendszereinek szép és alapos tárgyalását *Kautz* ily című értekezésében olvastuk: A kommunizmus és szoczializmus rendszerei." Kimutatja sarkalatos tévedéseit, melyek közül röviden csak a következőket említjük: a szoczialisták és kommunisták félreismerik az ember természetét és úgy fogják fel, mint gépet; elfojtani akarják teljesen az önérdeket, ezen főtényezőjét a haladásnak, holott csak összhangzásba kell hozni a közérzülettel; a szoczializmusnak se az egyéniség és emberi személyiség jelentősége és méltósága, se az államnak mint egy nagy organikus és erkölcsi egésznek lényege és szervezete fölött tiszta fogalma nincsen; hogy ép ellentétben az önmaga által felállított elvekkel és alapokkal, minden lépten-

nyomon nehezíti sőt akadályozza az egyéni élet szabad kifejlődését és önérvényesítését; a természetes s szerves alakulás és fejlődés helyébe, puszta külsőszerű gépies és csinált szerkezetet teszen, melynek vasbilincsei között a lélek elfásul, a szellem szabad röpte gátoltatik, s az egész társadalom rideg, holt és lelketlen formalizmussá törpül; a társadalmat egy nagy gyárműhelynek, az embert tiszta gazdasági tényezőnek veszik (materializmus); nem veszi tekintetbe a természet, míveltség által okozta különféleséget a nemzetek között. „Ne tévesszük soha szem elől, hogy szabadságunk épülete, műveltségünk temploma a szabad munka, szellem, tőke és szorgalom szabad egyesülésén és összműködésén alapszik."

Mindama támadások közt, melyeket a szoczializmus és kommunizmus mai társadalmunk ellen intéznek, leghelytelenebb a tulajdon megszüntetése. A tulajdon fővédeszköze a szabadságnak; az angolok erről már régen meggyőződtek. Valamint a családi kötelék gyengülése a társadalom kellemét, czélját, sőt a polgárisodás leghathatósabb eszközét megsemmisíti, úgy a tulajdont sem lehet korlátozni a központi hatalom túltengése nélkül. Minden igazában liberalis bölcsészet első kötelessége tehát a tulajdon elvét egész fontosságában és kiterjedésében megerősíteni és szükség esetében megvédeni. A tulajdon eredetileg a szerzésen alapszik; amit én készítettem, azt tőlem senki igazságosan el nem vonhatja, még akkor sem, ha azt tökéletesen fel nem használom, tehát takarékosság által vagyont szerzek. Ha a tulajdon, mint általam teremtett, feltétlen jogot képez, akkor azt másnak adományozhatom is; ha ez szabad — és ki kételkednék abban — akkor ajándékozhatom halálesetére is, és ezen esetben mindenesetre előnyösebb és igazságosabb, valamint czélszerűbb a vagyon egyenlőbb felosz-

tása végett, a család örökösödési jogát elismerni. Látjuk tehát, hogy a vagyon mindenekelőtt természeti tény; a tulajdon — mondja *Stein*, a természeti lét feltétlen azonsága én velem; és csak annyiban, a mennyiben a tulajdon védelmére nagyobb hatalom szükséges, mint a mit az egyes kifejthet, társadalmi tény.

Jules Simon e tárgy felett következőképen szól: „Penser, vouloir et manifester sa pensée par un geste; faisons un pas de plus, modifier par ce geste une substance externe: tout cela n'est en quelque sorte que l'expansion de la personnalité; cependant voilá une substance differente de moi et qui est atteinte. Je frappe, pour ainsi dire, á mon empreinte, cette substance dans laquelle et par laquelle ma volonté, ma pensée s'expriment. Elle devient mon oeuvre, non dans sa matiére, car il n'y a que Dieu qui crée; mais dans sa forme; elle devient du même coup ma propriété. C'est la nature qui veut cela; ma conscience crie; la loi n'y peut rien. Quiconque me prendra cet oeuvre de ma pensée et de mes mains commettra une spoliation".

És *Dühring*: „A tulajdon nem önkényes intézménye az emberi társadalomnak, hanem ellenkezőleg úgy tekintendő, mint szükséges és törvényes kifolyása és mintegy kiterjedése és folytatása az egyénnek. Ha gondolható volna az egyénnek elválasztása a tulajdontól és ennek felbomlása, a nélkül, hogy az egyénnek integritását érintené, akkor épen a mag nem volna megsemmisítve, mert az egyén maradna és miután már ez magában véve tulajdon, a személyi tulajdon önmagában, belső törvényének és szükségletének ezen alapvonása szerint, ismét tulajdont kellene létrehozni; a tulajdon, úgy mint a munka, az önség (Selbstheit) tárgyiasítása. — A köztulajdonra való hivatkozás, mint ez létezett és itt-ott még

létezik, melyet a tulajdon megtámadói a közösség, — mely azonban ismét vagyont állít, tudniillik államvagyont — igazolására felhozni szoktak, épen a magántulajdont, mint egy magasabb műveltségi fok alakját tünteti fel. Mindenütt a köztulajdon csak kezdő és átmeneti pont volt a magántulajdonhoz és a népesség és életkülönféleség nagyobbodásával, mely az anyagi és szellemi birtok közölhetését, mozgékonyságát, kiterjesztését és kicserélését követelte, a közös tulajdon magántulajdonná fejlődött. Csak most jutott természetes kapcsolatba a tulajdon az ember akaratjával és képesíttetett, mint anyagi birtok, önérzület, szabadságérzület és fáradalommal szerzett szükséglet, egy erős társadalmi szervezetet létre hozni. A tulajdonnak megszüntetése egyáltalában azon hatást vonná maga után, hogy az emberek, az anyagon kifejlődő mindennapi gyakorlattól elszoktatva, mint a delejtű, mely a vasat nélkülözi, elvesztenék feszerejüket, vagy hol az erély megmaradna, a társadalom kizsákmányolására hajlandókká válnának. — A család az önfentartás legelső kiterjesztését foglalja magában. Nő és tűzhely lánczolják az egyest az államhoz és az önzés a családi szeretetben kezd kiterjedni az állam iránti ragaszkodássá; a családban rejlik az átvezető út a véges egyéntől az örök fajhoz; azért a családtól függ az állam, mely azt feltételezi."

A szoczializmus és kommunizmus nem valósitanák az egyenlőséget, ezt már *Roberpierre* is belátá: l'égalité des biens est une chimére. A mellett a termelés pangana, az egyesek közti harcz nem szünnék meg és az anyagi tért elhagyva, a hatalom körüli verseny fölött folynék és a kommunizmus a legnagyobb barbárság rendszerévé válnék.

A szoczializmushoz legközelebb áll a munkára való

jog („droit au travail"). Ezzel hirdetője, *Blanc Lajos*, a munkához való jogot érté, azaz minden ember láttassék el munkával. Ez az államnak közvetitését tételezi fel, állami műhelyeknek szervezését, hol a munkanélküli munkások dolgot és főleg jó bért kapjanak. Eltekintve attól, hogy ezen rendszer égbekiáltó igazságtalanságokhoz vezetne, a tőkések kizsákmányolásához a munkások által, az államnak olyan tevékenységét és a munkának olyan szervezetét követeli, mely czélszerűen és igazságosan alig kivihető. Azonkivül lehetetlen, hogy az állam a termelésre befolyást gyakoroljon, mert ha ő válságoknál — és akkor kétségen kivül segélyezése legszükségesebb — önkényével a termelés viszonyait még inkább megzavarná, keresetnélküli áruk előállitása által vagy akár mily módon, akkor a társadalom a legnagyobb veszélybe sodortatnék.

„Az ateliers nationaux eszméje — mondja *Schaeffle* — a történet és a tudomány által legyőzetett, úgy hogy azon álláspontból, mint a helyesből indulhatunk ki, mely a gyári gazdaság közvetlen állami szervezését bármily alakban is elveti."

Hozzájárul még az is, hogy ezen rendszabályok annál veszélyesebbek, mennél inkább hagyják el a tiszta segélyezés útját, a termelő rendszert megtámadják és helytelen irányba terelik. A mint ez történik, a droit au travail ellenállhatlanul a kommunisztikus államhoz vezet, mely kénytelen alattvalóinak szükségleteiről gondoskodni, mely a szabad jogállamot megsemmisíti és a tőke megtámadásához vezet. Emlékszünk azon esetre, midőn a franczia munkások egy idegen szántóföldre mentek, estig különféle munkákkal foglalkoztak s aztán a föld tulajdonosához menvén, tőle bérüket követelték. Ez a droit au travail igazi világításában!

Mint a munkásosztályok emelésére szolgáló eszközt ajánlják mások a bérminimumot. Ezt is helytelennek találjuk. A bér, úgy mint minden árú, a kereslet és kinálat közti viszony által határoztatik meg, és ezen törvénynek működését az államnak sem szabad gátolni. Ha az állam magasabb bért rendelne, mint az iparos adhatna, akkor megtámadja az egész termelő rendszert, melynek következménye a szocziális bukás. Mivel pedig bérminimum által nemcsak az ipari czikkek, hanem az élelmezési czikkek is drágábbak lesznek, általa a munkás is mint fogyasztó, leginkább sujtatik.

Említésreméltó még azon módus is, melyet már több oldalról ajánltak, s melynek természete felett kétely nem létezhetik: a czéhrendszer visszaállitása. Eltekintve egészen megváltozott termelési viszonyainktól, a munka szabadságától és korunk humanistikus vívmányaitól, eltekintve végre a termelési módszerek oly gyors megváltozásától, a czéhek már azért sem állíthatók vissza, mivel iparunk mozgékonyságánál, — mely a találmányok és gépek nagy szaporodásával az átmenetet egyik iparágból a másikba gyakran szükségessé teszi — ezen korlátokat nem lehet türni; továbbá azért sem, mivel a czéh a versenyt, melynek az ipari haladás nagy részét köszönjük, elnyomja; többet köszönünk a versenynek, mint a mit a czéh terhes lánczai nyujtanának. Verseny nélkül a fogyasztók a gyárosok által kizsákmányoltatnának; verseny nélkül a jószágok kiegyenlítése és szétterjesztése lehetetlen volna, a verseny tehát ez értelemben egy kommunisztikus funkczíót visz végbe; verseny nélkül kevés gazda élvezné a termelvényeket és a nagy tömeg azokat nélkülözné; verseny nélkül minden uj találmánynál rászedetnének a fogyasztók a feltalálók által, kiket most a verseny kényszerít az árakat leszállítani;

verseny nélkül a nemzeti vagyon csak lassan növekednék, míg a verseny a tevékenységet buzdítja; verseny nélkül a társadalomnak szükséges foglalkozások soha czélszerűen nem osztatnának fel, és bátran mondhatjuk ezen okoknál fogva, hogy a munkás-osztályok is verseny nélkül soha sem emelkedtek volna emberhez méltó létre, mert a felsorolt körülmények nagyon fontos szerepet visznek a munkabér meghatározásánál.

Említendő még az a nézet is, mely a munkás-osztály emelését a nyereségrészesedés általánosítása által gondolja eszközölhetőnek. Nem lehet tagadni, hogy ez nagyon jó eszköz a munkások helyzetének javítására, hogy ez ajánlható és követelhető mindenütt, hol a munka jóságától, a szorgalomtól és becsületességtől az anyagi eredmények függnek, de nem oszthatjuk azt a véleményt, hogy ezen részesedést kötelezőnek kell tenni, mert ez által a tőke a munkának vettetik alá, a munka, mely a veszteséget nem viselheti, előnyösebb helyzetet nyer, nem tekintve azt, hogy ez számtalan sok visszásságot, egyenetlenséget gyáros és munkás közt szülne, az üzlet vezetését nehezítené vagy illuzóriussá tenné, a munkásoknak okvetetlenül erre is befolyást engedne és így rendzavaró közösséghez vezetne.

Miután a javaslatoknak nagyobb részét vizsgálódás alá vettük, a nélkül, hogy a munkásosztály emelésére szolgáló általános gyógyszert találtunk volna, még két rendszert akarunk megvizsgálni, mely szintén a munkáskérdés megoldását czélozza és jelenleg a szocziális kérdés fölött mondhatni dominál. Csak az elvekkel fogunk foglalkozni, miután más helyen azoknak gyakorlati eredményeit már bővebben láttuk. Szólani fogunk tehát még a *Schulze-Delitzsch* és *Lassalle* közt folyó harczról: az önsegélyezés- és államsegélyezésről.

Az önsegélyezés eszközei ama társulatok, melyek a munkást részint mint fogyasztót, részint mint termelőt segíteni akarják. Ezen társulatok összpontosítják a munkások csekély anyagi erőit, hogy közös működés által czéljaikat könnyebben és biztosabban érhessék el. Vannak egyletek a nyers anyag nagybani megszerzésére, úgy hogy a kismunkás is a nagy tőke előnyeit élvezheti s époly olcsó nyersanyagot szerezhet, mint amaz. A fogyasztó egyletek feladata a munkást jó és olcsó élelmiczikkekkel, ruházattal stb. ellátni; holott azelőtt a munkás a szatócsra utalva, vagy drágán vett, vagy rossz árút kapott, vagy rossz és drága árúval birt. Az előlegezési egyletek hitelt adnak a munkásnak, előlegeznek pénzt s igy szintén nagy fontossággal birnak. A termelő-társulatok, — melyek azonban még igen gyengén terjedtek — a munkásnak egyszersmind a vállalkozó szerepét adják, hogy a bért és a vállalat nyereségét élvezze. Látjuk már ezen vázlatból, hogy ezen társulatok nagyon előnyösök, sok szép eredményt nyujtanak és a munkások anyagi és szellemi emelésére mindig nagy befolyással lesznek. Ezen társulatok által sok baj fog enyhülni, sok jó fog létesülni. De az associatióban mindennek daczára nem fekszik a munkásosztályok számára egy egyetemes gyógyszer. A szövetkezés nem rejti magában a szocziális kérdés megoldását és tévednek azok, kik tőle minden üdvöt várnak. A munkásoknak nyujtott alkalommal, kis tőkét gyüjteni, vagy tápszereiket olcsóbban bevásárolni, a tulajdonképeni tényállás nem változott. Mai állapotunk főbaja, a munkások társadalmi helyzete, azáltal lényegesen nem változik, a munka és a tőke közti viszony ugyanaz marad. A munkásnak bére megmarad azon határnál, melyet az élet fentartása és a legeslegszükségesebb szükségletek fedezése szab.

Az associationak főjellemvonásai közé tartozik még az is, hogy azok tulajdonképpen csak a kis kézmivest, ki a nagy ipari üzlettel versenyezni akar, segélyzi, tehát vagyonnal bíró embert és nem terjeszkedik ki a tulajdonképpeni munkásokra és azoknak emelésére. Ezeknek apostola lett *Lassalle Ferdinánd*. Ő, mint láttuk, zászlajára e szavakat írta: általános szavazati jog, államhitel és termelőtársulat, s ebben vélte a schibolethet birni. Kiindulván a tőke és a munka közti ellentétből, azt állítá, hogy a tőke a munkát rabszolgává teszi, ennek felsegélyezésére tehát nincs más mód, minthogy a munkás egyszersmind vállalkozó is legyen. Miután azonban a munkásnak hiányzanak a tőkék, melyek ezen munkásvállalatok — termelő társulatok, (Produktivassociation) — vezetésére szükségesek, az államnak kell azokat előlegezni. Az állam pedig — mondá *Lassalle* — addig, míg benne a vagyonos osztályok, a bourgeoisie, uralkodik, erre nem lesz hajlandó; azért ezt a hatalmat az általános szavazati joggal el kell törölni, mi által a hatalom a sokkal nagyobb többséget képező munkásosztály kezébe kerülend.

Termelő társulatok, általános szavazati jog és államsegély, ezek a jelszavak, melyekkel a földet, a társadalmi világot sarkaiból kiforgatják. A fő, hogy a munkásosztály saját vállalkozója legyen, mi által a munkabér és a vállalkozó nyereség között eddig fentartott elválasztó vonal elesik és helyébe a munka jövedelme lép. Az állam pedig e czélra az eszközöket nyújtsa; erre az általános szavazati jog által kényszeríttessék. *Lassalle* agitácziója tehát elsősorban politikai.

Lassalle javaslatai keresztülvihetetlenek, s daczára annak, hogy nagy elvi jelentőséggel bírnak, jelenleg és a közeljövőben kevés hatásuk lehetne. Először is az álta-

lános szavazati jog nem vezet feltétlenül olyan képviselőházhoz, mely *Lassalle* elveit vallaná; a nagy tömeg nem bír önállósággal: szép szavakkal ámíttatik már el, mennél könnyebben a tőkés emberek pengő aranyai által. De ha győzne is végtére Lassalle princzipiuma, képes-e a végrehajtó hatalom — feltéve jóakaratát, azoknak érvényt szerezni? Nem sodortatnék a legnagyobb veszélyekbe és válságokba, nem gátolná-e a termelésnek szabad működését és kifejlését? Nem zsákmányoltatnék ki a tőke, kényszeríttetvén olyan vállalatok segélyzésére, mely megsemmisíti, koldusbotra juttatja, minthogy ezekkel a verseny lehetetlen lesz; a mi természetes, mert a munkásvállalatok, támogatva mindig az államtól, mintegy vaktában fognak termelhetni; a munkások tehetetlen, henye praetorius cohorssá válnak, elhagyván csendes műhelyeiket, agitatorok lesznek. Említsük még azt is, hogy a gyári ipar nem minden téren meghonosítható; hogy a termelő társulatok a társak nagy értelmiségét, mely ezen osztálynál egyáltalában még hiányzik, feltételezik, minthogy máskép az üzlet vezetése lehetetlenné válik ott, hol a határozatok tán szótöbbséggel hozatnának. A verseny végre itt is fellépne és a termelő társulatok közt a legnagyobb keserűséggel folytattatnék.

Nem csatlakozhatunk tehát *Lassalle* pártjához. De az államsegély nagy fontosságát és szükségét mi is védjük. A 19. század állama az érdekközösséget képviseli, s mint ilyen ne legyen kizárólagos bourgeoisie-állam, sem kizárólagos munkásállam. Az állam törölje el mindazt, mi a szabad fejlődést gátolja, az állam gondoskodjék minden tagja jóléteről, emelje az értelmiség legmagasabb fokára mindazokat, kik a míveltség isteni jóléteit még nem élvezik, enyhítse azon káros befolyásokat,

melyek az ipar fejlődését kisérik, gondoskodjék a gyermekek kiképeztetéséről, a munkás segélyezéséről nagy válságok idejében, a személyiség teljes kifejtéséről, az associatió terjesztéséről, a teljes szabadságról; itt nagy tér nyilik az államsegélynek a munkások gazdasági és erkölcsi állapotainak javítására; és itt nélkülözhetetlenül szükséges is.

Látjuk ime, hogy nem létezik olyan általános gyógyszer, oly általános elv, melynek alkalmazásával a társadalmi bajokat gyógyítani lehetne. Nem mondhatjuk *Archimedessel:* adjatok egy pontot és a világot sarkaiból fogjuk kiforgatni! Ez az emberi természet különféleségével, a társadalmi alkatok gazdagságával ellenkezik. Ellenkezőleg azt mondjuk: Képezzétek ki az embernek minden sajátságait, fejleszszétek minden képességeit, növeszszétek minden nemes, szép és jó szükségletét és bizton éritek el azt a czélt, mit *St. Simon, Fourier, Cabet, Babeuf, Buchez, Blanc, Owen, Schulze-Delitzsch és Lassalle* eltévesztének!

---

b) A nemzetgazdaságtan álláspontja a kérdéssel szemben.

Természettörvényeket törekszünk megfejteni, melyeket az ember legfölebb felhasználhat, de nem irányíthat.

Roscher.

Az előbbi fejezetben a munkásosztálynak a nagy ipari és társadalmi forradalmak befolyása alatt végbement fejlődését láttuk, mely korszakot a gépek fellépése és a franczia forradalom jelzett. Láttuk, hogyan törekszik a munkásosztály — az iparnak sokféle, az uj korszakban részint ujonnan teremtett, részint csak megerő-

sített viszonyai által kedvezőtlen anyagi helyzetbe szorítva — különböző utakon állapotján javítani.

Mielőtt már most összefoglalnók nézeteinket a munkáskérdés és annak megoldása iránt, még néhány pillanatig időzzünk néhány hivatott nemzetgazda véleménye és ítélete mellett, annál is inkább, minthogy ezek nem úgy, mint mások a kérdést csak a munkás és szoczialista álláspontjából szemlélték, eltekintve mai nemzetgazdasági társadalmunktól, nagy iparától és életviszonyaitól, hanem összhangzásba törekedtek hozni, az államölcseség, az erkölcs, a nemzetgazdaság, mindenekfölött az emberiség fejlődésének nagy elveivel. Sok egészséges magot fogunk itt felfedezni és az igaz tudományos eszmék kincstárában — menten az ábrándoktól egyfelől, a pessimismustól másfelől — gazdag anyagot fogunk találni a munkáskérdés kielégítő megoldására.

Kezdjük a jeles államtudóssal és nemzetgazdászszal, *John Stuart Mill*-lel: ő különösen a tőkések és munkások közti arányt vizsgálja, mert ettől függ a munkabér magassága. Ezért nagy súlyt fektet a népesedés korlátozására. Minden államsegély vagy a tőkének megadóztatása roppant mérvben gyarapítaná a munka sokasodását és a gyermeknemzést, mi által az arány a munkások kárára megzavartatnék. „Senkinek sincs jogában élő lényeket nemzeni, kiket másoknak kellene eltartani. Képzelhető, hogy az állam minden szülöttnek munkát és kellő bért biztosít. Ha azt teszi, akkor az önfentartás törvénye, kötelessége azon czél érdekében, mely miatt a kormányok léteznek, köteles volna arról gondoskodni, hogy senki sem születtessék beleegyezése nélkül. Csekély munkabér elleni gyógyszer nem használ, hacsak a nép érzületére és életmódjára nem hat. Mert míg ezek érintetlenül maradnak, minden kisérlet, még

ha sikerül is, az inségre jutottak helyzetén egy ideig segíteni, csak arra vezethet, hogy a gátak, melyek eddig a népesedést korlátozzák, letöressenek, s így csak akkor gyakorolhat állandó hatást, ha a tőke a mozgalom serkentése alatt kényszeríttetik, egyenlő gyors léptekkel követni. De lehetetlen, hogy ily fejlődés hosszú ideig tartson. Mihelyt megállapodásra jut, azon helyzetbe hozná az országot, hogy az egészen szegények nagyobb számával s kevesebb jómódúval birna. Vagy ha ily állapot sokáig tartana, a jómódúak mind eltünnének, mert a dolgok ezen alakulásához végre minden társadalmi rendelkezés vezetne, mely a népesedés természetes gátjait elmozdítja és helyébe nem tesz mást.

Mac Culloch a míveltséget hangsúlyozza különösen s azt mondja: Nem túlzás az, ha állíttatik, hogy a nyomor és bűn $^{9}/_{10}$ része, mely a társadalmat sujtja és eltorzítja, a tudatlanságban leli forrását, a szegények tudatlanságában azon körülmények iránt, melyektől állapotjuk függ. Sok út a jóléthez nyílik azok számára, kiknek észbeli tehetségei gyakoroltatnak; az jobban látja érdekeit, nem keres pillanatnyi kielégítést későbbi bánat rovására és nem zálogosítja el jövő életének munkáját kielégítő kárpótlás nélkül."

Roscher nem ismeri el a szoczialisták vádjait s a felhozott bajokat inkább az emberek ügyetlenségének, mint az ujkor nagyszerű termelési fejlődésének akarja tulajdonítani. Mutatja, miként a gép semmikép sem oka a munkások rossz állapotának, „a legmagasabb határ, melyet a munkabér nem léphet át, munkájától függ, mely a gép által gyarapíttatik. A munkások számától függ, vajjon a munkabér e határhoz közeledik vagy tőle távozik. Különben nagyon téved az, ki azt hiszi, hogy az ipar bajai gép nélkül nem lehetségesek. Az okokból nagy-

mérvű nyomort ismerünk az egyiptomi bányákban; ép úgy az előbbi kézművesség sem gátolta a lustaságot és erkölcstelenséget; a gyermekek akkor sem neveltettek jobban sat. Az eddig ajánlott segédszerek, mint szocializmus, bérminimum, droit du travail és a kötelező nyereség-részesedés igazságtalanok; mindmegannyi kommunizmushoz vezetne. — Szemökre lobbantja a munkásoknak csekély takarékosságukat; évenkint 50 millió font sterlinget adnak ki Angliában italokra és dohányra s a takarékpénztárak többnyire a középosztály filléreiből telnek meg. Az államsegélyt érintve így szól: Az angolok helyesebb fogalommal birnak a szabadságról és nem jajgatnak mindjárt rendőri segély után. A szabadosság nem szabadság! Én következő elvet szeretném felállítani: az állam köteles védelmező közbenjárásra, ott hol egy fontos érdek nem védelmezi önmagát. — Nem pártol semmiféle egyetemleges gyógyszert, mert „mennél általánosabb valamely terv, annál kevésbé gyakorlati." — A termelő társulatokat sok esetben előnyösöknek tartja, különösen ott, hol néhány derék munkás egyesül; de aggodalmai a következők: 1) Miután az iparban a munkás csak keveset nyom s a munkások csak garasokat tehetnek félre, lehetetlen a verseny a nagy tőkével; mert kell 2) hogy a munkások tőkéje fedezze eltartásuk költségeit, 3) hogy nyereményt hozzon a tőke nagyobbítására, 4) hogy fedezze az igazgatási költségeket, 5) hogy díjalapot gyüjtsön a hitelezőknek netaláni hitelzavarok ellen való biztosítására: ezek mindenesetre nagyon bonyolult míveletek. Végre a vállalat vezetése mindig veszélyes kezekben van, midőn az egyenjogosultak nagy tömegében a határozatok tán többség útján hozatnak, mert az ügyesebbek könnyen ragadhatnak

magukhoz minden hatalmat s lenyomnák a gyengébbeket ismét bérmunkások szerepére.

Roscher az ipari viszonyok természetszerű, kedvező fejlődését reméli, s a következő szép szavakkal fordul a pessimisták jajkiáltásai felé: „Ha egy nép a míveltség átmeneti pontján áll, összes viszonyai alulról felfelé tekintve legtisztább rózsaszínben mutatkoznak. Azonban midőn a magasabb fejlettségi fok el van érve, észreveszszük, hogy e földön nem létezik zavartalan boldogság. Nemsokára felejtjük a régi állapot terheit s a jelenkor súlyát mélyebben érezzük. Ekkor a rövidlátók és kétségbeesettek azt tanácsolják, rontsuk le a kulturát, hogy vészes magvai gyökeresen kiirtassanak: oly tanács ez, melynek veszedelmességét csak keresztülvihetetlensége mulja felül.

A német nemzetgazdák közül, kik tüzetesen foglalkoztak a munkáskérdéssel, említeni kell *Schäfflet*. Hogy ő ment minden előítélettől s a mai ipar bajait jól ismeri, mutatja e mondata: A küzdelem bér és nyereség, munkás és vállalkozó közt tettleg súlyos bajokat mutat fel. Sok munkás éhezik itt, amott megfulladnak fényűzés és gazdagságban: ezek még mindig kiáltó ellentétben állanak egymáshoz. A modern iparosság és a szabad verseny rendszere a fehér rabszolgaság és divó hűbériség egy nemét tartalmazzák oly mérvben, hogy ez daczára minden emberi lét hiányosságának és a gazdasági fátum végzetességének, kell, hogy emberi törekvés által korlátolható legyen. És ezen javítást eszközli nemcsak az egyes, mint szerencséjének kovácsa, de kell, hogy a társadalom áldozataival is eszközöltessék."

De *Schaeffle* óvakodik a szocziáldemokrácziától. A szocziáldemokrata világfelfordulásnak egészen más emberi természetet kellene teremteni. A fejlődés a rab-

szolgaságtól az ujkor társadalmi, politikai és gazdasági demokrácziájáig nagyobbára a munkaerők könnyített forgalmán alapszik, piaczról piaczra, tartományról tartományra, oly társadalmi állapoton, melyben kötött viszonyok nélkül a munkás és munkaadó közt, amaz mindenkoron remél munkát találni, emez szolgálatot szabad cserében. Csak ha egyrészről a munkaszerződések a munkásokat szükségkép mindig megrövidítik: s ha másrészről *Lassalle* szocziáldemokrata javaslata képes volna a közös munka nyereségének igazságos elosztásánál kikerülhetetlen határhibát szükebb ingadozó határok közé szoritani, csak akkor kellene a vállalkozónyereséget igazoló bourgeois nemzetgazdászatnak a munkások nemzetgazdászata előtt meghódítani.

Schaeffle a *Lassalle* által ajánlott államhitelt mint egészen czélszerűtlent elveti, igy szólván: A társadalom gondossága általánosabb és behatóbb népoktatás iránt jobban, mint minden egyéb általánosítja a vállalkozói képességet, s visszaszoritja a tőkenyereséget a szabad verseny szabadelvű princzipiuma útján természeti határába.“ Helyesli a termelő társulatok jótékony befolyását, de nem ismeri el azok általános helyességét és szükségét az ipar teljes átalakítása czéljából. Ezeknek bálványozói ellen felhozza, hogy a termelő társulatok sem szüntetik meg az oly nagyon kárhoztatott versenyt, hogy ezek kormányát szükséges korlátlan hatalomra bizni, hogy a hitel működése felette nehezíttetik, végre a munkások felvétele és elbocsátása, a munkamennyiségek becslése jövedelmök szerint sok hátránynyal és bajjal jár. „A mennyiben emberi hatalom, óvatosság és szervezés a gazdasági fatum hatalmával szemben tekintetbe jöhet, nem hiszszük, hogy a termelő-társulatok előtt a fatumnak szükebb körre kellene szoritkoznia.“

Kiemeli iparunk nagy előnyeit, mely már magas tőkesítése által igen termékenyítő; kiemeli a tantiémeadás elterjedt szokását, a bérkonjunkturákat, melyek oly gyakran kedveznek a munkásoknak sat. A gyermekek munkájáról következőképen szól: „az éretlen gyermekmunka mellőzése a gyárakra nézve minden hátrány nélkül vitetett keresztül; a szaporított és javított gépek által való helyettesítés pedig nemcsak nem idézte elő a munkások számának csökkenését, de különösen az érett munkások megkétszerezését és ezzel egyidejüleg a munkabérek tetemes emelkedését,mely egy 35 évi időszak alatt tagadhatatlanul a növekedő gépmunka folytán bekövetkezett. Az éretlen munkaerők teljes mellőzése természetesen csak lassanként a gyáros és munkásszülők emelkedő erkölcsi és szellemi míveltségétől várható." — Nagyon dicséri az associatió elvét, mondván: „Az associatió, mely mint az ipari társadalom sajátos, hatalmas tüneménye mindenki által elismertetik, de kevesek által alaposan ismertetik, a gyári társadalomban a szabad egyesülés elemét képezi, mely a társadalmi egyéniség eleméhez járul, valamint a gyárban az egyes elemek külön kiképzése és szabad egyesülése egymást feltételezi. Mély értelemmel bir az a szó, hogy az associatió az ujkori „testület" (Corporation); az associatió megkülönböztető jele a gazdasági testülettől, az ókori erősen elzárt, nem az ujkori, laza czéhtől épen abban áll, hogy az egyes tagokat, mint egyénileg önállókat felveszi, fentartja személyiségöket, nem semmisíti azt meg a testületi élet közönyössége és feszessége által, nem zárkózik el helyenként, nem absorbeálja az embert egész társadalmi élete szerint, hanem egyfelől czéljait sokszorozza, másfelől tagjait, minden osztály-, hely- és foglalkozási nemből összegyüjti; benne mindenütt az egyol-

dalúság a sokoldalúsággal, az egyéni, társadalmi szabadság és önfelelősség a sokféle rendi közvetítőség és elágazó közös czél elérésével áthatják egymást. A laudatores temporis acti megcsonkított corporationak nevezik; sokkal nagyobb igazsággal pedig a kifejlődött érett czéhnek, a gyári korszak testületének tekinthetjük, melynek gazdasági sajátságát, egyéniségét és szabad egyesítését feltételeiben és valódi alakzatában képviseli."

A kormánynak a gazdasági viszonyokra gyakorolt befolyására nézve a következőt olvassuk *Schaefflé*-nél: A kormányok teljesen kerülték ama szoczialisztikai szirtet, akár a legártatlanabb philantropikus alakban is, a gyárosokat az aggkor-, betegség- és más balesetekben segélyző hozzájárulásra kötelezni. A tapasztalat teljesen igazolta ezen politikát. Míg ilymodú kényszer mindenesetre sok akadályt gördített volna a nemzeti ipar kifejlődése elé, addig állandó munkások számára biztosító díjtartalékok (Praemienreserven) alakjában, továbbá önkénytes járulékok által a munkások pénztárába, olcsó és jó tápszerek- és ruházatra irányított gondosság által a gyárosok részéről több tétetett, mint törvények által lehetett volna kierőszakolni. Ezen szabad részvét ama tovább és tovább terjedő tapasztalatokból és meggyőződésből ered, hogy drága, magasabb anyagi, erkölcsi és szellemi szükségletmértéket ismerő munkások még magángazdaságilag is előnyösebbek, mint szegényes és olcsó béresek. Nincs a legujabb angol nemzetgazdaságtani irodalomban jótékonyabb, mint ezen tétel, mely különben csak új jelensége azon régóta fennálló tapasztalatnak, hogy a rabszolga-munka kevésbé előnyös, mint a szabad munka." — Különben kívánja, hogy az állam hathatós segélyezés által mentse

meg munkavagyonát rendkivüli esetekben. Ily esetek 1) sok munkás munkaképtelensége, 2) a nemzeti munkaerő gyengülése, midőn egy jó munkásrend vagy tönkre jut vagy egészen elenyészik.

Halljuk a híres *Huber* szavait is: Minden bővebb leirás és minden további bizonyítás nélkül, a nagy polgárosult országok munkásosztályainak szocziális nézetét, hangulatát, véleményét és törekvését illetőleg, a pseudo-conservativ pessimismus ellenében azon biztos állitást nyilvánítjuk, melyet általános benyomás után velünk együtt még több szakértő oszt: „mint osztály, és némi egyéni kivételekkel akarják helyzetüket kétségen kivüli javítani és különösen birtok által, ha lehet földbirtok által biztosítani; de közönséges viszonyokban és mindennapi hangulatukban korántsem akarják azt mások jogai, érdekei és birtokai rovására. A társadalmi forradalom tehát korántsem törekvésük czélja, még kevésbé a politikai forradalom, melynek hasztalanságáról kivánalmaikra nézve eléggé meggyőződtek. Ámde, ha már az egyesek vagy az osztály helyzetének ilyen emelését és javítását kifejező óhajt mint forradalmit elítélni akarnak, ezzel eleget mondtak. De ezen ítélet más osztályt ép úgy illet, mint a munkásosztályt, csakhogy ez utolsónál sokkal inkább mint minden másnál ezen törekvés az egész életmód viszonylagosan magasabb színvonala után első feltétele már csak az alacsonyabbaknak megtartására czélzó törekvésnek és önálló erőlködésnek. Ha azonban azt kérdezik: mily úton és mily eszközökkel gondolják közönséges viszonyok alatt társadalmi czéljukat elérni? erre csak azt felelhetni: e felett egészben véve ép oly kevéssé jöttek tiszta és gyakorlatilag sikeres meggyőződéshez, mint azok, kik a magasabb osztályokból részint mint vezetők és tanácsadók rátol-

ták magukat, vagy épen mint vádlók ellenök felléptek. Mindenesetre azonban hajlandóknak mutatkoztak azon kisérletekben, melyeket tettek, vagy melyek felett tanácskoztak, olyan utakat választani, milyenek *Haller*-féle doctrinairek által ajánltattak, ép úgy mint akármily ismeretes vagy véleményök szerint követhető utat. Ha a szoczialisták és kommunisták tanai futólagosan tért és tetszést találtak, sikertelenségök mindenütt egyenlő közönyösséget szült. Ama tapasztalatok tehát nem tanuskodnak egy határozott válrokonság mellett sem az egyik, sem a másik oldal felé. Bizonyitják, hogy még teljes gyámoltalanság létezik, melyről méltán feltehetni, hogy a segélynek, valódi üdvös tanácsnak és előmozditó tettnek akármily oldalról, a párt vagy tan akármily jelszava mellett megközelithetlen nem lesz. Ez azonban nem zárja ki azt az eshetőséget, hogyha ilyen minden osztály közület érdekeivel és jogaival megférhető segély semmiféle oldalról sem kinálkoznék, akkor a gyámolitást szükséglő osztályok jövőben is általános csábitás, ámitás és lázitás idejében készek lesznek a bűnök és balgatagság poharát csordultig megtölteni és rossz utakon elnyerni azt, mi igazságos úton elérhetetlennek látszott. Valamint minden osztályban, úgy ebben is van egy forradalmi elem, és ha ez az általános ingerültség által elragadva felpezseg és a tömeget emeli, akkor természetesen a társadalmi forradalomhoz fordul, mely egyedül mutatja a megvetendő és illusorius utat ezen osztályok nagyon is jogosult czéljához."

Idézem még egynehány franczia nemzetgazda nézeteit. *Say*, azok legjelesbike, nem látta még a munkásmozgalmakat, de ő is czáfolja már sikerrel azon balvéleményt, mintha a munkások a gép által kenyerüket elvesztették volna; emliti, miként ujabb időben épen oly

országokban legszegényebbek a munkások, hol még nem alkalmaztatnak gépek sat. Ily értelemben *Rossi* is védi a gépet: „A gép behozatala fokozza a munka keresletét. Igy rögtön kimondva, paradoxonnak látszik; bővebben kifejtve, ellenállhatlan igazság. A gép által olcsóbb lesz a termelés; az olcsóbb termelés mellett a fogyasztás olcsóbb. A fogyasztóknak ezen megtakarítása, akárhogy használva, mindenkor növeli a munka keresletét. A gépek tehát emelik a munka keresletét, s igy a bér emelkedését eszközlik.

Sismondi is osztja e véleményt. Azt tanácsolja, hogy a gyárosok gondoskodjanak a munkásokról aggkor és betegség esetére. Korlátlanul nem oszthatjuk ezen véleményt. A munkásnak ily esetben gazdájához kötve kellene lennie, ez nem volna egyéb, mint a glebae adscriptio az iparra alkalmazva, és akadályozná a szabad szerződtetést.

Említsük *Wolowski* szép szavait is, melyeket a párisi nemzetgazdasági egyletben mondott: „Le véritable moyen de diminuer les heures de travail et de rehausser les salaires, c'est d'augmenter et d'améliorer la masse produite. Rien ne tombe du ciel, ni salaire, ni ouvriers, ni loyer du capital, ni profit de l'entrepreneur. Sous l'empire de lois justes et égales pour tous, comme celles qui sont appliquées dans la société moderne, une répartition équitable se fait entre tous ceux qui contribuent á l'oeuvre soit par le commerce direct des bras, soit par la pensée, qui prévoit et qui dirige, soit par les réserves et les instruments mis en mouvement. Pour augmenter le produit, il faut améliorer le travail offert en développant l'instruction et l'habileté des ouvriers, il faut accroitre le travail demandé en excitant l'esprit d'entreprise par la securité, et en multipliant l'appel au

travail par l'extension du capital. La loi de l'offre et de la demande exercera toujours une influence souveraine sur le marché, mais elle n'est point une loi fataliste; si rien ne peut modifier le résultat une fois que les deux termes données se trouvent en présence, on peut agir sur les deux termes, améliorer le travail offert, accroître le travail demandé, alors une autre résultante permettra de répondre aux désirs légitimes la liberté et l'accord amèneront ce que ne sauraient produire la contrainte et l'antagonisme.

Baudrillart végre igy szól: „Á des moyens en vicieux, la science économique, sans avoir la pretention chimérique de détruire tous les maux, substitue des remèdes, mieux entendus, quoiqu'ils sont puisés dans la connaissance de la nature humaine et dans l'étude approfondie des phénomènes industriels, des remèdes plus certains parcequ'une expérience déjà étendue permet d'en apprécier la valeur. Ces remèdes,elle les tire du respect même et du développement des besoins que Dieu a mis dans l'homme, des principes, dont il a doté sa pensée et des verités qu'il lui a donné, d'apercevoir, de la liberté dont il l'a doué, du sentiment de ses devoirs qui y prend sa source, du sentiment de ses devoirs qui en est le contrepoid et la limite. Ces remèdes, elle les résument particulièrement dans un mot: liberté du régime industriel. C'est cette liberté tant maudite sur la foi d'inconvénients accidentels et passagers dus eux-mêmes le plus souvent moins à l'application de la liberté économique qu'aux attentes qu'elle subit encore, c'est la concurrence qui établit l'ordre dans la production industrielle, en même temps qu'elle y fait circuler la vie et qu'elle en multiplie la puissance. C'est elle qui attire le travail dans les lieux et dans les carrières où il fait défaut et qui

pousse les capitaux à rechercher les industries ou ils peuvent recevoir un emploi fructueux, bientôt profitable à la masse. C'est elle qui limite les uns par les autres les prétentions des capitalistes et qui régle les taux de leur profits, non d'aprés les exigences de leur avidité, mais selon la masse et la quantité de leurs services. C'est elle, qui en augmentant la somme des produits, augmente les débouchés, multiplie les ventes et les achats, associe les industriels non pas seulement d'une province à une province, d'un royaume à un royaume, mais d'un continent à l'autre. C'est elle qui tend sans cesse et qui réussit davantage à travers des obstacles, s'affaiblissant toujours et reculant sans entièrement disparaître, à la juste rémunération des services, à l'exacte balance entre l'offre et la demande, à la participation plus forte du travail, aux bénéfices à l'élévation du salaire nécessaire dans lequel se trouve comprise de plus en plus la rétribution exigée pour procurer au travailleur les moyens de culture, qui en font un être intelligent, comme les joies de famille, qui en font un être moral. Sous l'empire de quels mobiles, de quels principes s'est operéé et s'opére cette pacifique révolution, due à l'action continue du travail et du capital? Sous l'empire de ces mobiles et de ces principes de l'ordre intellectuel et moral, présidant à la venue du monde de l'industrie et eux mêmes alors faibles et naissant à peine. C'est grâce à ces principes que le travail s'est perfectionné dans ses moyens, accru dans ses effets, que le capital s'est formé, augmenté, répandu et qu'il a permis par un juste retour à ces nobles principes, émancipés par la propriété et par le loisir du joug de la matérie, à la fois de s'élever au niveau, et de se développer chez un plus grand nombre de nos semblables.

A mesure que l'homme continue à se développer comme individu animé de besoins énergiques et variés, renfermés toutefois dans les limites de l'honnête, qui n'est lui-même qu'un de ces besoins sublimes de nôtre nature, destiné à épurer et à modérer tous les autres, la production suit une marche ascendante. A mésure qu'il se perfectionne comme être sociable, c'est à dire à mesure que les haines de classe à classe et de peuple à peuple s'effacent pour faire place à des sentiments plus bienvaillants et plus justes, la distribution des produits s'opère avec plus d'égalité comme avec plus d'abondance entre les individus d'une même nation et entre les membre divers de la famille humaine.

Záradékul álljon itt egy idézés a „Gegenwart" 1856. évi „die Lage der arbeitenden Classen" című czikkéből, melytől nem tagadhatjuk meg a munkáskérdés mély felfogását: „A divó ipar elemei, az uj termelő erőket hozta a társadalomba, s mihelyt ezen uj elem a régi viszonyok közt megtalálja egyensúlyát, mihelyt a munkáscsoportok a legmagasabb fejlődést elérték, akkor vége lesz a zavaroknak, akkor a munkások és munkaadók közti antagonismus megszűnik, akkor a termelő az egyik iparágban egyszersmind fogyasztó lesz a minden más ágakban készített czikkeknek s közös érdekük nem többé az egymás elleni harcz lesz, hanem közösen egyesülve a termelésnek a legmagasb fokra emelése.

EREDMÉNY

A ki a legjobb nemzetgazdaság eszményképét akarná kidolgozni, annak, hogy tökéletesen igaz és egyszersmind gyakorlati is legyen, ép annyi különféle eszményképet kellene egymás mellé állítani, mint a hány különféle népsajátság létezik; sőt ezekből is minden évben új kiadást kellene rendezni, mivel a népek minden változásával és szükségleteiknek változásával az illető gazdasági eszményképe is változik.

Roscher.

Nincs oly tökéletes rendszer, sem oly jótékony intézkedés, mely olykor hátrányos nem lenne és minden cselekedetünket a tökéletlenség kárhozata kiséri. Mi nem vagyunk ócsárlói az iparnak és még sem titkolhatjuk, hogy épen a műipar szédelgő magasságában, p. az angol műiparnál, mely reánk oly nagyszerű benyomást tesz és valóban nagyszerű bizonyítványa az angol tetterőnek és kitartásnak, egyszersmind a legnagyobb veszély is fekszik Angliára nézve. A veszedelem a minden egyebet elnyelő nagyipar túlsúlyában, a városokban aránytalanul összehalmozott népességben és a vidék mindinkább fokozódó elnéptelenedésében rejlik. Némethon legfontosabb iparágaiban nem a számban is kevés magasabb osztályuak a város legjobb vevői, hanem épen a falusi népesség. Az angol műiparnak pedig nincsen megfelelő

mezei népessége; a 18. század végén az ipari népesség a földmivelő népességhez úgy viszonylott, mint 1:2, most pedig több mint 1:1. A külföldi piaczokra utalva, a legnagyobb bizonytalanságnak, sőt veszélynek van kitéve. Minden kereskedelmi válság milliókra hat vissza, kik az orsó és szövőszék mellett Angliának nagyságaért fonnak és szőnek; távol világrészekben történő pangása a kereskedelemnek irtózatos nyomort idézhet elő az angol munkásokra. A munkabérek a létminimumra csökkennek s ott maradnak, míg végre a tőke nagyobbodásával a kereslet munkások után és vele közvetve a napszám is magasabbra emelkedik. Azért is általjában azt mondhatni, hogy mindenütt, hol a munkabér emelkedését kivánják, mindenekelőtt a tőke gyarapodása szükséges; minden akadályt el kell hárítani, mely a szabad közlekedésnek és a termelő tevékenységnek korlátozása által, ama gyarapodásnak útját állja: ilyen a kézműnek, a szabad költözködésnek, a kereskedésnek, a hitelnek, az egyesülési jognak bármilyen megszorítása, továbbá közvetett adók, melyek lényegöket tekintve, nem egyebek, mint pénzbüntetések, melyek által a legkülönfélébb termelési tevékenységek megterheltetnek.

De a tőke felhalmozása és ezzel a termelésnek emelése csak egyik oldal; a fő az, hogy a termelési mód által több állíttassék elő. A kormányok mind a két irányban igen sokat tehetnek a munkásosztály emelésére, egyrészről, ha az adó által nem von el roppant összegeket a gazdaságtól, másrészről azon korlátok mellőzése által, melyek a termelési tevékenységet lépten-nyomon feltartóztatják. Az államnak kötelessége gondoskodni, hogy senkinek joga csorbát ne szenvedvén, szabadon dolgozhasson. Az ipar, a költözködés és kereskedés szabadsága azon feltételek, melyek a munkás jogát nem sértik és a

tömegnyomort, melynek a munkások annyira ki vannak téve, legkönnyebben ellensúlyozzák. Hogy pedig a munkaalkalomhoz a munkaerő is járuljon, kellő nevelésről kell gondoskodni, vagy jobban mondva el kell törölni azon korlátokat, melyek eddig a józan felvilágosodást és nevelést akadályozzák. „L'ignorance est l'ennemi de tout le monde" mondja helyesen *Batbie*, s ezen ellenséget legyőzni csak az állam bőkezű segélyezésével fog sikerülni. Míveltség által a munkások gondosabbak, ügyesebbek is lesznek: elmaradnak a könnyelmű házasságkötések; előre gondoskodnak és áldozatokat hoznak a jövő biztosítása végett; a növekedő erkölcsi erő edzi az élet viszontagságai ellen: mivel továbbá a míveltebb munkásnak az átmenet az egyik iparágból a másikba könnyebb lesz, nem árt neki többé oly annyira egyik vagy másik iparágnak pangása, nem lesz többé ellensége a termelést könnyítő találmányoknak, gépeknek, nem ellensége a haladásnak.

Az állam segélyzése szükséges továbbá még az egészségügy terén; ezért a munkaórák rövidítését, a gyermek- és női munkának korlátozását kell eszközölni. Fontos különben e tekintetben a tiszta lakásokról való gondoskodás, egyrészről az e czélra alakult részvény- és más társulatoknak kedvező feltételek alatt való engedélyezése, sőt ahol szükséges, államgaranczia, másrészről szigoru felügyelet a gyár és lakás tisztaságára. — Az állam mozdítsa elő az associatiók életbeléptetését, mi különösen egy liberális egyesületi törvény által történhetik, bizonyos esetekben még kényszert is használjon és kötelezze a munkásokat jótékony egyletekhez csatlakozni, mint ez a bányamunkásoknál általában divatos; a könnyelmü házasságkötéseket is könnyü módon lehetne korlátozni, ha a helyett, hogy mint most a háza-

suló pár köteles egy bizonyos vagyont felmutatni, azontúl köteles volna segélyző egyletekbe lépni. Végre köteles az állam nagy válságok idejében, munka hiányában ténylegesen segíteni, de csak mulólag és úgy, hogy a munkás alkalmazás után vágyódjék és ne essék állandóan az államnak terhére; az pedig úgy éretik el, ha az állam ily esetben is ingyen semmi segélyt nem ád, hanem csak munkáért és akkor is csak a legalacsonyabb bért szabja meg.

Látjuk, hogy az államnak akkor is, ha az önsegélyzés teljes kifejtése sikerül, és azt szükségesnek tartjuk, nagy tér nyílik a munkásosztály gazdasági és erkölcsi helyzetének emelésére; hol ezen működése hiányzik, sok hiányzik. Az államsegély mellett az önsegély is jobban és szebben fog virúlni, mert ez amazt feltételezi, hol p. a szabad egyesülési jog és mindazon jogok, melyek az associatiók és annak fejlődésével összefüggésben állanak, a törvény korlátozásának alá vannak vetve, ezeket el kell távolítani, legalább a mennyiben a szövetkezeti egyesületeket illeti. Már az államnak erkölcsi támogatása is nagy haszonnal lesz. Tehát csak akkor, ha az önsegély és államsegély karöltve járnak, lehetséges lesz a munkáskérdés megoldása. A törvényhozás lerombolta a társadalmi önállóság főakadályait, felszabadítá a munkást és ezért kötelessége a társadalmi viszonyokat is átalakítani, melyekkel a munkásnak új helyzetében küzdeni kell.

De a nyilvános életben való résztvétel joga és kötelessége is — a Svájcban már régóta elismerve és Angliában is lassan-lassan bevezetve — adassék meg a munkásnak. Eltekintve minden polgár jogos igényétől, a munkásnak érdeklődése a nyilvános ügyek iránt, sok erkölcsi előnyt nyujtana. Akkor a nép jelentékeny része

többé nem vész el a kenyér utáni gond alatt, a politikai és honfiui érzület, a község ügyeiben részvét nem fog többé elenyészni, elnapszámosodni, elfonódni; nem fojtatik el a közélet minden nemesebb érzülete a gyárterem fojtó levegőjében, nem hal el az önállóság és becsület minden paránya az alárendelt munkához való szokás által; az ember nem öletik meg a munkásban és ha munkája még oly csekély, nem sülyed le az állathoz, az emeltyühez, kerékhez vagy géphez.

Említettük már és ismételjük, hogy a munkásosztály emelése mindenekelőtt annak nagyobb műveltségétől és erkölcsiségétől függ; ez a kettő a legjobb fegyver a tömegnyomor, a sorvadás ellen és ha szükséges erre példát felhozni, emlékeztetünk csak a quäkerek szigoru erkölcsi felekezetére, kik között szegény ember nem találtatik. Jó népiskolák, önképző egyletek, czélszerü népirodalom, ezek hatalmas tényezők a szocziális kérdés megoldásánál. Ezeknek hatáskört kell szerezni és meg vagyunk győződve, hogy a munkások erkölcsi emelése is sikerülni fog. Ide számítjuk a takarékosság terjedését, mert helyesen mondá *Larochefoucauld:* Il est beaucoup plus important pour le pauvre, de lui apprendre à dépenser moins, à faire quelques économies, que de lui donner plus à dépenser."

A középosztály jótékonysága és méltányossága, a gyárosok jó bánásmódja, a fényüzésnek és dőzsölés józan megszorítása is közre fog működni a munkásosztály emelésére. Tanuljanak azon egyszerü polgártól, ki 15 millió frtot fordított a szegények segítésére, míg egy németországi fejedelem nagy kegyesen húsz tallért adományoz vagy istállójából két dögöt ajándékoz a memingeni szegények élelmezésére!

Ezen tényezőktől, az értelmiség haladásától, a taka-

rékosság nagyobbodásától, az associatió uralkodó eszméjén alapuló egyletektől, melyek a munkást mint fogyasztót és termelőt, mint gazdasági és erkölcsi lényt emelik, függ a jövőben a munkások java és jaja.

Azonban még egy fontos gazdasági tényezőt kell kiemelni és ez: a munkáspiacz és konszolidácziója. A munkáspiacz még nem fejlődött egészen. Csak ha ez annyira lesz szervezve és rendezve, hogy az, a mi a munkásokat és a munkát egy különös iparágban megtámadja, azonnal visszahatást gyakorol a munkásokra és a munkára más iparágakban, annyira, hogy Anglia vas- és szénkerületeiben dolgozó gyermekeknek strike-je az iskola érdekében, nem fog leveretni gyermekek által, kiket a szülők más kerületekből átengednek, ha tehát a felnőttek munkája nem veszélyeztetik többé sem a gyermekek versenye, sem más által, akkor a munkabérek kedvezőbb állandósága be fog következni és a munkabér legalább a munkások egymás közti versenye által többé nem zavartatik. Eddig a munkapiacz versenyét kizárólagosan a munkaadó kormányozta: a munkások csak egymás közt versenyeznek, soha vagy csak egyes esetekben és a munka szükségleteibe való okszerü belátás nélkül — a munkaadóval is. Nagyon is tudatlanok, gyámoltalanok, semhogy ezt tehetnék, láthatáruk nem terjed a gyárváros sorompóin túl, nem tudnak semmit a világpiacz viszonyairól, azokat tehát fel sem használhatják és míg a kedvező körülményeket észreveszik, többnyire már késő. A gyáros tudja rendesen, mikor kell a bért leszállítani, mikor emelni; a munkás nem tudja, legritkább esetben találja azt a kedvező pillanatot, midőn a bér emelése elérhető, mivel a körülmények kedvezők és ugyanazon okokból ellentáll ismét a bér olyan leszállításának, mely a körülmények által parancsoltatik;

ezen időszerütlen ellentállásban és ilyen idétlen semlegességben rejlik szomoru helyzetének főoka. Adjátok csak a munkásnak a kellő műveltséget, hogy helyzetét és a munkáspiacz körülményeit megértse, adjátok neki olcsó közlekedéssel az eszközt, azokat felhasználni, azaz a lehetőséget azon helyet elhagyni, hol munkásokban bőség és tőkében hiány van és oda vándorolni, hol munka kerestetik és látni fogjátok, mily gyorsan fog a századok óta uralkodó nyomora a munkásoknak minden államsegély és szocziálizmus nélkül mithussá válni, a kétoldalu verseny hatalma által. A munkaadó nem fogja többé a kedvező körülményeket egyedül kiaknázni; a munkás is fogja nyereségét venni és a veszteséget épp oly könnyen elviselni, mint a tőkés ember. A tőke és a munka közti viszony a haladó polgárisodással kedvezőbb lesz, mert a munkaeszközök szaporodásával a tőke is tetemesen nagyobbodik. A kérdés csak az, hol találni az eszközt, melylyel ezen tőkék méltányos elosztása kivihető és ezen eszköz a munkások kiművelése, mozgósítása és szabad versenye.

És tényleg csak olyan változások javíthatják az egész munkásosztály helyzetét tartósan, melyek az egész népre nézve hasznosak: a nemzetgazdaságtan emelkedő termékenysége, a tőkék szaporodása, a műipari középosztály növekedése, magasabb műveltség és a munkások munka- és jellemtehetsége. *(Roscher).*

Ezen reformok befolyással lesznek a standard of lifere, a munkás életszükségleteinek szaporítására, mi ismét helyzetük javítására a leghathatósabb szereknek egyike. Az életszükségletek nagyobb bősége első lépés a civilizáczió felé. Ha valamely országnak lakosai azzal elégednek meg, mi életük fentartására okvetetlenül szükséges, akkor csak a legkevesebb munkát fogják végezni,

helyzetük javítására folytonos és tartós erőltetéseket nem tesznek, és miután szaporodásuknak kevés vagy épen semmi gátat nem állítanak, számuk inkább növekedvén, mint föntartási eszközei, a legborzasztóbb nyomor fog reájok bekövetkezni. Hogy ily nép vadságából kiemelkedjék, legelső követelmény, őt helyzetével elégületlenné tenni. A mint aztán szükségleteinek mérve nagyobbodik és az ember odajut, hogy a kényelem bizonyos fokát szükségnek tekinti, fejlődnek a takarékosság és önkorlátozás szokásai és az anyagi haladás kezdődik. A kényelem láthatára mindinkább tágul, minden kielégített kivánság másokat kelt és így mindig uj és uj erőmegfeszítések tétetnek s ezzel a társadalom fejlődése biztosítva van. És ezen elv, mely a polgárisodást teremti, teremti a szabadságot is, szabályozza és ápolja az erkölcsöket. A szegényebb osztályok megszünnek uraik eszközei lenni, miután a nagyobb gazdagság következtében a kereslet munkájok után nagyobbodik. A nemzetgazdaságtan által kárhoztatott rabszolgaság eltünik. A munkásokra sütött bélyeg félre vettetik, a háború mint esztelenség és despotizmus eltünik. A közös érdek érzülete egyesíti a társadalom különféle rétegeit azon meggyőződésben, hogy minden népnek munkaerejét azon termelési ágra kell fordítani, melyre a természet utasította. Az ipari foglalkozások befolyása alatt a szenvedélyek elfojtatnak, a hadi szokások elfelejtetnek, a törvény iránti tisztelet, mások érdekeinek tekintetbe vétele, a jellemnek kitartása és előrelátás meggyökereznek és a társadalmi összhang előáll. *(Lecky.)*

* *

Vizsgálatunk végéhez érkeztünk. Kérdezzük most őszintén: Találtunk-e utat a munkáskérdés megoldásához, találtunk-e gyógyszert társadalmi bajaink javítására?

Azt hiszszük, hogy követve az ujkor komolyabb búvárlatait, követve a politikusok, bölcsészek és nemzetgazdák őszinte, e munka folyamában ismertetett törekvéseit, azt mondhatjuk: igen. Nem általános gyógyszer, sem panacea az, mit találunk, de természettörvények, melyek a társadalmi szervezetünk gyógyítására szükséges szerekre utalnak.

Míveltség emelése, szabadság és egészséges kifejtése a termelési módszereknek, állami segély ott, hol az egyesnek gyenge ereje visszásságok megszüntetésére elégtelen, így p. önsegélyző egyletek és a szabad associatio a legnagyobb mérvben való alkalmazása és életbeléptetése, ezzel karöltve a nemes családi kötelékek erősítése, takarékosság és előrelátás, a munkásnak, különösen a nők és gyermekeknek felszabadítása a korlátlan munka nyomasztó járma alól, tehát a munkaórák szabályozása, szigorú felügyelete a némi gyárakban létező, erkölcsöt és egészséget rontó, viszonyoknak; a darabmunka és nyereségrészesedés bő alkalmazása, különösen ott, hol a munkások szorgalmától, buzgóságától és becsületességétől függ a gyártmány jósága s a verseny legyőzése; magasabb műveltségi foknál a munkások részesítése a politikai jogok élvezetében, hogy ez osztály ne süllyedjen alá a mindennapi kenyér utáni vadászat nyomasztó posványába; minden irányú egyletek utján egy nemesebb lét előkészítése, mint önképző egyletek, olvasó egyletek, népszerű felolvasások, vasárnapi iskolák, ipari muzeumok, dalárdák és testgyakordák stb. A tőkések és gyárosok részéről kivánjuk a szivélyes atyai

bánásmódot, a munkásokat sértő és lealázó, felizgató fényüzés korlátozását, élénk részvétet és támogatást minden a munkások javát előmozdító törekvésben, szóval erkölcsi patronatust.

Az állam, a tőkés és a munkások helyes akarata által ezen eszközök foganatosításba fognak vétetni, egyszerre és minden komolysággal. Egyszerre — mondom — mert mindezek szoros lánczolatot képeznek, mely ha csak egy gyűrű is kiesnék, felbomlik. Az iskola emelésének s munkaidő szabályozásával, a családi kötelékek szilárdításának a lakásviszonyok javításával karöltve kell járnia. Ily utakon fog a munkásosztály egészséges fejlődése létesülni. Angliában ez lassan és nesztelenül véghez megy és onnan továbbhaladva átlépi a csatornát, Franczia-országban és a többi iparos államokban is valósulni fog. Sem teljes átalakulás, mint a szocziálisták és kommunisták akarták, sem az államhatalom önkénye és parancsszava nem lesz szükséges. A míveltség és az azzal emelkedő jólét hatalma, szabad egyesülés és az abból háramló erkölcsi emelkedés, lesznek a megerősített társadalmi alkat alaposzlopai, azok fogják az érdekek diszharmóniáját az ipari társadalomban a legszebb összhanggá feloldani, a munkásnak része lesz az értelmiségben, a tőkében és az ezeken alapuló politikai függetlenségben, önállóságban és az emberiség egyik legszebb czélja el lesz érve.

ESZMÉK A GAZDASÁG ORGANIKUS FELFOGÁSÁHOZ.*)

I.

Rendszerek az igazságnak csak felét adják, a tudománynak pedig az egész igazság után kell törekednie. E szavakat, melyeket, ha nem tévedek, *Büchner* valamely munkájában olvastam, minden tudománynak jeligéjeül kellene választania. Mindenekelőtt azonban az úgynevezett nemzetgazdaságtan, vagy jobban mondva, pozitiv gazdaságtannak. A merkantilizmus, a fiziokratizmus, az indusztrializmus, az újkori szocializmus egyrészt, a kapitalizmus másrészt bizonyítják ezt élesen. Kiindulási pontjuk egyoldalú, elért, felfedezett igazságaik féligazságok. Már a főelv maga, melyből dedukcióikat levezették, helytelen. *Mill* azt mondja, a nemzetgazdaságtan azon tudomány, mely a vagyon keletkezését és fölosztását határozó törvényeket, a mennyiben az önérdektől függnek, előadja. A tudomány mai álláspontja mellett ez elvet túlhaladtnak tekintjük. Helyette azt kell mondanunk, hogy a gazdaságtan azon tudomány, mely mindazon tüneményeket magában foglalja, melyeknek jellegök: a legkisebb áldozattal a leg-

*) Megjelent a „Reform" cimü napilapban (1872. jul. 5. és 6.).

magasabb szükséglet-kielégítést elérni. Valamint a szépészet a szépnek, úgy a gazdaságnak a gazdaságos észleletéből kell kiindulnia. Szem előtt tartva ezen elvet, tudományunk nem fog többé olyan tarka képet mutatni mint eddig, hol majd csak történeti adomák halmazában, majd mathematikai képletek fejtegetésében, majd pedig technikai részletek összeállításában téved el. De sok új anyag is fog ez által keretébe bevétetni. Nem tagadhatni, hogy a jog, a technika, a természet is nyújt olyan tüneményeket, melyek gazdasági jelleggel birnak, mert mind a jog, mind a technika, mind a természet működik amaz elv szerint, mely így szól: a legnagyobb szükséglet-kielégítést a legkisebb áldozattal elérni.

Ezen pozitiv gazdaságtan a következő részekből fog állani, melyeknek csak összege képes a gazdasági világ teljes képmását adni.

I. Bevezetés. *a)* A nemzetgazdaságtan könyvészete: *b)* módszere; *c)* története; *d)* segédtudományok, u. m.: statisztika, történet, technika, társadalmi és állami tudományok, természetrajz, földrajz, meteorológia és antropológia; *e)* a javak, szükségletek és gazdasági eszközök morfológiája.

II. *A gazdaság mint természeti tünemény: a)* Az erőföntartás; *b)* a szervezkedés; *c)* a nemek keletkezése; *d)* a kiválasztás (selection, rente); *e)* az átváltozás (Umsetzung); *f)* a képviselés (Stellvertretung); *g)* a folytonosság; *h)* az időszakiság (Periodizität; *i)* a biztosítás.

III. *A gazdaság elemei: a)* Szükséglet; *b)* javak; *c)* az érték; *d)* a csere; *e)* a kielégítés.

IV. *A javak szervezete: a)* Természet; *b)* ember; *c)* anyag; *d)* munka; *e)* áru; *f)* forgalom; *g)* pénz.

V. *A gazdasági tünemények.* Ezen rész tárgyalja a gazdasági élet összességét, a mint az időben és térben

változik; különbözik tehát az eddig elősorolt részektől, melyek a gazdaságtan változatlan kategóriáit képezik. Ide tartoznak: a tőke — bérmunka — vállalat — kamat — kár — nyereség — társulás — hitel — közlekedés — rabszolgaság — gyarmat — czéhrendszer — kézműrendszer — iparrendszer — tőkerendszer — az ó-kor gazdasági élete és szervei — a középkor gazdasági élete és szervei — az új-kor gazdasági élete és szervei.

VI. *A gazdasági foglalkozás nemei: a)* értékszaporító: *b)* értékföntartó.

VII. *A gazdaság czélja és annak elérésére törekvések: a)* Utilitarianizmus: *b)* szoczializmus; *c)* önsegély: *d)* a gazdasági jólét szerepe az emberi czélok összességében: *e)* a helyes irány.

VIII. *A gazdaság és az állami élet: a)* A theokráczia: *b)* az arisztokráczia: *c)* a demokráczia: *d)* a monarchia gazdasági következményei.

IX. *A gazdaság és a közigazgatás.*

X. *A gazdaság és a jog.*

XI. *A gazdaság és a technika.*

XII. *A gazdaság, a korszellem és a nemzetiség.*

XIII. *A gazdaság és befolyása a tudomány különféle köreire. — Gazdaság és társadalom. — Gazdaság és kultura.*

Ezen osztályozás magában foglalja mindazt, mit a gazdaságtanban előadni kell, ha azt akarjuk, hogy e tudomány ne maradjon örökké töredékes, szakgatott. A III., IV., V., VI. és VII. alatt nevezettek foglalják magukban azt, mit eddig közönségesen nemzetgazdaságtannak neveztek, a mely azonban messze volt attól, hogy a gazdasági tünemények összességét földeritette volna. De a többi részek is nem kevésbé fontosak, a mint figyelmes átolvasásuk is mindenkivel meg fogja értetni. Csakis

egy csoport lesz talán, melynek megértésére a fent adott jelszavaknál többet kell elmondanunk; ez a szakasz tudniillik a II.: A gazdaság mint természeti tünemény. Bensőleg meg vagyunk győződve, hogy ez a gazdaságtan fontos részét képezi, olyannyira, hogy csak ennek alapos megismerése után fog tudományunk helyes alapra fektettetni. Azonban ezen ismeretkör felderitése nem rövid tanulmányok eredménye; hozzá folytonos buvárkodás, a jelenetek szorgos vizsgálata, és a mi fő, a természettudománynak és gazdaságnak egyenlő ismerete kell.

Aligha van az emberi tudás körében nehezebb fogalom, mint a törvény fogalma, és bizonyos, hogy mi eddig csak kevés megdönthetlen törvény ismeretéhez jutottunk. A gazdasági életben ismétlődő természet-törvények közül különösen a következők érdemelnek figyelmet. Ilyen az erőmegtartás törvénye. Mindenki tudja, mit kelljen az alatt érteni: hogy erő el nem enyészik. Ha szorosabb vizsgálat alá veszszük ezt a törvényt, nemsokára annak némely érdekes következményeire jutunk. Igy mindenekelőtt arra, hogy az erő minden hatása egyenlő magával az erővel is. Ha ez nem volna igaz, ha tehát a hatás nagyobb vagy kisebb volna, úgy erő elenyésznék és akkor romba dőlne az erőmegtartás elve. És íme, itt vagyunk a gazdaság főelvénél, a gazdasági princzipiumnál, hogy tudniillik, mindig az áldozat egyenlő legyen az elért haszonnal, a munka egyenlő az előállított eredménynyel. Ez a gazdaság főelve, és mint látjuk, nem egyéb, mint az erőmegtartás következménye. A gazdaság törekvése az erő föntartása, mely egyszersmind sok foglalkozási ágnak föladata. De a mellett minden termelés is elsősorban erőmegtartás.

Ha a gazdasági elv nem egyéb, mint az erőföntartási törvény módosítása, úgy ez nem az egyedüli termé-

szeti törvény, mely tudományunkban föllelhető. Itt van mindjárt még két érdekes jelenség: Mindenki tudja, hogy a természet minden országában két tendenczia uralkodik: 1. minden egyed akarja magát föntartani, 2. mindegyik akarja magát a többiek kárára szaporitani. Ezen föntartási és szaporitási törekvés az egész gazdaságban ismétlődik és rendes organumát találja a biztosításban egyrészt, az amortizáczióban, és a reprodukczióban másrészt.

A természettudomány egyik nagyszerü jelensége az erők átváltozása. (Umsetzung der Kraft.) Mennyiben szerepel ez a gazdaságban, azt mutatja a csere, mely nem egyéb, mint az erők átváltozásának analogonja. A társadalmi gazdaság egyik sajátsága tudniillik az, hogy minden jószág a termelőnél más jószág végett állittatik elé, a melyért csere útján értékesitendő. Ezen átváltozás már a jószág fiziognomiájában talál kifejezést, a mennyiben másképp meg sem becsülhetjük, ha csak más jószágban nem akarjuk kifejezni; úgy mondjuk tehát, hogy a *kabát* annyi ezüstöt, a kalap annyi czipót, a buza annyi czukrot ér sat. A tárgyaknak ezen átváltozása természetükben rejlik és minden időben, minden perczben a gazdasági világ minden pontján létesül.

Ezek mellett az organizáczió elve képezi a természet egyik legnagyobbszerü jelenségét. Bár a természettudomány eddig képes nem volt a kő, a növény és az állat szoros megkülönböztető definicziójat adni, mégis azt mondhatjuk, hogy ezek lényegesen különböznek egymástól élethatásuk szerint. A jegecz magasabban áll az ásványnál, a növény magasabban a jegecznél és az állat magasabban a növénynél. És ezen nagyszerü organizáczió az emberi életben is nyilvánul. Egész gazdasági tevékenységünk csak abban áll, hogy organizácziókat

létesítünk. Ezeknek zsinórmértékét adja az érték. Az érték nem más, mint kifejezése annak, milyen fokon áll valamely jószág a gazdasági javak organizáczió jában. Az ember nem képes gazdasági javakat előteremteni, ha nem képes organizácziókat létesíteni, melyek magasabb vagy több szükségleteknek megfelelvén, magasabb értékekben találják gazdasági kifejezésüket. És ezen szempont fejt meg sok gazdasági jelenséget. Így mindenek előtt a kereskedelem produktivitása, melyet soha sem akartak elismerni. A kereskedelem egyik főföladata a gazdasági javak organizáczió ja időben és térben olyképpen, hogy mennél több és mennél sürgősebb szükségleteket elégíthessen ki. Így *Marx* állítása, hogy a tőke nem produktiv, nem értéket teremtő, hiányos, mert a tőke az organizáczió egyik főeszköze és így értéket is állít elő. De a csere majdnem misztikus természete is ezen elv által földeríttetik. Eddig azt mondták, hogy a cserénél az egyik a másikat megrövidíti, hogy a csere harcz, melyben az egyik a másiktól mennél többet elrabolni akar. Mindez helytelen. A cserében nem működik más, mint az organizáczió törvénye, és a tárgy, mely *A*-tól *B*-hez megy át, *B*-vel való összeköttetésében többet ér, mint azon tárgy, melylyel *B* az összeköttetést meg akarja szakítani, s mely viszont *A*-val való összeköttetésében több értéket fejt ki. — És valamint az organizáczió a természetben a legnagyobb és legfontosabb jelenséget idézi elő, úgy a gazdaságban is, melynek szintén éltető ere.

Ezen kevés megjegyzésből is talán igazolva van a fontosság, melyet mi a gazdaság természeti fölfogásának tulajdonítunk. Azonban ezzel a nagy vizsgálati kör nincsen befejezve. Ehhez járul még a gazdaság függésének kimutatása természeti föltételektől, mint különösen

földrajzi faktoroktól, melyeket egy következő részben szándékozunk előadni.

II.

Hogy a geografiai fekvés, a szárazföld és folyóvíz eloszlása, a levegő sürüsége és viztartalma, a hőségi fokok, a síkság és hegység változása, a tenger szomszédsága, a föld termékenysége stb. a népek müveltségi állapotjára nagy befolyással birnak, már régen elismertetett. Nem szenved kétséget, hogy ezen függési viszonyt már egy *Thukydides*, egy *Strabo* sejtették. Az újkorban főleg *Buckle* volt az, ki a történetet nagyobbrészt természeti befolyásokra akarta visszavezetni. Leginkább történt ez azonban *Ritter Károly* és iskolája által, habár itt-ott túlozva, de egészben véve világos, tudományos vizsgálatok alapján. *Ritter* földisméjében mindenütt utal azon viszonyra, mely a geografiai helyzet és a kulturélet s különösen a gazdasági alakzatok között van. *Humboldt*-nak is köszönhetünk nem egy szellemdús értelmezést s legújabban pedig *Peschel* és *Kohl* iparkodnak a kulturélet ezen titkainak földerítésére. Ezek tanulmányaiból kétségtelenül tünik ki az, hogy a geografiai tényezők a gazdasági életben nagy és döntő befolyással birnak. Nincs túlzás benne, ha azt mondjuk, hogy *Peschel* és *Kohl* munkái alapján már több kétségbevonhatlan törvényt lehetne kifejteni, mely ezen oki összefüggésben működik. Így látjuk, hogy *Roscher* egyik munkájában ezen anyaggal foglalkozván, kimutatja a nagy városok földrajzi életfeltételeit, valamint már régebben *Laspeyres* az ipar természeti álláspontját fejtegette. Irányadóul ezen még eddig meg nem szilárdult észleletekből következő elveket lehet megállapítani:

Minden gazdasági telep olyan vidéket keres, mely

az emberi nem következő három feltételének megfelel: olyan anyagok léte, melyek alkalmasak a szükségletek kielégítésére, továbbá más emberekkel való közlekedés lehetősége és végre biztosság. Lehet, hogy a művelődés haladásával, a munkaerő sokszorozódásával, a tőke gyűjtésével a gazdasági telepedések függetlenebbekké lesznek a nevezett tényezőktől. Sok város, mely most teljesen független ezen természeti tényezőktől, hajdanában azokban vert gyökeret. A természeti viszonyok befolyása legközvetlenebb a vadászatnál, halászatnál, földmívelésnél. Utána következik a kereskedelem, mely csak annyiban függ a természettől, a mennyiben jó közlekedési utakra van szüksége, tehát a legalsóbb stádiumban síkságok, később folyamok és tengerek. Legönállóbb a nagy ipar, a mennyiben ez még a természeti utakat is mesterséges utak és közlekedési eszközökkel pótolja. De ezen korszakban is a természetes közlekedési utak nagy szerepet játszanak: a vasut is mindenütt folyamtól folyamhoz, tengertől tengerhez terjeszkedik. Az ipar mindig két sark körül forog: vagy felkeresi azon helyeket, a hol a szükséges nyersanyagok találtatnak, mint pld. kőszénben és vasban gazdag vidékeket és készítményeit mesterséges közlekedési uton szállítja a világpiaczra; avagy ottan fejlődik, a hol a közlekedés a legélénkebb, a hol nagyobb emberi társulatok a keresletre és kínálatra alkalmas piaczokat képeznek. Így a hely szerint kétféle gazdasági telepeket lehet megkülönböztetni: közlekedési telepeket és termelési telepeket, amazoknál a közlekedési előnyök, emezeknél a termelési előnyök vannak túlsúlyban. És itt keletkezik azután az a kérdés: melyek azok a helyek, a melyek a termelésre, és a melyek a közlekedésre legalkalmasabbak.

Már föntebb mondtuk, hogy ezen geografiai fel-

osztás nem törvényt, hanem csak szabályt képez, a mely alól elég kivétel lehetséges, az ember a művelődés haladásával mindig függetlenebb lesz a természeti tényezőktől; másrészt lehetséges, hogy a legjobb geografiai fekvés sem fog gazdasági életet előidézni, hogy továbbá kedvezőtlen fekvés daczára élénk gazdasági tevékenység fejlődik. Előfordul, hogy az ember czélszerű eszközökkel az éghajlatra és más tényezőkre javítólag vagy rontólag behat; hogy ugyanazon hely majd nagyszerű gazdaság szinhelye, majd nyomorúság tanyája (Campagne), hogy egy ezelőtt puszta vidék a legfokozottabb gazdasági organizmussá válik (Britannia *Caesar* idejében és ma). Azért nem mondhatjuk, hogy a gazdasági élet csak a geografiai fekvés folyománya, de hogy befolyásoló tényező kétséget nem szenved. Tisztán kifejtve, ennek eredménye tehát ez. A gazdasági körök két osztályra osztandók: olyanokra, melyek a geográfiai viszonyokkal összhangzóan fejlődtek és olyanokra, melyek ezekkel ellentétesen, azok daczára alakultak. Amazok ismét vagy közlekedési, vagy termelési előnyök által jelzett körök, vagy mindkettőt egybefoglalják. A közlekedési körök ismét a szerint különböznek, a mint vizi, szárazföldi, tengeri közlekedéssel bírnak. A termelési csoportok különböznek a szerint, a mint mezőgazdaságiak vagy ipariak. Amazok különböznek a gazdaság extenziv vagy intenziv volta szerint, továbbá a nyersanyagok szerint, melyek vagy az animális, vagy a vegetabilis, vagy az ásványvilágból valók.

Ha ezen kategóriák kitöltetnek, oly képet nyerünk, mely nem egyéb, mint a gazdasági földrajz és mely bennünket azon törvények megismertetésére vezetend, melyek a gazdaság elosztását a földgömbön meghatározzák, a mennyiben arra földrajzi viszonyok befolynak.

Aligha van korunkban tudományos tényező, mely oly nagy befolyást gyakorolt, mint a Darwinizmus. Nemcsak az ismeretek, de a vallási érzelmek, a bölcsészeti nézetek köre is megváltozott hatalmas befolyása alatt. A Darwinizmus alapját pedig azon hipotézis képezi, hogy minden faj egy őseredeti egyetlen sejtből alakult, hogy a különböző fajok természeti fejlődés által életképességre törekednek és hogy ezen törekvésnek eredménye folytonos harcz az élet körül, melyben a hatalmasb faj győz a gyenge fölött, amaz folytatván és erősbítvén, nemesbítvén nevét, ez gyengülvén, gyérülvén, pusztulván. Nem azért, mintha valami nagy igazságot akarnánk kifejezni, hanem a végből, hogy egy új szempontból tekintsük tudományunkat, a gazdaságtant, iparkodtunk ezen Darwinizmust a gazdaságra is alkalmazni. Megjegyezzük előre, hogy már előttünk is mások, mint *Herrmann* és *Lange* működtek ez irányban és hogy csak a járadékteória darwinisztikus felfogása kiván itt új lenni.

A mi a gazdaságot illeti, tudjuk, hogy itt is a legrégibb korban és a vad népeknél a gazdasági tárgyak legprimitivebbek. A kéz képezi az első gazdasági eszközt, a gazdaság mintegy őssejtjét. Abból származnak a többi fajok; először a kés, a balta, a nyíl, a háló, ezek segítségével a többi; a jobb faj elpusztítja a lét körüli harczban az alsóbbat és így mindig új meg új czélszerűbb eszközök, gazdasági orgánumok és organizácziók keletkeznek, mint a hogy az újkor nagyszerü gazdasági készlete mutatja. A nagy pacific-vasutak, az óriási világkiállítási paloták, a hatalmas alagutak mind csak abból az ős eredeti fajból alakultak és mindig keletkeznek újabbak és újabbak, mindig foly a lét körüli harcz. A fajok szaporodnak végtelenig, de a törvény fönnáll és

önmagát folyton reprodukálja. És az emberek élete, a szükségletek kielégítése más-e, mint a lét körüli harcz? Emlékezzünk *Malthusra*, ő előhirnöke volt *Darwinnak*; ő mutatta először az emberek lét körüli harczát, melyet oly sokan eléggé kegyetlennek mondtak. Valóban, az igazság kegyetlen, kérlelhetetlen. A lét körüli harczot nem lehet tagadnunk, de előmozdíthatjuk a természeti tenyésztést, a natural selection-t, úgy hogy mentül több ember mentül hosszabb ideig legyen képes ezen struggle of life-t vívni. A természeti választás is alkalmazást lel a gazdaságban. A produktiv foglalkozás vele egyenértékü fogalom. Valamint ottan csak azon lény folytathatja faját, mely a kellő tulajdonságokkal föl van ruházva, úgy a gazdaságban is van természeti választás, csak azon gazdaság tarthatván fönn magát, mely produktiv, mely elég erővel bír a megsemmisülésnek ellentállani. Ezen képességnek mérvadója a nyereség, mely különös körülményeknél fogva a gazdasági lét körüli harczban keletkezik és legmagasabb életképességre mutat. A járadék a natural selection egy faja, annak legerélyesebb képviselője.

Ebből pedig nagyon fontos elvet vezethetünk le. Mert ha igaz, hogy a gazdaságban is nyilvánul a lét körüli harcz, úgy arra kell törekednünk, hogy nemünket erősítsük, mennél több egyént mennél több szükséglet kielégítésére alkalmassá tegyünk, legyen ezen szükséglet anyagi vagy szellemi. Ha a nem többsége elfajul, akkor alkalmatlanná lesz a lét körüli harczra és elpusztul, legyen ezen nem növény, állat, ember, család, nemzet vagy állam.

Rövideden jeleztük ezzel álláspontunkat, melyre a gazdasági jelenetek szorgalmas és figyelmes, kritikus észlelete által jutottunk. Félreértések kikerülése végett

összefoglaljuk az eredményt. Ugy gondoljuk, nincs kétség abban, hogy a gazdaság nem egyéb, mint a nagy természet és erőinek egyik jelenési módja. A gazdaság alapja a természeti élet és bámulatos makrokozmusa. De azért egyszersmind meg vagyunk győződve, hogy az éppen csak alapja, hogy azonban a gazdaság meginkább magában és magának oly sokféle tüneményeket, a hatások oly gazdag lánczolatát mutatja, miszerint ezeknek vizsgálata, megismerése önálló tudományágnak kiindulási pontja. És abban különbözünk azon túlzó irány követőitől, a kik a nemzetgazdászatot egyenesen, mint természettudományt akarják tárgyalni, mi nagy tévedés. Igaz, hogy a törzs, hogy az ágak és galyak, a levelek és virágok, a gyümölcsök és a mag mind a gyökérből erednek: de azért senki sem fogja tagadhatni, hogy önálló vizsgálatnak tárgyai és hogy botanikus ezeknek természetét, sajátságos fiziológiáját és morfológiáját a gyökérből nem fogja megmagyarázni. Ugy vagyunk itt is. A gazdaság a természeten alapul; ennek sok tendenczája, organizácziója megtaláltatik abban is; de a gazdaság nem áll meg itt, hanem egészen új alakzatokat hoz létre, új tüneményeket mutat és egy új ismeretkört foglal magában. Ezen ismeretkör felderítése a nemzetgazdaságtannak feladata. Megjegyezzük azonban még hogy a gazdaság és a természet általunk kimutatott viszonya sok tekintetben magasabb törvények felfedezésére fog vezetni. Igy — hogy csak egyet említsünk — bizonyos, hogy azáltal a biztosításnak, az amortizácziónak és a reprodukcziónak egészen más és jelentékenyebb hely fog adatni tudományunkban, mint milyet eddig nyert.

És ezekkel igazoltnak véljük a rendszerünkbe felvett fejezetet, melyet „gazdaság és természet"-nek czí-

mezünk. A többi vagy a már mostan uralkodó szisztemáknak része, vagy igazolásra nem szorul. Hogy a statisztika, a technika, a földrajz, a történet stb. sok világosságot derítenek tudományunkra, nem szükséges bizonyítani. Nem találjuk szükségesnek, hogy a nemzetgazdászat és a különféle államalkatok kölcsönös hatása, az igazgatás teendői a gazdaság érdekében, a gazdaságnak jelentősége jogi intézmények irányában és azoknak alakulására befolyása, a gazdaságnak befolyása más életkörökre, mint például az etikára, itt részletes vizsgálat tárgyává tétessenek. Ugyanezt állítjuk a korszellemről és összefüggéséről a nemzetgazdászattal. Ennek bizonyítására még egynéhány szót. Mindenki tudja, hogy korunk demokrácziai iránya a nyilvánosság tendenciájával elválaszthatatlanul össze van kötve. A nyilvánosságot tehát a korszellem egyik tényezőjének tekinthetjük. A nyilvánosság pedig nagyszerü szerepet játszik korunk gazdasági életében is. A nyilvánosságnak köszönjük a gazdasági élet nem egy intézményét; a nyilvánosság létesít nagy gazdálkodási törekvést, mert mindenki iparkodik minden ismertté vált előnyt felhasználni. A nyilvánosság tette lehetségessé az értékek nagyszerü és talántán helylyel-közzel túlságos mozgósítását és azok nagy, élénk, gyors forgását, miután mindenki minden gazdasági vállalat és gazdasági egyéniség mibenlétéről szerezhet felvilágosítást. Csak a nyilvánosság mellett keletkezhetett korunk nagyszerü hitel-élete. A nyilvánosság lehetségessé tesz közös hasznos intézeteket, melyek nagy előnyökkel vannak összekötve: Clearingházak, bankok, távirdák, levelezési lapok stb. A nyilvánosság hamar ismertet meg termelési előnyökkel és hamar fedez fel és itél el termelési hátrányokat.

A nyilvánosság kényszeríti annyira-mennyire a vállalkozókat egy minimális nyereségi százalékkal beérniök.

Ime azon ismeretkör, melyet a közgazdászatnak magában kell foglalnia. Az eddig úgynevezett nemzetgazdászat daczára gazdag eszméinek, sok nagyszerü felfedezéseknek fejletlen; fejletlen rendszerében, tárgyában, eredményeiben. Azért minden jeles nemzetgazdász eddig monografista volt. Még *Smithet* is annak nevezhetni; különben éppen az angol iskolának van leggyengébb rendszere. Reméljük, hogy e rendszer meg fog alkottatni mentül előbb és hogy az itt közlött vázlat hova hamarább túlhaladt álláspont leszen.

A NEMZETGAZDASÁGTAN LOGIKÁJÁHOZ*

A nemrég hosszu szenvedés után elköltözött, mély eszmékben gazdag kutató, a ki egy bucsúztatója szerint leginkább az elvont igazság vékony szférájában („in the thin air of abstract truth") szeretett mozogni, *Cairnes*: The character and logical method of political economy (London, 1875) czimü most második kiadásában megjelent munkájában egy a nemzetgazdaságtan logikai továbbképzésére nagyon jelentékeny munkát hagyott reánk. Mint összes munkái, ezt is még a szakemberek közül csak nagyon kevesen ismerik; mint minden munkájában, itt is az iró leginkább oly kérdések területén mozog, melyek a szellem szigoru iskoláztatása és az agyvelő-munka kitartása iránt nem csekély igényeket támasztanak. Az egyszer szőtt fonalat a rendszer utolsó pontjáig vezetvén, azon nemzetgazdák sorába tartozik, kik mint *Ricardo*, *Thünen*, *Bernhardi*, *Proudhon* nehezen érthetők és azért ritkán olvastatnak. De éppen az előttünk fekvő munka azt a benyomást teszi, mintha itt az eszmemenet világosabban volna napfényre hozva, mintha az iró tekintettel a kérdésnek amúgy is

*) Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft (Tübingen, 1875.).

absztrakt voltára, az olvasót legalább attól a fáradtságtól óhajtotta megkímélni, hogy az előadás szük medrén át fáradtsággal jusson az érczet tartalmazó erekig. Az előadás világos, és könnyü lesz *Cairnes* alapeszméit összefoglalni.

Minden tudományra nézve kétségtelenül a módszer kérdése egyike a legfontosabbaknak. Mely úton juthat el a tudomány sajátos igazságaihoz és mely bizonyítékokat tud mellettük felhozni, ez iránt mindenki, ki egy tudománynyal foglalkozni akar, elsősorban kell tájékozást szerezni. Egyúttal ez az a kérdés, mely *Plato* és *Aristoteles*, az egymással rendesen szembeállított két módszer első képviselői óta, a tudomány tekintetében általában, de még inkább egyes tudományszakokra vonatkozólag mindig újból és újból felállíttatott. *Bacon* óta és még inkább a természettudomány nagyszerü vívmányai óta, melyek az emberi elme minden eddigi alkotásait túlszárnyalják, a módszer kérdése ismét relevánssá vált. *Descartes*, *Locke*, *Hume*, *Kant*, újabb időben *Mill* foglalkoztak vele. Itt természetesen a kutatás módszere csak annyiban érdekel minket, a mennyiben az úgynevezett „szellemi tudományokkal" összefügg. E tekintetben a nézetek sokkal szétágazóbbak, mint a természettudományok körében. Mig régibb időben *Bacon* és *Hume*, újabb időben a nemzetgazdák jóformán kivétel nélkül az indukczió mellett foglaltak állást, *Comte Ágoston* a megfordított dedukczió, *Cairnes* a hipotétikai módszer, *Mill* a dedukczió mellett foglal állást. Nem rendelkezünk itt a térrel, hogy ezen már gazdag tartalommal dicsekvő kérdés irodalmi történetét rajzoljuk, habár szívesen ismertetnők *Comte Károly* szellemes fejtegetéseit az induktiv módszer mellett, a nem kevésbé figyelemreméltó fejtegetéseit *Newmarch-*

nak, *Minghettinek*, *Dufaunak*, *Symenek*, *Lexisnak* és az ugyan filozófiailag nem éppen mély *Saynek;* de nem mulaszthatjuk el, legalább *Mill* és *Comte* álláspontját rajzolni, mert ez *Cairnes* jobb megértéséhez szükséges.

Ha a *Comte* által ajánlott invers dedukczió természetét vizsgáljuk, úgy az az induktiv következtetésnek dedukczió, vagy ha úgy tetszik, belső megfigyelés által való felülvizsgálatában áll. Mig a természettudomány az induktiv apparátussal talált tényeket és általánosításokat arra használja fel, hogy a deduktiv úton nyert igazságokat verifikálja, azokat megerősíti vagy megdönti, míg tehát itt az induktiv következtetés a megingathatlan és a dedukczió az ingadozó, a nemzetgazdaságtan megfordítva cselekszik, a mennyiben az emberben gyökerező kétségbevonhatlan általános elveken az induktiv észlelet helyességét verifikálja. Azt hisszük, hogy ezen nézet két ponton téves, a mit — úgy látszik — *Brentano*, ki *Comte*-ot követi, észre nem vett. Először nem tudjuk, mi czélja olyan indukcziónak, mely az alapelveket nem változtathatja. Ha valóban igaz, — miből *Comte* kiindul, — hogy a nemzetgazdaságtan alapelvei az ember etikai természetében gyökereznek és kétségbevonhatlanok, akkor már nem szükséges azokat verifikálni és nem marad egyéb feladat, mint az analizis segítségével amaz elvek következményeit lefejteni. Azonban hiányosnak találjuk *Comte* felfogását azért is, mert *Comte* a legnehezebb pontot nem tárgyalja, vajjon egyáltalában és ha igen, mely körülmények között alkalmazható az indukczió a társadalmi világ jelenségeire?

Míg tehát *Comte* úgy az indukcziót, mint a dedukcziót kívánja alkalmaztatni, *Mill* kizárólag az utóbbit ajánlja. A nemzetgazdaságtannak, mint általában a tár-

sadalmi tudományok induktiv apparátusának hiányossága, melynek folytán e tudományok az észleletre vannak utalva és a kisérletet nem ismerik, az összeműködő okok bonyolultsága ezen életkörökben, a nemzetgazdaságtan hasonlatossága a geometriával, a menynyiben mindkét tudomány egy legfelsőbb elvből indul ki, ezek a főbb okok, melyek miatt ő a deduktiv módszer mellett dönt. Sokat lehet ezen felfogás ellen felhozni; ki lehet mutatni, hogy a nemzetgazdaságtannak nem kell oly teljesen a kisérletről lemondani, hogy a tömeges észleletekben egy eszközzel rendelkezik az úgynevezett disturbing causes — zavaró tényezők — kiküszöbölésére, hogy tényleg igen fontos elvek a nemzetgazdaságtanban induktiv alapon találtattak, hogy tehát az indukczió legalább a dedukczióval egyenjogunak tekintendő.

Ez lényegileg a két legfontosabb irány, mely legalaposabban vizsgáltatott is. Ezek körül csoportosul a legtöbb író, többnyire az indukczionak hódolván, gyakran felette tudománytalan, felületes és azért türelmetlen módon. Lássuk már most *Cairnes* álláspontját.

Minden tudomány módszerét — mondja *Cairnes*, — annak tárgya szabja meg, a nemzetgazdaságtan tárgya a gazdagság. Az összes a gazdagságra vonatkozó jelenségeknek alapját részint természeti, részint szellemi tényezők és törvények képezik. Ezért a nemzetgazdaságtant sem egészen a természettudományok, sem egészen a szellemi tudományok körébe nem lehet helyezni. Azonban rendszerének alaptételeit a két tudománykörből veszi. A mennyiben ezen alaptételek induktiv kutatás eredményét képezik, annyiban a nemzetgazdaságtan is alapszik induktiv pozitiv alapon. Mindamellett rendszere hipotétikus, mely a dedukczió alkalmazá-

sán alapszik. Ez következik ama jelenségek természetéből, melyekkel a gazdaság foglalkozik. Azok rendkivül szövevényes természetüek, mindig mint egész jelentkeznek, mely részeire és részokaira nem bontható szét és a kisérletet nem engedik meg. Ha ez egyfelől a nemzetgazdaságtan gyengeségét képezi, úgy másfelől ereje azon végső okoknak ismerete, melyekre az összes gazdasági jelenségek visszavezetendők. Mig a fizikus teljes tudatlanságban áll a fizikai világ utolsó okaival szemben, addig a nemzetgazda tudja, hogy minden gazdasági tevékenységnek utolsó oka az anyagi jólétre való törekvés. Azért kénytelen a fizikus a tüneményekről az okokra következtetni, míg a nemzetgazda megforditva az okokból a tüneményekre következtet; azért a hipotézisnek feladata amott az utolsó ok — causa finalis — ismeretét pótolni, itt pedig a tényleges jelenségek ismeretét; azért a nemzetgazdaságtan előadása csak hipotétikus, nem pozitiv, csak irányzatokat jelez. A nemzetgazdaságtan e szerint azon stádiumban van, melybe a természettudományok csak később lépnek, egyes részek azonban már léptek, a hol tudniillik bizonyos megállapitott elvből a dedukczió segitségével amaz elv következményei levezettetnek; ilyen úton találta *Newton* a *Galilei*-féle dinamikus törvénynek a világegyetemre való alkalmazása által a nehézkedés törvényét, mintegy az általános nehézkedési törvénynek egy specziális esetét. Ilyen tágabb értelemben használják gyakran tudósok, mint *Herschel*, *Whewell*, *Mill* az indukczió fogalmát, a midőn az a dedukcziót nem zárja ki, sőt ellenkezőleg magában foglalja, a hol tehát az indukczió ellentéte nem is a dedukczió, hanem az intuiczió. A természettudományban is az indukczió a dedukcziónak csak előkészitő stádiuma. Ha tehát a nem-

zetgazdaságtanban a dedukczió a kisérlet hiánya és a gazdasági élet utolsó okának ismerete folytán indokolt, úgy a nemzetgazdaságtan mégis képes a kisérletet helyettesíteni egy szellemi operáczió által, melyet *Cairnes* „hipotétikai kisérletnek" nevez. Ez alatt érti ő a deduktiv következtetést tetszés szerint választott föltevésekből. Ilyen „hipotétikai kisérlet" például szerinte annak a kérdésnek a vizsgálódása: mikép változik a pénz értéke, ha annak mennyisége szaporodik vagy csökken? Ilyen szellemben vezetett kisérletek útján jutott volna *Ricardo* a nemzeti jövedelem megosztását magyarázó fontos tanaihoz. Ilyen szellemi kisérletet lehet azután a tényleges viszonyokkal való összehasonlítás útján — különösen a statisztika segítségével — verifikálni. Mindezek után hiba a természettudományok és különösen a fizika módszerét a nemzetgazdaságtanra alkalmazni, egy módszert, mely éppen a fizikai tünemények sajátos természetében és a kutatónak ezekkel szemben való viszonyában találja magyarázatát, hiba oly módszert alkalmazni, mely a nemzetgazdaságtanban keresztülvihetetlen, ellenben más módszert elvetni, mely oly rendkivüli előnyöket nyújt, sőt a melyen a nemzetgazgaságtan ereje nyugszik. Éppen a természettudományok példája tanitja a nemzetgazdát, hogy főforrása a dedukczió (What the precedents of physical science, rightly understood, teach the economist is to regard deduction, as his principal resource) és hogy az észlelet és kisérlet tényei neki verifikáczióra szolgálnak (The facts furnished by observation and experience being employed as the means of verifying the conclusion thus obtained). Ilyen módon és csak ilyen módon alkalmazzák még ama természettudományok is a tapasztalatot, melyek a deduktiv stádiumot már elérték és melyek problemáik logikai ter-

mészetében némi reális analógiát mutatnak a nemzetgazdaságtannal. (It is in this way, and in this way only, that the appeal to experience is made in those physical sciences which have reached the deductive stage — that is to say, which in the logical character of their problems present any real analogy to economical science.)

Már *Cairnes* eszméinek ezen rövid összefoglalása mutatja, hogy itt a következtetések egy szoros lánczolatával állunk szemben, mely egy mély gondolatmű-folyamat eredménye. Mindamellett azt hisszük, hogy *Cairnes* nézeteit a módszerről némely helyen megszorítani, más helyen módosítani, ismét egy más helyen talán visszautasítani kell. A vita indukczió és dedukczió között régi és tulajdonkép, mint sok tudományos és egyéb vita, egy félreértésen alapszik. Alapjában az emberi tudásra nézve csak egy alaptétel van, tudniillik a haladás az ismertből az ismeretlen felé. Már most az ismert lehet gyakran egy alaptörvény és akkor a haladás az ismertből az ismeretlen felé történik a dedukczió utján; ha azonban csak egyes tüneményeket ismerünk, akkor ezekből indulunk, mint ismertből és használjuk az indukcziót. Ebből következik, — a mit már többször kifejtettek, — hogy az indukczió tulajdonkép csak tökéletlen következtetéseket nyújt. Vajjon pedig egy tudomány amaz alapelvből, avagy a részjelenségekből indul ki, az mindig csak idő kérdése, azaz függ mindig a tudomány állásától. Miután a természettudomány egyik legnehezebb részét, a vulkánok jelenségét és működését *Humboldt* megmagyarázta, könnyü volt ezen téren a dedukcziót alkalmazni; még inkább áll az a mechanikáról, mióta az erőmegtartás törvénye ismeretessé vált. Ellenben a fény, a hang tanulmányainak magyarázatánál még ma is többnyire az indukcziót kell használni. Ismé-

teljük, hogy egyik vagy másik módszer alkalmazása jórészt idő kérdése; mindkettő vezethet czélhoz és sok, a mit évezredek előtt *Demokritos* és mások nem is deduktive, hanem talán, azt lehet mondani, intuitive felismert, azt a mi korunk kénytelen volt a természetből „csavarral és fogóval" kierőszakolni. Valószínü, hogy minden tudomány, melyet egy általános és egy különös részre lehet felosztani, mindkét módszert, kell hogy alkalmazza; mentől jobban emelkedünk az egyes tényektől az általános felé, annál inkább fosztja ki a dedukczió az indukcziót és megfordítva, a reális tünemények széles rétege mindig az indukcziónál fogja keresni a magyarázatot.

Marad tehát még azon állításának czáfolása, hogy a szellemi tudományokban az induktiv módszer egyáltalában nem találhat alkalmazást. Más helyen e kérdést tárgyaltuk és azért itt a legszükségesebbre szorítkozhatunk. Mindenekelőtt azt a nagy tömegét az észleleteknek, melyeket a statisztika nekünk nyujt, teljes kárpótlásnak tekintjük a kisérletért, mely több irányban nem alkalmazható. A fizikus nem képes minden anyagot magára hatni engedni, mint azt föltételezik, nem képes az összes zavaró tényezőket kizárni, a mint azt szintén feltételezik; eszközei, hely és idő sok tekintetben korlátot szabnak neki. Azok a tények pedig, melyek a szocziálpolitikusra fontossággal bírnak, a legkülönbözőbb körülmények között jutnak érvényre, nagy számban figyelhetők meg, épp azért lehetségessé teszik a zavaró tényezőktől eltekinteni, amint azt még a csillagászat is a bolygók pályájának kiszámításánál teszi. Továbbá nem helyes azt állítani, hogy a működő okok sokasága mellett statisztikai adatokból következtetések nem vonhatók. Mert ha tekintetbe vesszük a társadalmi tudományok nagy

haladását, különösen a morál-statisztikát, úgy talán nem kevésbé csodálkozhatunk nagy haladása felől, mint a természettudományokban, amint már *Süssmilch* mondja: Csodálkozni kell, hogy a régi természettudósok nem vették észre a rendet, mely az emberek között uralkodik, midőn a rendet az égen és a matematika mélységes tudományának viszonyait felismerték. Tényleg a népességi mozgalom törvényeinek felismerése, az akarati jelenségek mozgalmi törvényeinek felismerése, amint amazt *Süssmilch*, emezt *Quetelet* a tömegészlelés alapján felkutatta, a természettudomány legnagyobb haladásával párhuzamba helyezhető. A mellett még meg kell jegyezni, hogy a statisztika által szolgáltatott tömeges észleletek nem egyszerü észleletek: ezek egyéni és kollektiv kisérletek összesége, melyek emberi czélok hatása alatt előidéztetnek. A statisztika tehát tulajdonkép a tömegészlelés segítségével a zavaró körülményektől megtisztult, egyesek és egész társadalmak által előidézett kisérleteket hozza tudomásunkra.

Ha végül az induktiv módszer megbízhatóságát azzal támadják — s ezt *Cairnes* is teszi, — hogy a tényleges viszonyok észleletéből, mivel abba számos tényező belejátszik, csak igen megbízhatatlan következtetések vonhatók, úgy ez épp annyira áll a dedukczióról is; mindkét esetben csak valószinüségi értékekhez juthatunk el, irányzatokhoz: ott a hiba abból származik, hogy a tények túlsok tényezőkből alakulnak, itt, mert túlkevés tényezők vétetnek tekintetbe. Sőt igen könnyen megállapítható az is, melyik oldalon van a nagyobb hiba, ha meggondoljuk, hogy minden cselekvésünk ilyen, felette komplikált ténysorokból levezetett induktiv következtetéseken alapul, hogy ellenben a tudományok legnagyobb tévedései hamis dedukciókra vezetendők

vissza. Maradjunk tehát ama mester útján, aki az indukczióban találta a módszert a magyarázathoz, az utat a törvények felismeréséhez és az út követését ajánlja nemcsak a fizikában, hanem az összes tudományokban. A dedukcziónak más a feladata és előfeltétele mindig az indukczióé.

Ha tehát más nézeten is vagyunk, mint *Cairnes*, úgy mégis legnagyobb tisztelet illeti gondolatmély és tudós tanulmányát. Még a könyv más részeiről is akarunk néhány megjegyzést tenni.

Cairnes azt a kérdést vizsgálja, miben áll tulajdonképp egy közgazdasági probléma megoldása és a pontosság milyen fokát érheti el a megoldás. Azon eredményhez jut, hogy a nemzetgazdaságtan sohasem juthat el törvényeinek matematikai pontosságáig. Ez abban a körülményben rejlik, hogy a nemzetgazdaságtan alaptételei nem türik a szigoru matematikai formulázást, mire nézve egyes példákat felhoz. Nem is lehet abban kételkedni, hogy ez általánosságban így van és abban is feltétlenül igazat kell adni *Cairnesnek*, ha *Jevonssal* szemben azt állítja, hogy az a körülmény, miszerint a nemzetgazdaságtan mennyiségi viszonyokkal foglalkozik, még nem szól a matematikai módszer lehetősége és szükségessége mellett. Ha a gazdaság etikai alapeleme tiltakozik is a matematikai meghatározás abszolutizmusa ellen, úgy nincs is szükség arra, hogy az összes gazdasági jelenségek magyarázatánál ama alapelemekre visszanyúljunk; mindamellett a gazdasági jelenségek számos körei szoros mechanikai egészet képeznek, melyben a jelenségek matematikai szigorral mennek végbe. Igy alig lehet abban kételkedni, hogy az árelmélet kiválóképp alkalmas arra, hogy a matematikai kalkulusnak alávettessék és annak segítségével kidolgoztas-

sék. Így olyan kérdések, mint például: milyen körülmények között éri el a nemzeti jövedelem, a munkabér, a tőkekamat maximumát, bizonyára legjobban a differenciális számítás segítségével oldhatók meg. Hogy ezeket a kérdéseket más úton is lehet megoldani, az nem változtat semmit; hiszen alig van oly probléma a fizikában, melyet nem lehet más módon is megoldani, mint a matematika segélyével. A *Cairnes* által példaképen felhozott *Gregory King*-féle szabály nem bizonyít semmit, mert végre itt a probléma csak bizonyos állapot változása, ha az inger változik, a midőn nem annyira a változás általános, mint annak relativ mértéke fontossággal bír; a buza árképződésének törvénye folyton csökkenő termés mellett csak a *Weber-Fechner*-féle pszihológiai törvénynek $x = \log.y$ egy speciális esete. Ezért nézetünk az, — *Cairnes* ama törekvésének teljes elismerése mellett, hogy tudományunk ne ruháztassék fel az exaktság látszatával, mivel az nem bír, a miért is ez tudományunkat csak diszkreditálná, — hogy vannak a nemzetgazdaságtannak olyan részei, melyekben a matematikát haszonnal lehet és kell alkalmazni.

Míg tehát ez irányban a nemzetgazdaságtan a természettudománytól különbözik, másfelől közeledik hozzá problemáinak megoldása módjában, a mennyiben mindkét irányban a tudomány czélja eléretett, mihelyt az egyes esetek a tudomány általános elveire visszavezettettek. Ha ez megtörtént, a tudományos művelet feladata megoldatott. Itt a tudomány kétféle nehézséggel találkozhatik, egyfelől ama törvények nem tudása, melyek a tüneményeket előidézik, másfelől a körülmények pontos ismeretének hiánya, melyek között az működésbe lép. Csak ha mindkét körülmény ismeretes, lehet a magyarázat teljes. De ez a természettudomány-

ban is sokszor előfordul. Igy például ismeretesek azok a körülmények, melyektől a harmatképződés függ; de a föltételek, a melyek között e körülmények működésbe lépnek — a légkörnek állapota, ama testek állapota, melyre az lerakódik, — ismeretlenek és azért ezen és hasonló problémák megoldása mindig tökéletlen. Hasonló természetüek a nemzetgazdaságtan problémái, a legritkább esetekben vagy talán soha sincsenek adva mindazon föltételek, mindazon közreműködő okok, melyek egy gazdasági jelenséget előidéznek, azért a közgazdaságtani törvények csak hipotétikusak, nem pozitivek, érvényesek csak „si vagy nisi".

Látjuk ezekből, *Cairnes* mindjobban megszoritja a közgazdasági vizsgálódások értékét: egyik elemet a másik után kizár, szétbontja egyik fonalat a másik után, mely a gazdasági következtetések helyességéről szóló meggyőződést összetartotta. Miután a nemzetgazdaságtant az indukciótól megfosztotta, miután a dedukcióból, annak egyik leghatalmasabb eszközét, a matematikát kizárja és tisztán csak a sillogizmusra utal, a módszernek még egy további hiányosságát fedezi fel a definiczióban. Sokat irtak már e kérdésről és sok téves nézetet hoztak e tekintetben már forgalomba. Kétségtelen, hogy a definicziónak túlságos fontosságot tulajdonitottak és joggal mondja *Cairnes Herschellel* egyetértőleg, hogy a definicziók csak a tudomány állványait képezik, melyeket az épités minden haladásával el kell távolitani. Azért a nemzetgazdaságtan összes definicziói progresszivek. Ne is törekedjék a definiczió soha többre, mint a tárgy fontos jegyeinek megjelölésére *(Mill)*, a mi pedig legjobban a közönséges használat lehető követésével történik. A mit *Cairnes* e helyen mond, a legjobbhoz tartozik, mit ezen nehéz kérdésben olvastunk.

ÁRELEMEK ÉS ÁRMOZGALOM.*)

Ha a vegyi anyagcserében az atomok vegyülnek, elkülönülnek és egymást helyettesítik, úgy az mindig határozott mennyiségi arányokban történik. Ezeket az arányokat nevezzük egyenértékeknek. Bizonyos tekintetben az ár sem egyéb, mint kifejezése azon aránynak, melyben a gazdasági javak egymást helyettesítik. Az árban a javak mérhetőkké és összehasonlíthatókká válnak, az árban az egész gazdaság számtani problémává válik. Az ár egyúttal az első kézzelfogható alapeleme a gazdaságnak. Míg a javak és érték fogalma még általános s elvont, transzczendentális és mérhetetlen, addig az ár a való gazdasági világ egy jelensége, melyet mindennap megfigyelhetünk.

Már az árnak ezen reális természete indokolja, hogy a nemzetgazdák arra különös figyelmet fordítanak. Ehhez járul újabb időben még egy másik mozzanat. *Ez az ár rendkivüli szocziálpolitikai jelentőségében fekszik.* Míg még *Smith* az árt a jövedelem forrásának tekintette, magasságának mértékét és bizonyos mértékben okát látta benne, addig újabb időben a tételt megfordították

*) Megjelent a Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaften czimü folyóiratban 1876.).

és az árt úgy tekintik, mint a jövedelemmegoszlás eredményét és következményét. Némelyik, így *Hirth*, oly messzire megy, hogy a jövedelemmegoszlás módját az ár „szuverén" törvényének nevezi. Mindenesetre a kérdésnek igen mély, — azt szeretnők mondani, a nélkül, hogy hiperbólát mondjunk, — világtörténeti jelentősége van. Vegyük Róma példáját. A gabona ingyenes osztogatása a gabona árát a termelési költségek alul nyomta le. Ennek következménye volt a kis római földbirtokosok pusztulása és a latifundiumok terjedése. *Plinius* három végzetteljes szóban írhatta meg Róma sorsát: Latifundia perdidere Romam. Mindamellett azt hisszük, és ezt itt legalább röviden érintjük, az ár és a jövedelemmegoszlás viszonya könnyen túlozható, sőt talán máris túloztatott.

Annyit akartunk megjegyezni, hogy oly időben, mely a legmagasabb és legnehezebb problémákkal foglalkozik, igazoljunk oly vizsgálódást, mely igénytelenül az ártünemény néhány eddig kevésbé méltányolt oldalait megvilágítani törekszik. Nem szándékozunk a számos ártörvény mellé vagy helyébe mást állítani; az eddigi elméletek birálatától is távol tartjuk magunkat, *Mill* nézetéhez csatlakozván, hogy az úgynevezett első elvek igazában az utolsók. Inkább azokhoz a vizsgálódásokhoz akarunk csatlakozni, melyeket az árelmélet egyes részletkérdései iránt *Hume*, *Smith*, *Ricardo*, *Hermann*, különösen pedig *Mill* és *Cairnes* folytattak. Ily vizsgálódások nem vezetnek titáni konczepcziókhoz, de kicsinyben mutatják az egésznek nagyságát és végtelen erejét; hasonlítanak a természettudós aprólékos vizsgálódásaihoz, a ki a békaczomb rángatódzását tanulmányozza, de aki e rángatódzásban a gondolatvilág elektrikus fluidumát felfedezi.

Nem tartjuk szükségesnek, hogy egy definiczió keresésével kezdjük munkánkat. A puszta szómagyarázatra az eddigiek többé-kevésbé kielégítők, egy teljes és kimerítő magyarázatot tartalmazó definiczíót pedig megállapíthatónak nem tartjuk. A megértés könnyebbségére elegendő, ha szem előtt tartjuk, hogy az ár az áruk egymáshoz való viszonyait fejezi ki, a mint az érték a javak egymáshoz való viszonyát adja. Ezzel a fogalommal az az előnyünk, hogy vele az árelmélet önállóságát, szemben az értékelmélettel, kifejezzük. Minden, a mit ily szavakkal, mint kereslet és kínálat, fizetési képesség és pénzérték kifejezünk, hogy az ár körét közelebbről meghatározzuk, tulajdonkép benfoglaltatik e szóban: áru; az a jószág az, mely belépett a forgalomba, ez által számtalan befolyásnak elávettetik, melyek éppen a nagy különbséget érték és áru között okozzák. Az ár úgy viszonylik az értékhez, mint a kifejlődött növény a protoplazmához. Az ár nem másféle kifejezés csak ugyanazon dologért, hanem magában véve más. Ebből egy második, nem kevésbé fontos dolog következik. Az érték, mint eszményi, mintegy transzczendentális, nem képzelhető máskép, mint teljes egyenértéke a jószágnak: az már az abstrakczió természetéből következik; az ár pedig általában véve csak mint az egyenérték approximativuma tekintendő. Mint minden gyakorlatinál, rajta is az átlagosság átka fekszik. Talán egyetlenegy egyéni ár nem felel meg teljesen az értékmozzanatoknak és csak ha az árak egész sorozatát vagy csoportját tekintjük át, észrevehetjük a szoros összefüggést közte és az érték között.

A kérdések, melyek az árral összefüggnek sokfélék és épp oly számosak, mint a tárgyak és a tárgyak kombinácziói, melyek egymáshoz viszonylatba léphetnek;

épp oly számosak, mint azon elemek, melyek az árra alakulólag befolyást gyakorolhatnak, mint az állapotok, melyeket az ár befolyásolhat. Az árak alakulását tanulmányozhatjuk a különböző áruk, hely és idő, társadalmi viszonyok, jövedelem és kiadás, kelendőség és közlekedés, gazdasági szervezés és szervezetlenség szerint. Az árak tanulmányozásának határa csak ott fekszik, hol magának a cseregazdaságnak a határa. És persze nem olyan messze az, mint első tekintetre látszanék. Az árgazdaság területe nem foglalja magában a szellemi és kedélyi javak termelését, vagy csak részben, sem az életben nélkülözhetetlen javak forgalmát egészen. Ez utóbbi esetben ugyanis a versenyszerü ármeghatározás csak addig marad a szabály, a mig a szabad forgalom általános, a szükségletkielégítésnek megfelel; azontúl közbelép a társadalom beavatkozása. Csak a felesleges vagy csak hasznos áruk engedhetők át minden időben és feltétlenül a szabad ármeghatározásnak. Jog és szokás és erkölcs az élő gazdaságban folytonosan változtatják az árterület határait; sok, a mi előbbi korszakokban csak az esztétikai értékmegállapítás tárgya volt, ma gazdasági értékkel bír; az ellenkező esetre csak kevés példát lehetne felhozni. Azonban, hogy ez így van, hogy jog és erkölcs, a társadalmi lét ezen két alaposzlopa, az ármeghatározás terén is nagy szerepet játszanak, azt a nemzetgazdaságtan gyakran elfelejtette. És mégis ezeknek jelentékeny befolyásuk van nemcsak az árterület nagyságának meghatározására, hanem ezen belül az árértényezők erejére, az ármeghatározás megjelenési módjára. Jog és szokás által befolyásolva az árak egyúttal az árgazdaság körében, a jog és szokás követelményeinek kielégítésére a legérzékenyebb mértékek.

Mindamellett nem az összes javak és nem az összes

javak egyformán vannak a piaczi ármeghatározásnak alávetve. A két sarkot jelölik egyfelől az ember szellemi és kedélyi tulajdonságai és javai, másfelől az alaki értékképviselők, az értékpapirok. Ezek között sorakoznak a többi jószágok, a szerint, a mint jobban vagy gyengébben a gazdaság árképző tényezőinek engedelmeskednek. De hely és idő tekintetében is nagy különbségek észlelhetők, főleg tekintettel a javak egyik legfontosabbikára, a földre. Itt is csak a szélső eseteket akarjuk kiemelni. Ezeket képviselik egyfelől Észak-Amerika kongresszusi földjei, melyekből mindenki $^1/_{16}$ dollárért egy acret kaphat, másfelől olyan még ma is nagy számban található községek, melyekben a föld törvényes szabadsága daczára az idegenek letelepedése még áldozatok árán is megakadályoztatik. Ha léteznék egy nemzetközi összehasonlító statisztika a gazdaság három legfontosabb jószágaira, — földre, pénzre és munkára — vonatkozólag, akkor a legérdekesebb megfigyeléseket tehetnők a javaknak a szabad ármeghatározással szemben mutatkozó viselkedésére.

Az ármeghatározás alanyai rendszerint a cserélők, egyesek vagy a kereslet és kínálat egész csoportjai. E tekintetben különösen hangsulyozni kell, hogy az ármeghatározásra elsősorban irányadó a cserélők tájékozottsága a piacz viszonyai iránt és az áruk minősége iránt. Másodsorban fontossággal bír a cserélők vérmérséklete, valamint az, vajjon az illetők ugyanazon vagy más társadalmi osztályokhoz tartoznak, vajjon közvetlen vagy közvetve képviselők útján érintkeznek. Mindezen mozzanatok többé-kevésbé visszatükröződnek az árban. Azt a körülményt is kell kiemelni, hogy vevők és eladók nagyjában áritéleteiket nem egyénileg alkotják meg. A fogyasztó felosztja jövedelmét a rendes szükséglet egész

mennyiségére és így állapítja meg az árt, melyet szükségletének minden kvótájáért hajlandó adni; a termelő is fölosztja a termelési költségek egy nagy részét, főleg az általános költségeket és a nyereséget egy határozott, bizonyos időben eladandó mennyiségre. Ha ezen mennyiség növekszik, vagy csökken, az árnak is csökkenni vagy növekedni kell. Az ármeghatározás alanyaira vonatkozólag még megjegyezzük, hogy az ármeghatározás egyes esetekben egyoldalulag a kereslet vagy a kínálat által történik; némely esetekben pedig egy harmadik személy által (állam, hatóság); az előbbi esetre árverések, az utóbbira főleg egyedárúságok nyújtanak példát. Korlátlan egyedárúságoknál, főleg állami egyedárúságoknál, az állam bevételi szükséglete az ár mértéke.

Legnehezebb mindenesetre az ár tényezőit meghatározni; sőt az egyéni árak tényezőinek megragadását egyáltalában lehetetlennek tartjuk. Csak ki kell lépni a gyakorlati életbe és ott megfigyelni, gyakran ugyanazon áruknak különböző áralakulását ugyanazon helyen, ugyanazon időben, hogy erről meggyőződjünk. A kicsinyben működő tényezők közül sokan eltűnnek, ha a nagy gazdasági áralakulási proczesszust megfigyeljük. De itt nem tartom egészen kielégítőnek az eddig számbavett tényezőket. Nincs szándékom az egyes elemek felsorolását adni, mindenki könnyen fog azokra rájönni. Azért vélem az árképletnek, tekintettel az ár tényezőire, következő általános képletet adhatni: Az ár a csereviszonyba lépő áruk összes értéktényezőinek összegéből származó egyenlet. Mint olyan az ár eredménye oly egyenletnek, mely által a cseregazdaság útján a cseregazdaság által elkülönített tevékenységek számára a legnagyobb előny elérése szándékoltatik. Minthogy a csere úgy tekintendő, mint a termelés visszavezé-

tése a fogyasztásra, az ár megadja a mértékét annak, mennyiben valósította mindenki gazdasági tevékenységének értékét. Ha fentebb az ártényezők sokasága iránti meggyőződésünket kifejeztük, úgy továbbá szükségesnek tartjuk ezen tényezőket *elsődleges* és *másodlagos* tényezők szerint megkülönböztetni. Elsődlegesek azok a tényezők, melyeket a *Hermann*-féle ártörvény tartalmaz, másodlagosak azok, melyek ezekre hatnak. Itt is szükséges ismét a jogi és erkölcsi rendre és hatalmi viszonyokra, mint az ármeghatározás fontos tényezőire utalni. Fontosnak látszik nekünk továbbá az ártényezők megkülönböztetése *állandókra* és *változókra;* különösen fontos ez az árképződés és jövedelemeloszlás közti viszony nagy kérdésére nézve.

Néhány megjegyzést teszünk még az áralakulás *idejére* és *helyére* nézve. A mi az elsőt illeti, úgy a legtöbb jószágnak árképződése határozott periodicitást mutat, mely részint a termelési, részint a fogyasztási időszakokhoz simul. Legfontosabb az életre nélkülözhetetlen természeti anyagok termelésének időszaka, miután ez a legerősebb és a gazdasági terület legszélsőbb határáig terjedő ármozgalmat okozza. Általában az árképződés ideje különböző jószágoknál különböző; némely jószágoknál az árképződés megujul mindennap, némelyeknél ismét csak évek mulva. A mi az árképződés helyét illeti, úgy fontos megjegyezni, hogy a legtermészetesebb árképződés azon helyeken történik, ahol kereslet és kinálat tömegesen találkoznak. Mennél kevésbé válik be ez a követelmény, annál inkább fognak a piaczi árak a természetes ártól eltérni. Különben sok árúnak árképződése egyes, kizárólagos helyeken történik, tőzsdéken, vásárokon stb. Gazdaság-fiziológiai tekintetben pedig megjegyzendő, hogy az áralakulás helyei, a körül-

mények és időszakok szerint, majd a termelés, majd a fogyasztás, majd a nagy forgalom helyei. Tömeges áruknál az első, a fényűzési czikkeknél a második, gyarmatáruknál a harmadik irányadó.

Az ecsetelt mozzanatok összeműködésükben alkotják azt, a mit ármozgalomnak nevezünk. Külső megjelenésben az kettős tüneményt mutat: először van az áraknak egy állandó mozgalma, mely fel- és leszállva, meglehetősen a hullámmozgás természetével bír; azután találunk egy mozgást, melyet a következő egyenlettel fejezhetnénk ki: $y = ax + b$, a hol x egy állandóan növekedő mennyiség: ezzel ugyanis azt az ármozgalmat értjük, mely az állandóan haladó gazdasági kultura eredménye. Minden magában lezárt gazdasági ciklus, mely a három korszakot, a fiatalság, az érettség, a hanyatlás korszakát magában foglalja, egy állandó áremelkedését mutatja azon javaknak, melyekben a két elem: természet és munka megtestesítve van. Ezen két bizonyos mértékben történeti ármozgalom mellett haladnak mások, melyek ezzel kereszteződnek, ezeket erősítik, gyengítik, megsemmisítik. Észlelhetünk állandó és pillanatnyi ármozgalmakat, ha ezek találkoznak, egy komplikált mozgást idéznek elő, melyet legjobban a hullámzásban levő és a hullámzási síkot változtató húr képében képzelhetjük magunknak. Vannak jószágok, melyek ugyanazon árhullámzásoknak vannak alávetve és olyanok, melyeknek árhullámzása ellentétes jelleget mutat; olyanok, melyeknek mozgása egymást előidézi, mint az egyenlő húrok együttes zengése; vannak árhullámok, melyek épp úgy alig észlelhetők, mint a *Helmholtz* által felfedezett felsőhangok. Az ármozgalom gyakran diszkontinuális. Képzeljük például, hogy a gabona ára csökkenő irányzattal bír, úgy ez addig fog tartani, míg

a gabona például más alkalmazást, teszem szeszégetésre megenged. Ezen pont elérésével az ár soká változatlan marad, esetleg a mennyiség szaporodása daczára. Az árcsökkenés tehát megszakíttatik. Az ellenkező eset beáll az emelkedésnél. Így az árak hullámzása tényleg egy ellentálló anyagban végbemenő hullámmozgás hű képét nyujtja. Hogy az árak mozgása a hullámmozgás jellegével bír és itt a nyert impulzusoknak nem lökésszerü közlése, az egyszer nyert iránynak feltartóztathatlan folytatása áll be, hanem a közölt energia meggyengül, továbbá az emelkedésre nemsokára egy csökkenés következik és megfordítva, ez ama nagyszerü önszabályozó elvnek tulajdonítandó, mely a gazdaság ezen részében, valamint az egész gazdaságban érvényesül. Előfordulnak ugyan abnormis ármozgalmak és azok tanulmányozása rendkivüli érdekkel bír, mégis csak e térnek pathológiai jelenségeit képezik.

Mennél behatóbban, mennél részletesebben tanulmányozzuk az árváltozásokat, annál érdekesebb eredményeket nyerünk úgy elméleti, mint gyakorlati tekintetben. Itt különösen arra akarunk figyelmeztetni, milyen különböző egyes áruk ármozgalma. Lapozzunk egyszer egy nagyobb árstatisztikai munkában, azt fogjuk találni, hogy az egyes áruk ármozgalma, árhulláma sajátszerűen alakul; másképpen alakul a nemes érczeké, mint a munkáé; a gabona, egyes fontosabb élelmiczikkek, a hús, a gyapju, a czukor, a kávé nagyon különböző árjelenségeket mutatnak, melyeknek magyarázata az útat egyengeti az árak ismeretéhez, de a gyakorlati életnek is kiváló szolgálatot tesz egyes áruknak az áralakulás tekintetében mutatkozó sajátszerü viselkedésének magyarázata által.

Megkíséreljük a következőkben egyes eredménye-

ket közölni, melyekhez az ármozgalmak statisztikai és történeti tanulmányozása minket vezetett. Tudományunk e tekintetben még szegényes és a kevés, a mi van, nincs jól tárgyalva. Csak a következő megjegyzésekre szorítkozunk. Gyakran állították, hogy az árhullámzások korunkban és haladó kultura mellett csekélyebbek, mint régebben és alacsony kultura mellett. Ezt azonban csak annyiban lehet elfogadni, a mennyiben igaz, hogy az árhullámok többé nem emelkednek oly magasra, mint régebben, viszonylag azonban napjainkban is igen jelentékeny áringadozásokat konstatálhatunk. És alapjában véve csak az utóbbi irányadó. Ha a kamatláb ma nem is mutat oly ingadozásokat, mint háromszáz év előtt, de az egy százaléknyi emelkedés ma jobban éreztetik, mint talán azelőtt egy öt százaléknyi emelkedés. A mi pedig a kultura viszonyát az áremelkedéshez illeti, úgy talán joggal állíthatni, hogy a különböző áruk különböző árjelleggel bírnak. Így számos statisztikai adatból azt a következtetést véljük levezethetni, hogy a pénz éppen magas kulturfokon nagy ingadozásoknak van kitéve, ellenben a gabona inkább alacsonyabb kulturfok mellett. Az itt mellékelt kis tábla mutatja, mennyivel kisebb volt a kamatláb ingadozása tíz éven át Budapesten, mint Londonban. Egy másik abstrakczió, mely talán korrekturára szorul, az, hogy különböző országokban az árak csak a szállítási költségek erejéig különbözhetnek. Mert van három árú, még pedig az egész gazdasági organizmusban ezek a legfontosabbak — föld, munka, tőke, — melyek sajátos okokból vagy általában nem, vagy nehezen vihetők helyről-helyre és a melyek árai épp azért nagyon eltérhetnek. Már pedig ezen három jószág ára ismét erősen befolyásolja az összes többi áruk árát. Egy másik abstrakczió szerint a föld termékeinek ára

az idő haladtával folytonosan emelkedik, ellenben az iparczikkeké csökken. De ennél is ismét szem előtt tartandó, hogy az összes javak, tehát az iparczikkek is, tartalmaznak nyerstermányeket, tehát a földjáradék működése által szintén befolyásoltatnak. Tehát nem a nyerstermények és iparczikkek közötti különbséget kell hangsúlyozni, hanem azt a különbséget, melyet sok és kevés földjáradékot tartalmazó javak között tehetünk.

A statisztikai és történeti adatokból vont következtetések közül még a következőket akarjuk említeni.

Az összes árhullámzások első oka azon jelenségek, melyek a természeti javak (anyag és emberi erő) keletkezésére és megszünésére befolyást gyakorolnak, melyek elsősorban a nyerstermények és munka, másodsorban a többi javak árában reflektálódnak.

A nyerstermények árai sajátszerü módon kisérik a gazdaság evolucziójá. Alacsonyak alacsony kultura mellett, magasak erősen kifejlett gazdasági élet mellett; addig emelkednek, míg magasságuk egyszerübb gazdasági állapotokra való visszamenetelre, a mezőgazdaság nagyobb kiterjedésére nem kényszerítenek.

Az árak emelkedését követi a munkamegosztás következetes kiterjesztése, a foglalkozási ágak szaporodása. Másfelől a munkamegosztás sem marad hatás nélkül az árakra. Így például pontos és helyes ármegállapítás nagy mértékben függ az árt nyezők áttekinthetőségétől és meghatározhatásától; ezek azonban túlságig vitt munkamegosztás következtében veszendőbe mehetnek. Sajnos, itt is érezzük, mint sokszor tudományunkban, a határozott megoldás nehézségét, mivel tudományunk még nagyon erősen kénytelen ingadozó, bizonytalan kifejezésekkel dolgozni, ellenben ritkán dolgozik matematikailag szabatos mennyiségekkel, mint

a mennyire ez tudományunk ezen, de még némely más részében nemcsak lehetséges, de feltétlenül szükséges is.

Az árak emelkedése csak akkor állandóan nyomasztó, ha az a javak hiányából származik, ellenben azok csökkenése csak akkor előnyös, ha az a javak bőségéből származik. Minden más esetben az árhullámzások átháríttatnak. Az árak emelkedése gyakran szükség esetében egy jótékony korlátja a fogyasztásnak, az árak csökkenése pedig a fogyasztás ösztönzése. „Olcsó" vagy „drága" árak alatt gyakran nem a két cserejószág arányát, hanem az áruk arányát a jövedelmi viszonyokhoz értik. Magas árak és áremelkedések gyakran el vannak rejtve, a mennyiben rosszabb minőség szállításában jutnak kifejezésre és az iparczikkeknek a nemzetgazdák által annyira dicsért árcsökkenése napjainkban, sok esetben a minőség rosszabbodására vezetendő vissza.

Az árhullámzások a fogyasztás alsó szféráiban kevesbednek, mivel itt a csekélyebb mennyiségek mellett egyes értéktöredékek könnyebben elesnek és kevésbé éreztetnek, mint a nagybani cserénél és kereskedésnél. Sőt ezen szférában közeledünk az áraknak többé-kevésbé mutatkozó állandósága felé, mely a magángazdaság jövedelmének és kiadásának kiszámítására egy lényeges előfeltételt képez.

Jövedelmi és birtokviszonyok kimutatható befolyást gyakorolnak az árak megállapítására. Igy a föld árának vizsgálódásánál Franczia országban azt találtuk, hogy azon departements-ban, melyekben a földbirtokosok átlagos birtoka tíz hektár alatt marad, a föld ára hektáronként 3149 frank, ellenben azon departements-ban, melyekben egy birtoknak átlagos terjedelme tíz hektárnál nagyobb, a hasonló minüségü föld ára 2849 frank. A lakásoknak általánosan észlelt magasabb ára

a nagyvárosok előkelőbb városrészeiben szintén részben a jövedelem befolyására vezetendő vissza. Ha ezt a tényt kiemelni szükségesnek tartjuk, mégis a jövedelem és ár összefüggésének szociálpolitikai jelentősége iránt tartózkodóbb álláspontra helyezkedünk, — mint már érintettük, — mint az, melyet újabban némelyek bizonyos túlzással elfoglalnak.

Az áralakulás történeti vizsgálódása négy meghatározási módot mutat: hatalom, szokás, nyilvános árszabályok, szabad forgalom, a mi megfelel a heroikus, patriarchális, rendi és állampolgári korszaknak.

Számos árváltozás természetesen az értékítéletek változására vezetendő vissza.

Megelégszünk ezen kevés, csak példaképpen felhozott indukciókkal a gazdasági élet jelenségeit illetőleg, melyek lehetővé teszik, hogy az ár vizsgálódására új szempontokat nyerjünk. A gyakorlati gazdasági élet egyetlen területe sem nyújt érdekesebb, tarkább jelenségeket, egyetlen része sem vezet meglepőbb és gyakorlatilag fontosabb eredményekhez, mint az ár. A mellett napjainkban még azzal a nagy módszertani előnnyel bír, hogy nagy és hálás területet nyújt a még fiatal induktiv kutatásnak.

Midőn a fentebbi, idő hiánya miatt csak aforisztikus közleményt lezárjuk, azon kellemes reményt tápláljuk, hogy az árak különös tanainak kibővítésére némi hasznos anyagot szolgáltattunk és talán azt az engedelmet is biztosítottuk magunknak, hogy a közöltekhez adott alkalommal egy behatóbb fejtegetést fűzhessünk az árelméletről, különösen pedig az árképződés másodlagos jelenségeiről.

	Az átlagos kamatláb az angol banknál 1861—70	Az átlagos kamatláb a budapesti kereskedelmi banknál 1861—70
1861	5 1/4	7
1862	2 1/2	6 3/4
1863	4 1/2	6 1/2
1864	7 1/2	6 1/2
1865	4 3/4	6 1/2
1866	7	6 1/2
1867	2 1/2	5 1/4
1868	2 1/4	5
1869	3 1/4	5
1870	3 2/8	6 1/2

A TÁRSADALOMERKÖLCSI PROBLÉMA.*)

I. FEJEZET.

A TÁRSADALOM.

Az egyéni és társadalmi elv viszonya egymáshoz a társadalmi tudományra nézve alapvető jelentőséggel bír. Az egyéni és társadalmi elv talán először szállnak egymással szembe *Sokratesnél*,[1] *Platonál*, *Aristotelesnél* és *Zenonál* egyfelől, *Hippodamosnál*, *Lykophronnál* és a *cynikusoknál* másfelől.[2] *Xenophon* is inkább védi az egyéni elvet. A két elv között a küzdelem újból megindul a középkorban az antik világ újjászületésével. Vallási, művészeti, gazdasági, erkölcsi mozzanatok erősítik az individualizmus védőit, kik között egy *Petrarcát*, később *La Boétiet* találjuk. A földre lehozott Isten is jóformán csak az emberi egyén tökéletesebb kiadása. A művész eszménye is az emberi egyén. A gazdaság terén is a felszabadítás a középkor testületi békóiból a jelszó. Ezen irányzattal szemben a társadalmi elv ereje egy ideig

* Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XII. kötet.

[1] Döring, Die Lehre des Socrates als sociales Reformsystem (München 1895. 384. l.): Die Lehre des Socrates ist ihrem Grundgedanken nach Socialethik, beruhend auf Socialeudämonie.

[2] Lsd. Pöhlmann, Geschichte des antiken Kommunismus u. Socialismus (München, 1893).

gyenge. Különösen a társadalmi gazdaságtan helyezi magát egészen az egyéni elv álláspontjára. Az egyén érvényesülése, az egyén magára hagyása, az egyén korlátlan önérdeke az energiák, melyekkel dolgoznak. A politikai élet felfogása szerint a társadalom az egyéni akaratból származik, az egyének szövetkezése, az egyének szerződése.

Ezt tanítja *Hobbes*. És ezen felfogás átmegy az életbe. A régi korlátok ledőlnek és az egyén érvényesítheti souverain akaratát. De az egyéni akarat az erősekben monstrummá válik, önzővé, igazságtalanná, rombolóvá. Egy-egy egyén érvényesülése ezer meg ezer más egyén pusztulását idézi elő. Az elv magamagát ieronija és hazugsággá válik. Nagy érdekek veszélyeztetnek, a megbízhatatlan őrszemet fel kell váltani. A társadalmi elvhez fordulnak. Ezen küzdelem jelenlegi fázisával akarunk a következőkben foglalkozni.

Az erkölcsi eszme ma is éppúgy foglalkoztatja a gondolkozó embert, mint régente. *Sokrates* nem volt az első, ki azt kutatta, sem *Nietzsche* az utolsó. Ha csak a keresztény világot nézzük, azt látjuk, hogy az erkölcsi eszmét előbb az Isten akaratában keresték. Az isteni parancsok szerinti élet képezte az erkölcs tartalmát. Lassanként átalakúl az emberi gondolkozás, az ember a magához közelebb fekvő forrásokból akarja azt az erkölcsi törvényt felismerni, elsősorban az észből. Ez iránynak egyik határkövén *Kant* kathegorikus imperativusa van bevésve, egy másikon *Bentham* utilitarismusa. A természettudományok fejlődése vezet az evoluczionizmus moralelvéhez. Végül a gazdasági élet talajából fakad az erkölcsi elv materialisztikus, jobban mondva ökonomiai felfogása, tulajdonképp az amoralismus. Nem vizsgáljuk ezen rendszereket különböző válfajaikkal, a

materialisztikus felfogás régibb és újabb fázisát, az egyéni és általános evolutionismust stb., mivel itt az erkölcsi elvnek csak egy tüneménye érdekel, annak érvényesülése a társadalmi életben, míg az egyéni élet erkölcsi jelenségei viszgálati körünkön kívül esik. Tehát nem keressük az ethikai elvet általában, hanem csak társadalmi alakját.

Mit kell tehát társadalom-ethikai elv alatt érteni? Némikép ez a kifejezés „társadalom-ethika" olyan pleonasmus-féle.[1] Mert az ethikai elv szemben a társadalommal éppen abban rejlik, hogy mi a társadalom létét felismerjük, annak valóságát elismerjük és annak megfelelően levonjuk a következtetéseket. Az ethikai elv tehát egyebet nem követel, mint hogy magunkat az élő társadalom élő részeinek tekintsük és a szerint cselekedjünk.[2] Első sorban tehát arra kell felelnünk:

Valóban élő lény-e a társadalom?

Mihelyt az emberek kilépnek az elszigeteltségből, egy varázskör képződik körülöttük, mely őket egyesíti, egyiket a másikhoz köti. Az egymáshoz vonzódás okai igen különbözők: a közös szrmazás és kegyelet, a közös vallás és nyelv, a közös gazdasági érdek, a közös szellemi kultura és egység stb. Végre képződik a közös jogi és állami kapocs. Azonban az állami egység és a más életkörökben mutatkozó egység között egy nagy különbség mutatkozik: az állami létben az egyén szabadságának egy részét feláldozza, míg a többi életkörökben az egyén szabadságát, illetőleg függetlenségét megóvja.

[1] Isoulet, la cité moderne, 457. l. „Moralité et socialité sont choses rigoureusement identiques."

[2] Natorp (Socialpädagogik 99. l.): Eine sittliche Welt, eine eigene Objektwelt des Willens existirt überhaupt nur für eine Gemeinschaft des Willens. — Das Gute schlechthin ohne Einschränkung, kann gar nicht gedacht werden als Aufgabe für den isolirten Einzelnen. — 101. l. Sittliches Bewusstsein ist als solches Gemeinschaftsbewusstsein.

Azzal a különbséggel találkozunk, melyet némely ujabb jogi író az uralmi és szövetkezeti viszony különbségével fejez ki. Amott az alárendeltség, itt a szabadság, amott a hatalommal felruházott jog, itt az érdek, amott az egyenlőtlenség, emitt az egyenlőség, amott a tekintély, emitt a közös akarat képezik a jellemző vonásokat. A társadalmi összeségben az egyén legkevesebbet áldoz egyéniségéből, mert valamit itt is áldoz, az állami összeségben legtöbbet. Ezt a különbséget a társadalmi kutatók korán felismerték, tudniillik azt, hogy a társadalomba lépett ember szabadságának egy részét az államnak feláldozza, a többi részét pedig a társadalomban érvényesíti. Hibát csak abban követtek el, hogy a társadalomnak egyes alakjait — és itt az általános nyelvszokással is ellentétbe helyezkedtek — tekintették a társadalomnak, a helyett hogy abban a társadalmi elv csak egyes megnyilvánulásait látták volna. E helyen nem foglalkozom ennek bővebb kifejtésével. De talán mások is érezték a *Mohl-Stein*-féle és hasonló társadalom-fogalom olvasásánál, hogy itt a rész áll az egész helyett, a foglalkozás, a vallás, a nemzetiség áll a társadalmi közösség általános alakjával szemben, mely egyszerüen abban áll, hogy általában az emberi lényeg alapján képezünk társadalmat másokkal. Mert emberek vagyunk más emberekkel szemben, első sorban ezért képezünk velük egy társadalmat és e társadalom határai magukba foglalják az egész emberiséget. Azonkívül vannak, hogy úgy mondjam, partialis, részleges társadalmi képletek, vallás, foglalkozás, müveltség, stb. alapján. Társadalom tehát az összetartozók egysége, összetartoznak pedig mindazok, kik egy időben élnek; a kortársak képezik a legtágabb értelemben véve a társadalmat, a Civitas Dei,

a letünt nemzedékek nélkül, melyek *Szt.-Ágoston* szerint szintén hozzátartoznának.

Ha a társadalom lényege iránt folytatott vizsgálódásokat nézzük, azt látjuk, hogy azok két eltérő felfogáshoz vezettek. Az egyik felfogás szerint, melynek egyik első hirdetője *Aristoteles*, a társadalom a természet egy sajátságos terméke és mélyen gyökerezik az ember lényében. Ugyanezt hirdeti *Aquinoi Tamás*, *Franciscus Patricius*, a híres *Mariana* stb. Ezen felfogást hirdeti később *Spinoza*, míg végre a szociologia, *Comte* és *Spencer* befolyása alatt, e nézetet uralkodóvá teszi. A másik felfogás szerint a társadalom az emberi művészet szüleménye, nem a természet alkotása, hanem az ember műve. E nézetet képviselik *Hobbes*, *Locke*, *Rousseau*. A német filozofia e téren is közvetítő szerepre vállalkozik. *Kant* és különösen *Hegel* a társadalomban egyesítve látják a természeti és művészeti elemet.

A társadalmi lét a lét oly általános alakja, mely a természet jóformán minden fokozatán ismétlődik, mint ezt a biologia és különösen a zoologia újabb kutatásai kétségbevonhatlanul bizonyítják. Egyetlen élő lény, mondja *Espinas*,[1] sem él egyedül . . . A társadalmi élet az állatvilágban nem a véletlen szüleménye, nemcsak itt-ott, alkalmilag és mintegy szeszélyszerüleg lép fel, nem is, mint gyakran hiszik, egyes az állatvilágban elszigetelve álló fajok előjoga, hanem ellenkezőleg, egy normalis, állandó, általános tény . . . A társulás az élet fenntartásának és megújításának szükséges feltétele. Ez egy biologiai törvény. Sőt mi több, az állatvilág legalsóbb fokozataitól kezdve föl a legmagasabbakig, a társadalmi szokások fejlődésében, ha nem is egyenletes, de folytonos haladás konstatálható. És ezen állati társadal-

[1] Thierische Gesellschaften 4. l.

makban — hadd legyen ez mindjárt itt megjegyezve — az erkölcsi elv is uralkodik, egy az önérdeken túl menő, illetőleg azt legyőző, bizonyos fokig öntudatos, ha nem is hosszú reflexión alapuló impulzus, mely nem alakúl kényszerré, hanem, habár csak kisebb mértékben, az ellentállás lehetőségével, egy a maga kedvéért gyakorolt sympathia, mely a tiszta jósággá vagy lemondássá nemesbül.[1]

A társadalom önálló létét rendesen azon okból szokták kétségbe vonni, mert benne egyebet nem akarnak látni, mint a társadalmat alkotó egyes embereket. Pedig a társadalom fogalmát nem alkotják azok az egyes egyének: ezek csak az egyéni elemet képezik. Azonkívül van a társadalomnak tárgyi eleme, azon intézmények, melyek a társadalom szervezetét képezik, a család, az iskola, a gazdasági rendszer, a védelmi rendszer stb. A társadalom más mint annak egyes részei. A ház áll téglákból és vakolatból és fából, de azért a ház mégis lényegileg más mint ezek, és nem a tégla szabja meg a stylusát, hanem ez amazok választását és elhelyezését. A szó, a fogalom is egészen más, mint az egyes betü. Az egyes betű egyebet nem jelez, mint a hangot, de a szó fogalmat jelent, eszmét. Hogy a társadalmi összefoglalások tényleg önálló léttel birnak, azt még olyan laza egyesülések is mutatják, mint az egyeseknek összefoglalása például egy szinházi vagy templomi auditoriumban, hol az egyesek jóformán egy egészszé forrnak össze. Minden szem egy irányba szegződik, minden egy irányban figyel; együtt érez az egész, együtt sír, együtt nevet, együtt vesz lélegzetet egy szünet alkalmával, együtt tapsol, együtt roszszal, még köhögni is együtt köhög. Hogy a társadalom nem egyszerüen az egyesek összetétele, az abból

[1] U. o. 536. l.

is látszik, hogy a társadalom ellentétbe helyezi magát az egyessel, kényszert alkalmazhat az egyessel szemben és túléli az egyest.

A társadalom előbb létezik, mint az ember, az ember beleszületik a társadalomba és az rányomja bélyegét. Még mielőtt egyén vagyok, már is — legalább virtualiter — vagyok:

1. x állam polgára,
2. x egyház tagja,
3. x község tagja,
4. x nemzetiség tagja,
5. x kulturállapot hordozója,
6. x politikai helyzet áldozata és élvezője,
7. x intézmények alanya stb.

Az illető egyén még magáról nem is tud és mi, a társadalom felnőtt tagjai, mi róla már mondhatjuk, ez ilyen és ilyen adókat fog fizetni, ilyen és ilyen nyelvet fog beszélni, ilyen meg ilyen iskolákat fog látogatni, ilyen jogokat fog gyakorolni stb., még nézeteinek alakulása, hivatásának választása, sőt még egészsége, életkora stb., a társadalom függvénye.[1] Tehát a társadalom szabja meg az egyén viszonyait, nem megfordítva, valamint a gobelinben nem a fonal szabja meg annak mintáját, hanem a minta szabja meg a fonal választását és elhelyezését.

A társadalmi létet tehát nem lehet olyannak tekinteni, mint egy a testemre szabott ruhát, az lényünk egy része, mely tőle elválaszthatatlan. Az ember csak mint társadalmi lény képzelhető. „L'homme proprement dit — mondja *Comte* (Philosophie positive VI. kötet 590. l.) — n'est au fond qu'une abstraction, il n'y a de reél que

[1] Gumplovicz némi tulzással: Was im Menschen steckt, das ist gar nicht er, sondern seine soziale Gemeinschaft. (Grundriss der Sociologie 166. l.)

l'humanité." En sociologie . . . ce serait une grande hérésie, autant irrationelle qu'immorale que de definir l'humanité par l'homme, au lieu de rapporter l'homme à l'humanité. (Cours de politique positive I. kötet 641. l.) Ugyanazt fejezi ki *Natorp következő állítása:* „Das Individuum ist so gut eine Fiction, wie das Atom" (idézve Wolf. Sociale Ethik 42. l.). *Paulsen* is igen jól fejezi ki a társadalom természetét, azt mondván:

„Ein Volk ist nicht ein fingierter Körper, dessen fingierte Glieder die Individuen sind, sondern es ist wirklich ein einheitliches Wesen, zu dem sich die Individuen in der That wie die Glieder zum Leibe verhalten. Wie die Glieder vom Ganzen hervorgebracht werden und nur in ihm Leben haben, so werden die Individuen vom Volke hervorgebracht und haben nur in ihm Leben und Bethaetigung, sie figuriren als seine Glieder, sie sprechen seine Sprache, sie denken seine Gedanken etc." (Ethik, I. 349. l.)

Spencer és mindazok, kik a társadalom magyarázatában tovább nem jutottak, mint hogy a társadalmat organizmusnak nevezték,[1] azok a társadalom fogalmát tökéletlenül formulázzák. Mert azzal, hogy az organismusok közé helyezik a társadalmat, csak lefelé határolták meg, tudniillik annyiban, a mennyiben a társadalom természetesen nem tartozik az anorganikus lét körébe. Különben még így is a társadalom összehasonlítása az organizmussal tulajdonkép oly nagyon keveset mondó kép. Azonban nem-e különbözik a társadalom a természet által alkotott organizmusoktól? Hiszen ebben rejlik éppen a sajátsága; *Spencer* nem is ment odáig, mint némely túlbuzgó híve az organikus elméletnek, hogy a tár-

[1] There are two great classes of aggregates with which the social aggregate may be compared: the inorganic and the organic. A society is an organism (Princ. of sociology I. 436. l.)

sadalmi és természeti organizmusok között különbséget nem talált volna. Azonban mi a különbséget nagyobbnak találjuk, mint ő. Nem bocsátkozván e helyen a kérdés részletes kifejtésébe, csak a következőkre utalunk. Mindenesetre abban különbözik a társadalmi organizmus más organizmusoktól, hogy alkatrészei önálló organizmusok, a társadalmi organizmus tehát organizmusok organizmusa, hatványozott organizmus, mondjuk synorganizmus. A társadalmi organizmus továbbá abban különbözik a többi organizmusoktól, hogy az erkölcsi világ körébe tartozik, tehát egy ethikai természetü, egy erkölcsi organizmus.[1] Végül különösen abban különbözik a társadalom a többi organizmusoktól, hogy nem egyszerüen természeti produktum, hanem a természet és az emberi ész alkotása, természeti és művészeti alkotás. Az ember szervezi a társadalmat, társadalmi lényének megfelelően.

Stammler, miután úgy *Spencer*, mint mások felfogását visszautasította, arra az eredményre jut, hogy a társadalom sajátságát emberek együttléte, ezen együttlétet irányító, emberektől származó szabályok mellett képezi.[2] Alig hisszük, hogy a kérdést kielégítően oldotta meg. A szabályozás csak következmény, mely már a lényeget feltételezi, azt a lényeget, mely éppen a társadalmat mástól megkülönbözteti. Hiszen az egyéni életnek is vannak szabályai és így a szabályozás nem képezi a disztinkcziót. A társadalom igenis emberek együttléte, melynek a sajátsága az, hogy ezen együttlétben és abból származó viszonyokban az egyén, mint a társadalom ellentéte, önállóságát elveszíti és mint rész szerepel, mint

[1] Costa-Rosetti is használja e kifejezést: erkölcsi organismus. Allgem. Grundlagen d. Nationalökonomie. Beitrag zu einem System der N.-ö im Geiste der Scholastik, Freiburg iB. 1888. 26. l.

[2] Wirtschaft und Recht 85. l.

a társadalom eleme. Ez nem a szabályok által éretik el, mert a szabályok csak következményei a társadalom szervezetének, hanem az egyén alárendelése, ezen alárendelés módjai következménye a társadalmi kötelék természetének. Az emberek együttélése bizonyos társadalmat alkatot létesít és ezen alkatból folynak azon szabályok, melyeknek az egyén magát alárendeli. A társadalom sajátsága, hogy az külön válik, részben ellentétbe helyezkedik az egyénnel, sőt uralmat gyakorol az egyén fölött. A hol pedig társadalom van, ott van társadalmi élet.

II. FEJEZET.

AZ EGYÉNI ÉS TÁRSADALMI ELV.

Társadalmi és egyéni lét egymást átszövik, egymást kiegészítik. Egyik a másik előfeltétele, egyik a másik biztosítéka. A legteljesebb egyetemlegesség elve érvényesül a kettőnek egymásközti viszonyában. A társadalmi elvnek megvannak a maga határai, épp úgy, mint az egyéni elvnek. Azonban a tudományos kutatásoknak ellentétben mozgó haladása azt mutatja, hogy majd az egyéni elv, majd a társadalmi elv kizárólagos jogosultságát vitatták. Az egyéni elv, vagy az individualizmus, a társadalmi elv, vagy az általános értelemben vett szocializmus, történetének főbb mozzanatai a következők.

Érintettük már, hogy az egyéni és társadalmi elv tusája már az ókorban igen erős volt. Legerősebb kifejezést talál a társadalmi elv *Platonál*. De azért éppen nem hanyagolja el az egyéni elvet, sőt egyéni és társadalmi elv között összhangot tételez fel: a jól felfogott egyéni érdek összhangban áll az egész érdekével.[1] Ez *Aristote-*

[1] Lsd. különösen Pöhlmann i. m. I. 371. l.: Die Koincidenz von Socialismus u. Individualismus im platonischen Staatsideal.

les felfogása is.[1] A középkor vége felé, az újkor elején túlsúlyra vergődnek az egyéni elv hirdetői.

zik.[1] Az individualizmus tehát a protestantizmus műve. *ban* találjuk. Pedig *Spinóza*, épp úgy, mint *Hobbes*, egyenesen a társadalmi lét szükségességét bizonyítja, az pedig az individualizmus megszorítása nélkül nem is képzelhető. *Hobbes* szerint az emberre nézve a társadalmi lét annyira szükséges, hogy annak kedveért magát a zsarnokság karjaiba veti. *Spinoza* szerint az ember — igaz — csak azt nézi, a mi neki hasznos, azaz, mi életfentartására hasznos. De *Spinoza* szerint a hasznosság jellegét az ész határozza meg, nem pedig a vak ösztönök. Az ész törvényei szerint kell élni. Ebből következik, hogy az ember a neki a természetből jutó jogokat — a mi pedig semmi egyéb, mint ereje, hatalma — a társadalomra ruházta át. Így kollektive használva, nagyobb haszon éretik el, mintha a jogok egyénileg használtatnának.

Az erkölcsi elvet az észből vezeti le. Mindenki, ki az ész parancsa szerint él, azt a jót, mit magának óhajt, másnak is kívánja,[2] mert az a vidámságát fokozza. Különben is szem előtt tartandó, hogy *Spinoza* szerint a tudomány feladata nem annak kutatása, hogy mi legyen, hanem az, mikép vannak a dolgok, mert csak ezen tárgyra lehet az ő szigorú mathematikai módszerét alkalmazni. Sőt egy helyen[3] a tudósoknak épp azt a szemrehányást teszi, hogy az embereket nem úgy veszik a hogy vannak, hanem a hogy lenniök kellene és azért a gyakorlat terén nem válnak be.

Spinoza individualizmusa mindamellett nem zárja ki a társadalomerkölcsi elv elismerését. Sőt a társada-

[1] U. o. I. 593. l.
[2] Ethik (IV. rész, 205. l.) Kirchmann-féle kiadás.
[3] Politische Abhandlung. (Kirchmann-féle kiadás, 51. l.)

lomerkölcsi elv talán legmagasabb képletét éppen *Spinozánál* találjuk, ki azt az értelemre vezeti vissza. Az ember igaz és örök élete, az ember legmagasabb java az értelemben rejlik, csak az a jó, a mi szellemi életünknek jó, csak az rossz, a mi annak árt. A gondolkozás egy vallási és erkölcsi aktus, a legmagasabb szabadság és önmegtagadás aktusa, a gondolatoknak és érzelmeknek tisztulása minden hiutól, minden negativtól, minden szubjektivtól, az énnek legtisztább odaadása, lemondása minden külön érdekről és különösségekről, melyek az embert az embertől elválasztják, egyiket a másikkal ellentétbe hozzák, mely elválasztás és ellentétbe helyezés minden rossznak, minden erkölcstelennek kútforrása, melyek azonban a lét gondolkozásában, mint bűn, semmis dolgok eltünnek. Ez által a gondolkozás egyuttal az egyedüli pozitiv és valódi, egyuttal érzelem, szeretet, a legmagasabb erkölcsiség és vallásosság aktusa. Az ész legmagasabb erénye az Isten megismerése és ezen erény egyuttal maga a boldogság. Az erényesnek legmagasabb jószága tehát az összes embereknek közös és mindenki egyformán élvezheti, mert az észben rejlik. Az emberek legmagasabb jószága tehát egyuttal minden emberé, mert az észben gyökerezik és az ember nem is képzelhető ama képesség nélkül, hogy e legmagasabb jót magának megszerezhesse. Ez Spinoza felfogása az erkölcsi elvről. A legmagasabb talán, melyet emberi ész megalkotott, csak egy hibája van, hogy egy *Spinozát* tételez föl, hogy valóra váljék.[1]

Paulsen következőkép foglalja össze *Spinoza* ethikáját (Geschichte der Ethik 499. l.): Der sittliche Mensch wird bestrebt sein die Menschen über ihre wahre Interessen aufzuklären, u. er wird bestrebt sein in seinem

[1] Lásd Feuerbach sämmtl. Werke. IV. kötet.

persönlichen Verhalten alles zu vermeiden, was die Einstimmigkeit mit den Menschen tróben, ihre Leidenschaften erregen, ihre Gewaltthätigkeit reizen könnte. Der sittliche Mensch wird alles begünstigen, was das menschliche Zusammenleben u. seinen Frieden fördert.

Comte Agoston az individualizmus forrását az egyéni szabad birálat dogmájára, melyet a protestantizmus felállított, vezeti vissza. Ez képezi forrását a következő századok kritikai szellemének, — bármilyen legyen a megjelenési módja — és a *Comte* által úgynevezett forradalmi metafizikának. Mert a szabad egyéni birálat a társadalmi rendszerre alkalmazva, vezet később az emberek egyenlőségének eszméjéhez. Az egyénnek ezen erkölcsi szuveränitása vezet azután a tömeg uralmához. A későbbi századok története tehát az egyéni szabad vélemény — liber arbitrium — elvében gyökerezik.[2] Az individualizmus tehát a protestantizmus műve, de a protestantizmusban e szerint benne rejlik az individualizmus orvossága. A katholiczizmus ugyanis azon percztől kezdve, hogy a lelki hatalom előbbi politikai súlyát elvesztette, mindinkább alárendeli magát a világi hatalomnak és azok képviselőinek; a protestantizmus ellenben az individualizmus nyomán eljut az egyenlőség és a népszuveränitás dogmájához és követeli az összes társadalmi hatalmak morális alárendelését a közérdek alá. Különben megjegyzendő, hogy *Comte* szerint az individualizmus csirája már a katholikus egyház tanításában is annyiban benne rejlik, hogy az egyéneknek a földön túl jutalmat igér és ezen individualisztikus erővel buzdít a becsületes életre.

A társadalmi és egyéni elv legerősebb összeütközését *Stirner* és *Feuerbach* felfogása képviseli. Igen jel-

[1] Comte, Philosophie positive V. kötet, 448. l. és 462. l.

lemző, hogy az individualizmus[1] őrjöngésig fajult hirdetése és az éntelenség dythyrambikus dicsőítése ugyanazon filozofiai rendszer talajából fakadnak. Vizsgáljuk közelebbről a két álláspontot. Legczélszerűbb lesz a két felfogást legjellemzőbb nyilatkozásaiban megszólaltatni. *Stirner* álláspontját főleg következő tételek jellemzik, melyek „Der Einzige u. sein Eigenthum" czímű munkájából[2] merítvék.

Stirner főtételei:

Csak akkor, ha egyszer valósággal megszerettük magunkat és magunkban, úgy a hogy vagyunk, örömet találunk, csak akkor van személyes, azaz egoisztikus érdekünk. (21. l.)

Mit képzelsz te az egoista alatt? Oly ember az, ki a helyett, hogy egy eszmének, vagy valami szelleminek élne és ennek saját előnyét áldozza, ez utóbbinak szolgál. (40. l.)

Te azért veted meg az egoistát, mert a szellemit alárendeli a személyesnek és magára gondol, holott azt óhajtanád, hogy egy eszmének hódoljon. Abban különböztök, hogy te a szellemet, ő azonban maga magát veszi központtá. (41. l.)

Az erkölcsiség durva keze nagyon kegyetlenül bánik az egoizmus nemes lényével. (67. l.)

Nagyon sokat vélnek azok mondani, kik az embereket önzetlenségre tanítják. Mit értenek ez alatt? Talán valamit, a mi hasonlít az önmegtagadásra. De ki az az ön, kit meg kell tagadni, hogy haszna ne legyen? Úgy látszik, te magad. És kinek hasznára ajánlják neked az önmegtagadást? Megint a saját hasznodra. Magadnak használj úgy, hogy hasznodat ne keresd. (74. l.)

[1] Az individualismus álláspontjának igen erős kifejezését már előbb is találjuk így Godwinnál, Enquiry concerning political justice. (London 1796.)

[2] Idézve a Reclam-féle kiadás után.

Ki az önfelálozó? Teljesen mégis csak az, a ki egyre, egy czélra, egy akaratra, egy szenvedélyre mindent tesz. És ezek az önfeláldozók nem önzők, nem egoisták. (91. l.)

Minden cselekedetetek csak be nem vallott, titkos, elrejtett egoizmus. Egoisták vagytok és nem vagytok, mert tagadjátok. (194. l.)

Szabadságomat a világgal szemben abban a mértékben biztosítom, a mint a világot magaméva teszem, bármely hatalommal. (195. l.)

Mivel a kereszténység képtelen volt az egyest mint egyedülit érvényesülni engedni, csak függőségben tudta képzelni, tehát tulajdonképp csak egy társadalmi elmélet volt . . . azért minden önöst kellett rossz hirbe hozni. (199. l.)

Nekem, az egoistának, ezen „emberi társadalom" jóléte nem fekszik szivemen, nem áldozok neki semmit, csak felhasználom: de hogy helyesen felhasználjam, tulajdonommá teszem, teremtésemmé, azaz megsemmisítem és helyébe szervezem az egoisták egyesületét. (210. l.)

Én a hangsúlyt magamra teszem, nem arra, hogy ember vagyok. Az ember is csak mint tulajdonságom (tulajdonom) valami. (212. l.)

Az ember, ez az utolsó rossz szellem vagy babona. (215. l.)

Mint a görögöknél, úgy akarnák az embert egy zoon politikonná tenni, állampolgárrá, a mint soká a mennyország polgára volt. De azzal, hogy a népet boldoggá teszik, minket boldogtalanná tesznek. Népboldogság — az az én boldogtalanságom. (271. l.)

Tulajdonjog az az enyém! Tulajdonjog polgári értelemben annyit jelent, mint szent tulajdont olykép, hogy

a te tulajdonjogodat tisztelnem kell. Máskép áll a dolog egoisztikus értelemben. A te és a ti tulajdonoktól nem lépek vissza, hanem mindig a magaménak tekintem, melyben semmit sem kell tisztelni. Tegyétek ugyanazt azzal, mit én magam tulajdonának nevezek. (289. l.)

Ne legyen élő részvétem másnak személyén, az ő öröme, az ő jóléte ne feküdjék szivemen, ne érjen nekem az élvezet, mit neki szerzek, többet, mint más saját élvezetem? Ellenkezőleg . . . . Hiszen saját örömömet, boldogságomat teszi, hogy az ő örömének és boldogságának örülök. De magamat, önönmagamat nem áldozom érte, hanem egoista maradok és élvezem őt. (341. l.)

Én is szeretem az embereket, nem csak egyeseket, hanem minden egyest. De szeretem őket az egoizmus tudatával. Szeretem őket, mert a szeretet engemet boldoggá tesz. Szeretek, mert az nekem természetem, mert az nekem tetszik. Nem ismerem el a „szeretet törvényét" . . . . Ti szeretitek az embert, azért az egyest, az egoistát kínozzátok: a ti emberszeretetek az emberkínzás. (340. l.)

Az egoista szeretete patakzik az egoizmusból, folydogál az egoizmus medrében és ömlik ismét az egoizmusba. (344. l.)

Különbség van vajjon egy társadalom által csak a szabadságom, vagy az önösségem korlátoltatik. Ha csak az előbbi történik, akkor az egyesülés, egy szerződés, egylet; de ha az önösség pusztul, akkor az egy hatalom magában, egy hatalom fölöttem. Az önösségre vonatkoztatva, a különbség állam és egylet között igen nagy. Amaz az önösség ellensége és gyilkosa, emez fia és annak társa. (359. l.)

Az eddigi világ másra nem gondolt, mint az életet megnyerni, csak az életre gondolt . . . . A ki arra gon-

dol, hogy éljen, ezen gond fölött könnyen elfelejti az élet élvezetét. De hogyan élvezzük az életet? Azzal, hogy elhasználjuk, a mint a gyertyát elhasználjuk azzal, hogy égetjük . . . . Életélvezet az az élet elhasználása . . . . Mit tett a vallásos világ? Az életet kereste. Miben áll az igazi élet, a szent élet, stb.? Hogy lehet azt elérni? Mit kell az embernek tenni, hogy igazán élő legyen? Hogyan teljesíti hivatását? Ezek és hasonló kérdések mutatják, hogy az ezt kérdezők magukat keresték, magukat a tulajdonképi értelemben. Ez a halandók feladata, kik halnak, hogy feltámadjanak, élnek, hogy haljanak, élnek, hogy az igazi életet találják. Csak akkor, ha bizonyos vagyok bennem, ha magamat tovább nem keresem, akkor igazán tulajdonom vagyok: magamé vagyok, azért használom, élvezem magamat. De nem örvendhetek magamnak, a míg azt gondolom, az igazi életet még csak keresni kell, hogy odáig kell jutnom, hogy nem én, hanem Krisztus bennem éljen, vagy más, valami szellemi, kísérteties én, pl. az igazi ember, az ember lényege stb . . . Az ember önönmagát keresi, tehát még magát nem találta, valami után törekszik, a mi ő még nem, a minek lennie kell . . . Vágyódásban él és évezredeken át abban a reményben élt . . . Röviden élethivatása van, életfeladata, élete által valamit meg kell valósítania, valamit, mire életünk csak eszköz, valamit, a mi többet ér, mint az élet . . .

Az embernek semmi hivatása, semmi feladata nincs, semmi rendeltetése, ép úgy, mint a növénynek, az állatnak nincs hivatása . . . Valamint a rózsa kezdettől fogva igazi rózsa, a csalogány kezdettől fogva igazi csalogány, úgy én is igaz ember vagyok nemcsak akkor, ha hivatásomat teljesítem, rendeltetésemnek élek, hanem kezdettől fogva „igazi ember“ vagyok. Ha pedig az em-

ber én vagyok, akkor minden igazi emberi az enyém. (374—383. l.)

Igaz az, a mi az enyém, nem igaz az, amié vagyok: igaz pl. az egylet, nem igaz az állam, a társadalom . . . Csak magammal törődöm . . . Az igazság kriteriuma én vagyok. (416. l.)

Ha a vallás azt a tételt állította fel, mi mindannyian bűnösök vagyunk, úgy ezzel szemben én a másikat állítom fel: mi mindannyian tökéletesek vagyunk. Mert mi minden perczben azok vagyunk, a mik lehetünk és nem is kell, hogy több legyünk . . . Ha csak magamnak kell megfelelnem, úgy nem vagyok bűnös. A mit a vallás bűnösnek nevez, azt a humanitás „egoistának" nevezi. Ha pedig nem szükséges, hogy másnak feleljek meg, akkor nem dőreség az egoista elnevezés? Mindannyian tökéletesek vagyunk és az egész világon nincs egy ember, a ki bűnös volna! . . . Nincs bűnös és nincs bűnös egoizmus . . . Azt mondom neked, soha sem láttál bűnöst, csak álmodtál. (420—422. l.)

Mindig azt gondolták, hogy a saját énem kivül fekvő rendeltetést kell nekem adni, úgy, hogy végre azt kívánták, hogy az emberinek feleljen meg, mivel én = ember. Ez a keresztény bűvös kör. *Fichte* énje is ugyanaz a lény kívülem, mert mindenki egy én és ha csak ezen énnek vannak jogai, úgy ez „az én" nem én. De én nem vagyok egy én más ének mellett, hanem én vagyok az egyedüli én: én egyedül vagyok. És csak mint ezen egyedüli én, mindent elsajátítok, mint a hogy csak mint ezen én érvényesítem és fejlesztem magamat. Nem, mint ember, és nem az embert fejlesztem, hanem, mint én fejlesztem én magamat. (423. l.)

A kereszténynek a világtörténelem a magasabb, mivel Krisztus vagy „az ember" története; az egoistának

csak saját története bir értékkel, mivel csak saját magát akarja fejleszteni, nem az emberiségi eszmét, nem Isten tervét, nem a gondviselés szándékait, nem a szabadságot, stb. Nem tekinti magát az eszme eszközének, vagy Isten edényének, nem ismer el semmi hivatást, nem gondolja, hogy az emberiség haladásáért van itt és ahhoz hozzá kell járulnia, hanem kiéli magát, nem tekintve azt, hogy az az emberiségnek jó vagy rossz . . . Micsoda, azért vagyok a világon, hogy eszméket valósítsak meg? Hogy polgárságom által hozzá járuljak az „állam" eszméjének megvalósításához, vagy a házasság által mint férj és apa a család eszméjét megvalósítsam? Mi közöm ilyen hivatáshoz? Oly kevéssé élek egy hivatásnak, mint a hogy a virág nem nő és illatoz egy hivatás szerint (428. l.)

Alig kell e felfogás jellemzésére bővebben kitérni. Oly túlzása az egy egészségesnek elvnek, hogy egyenesen merem állítani, hogy a „Der Einzige und sein Eigenthum" a legveszedelmesebb könyvek közé tartozik, melyek iródtak. Áttérünk most a *Stirner* ellenlábasára, *Feuerbachra*. Az ő jellemzésére is egyszerüen neki engedjük át a szót.

Feuerbach főtételei:

Az ember összes cselekedeteit a szeretetből lehet levezetni, minden tettében azt megtalálhatjuk és felismerhetjük. Lehetetlen, hogy az ember magános legyen; ha az üres, tartalom nélküli magábanlételt és magát elviselhetné, akkor a legtűrhetetlenebbet, a semmit eltűrhetné: egy merő magábanlétet a semmitől nem tudnók megkülönböztetni. Lenni annyit jelent, mint viszonyokban dúsgazdagság, mint tartalomteljes összeköttetés, a legkülönfélébb összefüggések kimeríthetetlen méhe; a mi van, szükségkép másokkal van, másokban van, má-

sokért van; lenni az közösség, magában lenni az elszigeteltség, közösségtelenség; de a semmi is a legközösségtelenebb, legelszigeteltebb, legtársastalanabb, a mi csak a világon létezik, ha ugyan a semmi úgy létezhetnék, mint a hogy a fák és halak léteznek. Az ember szeret és kell hogy szeressen. De az ember szeretete igen különböző, és igazsága és értéke a szeretetnek tartalmától és terjedelmétől függ. Mentől mélyebb a tartalma, mely szeretetének tárgya, annál nagyobb a terjedelme is: és a szeretett tárgy ezen terjedelméből a szeretet értékét meg lehet határozni; mentől többet feláldozol saját énedből, annál nagyobb és igazabb a szereteted. Mert szeretni nem lehet a nélkül, hogy az ember magát feláldozza; mert szeretvén, beleélem magamat egy másikba; nem magamba helyezem magamat, lényemet, hanem azon tárgyba, melyet szeretek; létemet odakötöm másnak a létéhez; csak a másikban, a másikkal, a másikért vagyok; nem szeretvén magamért vagyok, szeretvén másikba helyezem magamat, nincs saját magambalétem, a másiknak léte az én létem. Az ember, ha nem szeret, csak magában van, csak egy természeti lény, léte természetszerűen önálló, nem közvetített; de az ember emberi, erkölcsi lénye éppen az, hogy a merő természeti önlétét feladja, létének okát találja, más által legyen, másnak a létében saját létének okát találja.[1]

Az új bölcsészet a szeretet igazságára, az érzelem igazságára támaszkodik. A szeretetben, az érzelemben ismeri el minden ember az új bölcsészet igazságát. Az új bölcsészet: az értelemmé vált sziv . . . Ha a régi bölcsészet azt mondta, a mit nem gondoltunk, az nincs, úgy az új bölcsészet, a mit nem szerettünk, nem szerethettünk, az nincs . . . A hol nincs szeretet, ott nincs igazság.

[1] Sämmtliche Werke. III. kötet 13. l.

Csak az valaki, a ki valamit nem szeret, nem szeretni és nem létezni, az identikus.[1]

Az egyes ember nem birja az ember lényegét sem mint erkölcsi, sem mint gondolkozó lény. Az ember lényege csakis a közösségben van, az emberek egységében az emberrel — egység, a mely csak az én és te különbségének a realitásában rejlik. Az egyedüliség az végesség és korlátoltság, a közösség szabadság és végtelenség. Az ember magában véve ember (közönséges értelemben), az ember emberrel, az én és te egysége az Isten. Az abszolut bölcsész mondta vagy gondolta legalább . . . magáról, természetesen mint gondolkozóról, la verité c'est moi. Az emberi bölcsész pedig: a gondolkozásban is, mint bölcsész is ember vagyok emberekkel. A szentháromság volt a legmagasabb miszterium, az abszolut bölcsészet és a vallás központja. De ennek titka . . . a közös, társadalmi élet titka, a „te" szükségességének titka az én számára, az az igazság, hogy egy lény sem, legyen az ember vagy Isten, vagy lélek, vagy én, magában véve az igaz, tökéletes, abszolut lény, hogy az igazság és tökély csak a hasonlényű lények összeköttetése, egysége. A bölcsészet legmagasabb és utolsó elve tehát az embernek egysége az emberrel.[2]

Egyénnek lenni ugyan mindenesetre annyit jelent, mint egoista lenni, de egyúttal és pedig nolens volens annyit is jelent, mint kommunista lenni.[3]

Nemcsak erkölcsileg, hanem még érzékileg, időbelileg és térbelileg korlátolva érezzük magunkat . . . Hol szabaduljunk ezen korlátoltsági érzéstől, ha nem a korlátlan faj gondolatában, azaz más emberek, más helyek,

[1] Sämmtliche Werke II. 324. l. (Grundsätze der Philosophie der Zukunft).

[2] Grundsätze der Philosophie der Zukunft II. 344. l.

[3] Sämmtliche Werke I. kötet 348. l. (Über das Wesen des Christenthums in Beziehung auf den „Einzigen und sein Eigenthum").

más boldogabb idők érzetében? A ki tehát nem a fajt teszi az Istenség helyébe, az hézagot hagy az egyénben. Csak a faj képes az Istenséget, a vallást megszüntetni és egyúttal pótolni. Valakinek nincs vallása, az annyit jelent, mint csak magára gondolni; vallással birni, annyit jelent, mint másokra gondolni. És ez a vallás az egyedül maradandó, legalább addig, míg nem csak az ember él a földön: mert ha csak két ember van, férfi és nő, már vallásuk is van. Kettő, különbség, ez a vallás forrása — a te az én Istene, mert az én nincsen a te nélkül; az én függ a tetől: ha nincs te, nincs én.[1]

Az ember az ember Istene.[2]

Nincs más gyakorlati és szerves, a tárgyban magában rejlő átmenet, az Isten birodalmából az ember birodalmába, mint a szeretet, mert a szeretet a gyakorlati atheizmus.[3]

Minden szeretet annyiban egoisztikus, mert nem szerethetem azt, a mi nekem ellentétes; csak azt szeretem, a mi engemet kielégít, a mi boldoggá tesz, azaz nem szerethetek mást a nélkül, hogy egyúttal magamat szeressem. Mindamellett van egy alapos különbség a között, a mit önző és a között, a mit önzetlen szeretetnek neveznek . . . Az önző szeretetben feláldozom a magasabbat az alacsonynak . . . Az önzetlenben az alacsonyabbat a magasabbnak.[4]

Sem materialista, sem idealista, sem identitási bölcsész *Feuerbach* (mondja magáról). Hát mi? Ő gondolatban az, a mi tettben, lélekben az, a mi húsban, lényegben az, a mi érzékekben — ember; vagy inkább, mint-

[1] U. o. 351. l.
[2] U. o. 352. l.
[3] U. o. 356. l.
[4] U. o. 357. l.

hogy az ember lényegét a közösségbe helyezi; — közületi ember („Gemeinmensch"), kommunista.[1]

Hogy mi az elvem? Ego és alter Ego. „Egoizmus" és „Kommunizmus", mert mind a kettő olyan elválaszthatatlan, mint a fej és a szív. Egoizmus nélkül nincs fejed, kommunizmus nélkül nincs szived. Az első kötelességed, magadat boldoggá tenni. Ha te boldog vagy, akkor másokat is boldoggá fogsz tenni. A boldog csak boldogokat láthat maga körül. Ha te az „egoizmust" föltétlenül elitéled, akkor következetesen a másokhoz való szeretetet is el kell itélned. Szeretni annyit jelent, másoknak jót akarni, másokkal jót tenni, azaz másoknak egoizmusát elismerni. De akkor miért akarnád magadban megtagadni, a mit másoknál elismersz?[2]

Stirner és *Feuerbach* legjobban jellemzik az egyéni és társadalmi elv legvégsőbb következményeit. Azonban egyúttal mutatják azt is, hogy még ők sem tudták magukat az ellentétes elv elismerése alól teljesen kivonni.[3]

Az újabb filozófusok álláspontjának jellemzésére csak még a következőkről legyen szabad megemlékezni.

Wundt a kérdést következőkép intézi el:

Szerinte ma is az individualisztikus felfogás az uralkodó, mely főleg a XVII. és XVIII. század raczionalisztikus rendszereiben nyerte kifejezését. Bacotól Kantig egyetlen filozófus sem tudott tőle szabadulni. Amaz időben az individualizmus fontos missziót teljesített. Oly korban, melyben az egyének milliói egyesek által kizsákmányoltattak, annak hirdetése, hogy az állam az egyesekért van, nem az egyesek az államért, mentő tett volt.

[1] U. o. 358. l.

[2] Sämmtliche Werke II. 413. l. (Fragmente zur Charakteristik meines philosophischen Curriculum vitae.)

[3] Lásd még: Jodel: Feuerbach (Stuttgart 1904.) 112. l. s. k.

Az összakaratnak az antik világ korlátolt humanitásán is túlmenő felfogása csak az egyén felszabadítása után foglalhatott helyet. Az összes írók végig tulajdonkép csak az egyéni akaratnak tulajdonítottak valódiságot és mindenféle hipotézisek alapján abból levezették a társadalmi akaratot. Ezen felfogás hibája onnan ered, hogy az egyént eredetileg elszigetelve képzelték, pedig az ilyen elszigetelt ember sehol nincs és kétségtelenül soha nem létezett. Az embert csak mint társadalmi lényt ismerjük, mely egyformán az egyéni és összakaratnak engedelmeskedik, és semmi sem bizonyítja, hogy az összakarat csak az egyéni akaratból fejlődött. Sőt az egyéni akarat önállósítása már csak a későbbi fejlődés eredménye, mint azt a gyermeknél észlelhetjük. Az ember a társadalmi indifferenczia állapotából kiemelkedik egyéni létre. Valamint az egoisztikus cselekvés magyarázatánál nem kell messzefekvő érveket keresni, úgy a közérdekü cselekvésnél sem. Az utóbbi elvesztené teljesen jellegét, ha az előbbiből le kellene vezetni. Saját öntudatunknak a környezetünk is képezi elidegeníthetlen részét. Ezzel el van ismerve, hogy az altruisztikus érzelmek épp oly eredetiek, mint az egoisztikusak és el van ismerve speczifikus sajátságuk, a mivel megszünik minden törekvés arra, hogy egyiket a másikból levezessük. Ha az altruizmus csak egy módosított egoizmus volna, akkor mivel sem lehetne magyarázni, hogy az eredeti és erősebb érzelem legyőzetik. A lélektani individualizmus szükségkép az ethikai egoizmushoz vezetne.[1]

Ujabban a leghatalmasabb képviselője támadt az individualizmusnak *Nietzschében*. Nála az individualizmus, a nagy egyén, paroxizmussá fajul. Azonban ne hagyjuk magunkat szavak által tévútra vezettetni.

[1] Ethik. 450. l.

Milyen irányt ád a cselekvésnek Nietzsche előkelő morálja? „Az előkelő morál mellett előtérben áll a gazdagság, a hatalom érzelme, mely túláradni akar, a nagy feszültség boldogsága, a gazdagság tudata, mely ajándékozni, adományozni akar: az előkelő ember is akar segíteni a szerencsétlenen, de nem szánalomból, hanem inkább amaz ösztönből, melyet a hatalom bősége okoz. Az előkelő ember magában is becsüli a hatalmast, azt is, kinek hatalma van maga fölött, a ki beszélni és hallgatni is tud, a ki kéjjel gyakorol magával szemben is szigort és keménységet és tisztelettel viseltetik minden szigorral és keménységgel szemben."[1] Továbbá: Az egoizmus hozzá tartozik az előkelő lények lényéhez, értem azt a megingathatlan hitet, hogy oly lénynek, mint „mi vagyunk", más lények a természetnél fogva alávetvék . . . Bevallja magának bizonyos körülmények között, kezdetben vonakodva, hogy vannak vele egyenjoguak; mihelyt ezen rangkérdéssel tisztában van, ezen egyenlők és egyenjoguak között a szemérem és gyengéd tisztelet ugyanazon biztonságával mozog, melyet a magával való érintkezésben tanusít . . . Egoizmusának ez egy ujabb része, ezen finomság és önkorlátozás az egyenlőkkel való érintkezésben: magát becsüli másokban és azon jogokban, melyeket azoknak átenged.[2]

Ezek az előkelő természetek ellenségei az önzetlenségnek, de éppen ezek értenek csak ahhoz, hogy másokat becsüljenek, hogy mások iránt hálásak legyenek. Ez tehát nem egy társadalomellenes elv, csakhogy a társadalmi viselkedés forrásává a hatalom, a duzzadó erő és egyéniség tétetik. Nietzsche ellensége a gyengének, s csak a győzelmes egyénekben látja az emberiség üdvét.

[1] Jenseits von Gut und Böse (Nietzsche's Werke I. Abth. VII. Bd. 240. l.
[2] U. o. 252.

Azért a gyenge, a hitvány képviseli nála a rosszat, az erős a jót, míg az aszketikus, zsidó-keresztény, vagy az általa úgynevezett rabszolga morál szerint a jó, a gyenge, kitől nem kell félni, a rossz az erős, kitől félni kell. Ezt a hamis becslését az egyéni cselekedeteknek visszavezeti a zsidókra, az általuk eszközölt rabszolgalázadásra a morálban, mely az erkölcsi értékek átértékelését okozta az elnyomott, a gyenge, a beteg, a siránkozó értelmében, mely átértékelés azonban új átértékelést követel. A régi aszketikus eszmény pedig Nietzsche szerint azoknak a találmánya volt, a kik egy katonai, hősi társadalomban, katonai tulajdonságok nélkül, szintén jogczímet akartak szerezni a félelemre. Nietzsche nagy tévedése onnét származik, hogy az erő jelének tekinti az egoizmust és a gyengeség jelét látja a társadalmi érzékben, a szeretetben mások iránt, a részvétben, vagy akárhogy nevezzük. Tehát gyengék voltak azok az emberek, kik magukat másokért feláldozták, kik a saját egoizmusukon túl helyezték magukat. Mily tévedés a társadalmat általános elgyengüléstől, hogy úgy mondjam, asszonyi elpityergéstől félteni, az altruisztikus érzelmek terjedése esetére.

Végül néhány szóval meg kell emlékeznünk *Spencer* álláspontjáról.[1] Más helyen szólunk az egoizmus és altruizmus viszonyára nézve kifejtett nézeteiről, itt csak individualizmusára vonatkozólag megjegyezzük azt, hogy *Spencer* álláspontja a korunkban mutatkozó kormányzati túltevékenységgel függ össze, mely az individualizmust veszélyezteti. Tehát az ő individualizmusa nem abszolut individualizmus, csak relativ individualizmus, meg akarja menteni az individualizmus számára annak jogos területét, szemben a kormányzati tevékeny-

[1] Lásd különösen „The man versus the State" és Essays (főleg Over-legislation). Mennyiben függ össze felforgása egyéni jellemével, sőt családi tradicziókkal lásd autobiografiáját.

ség túlterjeszkedésével. Az állami tevékenység túlterjeszkedése elnyeli az egyént, mert abból a téves tanból indulnak ki, hogy az állam minden bajon segíthet és mindenkin tartozik segíteni. Pedig sem az egyik, sem a másik nem igaz. Az államnak nincsen hatalmában, hogy mindenkin segítsen, azután nem is érdemli minden ember, hogy rajta segítsenek, mert önokozta hibája miatt szenved. De az állam túlterjeszkedése még ha egyik tekintetben üdvös, más tekintetben új bajokat szül, mit észre nem akarnak venni. Abban is téves szerinte ez a tan, hogy a társadalmat úgy tekinti, mint oly anyagot, melyet tetszés szerint lehet gyúrni, holott a társadalom bizonyos szervezeti törvények szerint fejlődik, melyeknek hatását megváltoztatni nem lehet. Látjuk ebből, hogy *Spencert* nem tekinthetjük olyannak, mint a ki egyáltalában a társadalmi elvet tagadja, csak fél annak túlhajtásától és az individualizmus egészségtelen összeszorításától.

Áttérünk néhány szociologus nézetének ismertetésére: a legkülönbözőbb álláspontokat látjuk képviselve. *Gumplovicz* felfogását a következőkben foglalhatjuk össze: Az egyes csoportjától elválaszthatlan, szellemileg s társadalmilag csak mint csoportjának alanya jön tekintetbe és azért a szociologiában mint önálló tényező semmi vagy elenyészőleg minimális jelentőséggel bir.[1] A tévedés, az egyénben az elsődlegest látni, az egész moralfilozófiai kutatást a terméketlenség átkával terhelte eddig.[2] Minden korszakalkotó filozofiai tett daczára tanácstalanul állunk a társadalmi élet rejtélyei előtt, mert az egyénből kiindulva azt sohasem fogjuk megérteni.[3] Talán még határozottabban hangsulyozza *Ratzen-*

[1] Sociologische Essays (Innsbruck 1899) 6. l.
[2] U. o. 17. l.
[3] U. o. 18. l.

hofer a társadalmi elv elsődleges jellegét: az emberi társadalom kezdetleges jelenségei iránt nem vagyunk tájékozva, azonban a hagyomány és etnografiai vizsgálódások alapján föltételezhetjük, hogy az emberi nem kezdettől fogva társadalmi természetének alá volt vetve és hogy csak a legkésőbbi fejlődés teremtett oly individualizmust, mely társadalmi eredetétől szabadulni akar.[1] A szocziális az eredeti, az egyéni az eredet következménye.[2] Csak a társadalmi élet folyamata emelte az egyént öntudatilag az egészből. Az ember eredetileg társadalmi lényének ténye egyéni fejlődésétől meg nem szüntethető, csak annyiban módosul, a mennyiben az egyén a hozzátartozó kötelékben öntudatosan érvényesült, úgy, hogy a társadalmi élet mellett egy gazdagon differenciálódott egyéni élet fejlődhetett. Bár a társadalmi akarat keletkezését az egyéni akaratból és kongruencziából magyarázzuk, mégis el kell ismerni, hogy a társadalmi akarat az egyéni akarattól, valamint a társadalmi alkat a társaktól, minden irányban határozottan különbözik.[3] A hogy az egyes embernek a társadalmi életben egyéniséget tulajdonítunk, úgy a társadalmi alkat külön egyéniséget képez és egyéni fellépése által kifelé is egyéniség. Minthogy a társadalmi alkatok társadalmi akaratokkal mint egyéniségek külön egyéni helyet foglalnak el, úgy kifelé, mint befelé társaikkal szemben, úgy konkrét megjelenést is követelnek.[4]

Az érdek differencziálja az őserőt egyéniséggé, ezen egyéniség fentartása és fejlődése környezetében, egy érdek tartalma és így az összes akarat nyilvánulását ezen érdek irányítja. — Azt

[1] Die sociologische Erkentniss (Lipcse 1898) 125. l.
[2] U. o. 126.
[3] U. o. 287.
[4] U. o. 290.

találjuk, hogy az egyes akarat akkor érzi magát szabadon, ha csak tehetségeitől függ és érdekeinek élhet. Ha az egyén saját érdekeit más egyéneknek és azok érdekeinek kénytelen áldozni, akkor nem érzi magát szabadon. Legláthatóbban befolyásoltatik az egyes akarat, ha érvényesülése erőszakkal gátoltatik.[1] A magasabb fejlődésü egyén nem engedi rendszerint az erőszakos megakadályozást közeledni, hanem iparkodik oly akaratirányban mozogni, melynek saját érdeke a társadalmi akaratta!, ha nem is összhangba, de legalább kompromisszumba jut vagy elkerülheti (értelmes egoizmus). Abban a mértékben, a mint az embernek fejlettebb érdekei vannak, arra a tudatra jut, hogy saját szükségleteinek legbiztosabb kielégítése az általános szükségletek biztosításában, tehát egy viszonylagos érdekösszhangban található. Az egyes akarat korlátoltatik és a társadalmi akarat alkotó elemének érzi magát. Az inditó okok, melyek az egyest akaratában gátolják, akkor nem abban a törekvésben gyökereznek, saját akaratát győzelemre juttatni, hanem a társadalmi akarat megvalósulásában látni a sikert.[2]

Gidding[3] az individualizmus és szocziálizmus közti különbséget arra a sajátságra vezeti vissza, hogy a társadalmi szervezetben az individualizmus és az állam egyformán végezhetik ugyanazon funkcziókat. Szükség esetében az állam is láthatja el például a gazdasági vagy pénzügyi feladatokat, viszont anarchia esetében magántevékenység útján lehet gondoskodni az állami feladatok teljesítéséről. Csak ennek szemmel tartásával lehet *Gidding* szerint a két elvről itélni. Igazuk van a szocializtáknak, ha azt állitják, hogy, ha kivánatos, az állam végezheti a társadalmi feladatokat, igazuk

[1] Die sociologische Erkenntniss 328. l.
[2] U. o. 329. l.
[3] Principles of sociology (New-York 1899), 194. és 399. l.

van az individualistáknak, ha azt mondják, hogy a társadalom elérheti czéljait kormány nélkül. Azonban egyiköknek sincs igazuk, ha azt hiszik, hogy normális társadalmi fejlődés mellett az egyik vagy másik előfordúlhat. A funkcziók felosztása a magán- és nyilvános közegek között változik a viszonyokhoz képest, de e tekintetben működik egy önkorlátozó elv, mely az egyensúlyt védi, és minden, a mi az egyensúlyt megzavarásával akár a magán-, akár a köztevékenységet túlzásba viszi, veszélyezteti a társadalmat. Azonban bizonyos korszakokban túlnyomóan érvényesülhet az egyik vagy másik irány.

A társadalomerkölcsi eszme sikeres kifejezésére, az egyéni és társadalmi elv kibékítésére az ujabb időben egy új irány keletkezett, mely tanait az eddigi kifejezések elhagyásával a szolidarizmus, egyetemlegesség nevével jellemzi.[1] A szolidarizmus, mint azt *Croiset* mondja, csakugyan a modern kollektiv gondolkozás egy uj alkotása, melynek előnye irodalmilag is, hogy ujdonsága következtében kifejezésteljes és a használat által még nincs elkopva. Szükségessé tette az új kifejezést ama kettős törekvés: a kollektivitást az egyének helyébe tenni, és annak szem előtt tartása, hogy a társadalom különbözik az egységektől, melyekből össze van állítva. A szolidaritás, tiltakozás a túlságig vitt individualizmus ellen. Az egyetemlegesség kifejezése — azt találják — jobban is jellemzi azt, a mit az eddig használt kifejezések akartak megértetni és lassanként e szóval összekötik mindazokat a követelményeket, melyek a társadalomerkölcsi elv következményei gyanánt korunkban mutatkoznak. A társadalmi egész iránti szolidarizmus czélja az egyénnek jogait összhangba hozni az egyén kö-

[1] Lásd a solidarismus iránt különösen: Croiset et Bourgois: Essai d'une philosophie de la solidarité (Paris 1902).

telességeivel, a mit *Bourgeois* egy nézetünk szerint nem szerencsés, de lassanként elterjedő kifejezéssel „la dette sociale"-nak nevez. A társadalom iránti kötelességek következményei a társadalom részéről élvezett jótéteményeknek. A társadalmi szolidarizmus és az ezen szolidarizmus következtében szerzett jótéteményeknek képezik alapját annak, hogy mindenki köteles ezen társadalmi egész érdekében működni és iránta kötelességeit teljesíteni. Az egyetemlegesség *Bourgeois* szerint egy leszámolás-féle az egyén és a társadalom között; az egyén, a mit a társadalmi összefüggésnek köszön, azt ismét a társadalom javára fordítja. A „társadalmi lény" elnevezés csak akkor igaz, ha az egyén ezen kötelességét elismeri. A szolidarizmus jelenti az emberek egyesülését szemben az emberek versenyével és jelenti az egyéni és társadalmi élet helyes elválasztását, szemben a szocializmussal és szemben az individualizmussal. Különben megjegyzendő, hogy a szolidarizmus hirdetése a franczia tudományban nem új; régi sibolethje ez a franczia íróknak.

Ezen felfogáshoz közel jár *Fournière*,[1] ki tagadja, mintha egyén és társadalom között ellentét volna: L'individu est un produit social — la société est un produit des individus (passés et présents). Az individiulizmus végső következménye az individualizmus megsemmisítése. Szerinte az egyéni élet a czél, a társadalmi élet az eszköz. A helyes szocializmus czélja sem lehet más, mint a társadalmi individualizmus, sőt csak is a szocializmus képes azt megvalósítani. A szolidarizmus érdekes magyarázatát ujabban *Krapotkin* adta. A kölcsönös segítség törvénye szerinte épp úgy természettörvény, sőt

[1] Essai sur l'individualisme (Paris 1901).

még inkább, mint a küzdelem törvénye a fajokon belül. (Gegenseitige Hilfe in der Entwicklung, Lipcse, 1904.)

Az individualizmus képviselői közé számítják egyikét a legnagyobbaknak is, *Goethet*. *Saint Simon* tanairól volt szó, melyeket *Eckermann* a következő tételben foglal össze, hogy mindenki az egésznek boldogságáért köteles fáradni, ez által saját boldogságát mozdítja elő. Erre *Goethe* azt mondja:[1] „Ich dächte, Jeder müsse bei sich selber anfangen u. zunächst sein eigenes Glück machen, woraus dann zuletzt das Glück des Ganzen unfehlbar entstehen wird . . . Meine Hauptlehre ist aber vorläufig diese: „Der Vater sorge für sein Haus, der Handwerker für seine Kunden, der Geistliche für gegenseitige Liebe und die Polizei störe die Freude nicht." Bei sich fange Jeder an und er wird viel zu thun finden. Er benütze die friedliche Zeit, die uns gegönnt ist, er schaffe sich und den seinigen einen rechtmässigen Vortheil; so wird er den Ganzen Vortheil bringen (Der Bürgergeneral XIV. jelenet).

Azonban másfelől sokszor nyujt annak kifejezést, hogy az egyén magában véve csekély, alkotásának legnagyobb részét másoknak köszöni. „Im Grunde aber sind wir alle kollektive Wesen."[2] Épp úgy individualisztikus irányzata nem fosztotta meg annak látásától, hogy a természet alsóbb fokaitól kezdve felfelé gondoskodva van a gyengékről. „Da stehen wir allerdings vor etwas Göttlichem, das mich in freudiges Erstaunen setzt. Wäre es wirklich, dass dieses Füttern eines Fremden als etwas Allgemeingesetzliches durch die Natur ginge, so wäre damit manches Räthsel gelöst."[3]

Áttekintvén az itt röviden vázolt felfogásokat, azt

[1] Eckermann's Gespräche, III. 236. l.
[2] U. o. 252. l.
[3] U. o. III. 142. l.

találjuk, hogy egy teljesen kielégítő kifejezése az egyéni és társadalmi elv viszonyának még hiányzik. A legtöbb elmélet hajlandó az egyiket a másikból levezetni, az egyiket a másiknak alárendelni. A problema helyes formulázásánál e felfogást el nem fogadhatjuk. *Abból kell kiindulni, hogy egyéni és társadalmi elv őselvek, ősjelenségek, elsődlegesek; abból kell továbbá kiindulni, hogy egyik elv sem alárendelt természetü: mindegyik egyenjogu, mindegyik az emberi lét egy fontos, még pedig egyenlően fontos oldalát tünteti fel. Mindegyik követeli tehát kielégítését.*

És most, mondjuk meg, milyen viszonyt látunk mi a két elv között: *Az egyéni és társadalmi elv nem ellentét, hanem a szervezett emberiség két egymást kiegészitő, egymást feltételező elve. A legkezdetlegesebb állapotoktól eltekintve, sehol nem találjuk az egyiket a másik nélkül. Mindkét elv mélyen gyökeredzik az ember természetében. Mindkét elv konstitutiv eleme az emberi létnek, melynek alakot és tartalmat ád. Azonban egy bizonyos, tudniillik az, hogy a társadalmi elv kellő érvényesitésére rendesen a társadalmi fejlődés bizonyos fokán több biztositékot követel,*[1] *mint a közvetlenebbül jelentkező egyéni elv. A társadalmi elvet tagadni annyit jelent, mint tagadni az ember társas lényét.*

[1] Az állami és katonai fegyelmi eszközök egész serege mutatkozott mindig szükségesnek, sőt alig elegendőnek, hogy a társadalomellenes ösztönök lánczra fűzessenek. Gondoljunk csak Spártára, a hol a lykurgi fegyelem, hacsak legkisebb mértékben lazult, valamint azon téreken, melyeket egyenesen nem vont be körébe, e czélra elegendőnek nem bizonyult. És az egész szenvedélyes hazaszeretet, a mint az a tágabb családias közösségből kifejlődő államokban szükségszerűen jelentkezett, nem volt elegendő, hogy a szülőváros elleni árulást visszatartsa ott, a hol erre egy szokatlanul erős kisértés a polgár elé lépett. Nem másképen állott a dolog a birák ritkán legyőzött megvesztegethetésével, a pártoknak a szélsőségektől sem visszariadó pártdühével... Az egyén teljesen szabad és gazdag kifejlődése és az embertársai jólétét veszélyeztető ösztönök megzabolázása — mindkettőt egyenlő mértékben megvalósítani, ez úgy látszik az emberi természetnek meg van tagadva. (Gomperz, Griechische Denker II. 330. l.)

III. FEJEZET.

EGOIZMUS ÉS ALTRUIZMUS.

Az egyéni és társadalmi elv kérdése a nemzetgazdaság tanban az egoizmus és altruizmus jogosultságának kérdésében élesedett ki. Az egyéni elv merev képviselői az altruizmust teszik az emberi cselekedetek egyedüli rugójává. Nézzük e két elv jelentőségét közelebbről.

Már az ókorban egymással szembe száll az egyéni és társadalmi érdek s erős összekoczczanásokat, sőt végpusztulást idéz elő. A gazdasági élet fejlődésével, a vagyonok összehalmozásával, a társadalmi ellentétek kiélesedésével, az egyesek között az öldöklő verseny kitörésével már az ókorban hirdetik az egoizmus elméletének föltétlen helyességét, melyet az egyéni czélok szuverénitása igazol. Az államban, a társadalomban csak egy érdek ismertetik el: az egyén érdeke. Az állami és társadalmi eszme teljes negáczióban részesül.

Hosszú éj ereszkedik le az emberi kulturára. Uj erők alkotják meg a középkori társadalmat. A védelem, a vallás, még a kezdetleges gazdasági élet is kötelékek alkotásához, az egyén alárendeléséhez vezetnek. Később-ben itt is a középkornak az egyént gyakran feszélyező testületi szellemével szemben a kultura haladásával az egyén jogait, az egyéniség eszméjét, az individualizmust kezdték sürübben hangoztatni. Az egyén feszélyezve, békóba verve érezte magát a középkori társadalmi szervezetek által. A haladást mindenesetre az individualizmus vonalán kellett keresni. Lassanként ezt nemcsak lényeges erőnek, hanem egyedül elegendőnek tekintették az egyéni és a társadalmi feladatok teljesítésére, mely nem követ el semmi kiegészítést, semmi módosítást. Nem szükséges, hogy más erő által szabályoztassék, sőt maga

az összes többi erők szabályozója. Nem fáradnak ki annak dicsőítésében és a gondviselés egyik legbölcsebb és legjótékonyabb berendezésének tartják. Engedjetek neki szabad tért és a legnagyobb jólét lesz következménye. Mint az eső, úgy áldást hoz jámborra és bűnösre egyaránt. Az embernek csak vakon kell követnie saját érdekét és biztosan szolgál másoknak.[1] Az egoista maga ellenére az emberi nem legnagyobb jóltevője.[2]

Az altruizmus nagy problemáját először *Comte Ágoston* vetette fel, ki tudtunkkal először használta e kifejezést is. Ő az altruizmus apostola és evangelistája. Szerinte egyáltalában az emberi problema visszavezetendő az egoizmusnak az altruizmus alá való rendelése által.[3] A két jelszó, mely a pozitivizmust jellemzi, az egyik politikailag és tudományosan, a másik erkölcsileg és esztétikailag, következőkép hangzanak: rend és haladás, aztán: Élj másokért[4] Hiszen a pozitiv politikáról szóló munkája élén e szavak állanak: vivre pour autrui. Másokért élni, az individualitást a szoczialitásnak alárendelni, mindig a legmagasabb jót és a legmagasabb kötelességet fogja képezni.[5] Ez altruizmus teljes uralma fa-

[1] Már a nyelv is az egoizmussal bizonyos elfajulást jelöl. (Lásd Ihering, Zweck im Recht II. 76. l.) Az egoizmus alatt itt mindig az anyagi érdekeket értjük. Ha az egoizmust azon értelemben veszszük, mint Ihering, hogy t. i. egyértelmü a megelégedéssel, akkor a vita természetesen tárgytalan, mert az ember minden tettének megelégedést kell szülnie, ez magától értedődik. De a megelégedés eszköze nemcsak az anyagi előny.

[2] Syme, Industrial Science 32. l., ki egyúttal arra figyelmeztet, hogy ha csakugyan a társadalomra nézve oly jótékony az önérdek, akkor minden más indok és elv fölösleges.

[3] „En considérant l'ensemble du problème humain, subordonner l'égoisme à l'altruisme" (Cours de politique positive, IV., p. 160). „La systématisation finale du régime humain doit donc à tous égards, consister surtout dans le développement de l'altruisme" (Ibidem, IV. p. 289).

[4] „Les deux devises qui caractérisent le positivisme, l'une politique et scientifique: ordre et progrès, l'autre morale et esthétique: Vivre pour autrui" (Ibidem, I. p. 388).

[5] „Vivere pour autrui, subordonner la personnalité à la sociabilité, ne cesseraient pas de constituer jusqu'au bout le bien et le devoir suprême" (Ibidem, I. p. 507).

junk sajátságát képezi, de itt is hosszú előkészület szükséges.[1] A döntő ujjászületés pedig jogainknak a kötelességek alá való állandó rendelésében keresendő, hogy az egyéniséget jobban rendeljük alá a szoczialitásnak.[2] Mindenkinek vannak kötelességei és mindenki iránt, de senkinek sincsen szorosan véve jogai.[3]

A pozitiv bölcsészet morálja a társadalmi érzésből indúl ki.[4] A pozitiv bölcsészet szerint az emberi boldogság a jó indulatú érzések lehetőleg legnagyobb kifejlődésében áll, melyek a legkellemesebb érzéseket ébresztik és melyek minden egyénnél egyenlő erővel kifejlődhetnek. Általában *Comte Ágoston* szerint csak a pozitiv bölcsészet volt képes ezen morált kifejteni, mig a metafizikai bölcsészet szükségkép individualisztikus volt, a theologiai bölcsészet pedig csak kerülő úton tudott hozzá jutni. *Comte*[5] rosszalja azon felfogást, mely a szimpathikus érzéseket azzal akarja ajánlani, hogy az abból származó cselekedetek az egyénre nézve is hasznosak, holott a fejlődés feladata éppen abban áll, az individualisztikus irányzatokat gyengíteni, a mit a pozitiv bölcselet tesz is, midőn szabályait mindig a szocziális érzelmekre alapítja.

Comte szerint az altruisztikus érzelmek háromfélék (itt *Gall* tanításait követi, melyeknek, fájdalom általában tulságos jelentőséget tulajdonított): A ragaszkodás, a tisztelet és a jóság vagy az általános szeretet, melynek theologiai alakja a keresztény jótékonyság volt. A ra-

[1] „Le régime complet de l'altruisme est particulier à notre race où même il exige d'abord une longue préparation" (Ibidem, I. 621. l.)

[2] Cette régénération décisive consiste surtout à substituer toujours les devoirs aux droits pour mieux subordonner la personnalité à la sociabilité (Ibidem, I, p. 361.)

[3] Chacun a des devoirs, et envers tous; mais peersonne n'a aucun droit proprement dit (Ibidem).

[4] Cours de politique positive, I. p. 93.

[5] Ibidem, p. 97.

gaszkodás csak két egyént köt össze, neki elég a házi, a családi élet. A ragaszkodás az állatoknál is létezik, sőt gyakran még erősebben, mint az embereknél. A tiszteletnek, kegyeletnek már szélesebb köre van, de még mindig korlátolt; ismertető jele az alárendeltség. Leginkább vezérek iránt érvényesül, míg a ragaszkodás egyenlőséget tételez fel. Ezen nemes hajlam is található az állatoknál. A mi az utolsó altruisztikus hajlamot illeti, az általános szeretetet, ez a legnagyobb fokot képezi és jellege a kollektiv életfelfogás. Sok fokozata van a tribus iránti szeretettől az igazi hazafiságig, sőt az összes egyenlő lények iránti szeretetig. Az érzés természete nem változik, csak gyengül abban a mértékben, a mint tágul. Ez képezi az emberi nem legfőbb tulajdonságát, habár az állatoknál sem hiányzik egészen. A kifejezés csodálatos kétértelműsége (humanitas) jelenti egyidejüleg magát az érzést és annak tárgyát[1].

Comte felfogása szerint az individuális érzések, a melyek többé-kevésbé a fentartási ösztönnel párhuzamosan haladnak, természetes tulsulylyal bírnak és a nagy probléma abban áll, a szocziális érzéseket is ugyanazon erővel felruházni. Ez történik a biológiai törvény szerint, melynek megfelelően szervek és funkcziók állandó gyakorlat által fejlődnek, míg a gyakorlat hiányával gyengülnek. Társadalmi életünk pedig állandóan provokálja a szimpátikus érzelmeket, míg az egyéni hajlamokat korlátolja. A szimpátikus érzelmek eredeti gyengeségét ellensulyozza azoknak végtelen kiterjesztő képessége. Az egyéni ösztönök természetes ereje mindinkább korlátoltatik.[2] A fejlődés törvénye az altruizmus kiterjesztése és az egoizmus összeszorítása.[3] A tiszta

[1] Cours de politique positive I. 701. l.
[2] Ibidem I. 92. l.
[3] Ibidem III. 69. l.

egoizmus és a tiszta altruizmus közé ékeli *Comte* az emberi cselekvés azon területét, melyen a társadalmi ösztön tulajdonkép egyéni czéloknak szolgál.[1]

Miután *Comte* számára az emberi lét főproblémája az egoizmus alárendelése az altruizmus alá, úgy a probléma megoldása a kollektiv életnek az egyénnel szemben való realizáczijában keresendő. Hogy ezt jobban felismerjük, *Comte* abból a hipotézisből indul ki, hogy az egyén a három élettevékenység (aktiv, intellektuális s affektiv) egyike, az aktiv alól felszabadul, tudniillik azon tevékenység alól, melyet szükségletének kielégítése okoz. Az egyén ugyanis oly miliőbe helyeztetik, mely minden nehézség nélkül engedi a szükségletek kielégítését, a mi tényleg be fog következni, ha a társadalmi fejlődés végczélját elérte, megfelelően azon reformoknak, melyeket *Comte* javasol. Különben a jólét ezen fokán állanak már jelenleg is a művelt osztályok. Ezen feltevés alatt ugyanis az emberiség nagy problémája könnyen lesz megoldható. Daczára annak ugyanis, hogy agyvelőnk szervezése az egyéni ösztönöknek jelentékeny túlsúlyt biztosít, mégis bizonyos, hogy ezek főleg az anyagi szükségletekből táplálkoznak. Ha ezen stimulus megszünik, úgy mindinkább fognak fejlődni azon hajlamok, melyek általánosabb jelleggel bírnak. Igy gyakorlat által a szimpátikus érzelmek természeti gyengesége kompenzálódik. A báj, melylyel ezen érzelmek bírnak, csakhamar túlsúlyra fogja juttatni amaz ösztönök fölé, melyeknek szerves szuperioritása tétlenségükben ellensúlyt kap. Ilyen társadalomban néhány nemzedék elegendő, hogy

[1] Ibidem I. 694. l.: Entre l'intérêt direct, propre à l'individu isolé et le vrai sentiment social, il existe un intérêt indirect, qui, sans cesser d'être personnel, se rapporte à ceux liaisons de chacun avec les autres, pour en tirer des satisfactions individuelles.

az agy szervezete is megváltózzék és az affektiv szervek erősbödjenek.

Ha ezzel szemben a való életet szemügyre vesszük, azt találjuk, hogy a szükségletek egyéni jellegének megfelelően az egyén aktiv életének is kell, hogy egyéni legyen. Ebből következik az egoisztikus ösztönök erősbödése és a szimpátikus ösztönök gyengülése. Minthogy a szimpátikus ösztönök ezen czélnak meg nem felelnek, nagyon kevés az erejük arra, hogy elegendő impulzust adjanak. Ezen állapot nemcsak szívünket korrumpálja, hanem eszünket is, mert tevékenységét egészen az egyéni czéloknak fogja rendelkezésére bocsátani, különben is az egyén jelentőségéről és hatalmáról túlzott fogalmat fog kelteni. Azonban ezen állapot csak addig tarthat, míg a tisztán egyéni élet tart; mihelyt az élet a szükséges kooperáczió következtében társadalmivá válik, az egoisztikus jelleg átalakul. Ezen kooperáczió két fontos törvénynyel függ össze: az egyik törvény lényege abban áll, hogy az ember képes szükségletén túl termelni; a másik, hogy képes munkájának termékeit gyüjteni és átruházni. Ezen törvények szülnek egy társadalmi irányzatot, mert az egyes csak azért termel szükségletén felül, hogy a többletet másoknak juttassa. Ezen körülmény képezi egyúttal a munkamegosztás alapját. Az embertársaink szükségletének kielégítésére irányított tevékenység, mely szerint mindenki másokért dolgozik, a jellem átalakulását idézi elő, mert társadalmi irányzatát erősbíti.

Comte utal továbbá arra, hogy általában az egoizmusra egy altruisztikus reakczió (reaction sympathique)[1] következik és ezt az agy megfelelő részei korresponden-

[1] Ibid. II. 162. l.

cziájának tulajdonítja.[1] És habár általában a szimpátikus érzelmek gyengébbek, mint az egyéniek, ennek következményeit még sem szabad túlozni és az altruizmus diadala az egoizmus fölött az egyéni ösztönök közvetett támogatása mellett fog történni.

Az egoizmus és altruizmus tanának bölcseleti vizsgálódását *Spencer*[2] is feladatává tette. Hallgassuk okoskodását. Minthogy azon cselekedetek, melyek az egyes egyének életének fentartását czélozzák, minden egyéb cselekedetnek előföltételei, azért az egoizmus megelőzi az altruizmust. A történeti evoluczió törvénye is azt hirdeti, hogy minden egyén annál tökéletesebben tölti be életét, mentől jobban alkalmazkodik a körülményekhez és így az alkalmazkodás, az adaptáczió is elsősorban az egyén előnyére válik. Ez is a mellett szól, hogy az egoizmus az altruizmust megelőzi. Ezt a körülményt nem lehet káros hatások nélkül megzavarni. Minden rendezkedés, mely megakadályozza, hogy a kiváló élvezze kiválóságait és a fogyatékost megóvja hibáinak következményeitől, minden rendezkedés, melynek hatása az, hogy épp oly jó kiválónak vagy jelentéktelennek lenni, ellenkeznék a haladással. Azért az egyéni boldogság az első föltétele az általános boldogságnak. Egoizmust követel az utódokra való tekintet, mert csak az egészségesnek van egészséges progeniturája. De az egoista, ki saját egészségét, életét előmozdítja, a környezetnek is okoz örömet és képes is lesz altruisztikus működésre, míg az, ki önmegtagadás által magát sanyargatja, mások kedélyére is nyomást gyakorol és képtelen lesz mások jólétét előmozdítani. Amannak boldogsága épp oly ragadós, mint emennek szomorúsága. Példákkal megvilágítja,

[1] Ibid. 163. l. D'après cette correspondence naturelle entre la région egoiste et la région altruiste du cerveau etc.

[2] The principles of ethics vol I. part 1. the data of ethics, 187. l. s. k.

hogy egy anya, ki teljesen megfeledkezik magáról, egy apa, ki ugyanazt teszi, tulajdonkép mennyi bajt okoz. De az egoizmus túlhajtott alárendelése az altruizmus alá épp az egoizmust szüli, mert a túlzott altruizmus másokban épp az egoizmust fokozza, mint például a helytelenül űzött jótékonyság. Az által is csökkenti a túlhajtott altruizmus az altruizmust, mert az altruisták, a magukat elhanyagolók el fognak pusztulni.

Azonban, ha egyfelől az altruizmus függ az egoizmustól, viszont az egoizmus függ az altruizmustól. Ezt mutatja elsősorban a fajfentartás. A legalacsonyabb fokon az altruizmus csak automatikusan pszihikai, a magasabb fokon válik öntudatossá. Az altruizmus imperativ jellege tehát nem csekélyebb, mint az egoizmusé. Ha az egoizmus elhanyagolása, mint azt *Spencer* fentebb mutatta, képtelenné tesz altruizmusra, viszont az altruizmus elhanyagolása sérti az egoizmust is, mert a nem eléggé altruisztikus faj nem fogja magát fentartani, elpusztul és így hátrányára van az egoizmusnak. A haladást az öntudatlan altruizmustól az öntudatos felé követi az öntudatos családi altruizmusé a társadalmi altruizmus felé. Itt is sok esetben az egyéni jólét függ az egész jólététől, az egoisztikus hajlamok kielégítése az altruisztikus követelmények kielégítésétől. Már a társadalmi együttlét legprimitivebb alakjának föltétele, hogy az egyén a másokkal való együttélésben, tehát mások érdekeinek elismerésében több hasznot lásson magára nézve is, mint az elszigetelt állapotban. A társadalmi állapotban ismét mentől kevésbbé támadja az egyén mások érdekeit, tehát azokat elismeri, annál inkább találnak saját érdekei is elismerést. És így tovább haladva az egyén eljut azon belátáshoz, hogy az, a ki mindig csak saját érdekeivel foglalkozik, azoknak is

árthat, míg, ha a közérdek előmozdítása körül fáradozik, saját érdekeit is előmozdítja, mert a társadalom állapota reá is visszahat. Az altruisztikus viselkedésben az egyéni boldogság egy jelentékeny forrása is rejlik.

Spencer ezek alapján azon következtetéshez jut, hogy sem az nem lehet szabály: élj magadnak, sem az: élj másoknak. Hanem egy kompromisszum szükséges a két álláspont között. Ezt bizonyítja annak a vizsgálata alapján, hová vezetne akár az egyik, akár a másik elv, ha kizárólag találna alkalmazást. A vizsgálat eredménye, hogy egoizmus és altruizmus összetartoznak, coexistentiálisak. Minthogy pedig az egyéni boldogság nem az egoizmus útján éretik el, sem az összesség boldogsága az altruizmus útján, ebből azon következtetés vezettetik le, hogy az egyéni boldogságot részben az összesség boldogsága útján kell keresni, viszont az összesség boldogságát az egyéni boldogság útján. Az emberiség haladása is mutatja, hogy az egyéni boldogság kifejlődése karöltve jár a társadalmi boldogság emlekedésével. A társadalom haladásával a társadalmi összefüggések szaporodnak, így tehát az altruizmusra nagyobb szükség lesz; minthogy pedig *Spencer* szerint minden szükséges funkczió betöltése örömet, az ellenkező bánatot okoz, szükségkép az altruizmus, több örömet okozván, megerősbödik. És ha ekkép az altruisztikus egyénekben az altruizmus egoisztikus érzelmekkel jár, ezek lassanként elnémulnak és az egyén tényleg tiszta altruizmusból cselekszik, azért, hogy másoknak használjon, a nélkül hogy magára gondolna. De a haladás kiséretében jár azon eredmény is, hogy az altruizmusra kevesebb szükség lesz, mert kevesebb lesz a nyomor stb., sőt a túlságig vitt altruizmus ellen az egyének védekezni fognak. Az altruizmus fejlődésével az emberek kény-

telenek lesznek másoknak az altruisztikus örömeket átengedni, épp úgy, mint átengedik ma az egoisztikus örömöket; akkor másoknak altruisztikus sphaeráját ép úgy nem szabad megszorítani, mint ma az egoisztikus sphaeráját. Az altruizmus kevesebb körben fog érvényesülni, de abból nem következik, hogy egészben kevesebb alkalmazást talál. Senki sem engedvén, hogy valaki altruisztikus határát túllépje, mindenki érdekeit kielégíti, a nélkül, hogy egoizmusában túlságig menjen.

Talán *Spencer* az, ki legmélyebben fogta fel az egoizmus és altruizmus viszonyát. *Spencer* tana ellen csak a következő főbb ellenvetéseket akarjuk tenni. Először azt, hogy szerinte is végre az altruizmus az egoizmusban gyökerezik, tehát tulajdonképpen csak más megnyilvánulási módja az egoizmusnak. Továbbá nem csatlakozhatunk azon optimisztikus felfogáshoz, hogy az altruizmus valaha annyira elharapódzhatik, hogy ellene korlátokat kellene majd felállítani. Talán ott legjobban közeliti meg az igazságot, a hol az egoizmust és altruizmust coexistenciálisnak mondja.

Azok közé, kik leghamarább felismerték az egoizmus jelentőségére vonatkozó kérdés fontosságát, tartozik *Lange*. A materializmus történetében a kérdésnek egyikét a legérdekesebb fejezeteknek szenteli, mely e kérdésről iródott. Az eredmény, melyhez jut, a következőkben foglalható össze. A valóságban bizonyára az egoizmus erősebb, mint a közérzület, ha az egyes cselekedetek tömegét nézzük, melyek kiválóan az egyik vagy a másik elvből származnak; azonban vajjon melyik történetileg jelentősebb és következményesebb bizonyos történeti korszakban . . . az más kérdés. Egyelőre annyit tartsunk szem előtt, hogy ha az egoizmus jutna

fölénybe, abban nem egy uj világalkotó elv adódik, hanem csak egy tovább folyó bomlás. Minthogy az érdekek összhangjáról szóló tan hamis, minthogy az egoizmus elve a társadalmi egyensúlyt és azzal minden erkölcsiség alapját megsemmisíti, úgy a közgazdaságban is csak múló hatása lehet, melynek ideje talán már is lefolyt.[1]

Gumplovicz következőkép fejti ki az egoizmus és szoczializmus tanát: Nem egyéni egoizmus képezi a társadalmi fejlődés rúgóját, hanem társadalmi egoizmus. Nem odaadás az emberiségnek, az összeségnek, nem a felebaráti szeretet a keresztény elmélet ama tág egyetemes értelmében, nem szimpátia az emberiség iránt, hanem társadalmi szimpátia, áldozatképes, szeretetteljes odaadás egy természetes társadalmi közösségnek. Az ember nem oly rossz, mint őt a vastag materializmus odaállitja, de nem is oly nagylelkü, mint őt kivánja a keresztény elmélet. A vér, a szokás, a gondolkozás természetes kötelékei által egy közösséghez lánczolva, egoizmusa társadalmi, szimpátiája társadalmi. Többet kivánni tőle, mint társadalmi szimpátiát, annyit jelent, természetellenest, emberfölöttit követelni, kevesebbet várni tőle, mint társadalmi egoizmust, annyit jelent, mint igazságtalan lenni iránta. A társadalmi egoizmusban rejlik társadalmi szimpátia és társadalmi szimpátia az társadalmi egoizmus. Nevezzük ezen két érzés egységet syngenismusnak és megvan minden társadalmi fejlődés rugója és egyuttal helyes magyarázatának kulcsa.[2]

Az egoisztikus és altruisztikus ellentét ujabban különösen két bölcsész felfogásában jut kifejezésre: *Schopenhauerében* egyfelől, *Nietzscheében* másfelől. *Schopenhauer* magát az ethikát az altruizmusra vezeti vissza,

[1] Geschichte des Materialismus II. k. 474. l.
[2] Grundriss der Sociologie (Bécs 1885.) 166. l.

MAGYAR

mások szenvedéseinek átszenvedésére. Azonban az „Übermensch“ fogalmában ittassá vált bölcsész felfogásában is könnyen lehet olyan elemekre akadni, melyek a hétköznapilag értelmezett egoizmussal ellenkeznek. A kinek az eszménye az emberiség egy magasabb foka, a ki a mai emberben csak átmenetet lát egy magasabb emberfajhoz, ki a fanatizmus legtüzesebb szavaival arra inti az embereket, hogy gyermekeiknek jövője az ő jövőjök, gyermekeiknek jövendőbeli hazáját tekintsék saját hazájuknak, az — mint már kifejtettük, — nem sorozható pure et simple az egoizmus apostolai közé.

Az egoizmus jogosultságának kérdésénél első sorban a következőket kell szem előtt tartani. Ha abból a feltevésből kiindulunk, hogy az egyének érdekei azonosak, akkor az egoisztikus impulzusok korlátlan követése az egészre nézve nemcsak nem ártalmas, hanem egyenesen hasznos. Ily esetben egyáltalán nincs is egoizmus, mert az altruizmussal azonos. Ez tényleg azon iskolának volt az álláspontja, mely az érdekek összhangjából kiindult és így az egoizmus követését hátrányosnak nem tartotta. Nem szükséges bővebben kimutatni, hogy e föltevés téves. Lehet az ellenkező felfogásból kiindulni, hogy az egyesek érdekei egymással ellentétesek. Ha e föltevés helyes volna, akkor a közület érdekeinek biztosítására mindenkinek egyéni érdekeiről le kellene mondani, mely esetben az egyén a társadalmi együttlétben érdekelve nem volna. De ez a feltevés nem felel meg a tényeknek. Tényleg következőkép alakulnak a dolgok:

1. Az érdekek egy része ellentétes;

2. az érdekek egy része azonos, összhangzó;

3. az érdekek egy része visszaható, reflektórikus természetű, ugy hogy az egyéni érdekek kielégítése az

általános érdeket és megfordítva az általános érdekek kielégítése az egyéni érdekeket előmozdítja. A társadalom és egyének közötti viszonyok ezen tarkasága előmozdítja az összes indító okok működését a legalsóbb fokon álló egoisztikusoktól kezdve egészen az önmegtagadás legmagasabb indítékáig.

El kell ismerni, hogy a gazdasági tevékenység egyik rugója az önérdek, még pedig oly rugó, mely rendkivüli sok hasznot tesz a közösség szempontjából is és melyet alkalmasint soha teljesen nélkülözni nem lehet. Csak arra kell gondolni, mily óriási tevékenységre viszi az önérdek az egyéneket, mennyi szolgálatot köszönünk az önérdek csekély kielégítésének, mit a barátság, a közérdek, a jótékonyság már jelentékeny áldozatnak tekintene. Mindamellett a történelem tanulságából is meritjük azt a tant, hogy a társadalom berendezése és gazdasági élete egyedül arra nem alapitható. Ezt már az a körülmény mutatja, hogy a munkamegosztás alapján az önérdek vezetése mellett is mindenki más számára dolgozik. De a társadalmi összlét szempontjából a közérdek elvének elfogadását is követelnünk kell. Az egoizmus a társadalmi gazdaságban alig játszik nagyobb szerepet, mint az emberi tevékenység akármely terén. Az embernek minden működése a tudományban, a művészetben abban találja indokát, hogy az egyén saját életének bővítésére, nemesítésére is czéloz; ha akarjuk, ez is egoizmus. A gazdaság továbbá azért sem alapszik tisztán csak az egoizmuson, mert találunk a történetben, különösen a kultura alacsonyabb fokán, sok példát arra, hogy a gazdaság közös érdekek vagy egyoldalú érdekek alapján van szervezve. A gazdaság feladata abban áll, hogy a külső természetet az emberi czélok valósitására alkalmassá tegye; az ez által nyert jószágok eloszlása

történik történetileg alakult politikai mértékek szerint. Az egoizmus megfelel a bellum omnium contra omnes, de nem a polgárosult állam eszményének. A gazdasági tevékenységben is jelentkeznek az emberi tevékenység összes rugói és ha a legtöbben csak kenyérkereset végett dolgoznak, úgy még sem szabad elfelejtenünk, hogy a rómaiaknál a mezőgazdaság nobile officium volt és hogy a mai időben is, különösen gazdagabb országokban, sokan vannak, kik csak képességök és vagyonuk érvényesítésére e tért keresik föl, úgy mint mások talán a tudományt, a műkedvelést, a dolce far niente-t.

A tisztán nyerészkedő egoizmus, azon egoizmus, mely csak az anyagi javak szaporítására törekedik, még mai nap sem valósult mindenütt. Az alsóbb osztályokat nem vezeti tisztán számoló kereskedői szellem; még a cseléd sem választja gazdáját tisztán csak a bér magassága szerint. Különösen vidéken találjuk a fáradozás és élvezet, a munka és szorgalom, az önérdek és közérdek, az élvezet és önmegtagadás, az utilitariánizmus és jótékonyság összhangját. Egészen hamis, akár csak az üzleti életet, a melyben pedig a szigorú gazdasági szempontok leginkább érvényesülnek, az egoizmusra visszavezetni. Még a kereskedő is, kivételektől eltekintve, nem a korlátolt önzés által vezetteti magát és kartársai között ez megrovásra adna okot. A kereskedő is a tisztesség határai között törekszik jövedelemre szert tenni és akárhány esetben szívesen fogja a vevőnek könyveit felmutatni, hadd lássa, hogy a megengedhető, sőt szükségképpen neki nyújtandó nyereségnél többet nem, igen gyakran kevesebbet keres; ő is funkcióját úgy teljesíti, mintha az nem kereset, hanem nyilvános hivatal volna.

Az egoizmus abban is találja korlátait, hogy már a hivatás választásánál nem lehet, de nem is szoktak csak

ezen elvnek hódolni; abban is, hogy sok foglalkozásnak a jutalmazása előre és állandóan meg van állapítva; abban, hogy számos foglalkozás kevés érintkezést nyújt a forgalmi élettel; hogy már a családi élet az első iskola, mely az egoizmus megfékezésére tanít stb. Van elég ember végre, kit nem is vezet legyőzhetetlen vágy gazdagság után, hanem csak a törekvés előnyös anyagi helyzetbe jutni és annak elérésével a gazdagodási vágy és általában az anyagi javakra irányuló egoizmus heve lohad. Az egoizmus szétrobbantaná a társadalmat, ha féket nem találna. Féket talál pedig abban, hogy az emberek nem követnek vakon és ösztönszerüleg egy indokot, hanem cselekvényeik többé-kevésbé összhangzatos eredményei különböző, egymást kiegészítő, fékező, ellenőrző impulzusoknak, melyeknek egy része lényöknek alsóbb, de másik része annak magasabb természetéből foly.

Különben az egoizmussal is úgy vagyunk, hogy álláspontunk ingadozása a jelenség nagy változatosságában rejlik. Nagy különbség van egoizmus és egoizmus között. Általában mondhatjuk, van legitim és illegitim, egészséges és beteges, és így hasznos és káros egoizmus. Van továbbá velünkszületett egoizmus és a külső körülmények által okozott egoizmus, mint például az orvosok által úgynevezett tropikus egoizmus, a tropusokban élő és sajátszerü körülmények behatása alatt álló kivándorolt európainak egoizmusa, melyet a pszihiatria betegségként kezel. Van továbbá egyéni egoizmus és családi egoizmus. A faji, a nemzeti egoizmus is más fajokkal, más nemzedékekkel szemben egoizmus, de az egyéni önérdek uralmával szemben altruizmus.

Az egoizmus és altruizmus kérdése természetesen csak azért bír fontossággal, mert az egyik ember egoista,

míg a másik altruista. Mert ha minden ember egoista volna, azaz csak saját érdekével foglalkoznék, a másével nem, az eredmény ugyanaz volna, mintha mindenki altruista volna, azaz mindenki a más érdekével foglalkoznék, a magáéval nem. Különben bizonyos az, hogy az élet legfontosabb viszonyaiban az egoizmus és altruizmus egyenlő úton haladnak. A családalapítás, a gyermeknevelés, a hivatás fontos életmozzanataiban az egoizmus és altruizmus karöltve járnak. Pedig az egyéni élet legfontosabb mozzanatai jóformán e jelenségekben kimerülnek. Hogy pedig a társadalmi érintkezés, a közhez való csatlakozás és annak életében való részvét altruizmus nélkül nem képzelhető, az a dolog természetéből következik, habár ide is az egoizmus be tud csempészkedni.

Az altruizmus elnevezése a tudományban gyors elterjedést nyert és nehéz volna e szót, mely mindenesetre mint ellentét sokat mond, kiirtani. Azonban a társadalomerkölcsi elv alapos felismerése érdekében szem előtt kell tartani, hogy az egoizmus és altruizmus között vannak közbeeső állapotok és hogy az altruizmus különböző fokozatokat mutat. A nélkül, hogy a kérdés kimerítő tárgyalására törekednének, a társadalomerkölcsi elv ismertetése okából mégis a következőket kell megjegyezni. Az egoizmushoz legközelebb álló alakja az altruizmusnak az egoaltruizmus, vagyis azon altruizmus, melynek érvényesülése azon alapszik, hogy az egoizmus teljes kielégítést talál. Ez jóformán a Smith-féle egoizmusnak felel meg, mely belátja, hogy czéljait csak úgy érheti el, hogy a társadalmi érdekekkel párhuzamosan működik. Ezt hasznos altruizmusnak is lehet nevezni.[1]

[1] Comte a tiszta egoismus és a tiszta altruismus közé ékel egy cselekvési kört, melyben a társadalmi érzéknek egyéni czéljai vannak (Entre l'intérêt direct propre à la l'individu isolé et le vrai sentiment social, il existe un inté-

Egy másik alakja az altruizmusnak az, melyet mutualizmusnak, hemeizmusnak, szolidarizmusnak is elneveztek. Itt már a társadalom is tekintetbe jön, de az én is. A legmagasabb foka az altruizmusnak az alloizmus, vagy a tulajdonképeni altruizmus, mely csak mások érdekét tartja szem előtt. Ez ismét lehet indifferens altruizmus, a mennyiben az egyéntől nevezetes áldozatot nem követel, vagy olyan, mely nevezetes áldozatot okoz. Az altruizmus megnyilatkozása a társadalmi és életkörök irányait követi. Leginkább megnyilvánul azokkal szemben, kik hozzánk közelebb állanak és ismét azokkal szemben, kik hozzánk legközelebb állanak, *szóval az altruizmus csökken az egyéneknek egymástól való távolságával.* Így mindenekelőtt működik a családban, aztán többnyire az ugyanazon felekezethez tartozók között, az ugyanazon nemzetiséghez tartozók között, az ugyanazon hivatáshoz tartozók között, a község, az állam, az emberiség egyéb tagjai között.[1] Arra is kell figyelmeztetni, hogy az altruizmus bizonyos része minden szervezett társadalomban, jogi vagy egyéb szabályok által, biztosítva van és nem függ többé az egyének akaratától. Az altruizmus ezen része mintegy intézményekben van megtestesítve.

Az altruizmus ereje legnagyobb oly viszonyokban, melyek nem birnak gazdasági jelleggel, legkisebb ott, hol az egyének csak gazdasági érdekeik alapján érintkeznek. Az egyén mint a társadalom, az állam, a felekezet tagja, nem létezhetik altruizmus nélkül és e viszonyokban rendszerint legtisztábban érvényesül az altruizmus. Ugyanaz áll a családról. Ellenben a gazdasági téren igen nagy az egoizmus szerepe. De itt sem kizárólagos.

rét indirect, qui, sans cesser d'être personnel, se rapport aux liaisions chacun avec les autres pour en tirer des satisfactions individuelles I. 694).

[1] Egoisme collectif (Comte Syst. de politique pos. III. 192.) de hozzáteszi, hogy ez a név nem jól fejezi ki ezen érzelmek természetét (I. 702.)

A termelés terén mindenki azt a munkát, melyet élethivatásának választott, már önérzeténél fogva jól akarja elvégezni. A forgalom terén, az áralakulásnál, a jövedelemszerzésnél nagyon érvényesül az önérdek, de itt is váltakoznak ezerféle árnyalatokban egoisztikus és altruisztikus jelenségek. Csakhogy persze az individualisztikus társadalomban mindig kell hogy az egoizmus valamivel erősebben működjék mint az altruizmus, legalább azon egyéneknél, kiknek a létért küzdeniök kell, míg az altruizmus azoknál lehetne túlnyomó, kiknek anyagi boldogulása nem függ annyira az anyagi javakért vívott tusának eredményeitől. Amazoknál azt lehet mondani, hogy

az egoizmus működik x atmosphaerával,
az altruizmus működik x-n atmosphaerával.

A társadalomerkölcsi elv, az alárendelés és mellékrendelés mások irányában, e szerint igen különböző módon, igen különböző erővel működik. A társadalmi kapocs és az abból folyó különböző nagyságu áldozatok szükségességének elismerése képezik lényét a társadalomerkölcsi elvnek.

Az egoizmus és altruizmus viszonyának kérdése oly fontos a társadalmi gazdaságtanra nézve, hogy azt egyenesen „problemájának" nevezték.[1] A kérdés a történelem tanulmányozására utal, mely mutatja, hogy egoisztikus és altruisztikus korszakok egymással váltakoznak. Hogy mennyit képes az egyik, mennyit a másik, azt nem tudhatni, minthogy egyik sem volt soha teljesen keresztülvive, de mindegyik mutatott történelmi érvényesülésében hibákat; az altruizmus nem mindig ethikai, az egoizmus nem mindig antiethikai, és a mi a gazdaság feladatát, a szükségletkielégítést illeti, azt az altruizmus

[1] Dargun, Egoismus u. Altruismus. (Lipcse, 1885.) 91. l.

nem mindig mozdította elő jobban mint az egoizmus.[1] Ha ezt egyfelől elismerjük, másfelől ismét el kell ismerni, hogy csak az individualizmusnak az altruizmus által való korlátolásával kezdődik, mint *Rodbertus* mondja, a társadalom. Az altruizmust bizonyos paradoxonnal a társadalom egoizmusának lehet nevezni. Ugyan kívánatos, hogy az egyénben is legyen altruizmus, de ha nincs, akkor a társadalom vele szemben képviseli és érvényesíti az altruizmust. Az altruizmus szervezeteinek fellépése az emberiség legfontosabb lépését képezte.[2] Egyelőre csak az altruizmus több téren és szélesebb alapon való alkalmazását lehet óhajtani, a nélkül, hogy azért a helyesen értelmezett egoizmus működéséről le akarnánk mondani.[3] Az egoizmus tana *Smith* szellemében azt mondja, hogy a felvilágosodott egoizmus nem jön ellentétbe a közérdekkel és azonkívül a verseny ellenőrzése alatt áll. De megfordítva is okosodhatunk, kiindulva az altruizmusból. A közérdek teljesítése is az önérdek hasznára válik, ha pedig az altruizmus tulságig menne, az egyéni érdek majd korlátok közé szorítja. Széchenyinél ehhez hasonló eszmemenetet találunk.[4] Helyesebb megoldást találtak azok, kik az egoizmussal szemben a mutualizmust, a kölcsönösséget ajánlották. Némelyek megkülönböztetik az altruizmust egyesek iránt, mely egyéni hajlamokból származik, és az altruizmust az egész iránt, ismeretlenek iránt, haza iránt stb., továbbá — mint említettük — az egoaltruizmust, azaz az altruizmus által fékezett egoizmust. *Syme* az emberi

[1] Huxley: Sem az önérvényesülés, sem az önuralom elvét nem szabad túlozni. (Sociale Essays, Weimar, 1897. 245. l.)

[2] Dargun, Egoismus u. Altruismus, 94. l.

[3] A természetes kiválasztás elve, mondja Ammon (D. Gesellschaftsordnung u. ihre natürl. Grundlagen, Jena, 1895. 25. l.) létesiti a csodálatos egyensulyt egoizmus és altruizmus között és lenyesi mindig a túlhajtásokat.

[4] Lsd. Adó és két garas 19. l.

indokokat következőkép osztályozza: 1. az egoisztikus indokok, 2. a hemeisztikus indokok, melyek reánk és másokra vonatkoznak; 3. az allosztikus indokok, melyek csak másokra vonatkoznak. Az elsők a legerősebbek, az utolsók a leggyengébbek. Ezen nemesebb indokok érvényesülnek abban, mire a családi kötelék, a baratság, a becsvágy stb. az embereket viszi. Minden ember becsülésben akar részesülni, de arra csak úgy tehet szert, ha tettei becsülésre érdemesek.[1] Azonban bármikép is nevezzük a rugókat, az ember összhangzatos természete egyfelől, a társadalmi együttlét másfelől, arra utalnak, hogy az egyes jólétének föltételei lehetőleg az összeség jólétének föltételeivel találkozzanak, és ez elérhető az érdekek egyetemlegességének elismerésével, mely a társadalmi együttlét sarkpontja.[2]

A történelem is mutatja, hogy sem az önérdek, sem az élvezetek hajhászata alapján nem fejlődik a társadalomgazdasági jólét, és hogy éppen ezzel ellenkező okok teszik azt virágzóvá. Hogy csak egy példát idézzünk, a hanza-városok virágzása csak addig tartott, míg az egyes városok a köznek alárendelték egyéni törekvéseiket, és azon percztől fogva, hogy minden város csak a maga előnyét kereste, a hanza nagy hatalma alászállt. Hasonlókép volt a gazdagok élvezethajhászata az, mely Velencze hanyatlásának, a római birodalom bukásának, az arab birodalom tönkrejutásának okai közt szerepel. Mindenütt, a hol az élvezethajhászat nagyobb a munkánál, a hol a fogyasztás nem párosul az önuralommal, az önérdek a közérdekkel, ott a gazdaság tartós virágzása

[1] Blanc a point d'honneurt akarja az önérdek helyébe tenni.

[2] Ez elvet talán senki szebben nem fejezte ki, mint Seneca, mondván, hogy az egyén nem élhet magának, ha másoknak nem él. (Pöhlman, Der antike Socialismus I. 116. l.) Ugyanez Spinoza egoizmusának is az értelme; saját kedvéért szereti az egyén a többieket.

lehetetlen. Az önérdek zabolázását különösen ott kell hangsulyozni, hol az a közérdekkel érintkezésbe jön, a mi napjainkban mindinkább szabálylyá válik. Hogy a közérdek az önérdeknek áldozatául eshetik, arra a régi országgyülések, fájdalom, igen sok példát nyujtanak.

Az egoizmus ellen már az is szól, hogy hovatovább nehéz a magánéletet a nyilvánostól megkülönböztetni, mindig több és több ember kereseti tevékenységében az állammal érintkezik, és ha magánügyekben az önérdeknek szabad féket engedni, akkor a közérdek terén is ugyanaz fog történni.

De a társadalomerkölcsi elvet a gyakorlati életben soha nem is zárták ki, hanem minden időben és mindenütt, a hol a társadalom még romlásnak nem indult, a jótékonyság, a családi szeretet, a honszeretet a gazdasági élet hatalmas rugói gyanánt jelentkeznek. A szigoru gazdasági elv pedig — a mint azt előbb értelmezték, — oda vezetne, hogy a gyermekeket kitegyük, az aggastyánokat kiéheztessük, mi első sorban az egész erkölcsi életet, de később az emberi nem fentartását is veszélyeztetné. Az emberi élet nem a puszta élvezet, hanem az önfejlődés iskolája, és ezen czélnak kell hogy a gazdaság is szolgáljon.[1]

A társadalomerkölcsi elv szükséges korrekturáját is képezi a tisztán chrematisztikai irányban működő cseregazdaságnak.[2] Bármily tökéletes legyen is az, és ha

[1] Hume (idézve Bonarnál Phil. and. pol. ec.: 116. l.) The avidity of acquiring goods and possessions, for ourselves and our nearest friends is insatiable, perpetual, universal, *and directly destructive of society*, unless turned against itself by justice!

[2] Spencer szerint a társadalmi mechanismus idővel oda fog fejlődni, hogy valamint a testben a reflex hatás következtében az egyik tag érzi a másik fájdalmát, úgy a társadalomban is az egyik érezni fogja a másiknak okozott fájdalmat és a self interest common interestté fog válni. Ezt ujabban is hirdetik. (Stein, Die sociale Frage im Lichte der Philosophie. Stuttgart, 1897. 104. l.)

magasabban is állana minden más gazdasági rendszernél, mégis az emberi intézménynek azon általános jellegét osztja, hogy magában véve nem elégséges. A cseregazdaság módjára berendezett társadalom a legnemesebb ösztönöket nélkülözné, az ember legmagasabb feladatairól lemondana és, a mi fő, az erkölcsi világnak csak azon másodrendü erőit fejlesztené, melyek, mint pontosság, rend s mások, inkább alaki, külső, mint anyagi, belső jelentőséggel birnak. A mi a puszta cseregazdaság alapján nem fejlődik, azt az ethikai elv által áthatott gazdaság fölemeli magához és czéljaihoz juttatja. Minden ponton előállanak a cseregazdaságban surlódások, fennakadások, diszpersiv és destruktiv erők; az ethikai gazdaságban azok eltávolíttatnak és így nemesbíttetik a folytonos harcz a létért.

Paulsen szerint olyan társadalom, melynek minden tagja csak egoizmusát követi, elgondolható; oly társadalmat, melyben mindenki csak az altruizmust követi, még gondolni sem lehet. Gyakorlatilag egyik épúgy nem képzelhető mint a másik. Viszont áll az, hogy az emberi élet sem a sympathiko-altruisztikus, sem az egoisztikus rugók nélkül nem képzelhető. „Mindkettő együtt szükséges, hogy az egyesek élete és az összesség élete lehetségessé váljék.“ A két hamis erkölcsi elv egy hamis anthropologia, a régi raczionalisztikus individualizmus következménye. Az egyén és az egész közötti viszony folyománya pedig az, hogy az egyén viselkedése az én és nem én különbségét túllépi: az élet ily elszigetelést nem ismer és úgy az indokok, mint a cselekvés alapjai túlterjednek azon vonalon, melylyel az egyéni és társadalmi érdekkört elválasztani kivánják. Az ellentét egoisztikus és altruisztikus indokok és határok között kivétel, szabály az összhang, az ember cselekvése nem egy, hanem több

indok eredménye, mely indokok között rendszerint egoisztikus és altruisztikus természetüek szerepelnek.[1]

Az altruizmus lenyúl a természeti lét alsóbb rétegéig, mint azt sokszor, újabban *Fouillée*[2] kifejtette.

Foglaljuk tehát itt is össze az eredményeket. Ha az egoizmust és altruizmust mint egymást kizáró ellentétet fogják fel, akkor ennek épúgy ellent kell mondanunk, mint az individualizmus és szocializmus ellentétbe helyezésének. A két rugónak együttműködése az egyedüli helyes állapot, mely a társadalom létét és fejlődését biztosítja. Az emberiség jelenlegi fázisában azonban a társadalom egy magasabb fokot csak az altruizmus erőteljesebb kifejlődésével érhet el, erre pedig a társadalomerkölcsi elv tökéletesebb érvényesítése szükséges.

IV. FEJEZET.

A TÁRSADALOMERKÖLCSI ELV FORRÁSA.

Nem mellőzhetjük e tanulmányban egészen azt a kérdést, hogy mi képezi a társadalomerkölcsi érzelmeknek a forrását. *Protagoras* szerint az altruisztikus érzelmek az ember keblébe vannak plántálva, a kinél pedig hiányzanak, azt mint egy pestis beteget az államból ki kell űzni.[3] *Aristoteles* szerint is az emberi természetben gyökerezik a φιλία *Goethenek* is ez az álláspontja.[4] A

[1] Paulsen, Ethik (Berlin 1894.) I. 348. l.

[2] Fouillée, la morale de la vie chez les animaux (Revue des deux Mondes 1902. août, 753. l.): La biologie ne justifie nullement les conclusions immorales qu'on en veut tirer, mais nous montre plutôt l'effort universel des êtres pour franchir l'égoisme. — 769. l.: La morale des pseudo-darwinistes et des nitzscheens n'est pas même vraie des bêtes et on voudrait en faire la règle des hommes. Toutes les theories qui prétendent justifier l'égoisme exclusit et absolu au nom de la biologie reposent sur une interprétation inexacte des faits. 770. l.: La loi fondamentale est sympathie et synergie.

[3] Döring, Die Lehre des Socrates als sociales Reeformsystem (München 1895.) 568. l.; Beloch, Griechische Geschichte I. 624. l.

[4] Arra a kérdésre, hogy hogy jött az erköles a világba, azt mondja Goethe: Durch Gott selber, wie alles andere Gute. Es ist kein Produkt menschlicher Reflexion, sondern es ist angeschaffene u. angeborene schöne Natur. (Gespräche mit Eckermann III. k. 98. l.)

legfontosabb kisérletek, melyek e tekintetben a magyarázat terén tétettek, a hedonizmusból, illetve utilitarizmusból indulnak ki. A legegyszerűbb elmélet, a mely az önérdek és közérdek identitásán épül fel és észszerűnek tartja a közérdek előmozdítását, mert az az önérdeknek is használ, már *Sokratesnél* és *Prodikosnál* fordul elő.[1] ujabban egyik főképviselője *Smith* is, azt állítja, hogy a jól felfogott önérdek kielégítését abban az irányban fogja keresni, hogy összhangba helyezi magát a közérdekkel. A jól felfogott önérdek által vezérelve mindenki be fogja látni, hogy akkor lesz a legjobb dolga, ha mint ügyvéd, mint orvos, mint szabó stb. a legkitünőbb lesz, mert akkor mindenki hozzá fog fordulni.[2] Ezen felfogás szerint tulajdonképp altruisztikus érzelmekre nincs is szükség, de ez legjobb esetben csak a termelés terén igaz, ott is a munkamegosztás és verseny feltételezése mellett. Az altruizmus itt tehát inkább okos egoizmus, más alakja az egoizmusnak, mint azt *Epikurtól Benthamig* sokan hirdették. Ezen felfogásnak felel meg az a különösen Amerikában elterjedt tan, hogy a felebaráti szeretet a legjobb üzleti elv.

Godwin, Enquiry concerning political justice I. k. 447. l. épp az ellenkezőt tanítja: No man so truly promotes his own interest as he that forgets it.

Egy másik felfogás szerint a hedonizmus álláspont-

[1] Döring 369. és 569. l.

[2] Ennek daczára Smith Ádám, a ki pedig a gazdasági életben nagy szerepet juttat az egoizmusnak, tiltakozik az ellen, hogy a szimpátia, mint ő nevezi, egoisztikus alapra fektettessék. „Le système, qui déduit toutes nos passions et tous nos sentiments de l'amour de soi, système qui a fait tant de bruit dans le monde, mais qu'on n'a, ce me semble, jamais bien développé, n'est que le système de la sympathie pris dans un sens contraire au sens véritable." Nem azért dicsérjük Catót és elítéljük Catilinát, mert arra a jóra, illetőleg rosszra gondolunk, melyek esetleg ránk származhattak volna működésükből. Aztán részvétünk sem származik abból, mert arra gondolunk, hogy mennyire fájna nekünk, ha az a baj minket ért volna. Így a férfi sajnálhatja a szülés fájdalmaiért szenvedő nőt, pedig ez a fájdalom őt soha sem érheti. Theorie des sentiments moraux (franczia fordítás 373. l.)

jából az altruizmus abban találja magyarázatát, hogy az altruisztikus érzelmek az egyéni boldogság egyik elemét képezik. Itt is tehát az altruizmus az önérdekből fakad, de míg az előbbi elméletben attól voltaképen áldozatot nem követel, itt már képzelhető, hogy áldozatokat is követel. Éljünk embertársainknak, mert ebben saját boldogságunkat is fogjuk lelni. Egy harmadik felfogás az altruisztikus érzelmeket, melyeknek forrását tovább nem keresi, a szokásra vezeti vissza. A bizonyos körülmények által előidézett altruisztikus érzelmek ugyanis ismétlődés, szokás, hosszabb gyakorlat, eszmetársítás által önálló létet nyernek és egoisztikus alapjuktól elválnak. A fejlődési tan alapján e felfogásnak ujabban *Gomperz*[1] azt az értelmezést adja, hogy a közület erősbödésének kedvező diszpozicziók a nemzedékek hosszú során át fokozódtak. *Gomperz* itt néhány példát hoz fel az állati életből, melyben az önfeláldozásig menő altruizmust észlelhetni.

Annál meglepőbb azonban, hogy *Gomperz* nem ád kategorikus feleletet arra a kérdésre, vajjon az altruisztikus érzelmek elsődleges vagy másodlagos érzelmek? A hedonisták majdnem kivétel nélkül az utóbbi értelmezés mellett foglalnak állást, bármily tágan fogják is fel némelyek a hedonizmust vagy utilitarizmust. Nézetünk szerint azonban biztos alapon csak akkor állunk, ha elismerjük, hogy az altruisztikus érzelmek ép oly elsődleges érzelmek mint az egoisztikus érzelmek. Elsődleges érzelem pedig az altruizmus azért, mert az ember, ez kétséget nem szenved, társaságában élő lény, társaságban pedig nem élhetne, ha nem birna már eredetileg is altruisztikus érzelemmel. Ha a társas lét csak mesterséges alkotás volna, az ősphaenomen pedig az egyedül élő

[1] Griechische Denker II. 186. l.

ember lenne, akkor az altruisztikus érzelem elsődlegessége inkább volna problematikus; így azonban az embernél az altruisztikus érzelem csirája mélyen benne fekszik a társas lény természetében.

Wundt nagy szerepet tulajdonít az altruisztikus érzelmek keletkezésénél az egoizmusnak és az azzal összefüggő különböző indokoknak, így például a gáncstól való félelemnek. De azért látjuk, hogy önzetlen indokok is igen korán érvényesülnek, melyek lehetetlenek volnának, ha az emberi szív az önzetlen feláldozást nem ismerné és az csak az egoizmus leplezett alakja volna. Az erkölcsi érzék szerinte erkölcselőtti, de nagyon fejlődésképes csirákból keletkezett. Sem a faji érzékből, mely közös ember és állat között, sem a védelmi szükségből, melyet az ember nagy mértékben érez, nem keletkezett az erkölcsi érzék, a rokonszenv, hanem az emberi önérzetnek átviteléből a környezetre, a törzskötelékre. A törzsrokon öröme és fájdalma az ember saját érzelmének tárgyasított nyilvánulása. Az idegen érzelmek átérzése pedig ugyanazt a törekvést szüli, mint a sajáté, tudniillik az öröm érzetét fokozza, a fájdalom érzetét csillapítja. És ha ez sikerül, akkor a rokonszenv ujabb forrásai nyilnak meg, a segélyezettnél a hála, a segélyezőnél a jóttevés élvezete. A rokonszenv megerősödésének egyik hatalmas eszköze pedig az a harcz, melybe az az önérdekkel jut.

De ezen harczot is csak úgy érthetjük, ha lehetségesnek tartjuk, hogy az ösztön, embertársunk bajait enyhíteni és örömeiben osztozkodni, az emberi kedély egy eredeti képességét képezi. Kezdetben a rokonszenvben is talán önző motivumok szerepelnek, azonban idővel az önmegtagadással járó élvezet önálló indokká válhatott, mely ezentúl már az egoisztikus motivumok se-

gitsége nélkül is a rokonszenv eredetileg mindenesetre gyengébb ösztönének a győzelmet biztosítja. Csak az olyan különböző ösztönök harcza teszi megérthetővé, hogy indokok, melyek mindegyike egoisztikus szinezettel bir, mégis oly eredőt hoznak létre, mely attól szabad. Az összindokok egoisztikus tényezői egymást megsemmisítették és így a tisztult ösztön egyedül marad. De hogy most már ez utóbbi fogna mindig vagy akár csak számos esetben érvényesülni, ezt ezért még nem szabad remélni. Az ösztönök mindig váltakozó sikerrel fognak egymás ellen küzdeni. De az önzetlen indok léte eléggé mutatja magát abban, hogy az erkölcsi öntudat tisztulásával annak uralma mint követelmény lép föl.[1]

Az evoluczionisztikus morál az erkölcsi tényezőt a követelményekhez való tökéletesebb alkalmazkodásra vezeti vissza. *Spencer* szerint a társadalmi lét az emberi fajnál az életczélok tökéletesebb elérését biztosítja, a társadalmi lét pedig kifejleszti az erkölcsi magaviseletet mint bizonyos intézményeknek és kényszerítő szabályoknak eredményét, melyek azokat a cselekedeteket követelik, melyek a társadalmi létre és az egyéni létre hasznosak. Az erkölcsi elv tehát az evoluczió eredménye, mely az életküzdelem magasabb és magasabb alakzataihoz vezet. Az erkölcsi elv analogonja azon elveknek, melyek a fizikai természetben az életczélok legtökéletesebb elérését biztosítják. Az erkölcsi elv forrása pedig az alkalmazkodás.[2]

Spencerrel ellentétben *Kidd* czentralis jelenségünek tartja azt a tényt, hogy a társadalom és az egyén érdekei

[1] Wundt. Ethik 197. l. (II. kiadás).

[2] Ujabban Sutherland, the origins and greath of the moral instinct, (London, 1898.) akkép magyarázza az erkölcsi elvnek keletkezését a fajfentartás elvéből, hogy a gyermekek nevelése forrása az anyai szeretetnek, ez ismét forrása a házasfelek szeretetének, ez ismét forrása az illető csoport szimpátiájának.

egymással homlokegyenest ellenkeznek. Azért hibás mindazoknak törekvése, kik az embernek a társadalommal szemben való viselkedését a dolgok természetéből akarták magyarázni. Ez egy logikailag lehetetlen feladat. Erre hiába törekednek a görög bölcsészek, hiába *Spinoza*, *Kant*, *Hegel*, *Comte*, hiába az utilitáriusok. Az altruisztikus érzelmet az észből nem lehet levezetni, mert az egyént az ész csak saját énjének a teljes kielégítésére vezeti. Az egyén érdekei a társadalom érdekeivel ellenkeznek. De a társadalom magasabban áll mint az egyén és a fejlődés követeli, hogy az egyén a társadadalomnak alávettessék. De ez az ész alapján nem történhetik, mert ez az egyént csak saját érdekeinek előmozdítására serkenti. *Kidd* szerint itt mutatkozik a vallás nagy világtörténeti jelentősége. Ugyanis szerinte csak a vallásnak sikerült az ember cselekvése számára az észen túl nyuló imperativumokat, normativumokat felállítani. A vallás az egyedüli, mely az észen túl terjed, mi egyúttal az úgynevezett észszerű vallásrendszerekre irányuló törekvések helytelenségét bizonyítja szerinte. Mert e szerint az észszerű vallás egy lehetetlenség, minden vallásnak a sajátsága kell, hogy az legyen, hogy az észen túl halad. *Kidd* szerint tehát a vallás feladata, hogy az egyén cselekvésére az észen túl menő szabályokat állítson fel oly esetekben, melyekben az egyén érdekei a társadalom érdekeivel ellentétbe jutnak. Az altruizmus forrása tehát szerinte csak a vallás lehet. Ezen felsőbb szankczió viszi az embert arra, hogy individualisztikus czéljait mindinkább alárendelje a köznek. Ezen alárendelés képezi az igazi haladást, ezen alárendelés fokozza a társadalmi szervezet erejét, mely lényegét képezi a haladásnak. Mert tévesen fogják fel a haladást azok, kik azt a szellemi téren keresik, mely talán nagyon csekély,

míg az emberiség igazi nagy vivmányai a társadalmi szellem erősbítésével függnek össze.[1]

Történeti szemmel vizsgálva a kérdést, azt látjuk, hogy az erkölcsi tényezők között évezredeken keresztül jóformán csak kettő szerepel: vallás és fajszeretet. Vallás és hazafiság — mondja *Lecky*[2] — képezik a történelem fonalán a legfőbb erkölcsi rugókat, sőt talán azt lehet mondani, az emberiség erkölcsi történetének egyedüli alapjait. Az ókorban majdnem egyedül a hazafiságon nyugszik az erkölcsi világrend, a kereszténység terjedése óta egy évezrednél tovább a valláson. A két erkölcsi rugó ma egymás mellett működik akkép, hogy egyes társadalmakban még a vallás elég erős erkölcsi rugónak bizonyul, főleg az emberek egymás közötti viszonyaiban, azonban kétséget nem szenved, hogy erőben, illetőleg hatásban jelentékenyen meggyengült. Viszont a hazafiság, mely az államoknak egymás közötti viszonyokban hatalmas rugóként bizonyul, az emberek egymás közötti viszonylataiban kevés hatással van; itt a vallási érzület gyengülésével más erőre van szükség és az nem lehet más, mint a társadalomerkölcsi elv, mely eredménye annak az egyszerű felfogásnak, hogy az ember magasabb czéljait csakis a társadalomban érheti el, tehát egyéni érdekeit ezeknek alárendelni tartozik.

Visszatérve az egoisztikus és altruisztikus érzelmek egymáshozi viszonyára, előttünk bizonyos, hogy ha az egoisztikus és altruisztikus érzelem közül az egyiknek okvetlenül elsődlegesnek kell lennie, a másiknak másodlagosnak, akkor az altruisztikus az elsődleges, az egoisztikus a másodlagos. Mert a faj, az egész magasabban áll

[1] Érdemes itt arra figyelmeztetni, hogy az ujabb írók között Fustel de Coulanges is ánnak a nézetnek hódol, hogy az uralkodó eszme az emberi társadalmakban a vallás (Cité antique, 431. l.). Hasonló felfogás Sumner Mainenél.

[2] Geschichte d. Aufklärung II. 77. l.

mint az egyén, a rész, annak fenntartása fontosabb mint emezé és így az altruisztikus erő fontosabb mint az egoisztikus. Az egyén csak „ein Theil des Theils", melynek jelentősége abban áll, hogy az egésznek szolgál. Mikor az egyén megjelen az élet szinpadán, és lelép onnét a nélkül, hogy nyomot hagyna, feladata csak az: a nép, a faj folytatását biztosítani. Azért tehát az altruisztikus érzés az eredeti, mert a rész kénytelen beleilleszkedni az egészbe. Csak a mennyiben ezen funkcziója azt megengedheti, lehet ő egoisztikus, lehet ő egy önálló én, egy külön világ, egy mikrokozmus. Az egoisztikus érzelem első sorban csak azért van, hogy biztosabban éressék el a czél, az egésznek fentartása.

A természet általánosabb törvénye a faj fenntartásának törvénye. A propagáczió oly erőkészletre támaszkodik, mely sokszoros biztosítást nyujt, hogy a leghevesebb küzdelem, a legkedvezőtlenebb körülmények daczára a faj fenntartása veszélyeztetve nincs. Ellenben az egyén fentartása oly erős biztosítékokkal nincs körülvéve; sőt tömeges halál vár az egyénre számos fajnál, hogy kevés kedvezőbb helyzetben levő a faj fenntartását biztosítsa. Ezzel a ténynyel szemben lehetetlen azon rugóknak, melyek a faj fenntartása érdekében működnek, és ezek közé tartozik első sorban az altruizmus, csak másodlagos jelentőséget tulajdonítani és az egoisztikus rugók válfajának vagy utólagos hajtásának, mellék reflexének tekinteni. Inkább az ellenkező következtetéshez juthatnánk. Minthogy ugyanis a faj fenntartása biztosítandó, a faj érdekében az egyéni létről is kell gondoskodni. Az egyén a fajért van, nem a faj az egyénért. Mindenesetre azonban áll az, hogy a faj fenntartásáért működő rugók nem kiegészítői az egyéni létért működő rugóknak. Az altruizmus egy módosított alakja a faj

fenntartására szolgáló rugóknak és így legalább alárendeltségről vagy leszármazásról az egyéni rugókkal szemben nem lehet szó. E felfogás visszavezet a stoikusok tanítására, kik talán legtisztábban ismerték fel a társadalomerkölcsi elv gyökerét. A stoikusok szerint az általános világrend törvénye, hogy minden faj legfőbb funkciója az önfentartás saját lényének megfelelően. Az ember saját lénye pedig abban áll, hogy észszel felruházott és társas lény. Axioma az, hogy az ember csak mint társas lény létezhetik. Ha az ember az észtől kér tanácsot, az világosan és imperative utalja arra, hogy embertársaival együtt éljen. Maga az ész társadalminak neveztetik (λόγος πολιτικός). Az ember cselekvésének társadalmi czélja van és embertársainak javát szolgálja. Minden cselekvés, mely nem ezt a czélt szolgálja, lázadás. A társas jelleg az ember természetében a lényeges. És azért, hogy ahhoz hű marad, nem várhat semmi jutalmat, valamint a szem nem vár azért, hogy lát, a fül azért, hogy hall.[1]

V. FEJEZET.

A TÁRSADALOMERKÖLCSI ELV KÉRDÉSÉNEK JELENLEGI ÁLLÁSA.

Az első küzdelem az egyoldalú egoizmus ellen már a görög bölcsészet terén folyt le.[2] Ott is egyéni és társadalmi rendszerek állanak egymás ellen. Az individualizmust különösen a czinikusok képviselték, azonban az egoisztikus mellékíz nélkül. Ujból kitör a harcz a reformáczió idejében.[3] Az újabb időben az erkölcsi szempon-

[1] Pollock, Stoic Philosophy (Essays in Jurisprudence and Ethic London, 1882).
[2] Pöhlmann, Der antike Kommunismus. I. 156. l.
[3] Pauli. Denkschriften. 3. l.

tot hangsúlyozták igen számosan, így *Turgot*, *Hume*, *Necker*, *Edmonds*, *Sismondi*, *Tracy*, *Say*, *Fichte*, *Lauderdale*, *Chalmers*, *Rae*, *Atkinson*, továbbá *Mill*, *Stein*, *Lange*, *Minghetti*, főleg *Hermann* és *Thünen*, *Carlyle* a régi írók között, az újabbak majdnem kivétel nélkül:[1] *Schäffle*, *Wagner*, *Schmoller*, *Leslie*, *Ingram*, *Sidgwick*, *Syme*, *Rogers*, *Toynbee*, *Ruskin*, *Cunningham*, *Marshall*, *Goschen*, *Loria*, *Gide* stb. *Smith* tana is erkölcsi alapon nyugszik, mert szerinte, mint *Hasbach*[2] mondja, az igazságosság követelményeit tisztelő önérdek a gazdasági élet lélektani tényezője; azért *Smith* ez iró szerint egyenesen az ethikai irány egyik főképviselőjének tekintendő.

Az erkölcsi elv hangsúlyozásának fontosságát mindinkább elismerik. Mutatják ezt a következő, csak találomra néhány ujabb iró munkájából kiragadt tételek:

Clark: Ha a „mindenki csak magáért"-féle elv a cselekvés elismert elve volna, akkor a társadalom ugyan szintén emberekből állana, de teljesen az emberi természetből kivetkőzöttekből. A társadalom egy kollektiv állat volna. (Philosophy of wealth 133. l.)

Toynbee: Az önérdeket az önfeláldozásnak kell követnie, különben a társadalom felbomlik. (Industrial Revolution 250. l.)

Syme: Az egy eszmének hódoló ember baj, de az egy indok által vezetett ember pestis a körülötte levőknek, és ilyen egyénekből álló társadalom pestis önnönmagának. (Industrial Science 23. l.)

Schmoller: Az egoizmus hasonlít a gőzhöz; hogy mit eredményez, azt csak akkor tudom, ha tudom, mily

[1] A tudomány ezen ujabb fejlődésére való tekintettel mondhatta Ihering: A társadalmi gazdaságtan jó példával előre haladt, a mennyiben az erkölcsi erő társadalomgazdasági értékét elismerte. (Zweck im Recht, II. 126. lap.)

[2] Die allgemeinen philosophischen Grundlagen der von Quesnay und Smith begründeten politischen Ökonomie. (Lipcse, 1890., 90—91. l.)

nyomás alatt dolgozik. (Einige Grundfragen des Rechts in der Volkswirtschaft 260. l.)

Stanton: Fontos, hogy a moral és a gazdaság közötti igazi viszony helyesen felismertessék. (A recent contribution to pol. econ. Fortnightly Rev. 1874. Nov.)

Legjellemzőbb *Marshall* tétele: A létérti harczban azon fajok maradnak fenn, melyekben az egyén leghajlandóbb magát környezeteért feláldozni. (Principles 302. l.)

Bolles: Wherever economic and moral science touch, the principles of human conduct prescribed by each are seen the same. (Pol. Econ. chap. I.)

Wayland: The principles of pol. econ. are so clearly analogous to those of moral philosophy, that almost every question in the one must be argued on grounds belonging to the other. (Chapters of pol. econ. 4. l.)

Gronlund: Political Economy will be for ever „dismal and accursed" if it does not change. (Our destiny 4. l. London, 1891.) stb.

Az ujabb időben mindinkább győz az a tudat, hogy az egoizmus korlátolandó és hogy az altruizmusnak több tér engedendő. *Comte* szerint a társadalomnak átmenete a pozitiv korszakba magával hozza az altruizmus győzelmét. *Spencer*, ki különben az erősebb győzelmét látja természettörvénynek, reméli, hogy a gyengékkel a roszszak is fognak elpusztulni (merész ábránd) és hogy a létérti harcz következtében egy magasabb emberfaj fog fejlődni, melyben az altruisztikus érzelmek fokozatosan erősbödni fognak. *Kidd*, ki szintén híve a *Darwin-Spencer-féle* elméletnek, szükségesnek tartja az altruisztikus tényezőket és azoknak erősbülését, — mint láttuk — a vallási érzék erősbülésétől várja.

Azonban úgy látszik, mintha a társadalomerkölcsi

elvnek még ujabb csatákra kell elkészülni. Ujabb támadásokkal találkozunk: vizsgáljuk ezeket közelebbről.

Egyik legnagyobb antagonistája a társadalomerkölcsi felfogásnak *Marx*.

Marx szerint nem is létezik moral, avagy, a menynyiben létezik, az, mint minden egyéb, csak visszahatása a gazdasági állapotoknak. Valamint pedig a gazdasági strukturának alkotó eleme a termelési technika, úgy a moralnak is. Azért a termelési technika változásával változik a moral is; minden gazdasági rendszernek, minden kornak más a moralja. A moral, a mennyiben létezik, csak osztálymoral: az uralkodó osztály képviseli mindenkor az egoizmus, az elnyomott osztály az altruizmus moralját. A mit rendesen moralnak neveznek, az semmi egyéb, mint szemfényvesztés abból a czélból, hogy az elnyomott osztály megadással viselje azokat a terheket, melyeket az uralkodó osztály rá rak. Mihelyt tehát a szocializtikus államban ez az elnyomás megszünik, az osztálykülönbség eltünik, szétfoszlik a moralnak nevezett ideologia is. Ezen átalakulást is nem az erkölcsi elvek viszik keresztül, hanem az osztályküzdelem. A vagyoni és jövedelmi különbségek növekedése szükségszerüen visz reformok felé, melyekben a moralnak semmi szerepe nincs. A munkások föllépése idézte elő az ujabb időben a nagy társadalmi reformokat, nem a moral, sem a humanizmus. Azt hiszem, hogy *Marx* rendszerének leggyengébb pontja az ő úgynevezett amoralizmusa, mely különben tanítványai sorában is kevés pártolást talált. Nem is bocsátkozunk *Marx* felfogásának czáfolgatásába, mely ezen ponton is egy észlelet egyoldalú túlzása. Különben *Marx* álláspontjának szubjektiv igazolására legyen megjegyezve, hogy az leginkább abban találja *Masaryk* szerint magyarázatát,

hogy ő a moralt, humanizmust, felebaráti szeretetet egyenlőnek vette a szentimentalizmussal, a melytől pedig irtózott.

Azonban, ha *Marx* tagadta is a moralt, viszont távol állott az individualizmustól. E tekintetben teljesen *Feuerbach* álláspontján áll. Az ő objektivizmusa csak a külső létet ismeri el, az egyéni öntudat puszta képzelődés. A társadalom előbb létezik mint az egyén. A marxizmus — mint *Masaryk* mondja — az individualizmus elvi tagadása. Így tehát *Marx* bölcsészete nem a moralra appellál az egyéni akarat túlkapásai ellen, a mennyiben azt egy magasabb erkölcsi elvnek aláveti, hanem az egyént tagadja és fölébe helyezi a társadalmat.

Lehet, hogy *Marx* amoralizmusának csak módszertani jelentősége van. Az amoralizmus, ill. az ökonomiai materializmus és ökonomiai monizmus mindenesetre egy nagyszerű, habár egyoldalú hipothezis. A mint különböző adatokból *Smith Ádámról* tudjuk, eredetileg az volt a szándéka, hogy az emberiség történetét a gazdasági kultura szempontjából megirja. Ezen felfogás többékevésbbé a XIX. században a legtöbb gondolkozónál elterjedt. A szoczializmus első előharczosainál — így *Saint Simon* — is előtérbe lép. Az a felfogás sem volna egészen jogosulatlan, hogy *Marx* egyike a legerősebb gondolkozóknak a társadalmi kutatók között, ki különben mindig a természettudomány nagy vivmányait szem előtt tartotta, a gazdasági erőt, mint egyedül működő erőt hipotheticze odaállította, hogy így biztosabb, exaktabb eredményhez jusson, mintha a gazdasági erő mellett még más erkölcsi erőket — mert hisz alapjában véve a gazdasági erő is erkölcsi erő — elfogadott volna. Hiszen kétségtelen, hogy bizonyos egyoldalúság, hogy ne mondjuk monománia, szellemi lényének jellemvonása, ugy, hogy

szemléletei képekké, rémalakokká válnak, a mint a tőkében a valóságos belzebúbot, az árúban fetist, a munkában gallertát lát stb.

Az által különben, hogy *Marx* egyes ökonomiai rendszereket helyesel, másokat rosszal, kimutatja, hogy ő is elismer egy magasabb erkölcsi elvet, mely szerint a gazdasági rendszerek megitélendők. Habár az emberi történet fejlődése szükségszerű, és habár a hajtó erő a gazdasági élet, különösen a termelés, úgy viszont ez egy erkölcsi követelménynek kell, hogy eleget tegyen. Egy adott szervezet mellett, a történeti fejlődés bizonyos fokán, p. a kapitalizmus fokán, természetesen a moral kérdése eldőlt, mindaddig, míg ezen berendezés fennáll, a morál bizonyos követelményei ki vannak zárva. Az élet határozott korlátok között, többé-kevésbé mechanikai szükségszerűséggel lejátszódik. De az egyes korszakokat különböző berendezéseivel épp a morális felfogás változása jellemzi.

Marx amoralizmusának gyökere abban keresendő, hogy szerinte a mai kultura csak sorvadást, erkölcsi hanyatlást, a nagy többség testi és szellemi satnyulását előidézi. Ezen mértéken méri ő szellemi életünknek, eszmei tartalmának, erkölcsi eszményeinek értékét és így kétségbeesik a szellemi és erkölcsi tényezők erején és azon eredményhez jut, hogy a szellemi erők a természeti erőkhöz képest csak gyenge árnyékerők. Azért *Marx* a morált mint történeti agenst el nem ismeri, de a menynyiben ez értelemben elitélően nyilatkozik, ennek épp az ellenkező magyarázat adandó, amint adták. *Marx* elitéli ez állapotot és minthogy az erkölcsi elvek gyengeségét látja, minden reményével a fejlődés természettörvényéhez fordul. Ez nem tagadása az ethikai felfogásnak, hanem inkább elismerése.

Végül megjegyzendő, hogy *Marx* álláspontjának félreértését már azon álláspont kizárja, melyet ő elfoglal, midőn csak a társadalmat ismeri el valódi realitásnak és az ember eszményét a fajemberben (Gattungsmensch) látja. Tehát teljesen ki van zárva a lehetőség, hogy *Marx* amoralizmusában a gazdasági élet individualisztikus felfogása kerestessék.

Rendszerét egyenesen az amoralizmus rendszerének nevezték. Igaz, hogy nehéz e rendszer amoralisztikus jellegét elhinni, midőn *Marx* szenvedélyes páthoszára emlékezünk. Ha a gazdasági jelenségek tisztán egy természettörvény szerint lefolynak, minek ezen páthosz? Avagy haragszunk a földrengésre, midőn városokat eltemet, a villamosra, midőn embereket leterít? *Marx* leírja a tőkét, mint a melyből tetőtől-talpig minden porusából vér és piszok csurog, a mint 100% mellett minden emberi törvényt lábbal tipor, 300%-al minden bűntettre kész, még az akasztófától sem fél! Ez nem a nyelv, melyet a természettel és szertelen törvényével szemben használunk, ez nem a természetbuvár kifejezési módja, ki jogot és jogtalanságot nem ismer, ez a moralista nyelve, sőt a szenvedélyes moralista nyelve, a ki az emberek iránt elkövetett igazságtalanság ellen a sértett emberi érzület keserűségében fellázad.

Más álláspont az, melyet *Sombart* elfoglal.[1] Ő ellenzi az ethikai szempontot azért, mert ezzel a társadalmi politika egy idegen körből veszi az irányeszmét. Ezen heteronomiával szemben a tudomány autonomiáját akarja visszaállítani. Igazat ád az ethikai felfogásnak annyiban, hogy bizony a gazdasági cselekvés — még a szög beverése is — az erkölcsi élet körébe tartozik; hogy

[1] Ideale der Socialpolitik (Archiv f. sociale Gesetzgebung X. kötet, I. füzet, 1. l.)

az nem exterritorialis az egoizmus alapján, mint azt állították. Abban is igazat ád az ethikai iránynak, hogy a nemzetgazdaságtan régi kalmárszerű felfogását megczáfolta. Azonban ebből nem következik, hogy a nemzetgazdaságtan az eszményét az ethikából kénytelen venni. Azért, mert az utolsó czél egy ethikai, azért nem szükséges, hogy minden tevékenység ethikai szempontoknak hódoljon. Az orvos nem gyógyít ethikai szempontok szerint, a tudós nem kutat ethikai szempontok szerint, a művész nem alkot ethikai szempontok szerint. Az ethikai szempont lehetősége különben még nem szól annak czélszerűsége mellett. Már pedig az ethikából vett eszmény, *Sombart* szerint, nem czélszerű, mert nem biztos. Kifogásolja az ethikai irányt azért is, mert az többnyire reakczionárius, a haladástól fél; fél a kapitalizmustól, tehát rajong präkapitalisztikus állapotokért. *Sombart*, a ki erős híve *Marxnak*, nem a gazdaságot akarja az ethikától, hanem természetesen az ethikát a gazdaságtól függővé tenni. Az egész emberi lét alapja a gazdaság. Ebből következik, hogy a gazdaság által megszabott kereten belül lehet csak az ethika követelményeit kielégíteni. A reakcziótól való félelem az, mely főokát képezi *Sombart* antiethikai álláspontjának, mert csak a haladásban rejlik az emberiség jövője. Míg azonban *Sombart* azon felfogásért küzd, hogy a társadalmi politika berendezése más mint gazdasági szempontoknak ne vettessék alája, nem tartja a gazdasági életet végczélnak és elismeri, hogy a társadalompolitikai eszmény egész élet- és világfelfogásunk eredménye. *Sombart* védelmezi magát, mintha ezzel mégis a társadalompolitikai eszmény önállóságát feláldozta volna. A társadalompolitikai czélok nem abszolutok, de autonomok, tehát keresztülvitelök ilyen szabályoknak nem vetendő alája. Az ethikának

egyfelől, a társadalmi politikának másfelől önállósága a különböző czélok elérését legjobban biztosítja, a mennyiben egy szélesebb alapon nyugvó gazdasági állapot legjobban engedi az ethikai és vallási eszmények megvalósítását. Ha vajjon? *Sombart* tulságosan bízik a gazdasági haladásban, a mennyiben meg van győződve, hogy a gazdasági haladás mindig ethikai haladást jelent, a mi pedig igen könnyen megczáfolható.

Sombart felfogása, különösen pedig a német társadalompolitikai egyletnek boroszlói gyülésén tett azon kijelentése „Sittlichkeit auf Kosten des ökonomischen Fortschritts sei der Anfang vom Ende" — felszólalásra birta egyik kiváló német kollegáját, *Mayr Györgyöt*[1] Münchenben. Szerinte a békés társadalmi élet kettős alapon nyugszik, melyek a pusztán egyéni erő érvényesülését szabályozzák, a jog és az erkölcs. Az erkölcs minden korszakban uj fogalmakat, meggyőződéseket és törekvéseket szül, melyek a társadalmi szükségeket kifejezésre hozzák és a jog ujjáalkotását befolyásolják. A jog és erkölcs követelményeinek megfelel az egyén kötelessége, azoknak megfelelően cselekedni. Ilyen erkölcsi kötelességek természetesen a gazdaság terén is léteznek. Részletesen ismerteti azután azon gazdasági jelenségeket, melyeknél az erkölcsi felfogásnak szerep jut. A gazdasági élet is alá van rendelve magasabb eszményeknek: Isten, király, haza, család, szabadság stb.; ezek oly eszmények, melyekről semmi körülmények között nem akarunk lemondani, bár ez által a javak mennyisége vagy azok olcsóbb előállítása nyerne. Aztán részletesen fejtegeti az erkölcsi kötelességérzet nagy szerepét a gazda-

[1] Die Pflicht im Wirtschaftsleben, Tübingen, 1900. 64. l. — Sombart ellen még *Walter*: Socialpolitik u. Moral (Freiburg 1889.) és Die Profeten in ihrem socialen Beruf (Freiburg 1900.)

sági élet minden körében, a termelés, a fogyasztás, a jövedelemeloszlás terén.[1]

Azokhoz, kik a társadalmi érzeteknek igen kevés jelentőséget tulajdonítanak, sorakozik ujabban az orosz *Issajef*.[2] Ez különben nála egészen természetes, mert ő híve a materialisztikus történetfelfogásnak, mely minden ideologiának ellensége. *Issajef* szerint *Smith* álláspontja volt a helyes, az az ellen folytatott polemia pedig teljesen terméketlen, mert az altruizmusnak csak nagyon alárendelt szerep jut. Ellenben jelentősége van az osztályérdekké kialakult egoizmusnak, melyet már *Smith* említ és mely semmi egyéb mint a hasonló érdekek alapján társulók önérdeke, melynek leghatalmasabb fegyvere az osztályharcz. Nem tagadja egészen az altruizmus szerepét, nem osztja *Loria* extrem álláspontját, ki mindent, a mi a munkások érdekében történt, a tőkének jól felfogott önérdekére vezet vissza. De azért mégis az altruizmusnak oly csekély szerepet tulajdonít, szemben az egoizmus titani erejével, hogy az a társadalmi élet egyenletében valóban „quantité négligeable." A tiszta altruizmus annyira kivétel a mai társadalomban, eredménye a sok nyomorral szemben oly csekély, hogy azt az egoizmussal egyenrangú tényezőnek elismerni nem lehet. Az altruizmus csak azon pontig hat, a mig érezhető áldozatot az egoizmustól nem követel. *Issajef* ke-

[1] *Mayr* a következő szép szavakkal zárja be fejtegetéseit: „Die Wertung wirtschaftlicher Verhältnisse vom ethischen Standpunkte aus schafft die Möglichkeit dauernder Hochhaltung der wirtschaftlichen Pflicht. Hierin einer einseitigen ökonomischen Verwilderung der Menschheit entgegenzuarbeiten, ist eine Hauptaufgabe der Gesammtheit jener Massnahmer der Überleitung der Kulturerrungenschaften von den weggehenden zu den herankommenden Generationen, die wir die Erziehung des Menschengeschlechtes nennen. In der Familie muss der Grund zur Erkenntniss sittlicher Pflicht auch im Wirthschaftsleben gelegt werden, gleiche Aufgabe fällt allen socialen Gebilden zu . . . Ein sociales Gebilde, das die sittliche Pflicht im Wirthschaftsleben bei Seite zu schieben trachtet, ist kulturfeindlich."

[2] Socialpolitische Essays. Stuttgart, 1902.

vésli a jótékonyság eredményeit; rámutat a borzasztó nyomorra, melyet főleg a nagyvárosok magukban rejtenek. De hiszen erkölcsi elveknél a mult nem bizonyítja, hogy a jövőben nem érhető el az erkölcsi elv erősebb kifejlődése. De szabad-e arról megfeledkezni, hogy az a körülmény, hogy csak nagyon kevesen képesek az anyagi jólét magasabb fokát elérni, azt is bizonyítja, hogy, daczára a nagy technikai és ökonomiai haladásoknak, még mindig nem tudunk annyit termelni, a mennyi az összes emberek szükségleteinek kielégítését lehetővé tenné és e tekintetben nem használna semmit, ha ama törpe minoritas, mely kedvezőbb helyzetben van, előnyeiről lemondana? De arról sem szabad megfeledkezni, hogy sok nyomor nem az altruizmus hiányából támad, hanem az altruizmus czéltalan küzdelméből javíthatatlan bűnös vagy káros hajlamokkal, az önokozta nyomor ezer fajtáival.

Igen sajátszerű az az álláspont, melyet *Reinhold* „Die treibenden Kräfte der Volkswirthschaft" elfoglal. Ő teljesen hódol az egoizmusnak és a nemesebb rugók erejét nem ismeri el. „A brit nemzetgazdaságtan elvont individuuma az igazi ember. Az őszinte vizsgálódás előtt a szép emberi természet homokba esik." (VIII. l.) „Az ember az ellentétek rendszere; csak egy pontban az ember mindig ugyanaz, mindig összhangban van önönmagával: hogy tőle semmi jót nem várhatunk, hogy cziniKus egoista, de hogy ezt örökké tagadni fogja." (IX. l.) „A bölcsészetben, a természettudományban, a jogban szerzett belátás az akarat lényegéről, minden illuziót az ember áldozatképességéről és önmegtagadásának lehetőségéről leront. A klasszikai brit nemzetgazdaságtannak az önérdek uralmáról szóló tana a tiszta igazság. — A lelkiismeretes és bátor kutatásnak ki kell mutatnia a

régi igazságot, hogy az ember, társadalom, állam atomisztikus felfogása az igazi természetnek megfelel." (23. l.) — „Az önérdek kölcsönös feszültsége egyensúlyt, isopolitiát okoz, sőt korlátozott mértékben még a hirhedt érdekösszhangot. A valóságban az érdekek összhangja úgy jelentkezik mint szükségjog, mely a rablás, az erőszak, az önérdek világában oly rendet teremt, mely nélkül a rablás sem jut el az élvezethez." (24. l.) És mindamellett *Reinhold* magát idealistának tartja, sőt munkájának jeligéje a *Schelling-féle*: „Bármennyire tiltakoztok, ti mégis mindannyian javíthatlan idealisták vagytok." Csakhogy nála az idealizmus az a bizonyos pont a világon kivül, melylyel a világot sarkaiból ki lehet emelni. *Reinhold* ugyanis lényegileg azt akarja bizonyítani, hogy eszményekre van szükségünk, ilyen a vallás, a nemzetiség, a szabadság, a szépség. Be kell továbbá látnunk, hogy a túlfeszített követelmények és remények, melyeket különösen a szocializmus ébreszt, elérhetetlenek.

De az idealizmus honnan fakad, ha nem az ember ethikai felfogásából!

Felfogásunkkal ellenkezik *Menger*[1] álláspontja is, ki az ethikai irányt megtámadván, azt csak egy nagy tudományos tévedésnek tartja. Az elméleti nemzetgazdaságtan terén az ethikai iránynak nincs értelme, mert a tudomány csak azzal a feladattal foglalkozik, a lét egyik oldalát felderíteni. Igy tehát az exakt módszer mellett az ethikai iránynak semmi jogosultsága, semmi helye nincs, az empirikus módszer mellett pedig a nemzetgazdaságtan ethikai mozzanatainak tekintetbe vétele magától értetődik. A mi pedig a gyakorlati nemzetgazdaság-

[1] Untersuchungen über d. Methode der Socialwissenschaften 288. l.

tant illeti, itt az erkölcsi szempontok tekintetbe jönnek, mint minden gyakorlati cselekvésnél. De épp azért itt sem nagyobb mértékben, mint más gyakorlati téren, sőt ebben az értelemben nincs is egyetlen gyakorlati tudomány, mely nem volna ethikai. Bármennyire lenézi e szerint *Menger* az ethikai irányt, tulajdonkép kényteien mégis azt elismerni, mert hiszen nem jelent az ethikai irány egyebet, mint azt, hogy ott, hol a nemzetgazdaságtan erkölcsi értékü itéleteket mond, ott, hol eszményeket állít fel, azok a társadalmi együttlét erkölcsi követelményeit juttatják kifejezésre. Ez tehát semmi egyéb, mint tiltakozás azon iránynyal szemben, mely az egész gazdasági életet csak a csereértékek mechanikájának nézte és nem vizsgálta annak visszahatását az emberi és társadalmi érdekekre. Ez az irány okvetlenül egy elméleti optimizmushoz vezet, mely helyeselni tud mindent; azt is, ha a gyermekeket gyárakba hurczolják, hol elcsenevészednek; megengedi az életviszonyok oly eltorzulását, mely minden emberi érzést megsért, mely helyeselni tudja, hogy a nép pusztul, egész termelési ágak tönkre mennek, a nemzeti erő kivész, csak a csereértékben legyen meg az egyensúly.

Igen érdekes azon álláspont, melyre legujabban *Nicholson* helyezkedik az erkölcsi elvvel szemben. Külsőleg azokhoz csatlakozik, kik a nemzetgazdaságtan tárgyalásába nem akarják az erkölcsi szempontokat belevinni. Azonban munkájának végén kijelenti, hogy ebből nem szabad nála erkölcsi pesszimizmusra következtetni, mert szerinte a nemzetgazdának is hitvallomását azzal kell kezdenie: Credo in unum Deum. És most már alkalmazva e felfogást a gazdasági élet fontosabb kérdéseire, kimutatja, mit követel a kereszténység a család, a munka, a fogyasztás, a forgalom, a vagyon, a jóté-

konyság tekintetében. Lényegében tehát az eredmény ugyanaz, csak methodikus szempontból fontos az elválasztás, mely azonban csak *Nicholson* sajátos tudományos álláspontjának következménye. *Nicholson* ugyanis a nemzetgazdaságtant szigoruan pozitiv tudománynak nevezi, azaz oly tudománynak, mely bizonyos társadalmi tényeket leír, csoportosít, bonczol, tehát nem állít fel szabályokat az emberek és társadalmak viselkedésére nézve, míg épp az ethikának a feladata, megmondani, mit kell tenni. Azt pedig: mit kell tenni, szerinte nem lehet a tapasztalatból levezetni, mert minden nagy haladás erkölcsi téren azzal kezdődött, hogy a fennálló renddel ellentétbe jött. De indokolja álláspontját azzal is, hogy az ethikai világ követelményei túlhaladják a gazdaság határait. Az ethikai világ követelménye embertársainkkal való érintkezés, sőt még azontul a világszellemmel való érintkezés, mihez csak egy út vezet, a vallás.[1] *Nicholson* felfogása téves, mert a nemzetgazdaságtan nem egyszerüen deskriptiv tudomány; a nemzetgazdaságtan oknyomozó és így meg nem állhat az erkölcsi okok előtt, melyekkel a legjelentéktelenebb gazdasági jelenségekben találkozunk, épp úgy, mint a legjelentősebben. A nemzetgazdaságtan továbbá irányelveket állít fel és itt az összeegyeztetést kell keresni a gazdasági és elsősorban erkölcsi követelmények között. Hiszen különben oda jutunk, hogy minden jó, úgy a hogy van. Ez a helyes álláspont a csillagászatban, mert ott úgy sem segíthetünk, ott bele nem nyulhatunk. De azt csak nem vehetjük egyszerüen tudomásul, ha egyszerre nyugaton, keleten, északon, délen látjuk a népességet megindulni és hazáját elhagyni, mert hiszen mindenesetre ez semmi

[1] Principles of political economy. London. 1901.

egyéb, mint müködő okok eredménye? Azt nem vehetjük egyszerüen tudomásul, ha a paraszosztály eltünik, elszegényedik, ha a középbirtokososztály pusztul, mert tekintve a müködő okokat, az máskép nem is történhetnék?

Vannak, kik az erkölcsi elv alkalmazását azért helytelenitik, mert attól tartanak, hogy az a javak csökkenését fogja maga után vonni. Ha az emberek nem engedelmeskednek vakon a vagyonszerzési ösztönnek, a gazdasági tevékenység lázassága, mely korunkat jellemzi, csökkeni fog. Ezzel szemben azonban a következőkre kell utalni. A társadalmi gazdaságtan tudományos müvelésének kora összeesik a technikai tudomány óriási fellendülésével. Az ember uralma a természeti erők fölött eddig nem sejtett mértékben emelkedett. Jóformán minden évet egy-egy új találmány jellegez, mely forradalmat idézett elő a javak termelésének technikájában. Csoda-e, hogy ily korszakban annak a felfogásnak hódoltak, hogy csak mentől többet kell termelni, mert ha óriási mérvben szaporodik a javak mennyisége, lehetetlen, hogy ne jusson mindenkinek, lehetetlen, hogy szükségletek kielégitetlenek maradjanak. De a világ kiábrándult a termelés egyoldalu bálványozásából, mert csakhamar tapasztalták, hogy a javak mennyisége és a javak szaporulásának képessége napról-napra növekedik és mégis sokak legsürgősebb szükségletei nem találnak kielégitést, sőt a szegénység és az emberi anyag kiaknázásának oly visszataszitó alakjai keletkeztek, melyeket a legsötétebb korszakok sem ismertek. Ez az állapot annyira jellemzővé vált, hogy voltak, kik egyenesen a gazdasági haladás és a társadalom jóléte között ellentétet találtak: a haladást tették felelőssé a szegénységért. De még egy tanulságot nyujtott a gazdasági eszkö-

zök nagymérvü fejlesztése, azt tudniillik, hogy meg az anyagi jólét is — nem is szólva az ember belső boldogságáról — nem annyira a javak túlnagy mennyiségben való előállításától, hanem a fogyasztás észszerü alakulásától függ. A termelés, a javak mennyiségének egyoldalu dicsérete tehát helyet enged egy észszerübb felfogásnak, mely a javak termelése mellett hangsúlyozza a javak helyes megoszlását, — ebbe már belejátszik a társadalmi igazságosság komoly akkordja, — hangsúlyozza azonkivül a javak helyes felhasználását. Ha tehát az erkölcsi elv hangsúlyozása az emberiségnek az anyagi javak előállítására irányuló lázas tevékenységét csökkentené, a mellett azonban a javak megoszlása, a javak felhasználása észszerübbé tétetnék, a gazdasági érdek csorbát nem szenvedne. Nem is tekintve azt, hogy ha az erkölcsi tényezők érvényesítése a javak előállításának beteges hypertrophiáját leszállítaná, ezt ellensúlyozhatják más erkölcsi motivumok, mint a társadalmi egyetemiegesség mélyebb átérzése, avagy a munkára való kötelesség evangéliumának terjesztése. És itt nem is vagyunk tekintettel arra, hogy a termelés lavinaszerü növekedése sok káros hatással van összekötve, hogy e növekedésnek és az arra irányuló ösztönöknek is határt kell szabni, mert különben egészségtelen irányokba terelődnek, mi nagy társadalmi, nemzeti és nemzetközi érdekek veszélyeztetését okozhatja. A csakis a vagyonszerzési motivumoknak engedelmeskedő egyén monstrum és ha képzelhető volna, hogy egy egész társadalom, egy egész nép ilyen monstrumokból állana, ez a legnagyobb veszedelem volna az emberi kulturára nézve. Azért nem tartok azon visszahatástól, melyet az egoizmus fékezése a javak világában okozna.

b) *Támadások a fejlődéstan szempontjából.*

Legerősebb támadást intéztek az újabb időben az altruizmus ellen, a felebaráti, keresztény morálnak nevezett felfogás ellen a modern természettudomány nevében, a melynek legfontosabb elve a Darwin-féle kiválasztása az alkalmasabbaknak. A felebaráti, keresztény morálnak nevezett felfogással, a *Nietzsche*-féle Sklavenmorallal ellentétbe helyezték a fajmorált, az erősek moráljét, a *Nietzsche*-féle „Herrenmoralt". A felebaráti morál az egyeseket, a gyengéket, a nyomorékokat támogatja, azzal rontja a fajt és ellentétbe helyezi magát a természet főtörvényével, a kiválasztás törvényével, mely szerint a gyengék sorsa a pusztulás, hogy a faj javuljon. Ezen felfogást ugyan még oly kiváló természettudós, mint *Huxley* is visszautasította, mondván, hogy az ember feladata a természet fölé emelkedni és hogy e szerint a társadalomban, az erkölcsi életben a természettörvények nem érvényesülhetnek vakon. Elfogadjuk a fajmorál álláspontját, mely adott körülmények között az egyént a fajnak feláldozza, de figyelmeztetünk arra, hogy éppen a faj fentartása szempontjából a szociális ösztönök — a cohaesio, attrakczió analagónja, — az altruizmus erősítése a legnagyobb fontossággal bír. Csak a társadalmi összetartás alapján tudott az emberi faj oda fejlődni, a hová fejlődött. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a fajenthuziazmusnak azért is kell határt szabni, mert végre évezredek tanulsága mutatja nekünk, hogy az emberi faj leglényegesebb tulajdonságaiban, még a gondolkodást sem véve ki, nem mutat határtalan fejlődésképességet. Az okoskodás, a bölcseség akkora erejét lehet a kezdetleges népeknél találni,

mely magas műveltséggel bíró népeknek is becsületére válnék.

A fajmorálnak is gyakorlati alkalmazásában frigyet kellene kötni a felebaráti morállal, különben visszaesnék az emberiség a legsötétebb barbárság korába. Egyes hasznos tanításait a fajmorálnak az altruisztikus morál is elfogadhatná és el is fogja fogadni, mint a hogy az például a Malthus-féle népességi politikában kifejezésre jut.

Az ellen is kell védekezni, mintha az altruizmus teljesen kontraszelektorikus volna, mert a faj fentartását leginkább azok fogják előmozdítani, kikben erős társadalmi ösztönök működnek, míg viszont a fajmorál is vezethet antiszelektorikus eredményekhez. *Ploetz*, a fajjavítás túlzó barátja, kénytelen bevallani, hogy a fajharczban az altruizmus a legfontosabb tulajdonság. *Wallace* pedig, a szelekczió elméletének *Darwinnal* együtt legkiválóbb képviselője, egyenesen örvendetes jelenségnek mondja az altruizmus erősbödését.

A faj- vagy fejlődési morált nagy tudományos tévedésnek kell tartani, legalább abban a szövegezésben, a melyben apostolai ma tanítják és talán innen van, hogy kénytelenek a körükből még *Darwint* és *Spencert* is kizárni, mert ezek erkölcsi felfogása még egy lábbal az annyira lenézett humánus morál süppedékeiben maradt. De nézzük csak közelebbről, mit tanít ez a felfogás?

Tanítja először azt, hogy a morált nem a jelenbe kell helyezni, hanem a jövőbe. Azonban ez is inkább szójáték, mert az ember viselkedését a környezetére gyakorolt hatásból kell megítélni. De talán szintén azt akarják mondani, csakhogy a morál vezéreszméjét abban látják, miféle eszményből indul ki. Már most a fajmorál eszménye a fajjavítás, egy magasabb emberfaj létesítése. Nem-e ugyanezt tanították eddig is az ösz-

szes morálbölcselők, csakhogy e czélra más eszközöket ajánlottak? A fajmoralisták eszköze a gyönge elnyomása és másodsorban annak erősítése. Ez utóbbit elfogadhatjuk, az előbbit csak annyiban, a mennyiben végre a régi morálfelfogás mellett is elfogadták. Milyen nehéz annak megítélése, ki gyönge, ki erős? Amaz orvosi szaktestület előtt, melynek *Ploetz* szerint a gyermekekre nézve e kérdést el kellene döntenie, *Newton* és *Goethe* és sok más talán mégis csak „erős" ember áldozatul esett volna. De különben is ez az úgynevezett fajmorál legfeljebb a házasságkötésnél, a gyermeknevelésnél szerepel, de ezzel az emberi viszonyok nincsenek kimerítve. Milyen elv irányadó a többi emberiségre nézve és az ember számtalan egyéb viszonyaiban? De még az említett viszonyokban is nehéz az elv keresztülvitele. A statisztika mutatja, hogy gyenge gyermekek kedvező anyagi vagy egyéb körülmények között jól fejlődnek és erős gyermekek kedvezőtlen körülmények, súlyos anyagi helyzet következtében elpusztulnak. De az anyagi helyzet nem is valami stationär állapot. Azok a szülők, a kik ma gazdagok, holnap elszegényedhetnek és megfordítva. Akármely oldalról vizsgáljuk tehát ezt a nevezetes új morálrendszert, azt fölötte hiányosnak kell jellemeznünk. Ebből az egész fajmorálból csak annyit lehet elfogadnunk, hogy a fajjavítás egy fontos érdek, mely azonban nem képezheti a morál alapját. El lehet továbbá fogadni azoknak, kik a morál számára nem transzczendentális igazolást, hanem természettudományi, mondjuk antropológiai igazolást keresnek, hogy azt természettudományi, illetőleg antropológiai alapon is fel lehet építeni és hogy azon esetre, ha a morálnak vallási alépítménye rothadásnak indulna, az alépítményt meg lehet ujítani az emberi természetből vett

építőanyaggal. És e felfogásban teljes egyetértésben vagyunk még *Darwinnal* is, a ki, mint láttuk, az emberi természetből vezette le az erkölcsi érzéket.

Különben akár fajmorálnak, akár egyházi morálnak nevezik a végső forrását és czélját az erkölcsi érzelmeknek, nagyjában és egészben a fajmorálnak is ugyanazt kell jónak és rossznak nevezni, mit az úgynevezett felebaráti morál. Csak egyes kérdésekben lehet eltérés, de ilyen eltérés még azok között is mutatkozik, kik az úgynevezett humanisztikus morál álláspontján vannak. Mert az annyira hivatkozott példa, hogy a fajmorál nem fogja helyeselni, hogy egy nyomorék ember nősüljön, mert rontja a fajt, azt az uralkodó humanisztikus morál alapján sokan ma is helytelenítik. Tényleg tanuságot tesz erre *Darwin*, ki a faj fentartása és javítása, a kiválasztás érdekében körülbelül ugyanazon erények fontosságát emeli ki, melyeket a mai morál is olyanoknak ismert el.

A fajválasztás, a fajmorál felfogása egy túlzásból származó elmélet. Csak nem lehet azt a *Nietzsche*-féle szemrehányást komolyan venni, hogy minden más faj egy magasbb faj keletkezésére alapul szolgált, hogy tehát ugyanaz kell, hogy az embernek feladata legyen. Mert az a magasabb faj megvan, tudniillik a társadalom, az állam, az emberiség mint egész. Száz elefánt együttvéve is csak száz elefánt, de sok ember együttvéve újat alkot, az a társadalom s az összes társadalmak együttvéve képeznek ismét egy magasabbat, az emberiséget. Az emberi faj is bizonyára javulni fog egyesekben és egészben is. De szük határok között. Mert sem fizikailag, sem szellemileg a tér nem határtalan. Még leginkább remélhetni erkölcsi haladást. Azonban az nem teszi szükségessé, hogy azokkal az erkölcsi elvekkel szakít-

sunk, melyek ma az egyéni önkénynek határt szabnak és melyek a gyengék iránti kiméletet tanítják. Itt a modern természettudományi felfogás még önönmagával is ellentétbe jön, mert hiszen e felfogás szerint az egyesek gyengesége és ereje nem egyéni, hanem társadalmi befolyások, a körülmények, az úgynevezett milieu működésétől függ. Tehát a fajmorál is kénytelen lesz közeledni a mai humanisztikus fölfogáshoz, a mint a humanisztikus morál is a fajmorállal lényegileg nem állhat ellentétben, mert mindegyik helyesen felfogva, a részszel szemben védelmezi az egészet, az egyénnel szemben az emberiséget.

A következetes fajmoralisták — lásd *Tillét*[1] — nagyon vigyáznak, hogy valamikép az erkölcsi elv, a felebaráti morál be ne csempésztessék és azért *Spencert* is kiközösítik, ki a faj fenntartása szempontjából a társadalmi érzéknek fontosságot tulajdonít. A felebaráti szeretet a fajjavításnak ugyanolyan rossz szolgálatot tesz szerintök, mint a szegényügy a nemzeti vagyonosodásnak.[2] A párhuzamot nem találjuk szerencsésnek, mert azt talán nem is állítja senki, hogy a szegénysegélyezés emeli a nemzeti vagyont. És ha a felebaráti szeretet a fajjavitásnak egyes esetekben árthatna, úgy bizonyára más esetekben előnyére válik.

A fajmorál által impregnált és *Nietzsche* okoskodásában megrészegedett irók legnagyobb félelme az, hogy a keresztény moral következménye az lehetne, hogy az egész föld kórházzá, az egész emberiség nyomorékká tétethetnék. Daczára annak, hogy természettudományi alapra épitenek, a természet befolyásával nem számítanak, mintha nem első sorban a természet biztó-

[1] Von Darwin bis Nietzsche. (Lipcse, 1895.)
[2] U. o. 91. l.

sítaná, hogy nem csupa nyomorék hozatik világra, hogy azon a felebaráti moral magát érvényesítse. A fajról is nem a moral, hanem a természet gondoskodik és így nem kell a moraltól félteni a fajt. Ha egyszer a humanus moral a fajt veszélyeztetné, akkor ideje volna a fajmorál tanaihoz folyamodni; egyelőre attól nagyon távol állunk. Aztán olyan bizonyosak a fajmoral eszközei? Nagyon kételkedünk abban. Hányszor látunk gyönyörü progeniturát satnya szülőktől és satnya progeniturát gyönyörü szülőktől? Hányszor látjuk, hogy gyengék, nyomorékok, betegek óriási tevékenységre képesek, kik kellő támogatás nélkül elpusztultak volna és erős egyénekben viszont semmi tetterő nincs. Könnyen lehetne a fajenthuziasták számára egy jegyzéket összeállitani olyan emberekről, kik nélkül az emberi fejlődésben nagy hézag mutatkoznék, kiket pedig a fajmoralisták mind kivétel nélkül halálra itéltek volna.

Nevezzük tehát akár fajmorálnak, akár aszkétikus, altruisztikus, keresztény, felebaráti morálnak, ha a fajmorál következményei, illetőleg tanításai messze elvezetnének attól, mit az altruisztikus morál — helyesen felfogva — követel, akkor tanításait vissza kell utasítani.

A fajmorál tévelygéseit legjobban ismerjük fel, ha szem előtt tartjuk, hogy a modern orvosi tudomány számos kegyetlenkedései, így a viviszekczió is, a fajmorállal menthető. A fajmorál álláspontjából egyáltalában az orvos belátásától és akaratától függ, vajjon valamely betegét érdemesnek tartja az életnek megmenteni vagy sem. De épp a *Spencerek* és *Darwinok* hazája mutatja meg súlyos bírói itéletekben, hogy a fajmorál ilyetén alkalmazása türhetetlen.

Azt az engedményt azonban tehetjük a fajmorál képviselőinek, hogy azokra az áldozatokra, melyeket a

társadalom-erkölcsi elv az egyéntől követel, az buzdítja, hogy elismeri, miszerint az egyén tartozik magát az egésznek elárendelni és hogy ezen viselkedése által az emberiség haladását, emelkedését előmozditja. A felebaráti morál is tehát fajmorál, csakhogy nem ismeri el, hogy az a nemesebb ösztönök, az emberszeretet elnyomását követeli, nem ismeri el, hogy az embereket, az emberiséget csak úgy szerethetjük, ha épp azt az embert megsemmisítjük, a ki leginkább rászorul a mi támogatásunkra.

Induktiv alapon a fajmorál jogosultságát csak a történelem alapján itélhetni meg, de itt alig találunk arra elég erős támpontot. A haladást igen szük határok közé látjuk szorítva. De elfogadva a fajmorál álláspontját, *a fajmorál nemcsak egoisztikus magyarázatot enged meg, hanem altruisztikust is. Az egoisztikus magyarázat azt mondja: „Tedd magadat erőssé, a többieket pedig taposd el.“ Az erősebb győzelmével igy győz a faj. Az altruisztikus magyarázata a fajmorálnak pedig azt mondja: „Tedd a társadalmat erőssé és ezzel a faj tökéletesbedését előmozditod.“ A fajmorál altruisztikus alakját elfogadjuk, egoisztikus alakját azonban visszautasitjuk.*

A fajmorál csak áthatva és nemesitve a társadalomerkölcsi elv által állhat meg, a nélkül az erkölcsi imperativus selectionalis karikaturája, egy darwinisztikus izü etikai aberratio.

Nem is áll, hogy az evoluczió mint természeti jelenség egyúttal okvetlenül alapja az etikának. Állithat bizonyos követelményeket az etikával szemben, melyek azután az etika sajátlagos követelményeivel megegyeznek vagy nem: ez utóbbi esetben konfliktusok támadnak. Az is természettörvény, hogy minden élő elpusztul,

hogyan lehetne erre egy külön erkölcsi rendszert felállítani? Bármilyen általános a fejlődés törvénye, mindent abból le- vagy arra visszavezetni nem lehet.

EREDMÉNYEK.

A társadalomerkölcsi elv fejlődésének lényegét a következőkben foglalhatni össze: Az individuális felfogás helyreigazításával mindinkább tért foglal a társadalmi felfogás, mely a jelenségek alakulásában lényeges elemnek ismeri a társadalmat. A társadalmi elem elismerésével viszont az individualisztikus etika társadalmi etikává válik. Van és marad örökké az etikának egyéni oldala, egyéni szférája is; ez vonatkozik az egyén életének azon körére, melyben az a többiekkel nem érintkezik, melyben mintegy szubjektum és objektum egyaránt. Azonban az etika ezen oldala mellett találjuk a társadalmi etikát, mely az egyént összefüggésben vizsgálja embertársaival, talán azt lehetne mondani, hogy ez az etika kat' exochen. A társadalmi etika köréhez tartozó egyéni viselkedésnél fellép a követelmény, hogy az egyén magát az egésznek alárendelje. Ezt az alárendelést nevezik altruizmusnak, bizonyos részét — mint láttuk — ego-altruizmusnak, mutualizmusnak, tuizmusnak stb., szemben az egoizmussal. Már most szükséges, hogy az egoizmus és az altruizmus határmesgyéje megállapíttassék. Mert sem azt nem lehet kívánni, még kevésbé remélni, hogy az egoizmus egészen letűnjék az altruizmus kedveért, sem azt nem kívánják az egoizmus legelfogultabb dicsérői, hogy az altruizmus minden nyilvánulása megszünjék. Továbbá a társadalmi béke érdekében az sem kívánatos, hogy egoizmus és altruizmus egész spontaneitásban működjenek, mert így különösen az altruizmus hatása veszélyeztetve volna. Ebből tehát az követ-

kezik, hogy az altruizmusnak nevezett követelményei a társadalomerkölcsi elvnek intézmények által, intézményesen biztosítandók. Ez által kivétetnek az egyéni cselekvés önkényszerüségének szeszélyes működése alól. Erre példát szolgáltatnak az újabb kor munkástörvényei és mindazon törvények és intézmények, melyek a gyengéket az erősekkel szemben védeni akarják. Ezen intézményekben meg van testesítve a társadalom-erkölcsi elv, mely ilyképp nem függ többé az altruizmus véletlen megnyilvánulásától, hanem a törvény érctalapzatán nyugszik. Ezen intézmények sánczai mögött a társadalomerkölcsi elv ellentállhat az egoizmus legerősebb ostromának. Tehát *intézményes* altruizmus, ez az, mit a társadalomerkölcsi elv követel mindaddig, míg az emberiség az erkölcsi megnemesülés egy magasabb színvonalára nem emelkedik. Az altruizmusnak leghatalmasabb közege napjainkban az állam; de közegei az egyház, az egyletek, alapítványok stb. Addig, míg állam, egyház, egyletek, intézmények és törvények altruisztikus vagy jobban társadalomethikai funkcziójukat teljesítik, addig az egyéni altruizmusnak csak kisegítő, pótló, subsidiär szerepe is lehet.

A társadalomerkölcsi elvet gazdasági alapra is vezethetjük vissza. A szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlyának gazdasági törvénye is parancsolja, hogy mindenki a társadalom iránt teljesítsen szolgálatot, mely társadalomtól maga is annyi szolgálatot fogad el. A társadalmi kötelességek tanának ez mintegy ökonomiai alapvetése.

A társadalomerkölcsi törvény tekintetbevétele nem hiu ábránd, hanem ez képezi éppen jellemző vonását korunk gazdasági életének. Az egész munkástörvényhozás

csak így érthető. A nagyjelentőségü szövetkezeti ügy hátterében erkölcsi tényezők, sőt vallási törekvések szerepelnek. A patriarchalizmus, egyik hasznos eszköz a társadalmi béke létesítésére, erkölcsi motivumokból indul ki. A tisztességtelen verseny, az uzsora elleni hadjárat ugyancsak erkölcsi rugóknak engedelmeskedik. A nemzeti eszmének hódítása a gazdaság terén erkölcsi reflexiók eredménye, holott a kozmopolitizmus ezekkel szemben teljesen indifferens. A vasárnapi munkaszünet, a munkakamrai intézmény, mindmegannyi példa, mely mutatja, mily erővel kezd a gazdaság terén a társadalomerkölcsi eszme érvényesülni; ugyanaz áll a szegénysegélyezés újabb rendszereiről, a népességi politikáról, a munkásbiztosításról, a progressziv adóról, az örökösödési adóról, a létminimum adómentességéről. Jóformán az egész modern eszmekör a gazdasági és pénzügyi politika terén érthetetlen marad, ha nem vetünk számot az erkölcsi eszme követelményeivel és azoknak mindinkább fokozódó érvényesülésével. A társadalmi igazságosság etikai princzipiuma oly erővel dolgozik ma az elmékben, hogy annak minden más szempont alá van rendelve és így a nemzetgazdaságtannak az szabja meg az irányát; az a tudomány tehát, mely ennek elismerésétől elzárná magát, nem volna képes a jelenségeket megérteni és magyarázni. Jellemző a társadalomerkölcsi gondolkozás hódításaira, hogy a mult év végén Észak-Amerikában a munka és tőke között kitört világraszóló harczról beszámoló és a köztársaság elnökéhez intézett jelentését *Carroll Wright* a következő szavakkal zárja be: „The conclusions stated . . . may not lead to the millennium, but I believe, they will help to allay irritation and reach the day when the anthracite coal regions shall

be governed systematically and in accordance *with greater justice and higher moral principles . . .*[1]

A társadalomerkölcsi szellem egyik első megnyilvánulását Rómában észlelhetjük.[2] Egy nagy mozgalom indult meg az alsóbb osztályok érdekében, melynek irodalmi főképviselője Seneca volt, mely azon kor irodalmában mindenfelé visszatükröződik. *Seneca* tanítja legelőször a felsőbb osztályok kötelességeit az alsóbb osztályokkal szemben. És az államhatalom is kezd tétlenségéből felocsudni. *Nero*, *Claudius*, *Antonius* és *Hadrian* szabályozzák a szolgáló osztály viszonyait, az urak hatalmát a rabszolgák fölött sokféleképp megszorítják és a mi nevezetes, külön hatóságokat szerveztek, melyeknek feladata volt, a rabszolgák panaszait megvizsgálni.

A társadalomerkölcsi elv az egyedüli alap, melyen a társadalom békéjét biztosíthatni. Hirdessétek az egoizmust és vége a társadalmi békének. Örök harcz fog dulni. Azok az elméletek pedig, melyek a harczot hirdetik, kezdve *Heraklittól*, ki mindent πολεμός-ra vezet vissza, egész *Darwinig*, nagy tévedésben vannak. A harcz pusztulással jár, igazságtalansággal, az emberi faj többnyire rosszabb tulajdonságait fejleszti. A legegyszerűbb tapasztalat mutatja, hogy a küzdelem, a verseny csunya jelenségeknek szülője. — A társadalomerkölcsi elv elhanyagolása pedig ez eredményeket idézi elő. Ha pedig a társadalomerkölcsi elv uralkodik, akkor túlsúlyra vergődnek a humanisztikus érzelmek. A társadalomerkölcsi elv soha nem fog egyedül uralkodni, de ha csak azt akarjuk, hogy a maga helyén alkalmazást találjon, nem lehet eléggé annak tanulmányozásával

[1] Bulletin of the Department of Labor. Nov. 1902. 1167. l. Report to the President on Anthracite coal strike.

[2] Ld. Lecky, Geschichte der Aufklärung. II. 187. l.

foglalkozni. Az emberi nem története szigoru törvények szerint megy végbe. Mi annak irányát meg nem változtathatjuk. De az ész segítségével felismerhetjük az uralkodó erőket és ezek között *jelenleg a társadalomerkölcsi elv küzd nagyobb érvényesülésért.*

A társadalomerkölcsi elv lényegét a következőkben találjuk: Az erkölcsiség lényege az áldozat; az áldozat lényege a szeretet, az altruizmus; az altruizmus az áldozatot élvezetévé teszi. Áldozat és élvezet összekötve, a szeretet, az altruizmus által, — ez képezi az erkölcsi értékek alapját, ez képezi tehát az erkölcsi világ értéktörvényét. De éppen úgy szól a gazdasági életnek általam annak helyén[1] *kimutatott értéktörvénye, mely tehát az általános értéktörvény egy speciális esete. Az értéktörvény így átkarolja az egész erkölcsi világot.*

Az evoluczió a haladást követeli. A haladás törvénye az emberi világban újat létesít, mely a subhuman világban hiányzik. Ez az új az erkölcsi rend. Az erkölcs lényege az áldozat. Az áldozat élvezetté válik és az értéktörvény az áldozat és élvezet egységét hozza kifejezésre. Az áldozat a Te, az élvezet az Én. Az erkölcs nem részvét, nem sajnálkozás, az erkölcs szeretet, altruizmus. A szeretet mélyen gyökerezik az emberi természetben. A szeretet csak akkor teljes, ha áldozathoz vezet, ha magamból kivetkőztetve, másba helyezem magamat. Így jön létre az élvezet és áldozat egysége.[2]

Még egy szó az áldozatelmélet magyarázatára. Ha szigorúan veszszük értelmét, akkor az egy tisztán arisztokratikus morálrendszer volna. Mert hiszen ki tud áldo-

[1] Társadalmi gazdaságtan I. kötet. Negyedik kiadás 119. l. s. k.

[2]) Szépen mondja Godwin, Enquiry concerning political justice II. kiad. (London 1796.) I. 447. l.: The man who has sought to benefit nations, rises above the mechanical ideas of barter and exchange. He asks no gratitude. He ascends to the highest of human pleasure, the pleasure of disinterestedness.

zatot hozni? Csak az, kinek helyzete kedvező, míg a legtöbb ember nincs abban a helyzetben, hogy áldozatot hozhasson. Szolgálatot azonban mindenki tehet, ki helyesen fogja fel viszonyát a társadalomhoz, még a legszegényebb is. Az áldozatelmélet tehát egyúttal a szolgálat elmélete. Mindenki a társadalom szolgájának tekintse magát. Szolgájának tekintse magát nem egoizmusból, nem az egyetemlegesség czímén, mert e tekintetben nem tudom elfogadni a különben annyira fontos egyetemlegességi elméletet, sem a fajmorál szempontjából, hanem egyszerüen azon igazság alapján, hogy az egész magasabban áll, mint a rész. És így a társadalomerkölcsi elv lényegét összefoglalhatjuk ezen egy szóban: Szolgáljunk![1]

A társadalom léte magában véve követeli az egyéni elv megszorítását a társadalmi elv követelményeivel szemben, melyeknek jogosultsága végső elemzésben erkölcsi természetü. Az individualisztikus, egoisztikus társadalom contradictio in adjecto. Ennek tiszta felismerése az út a társadalomerkölcsi probléma megoldásához.

VII. FEJEZET.

VÉGSZÓ.

Jelenlegi dolgozatom feladata az volt, hogy a társadalomerkölcsi problémát elsősorban a társadalomgazdaságtan szempontjából megvizsgáljam. Mikép értelmezzük itt a társadalmi vagy nemzetgazdaságtant? Ha ugyanis közelről nézzük a nemzetgazdaságtant, akkor azt látjuk, hogy az két lényegileg különböző részből áll.

[1]) Immer strebe zum Ganzen, und kannst Du selber kein Ganzes Werden, als dienendes Glied, schliess' an ein Ganzes Dich an.
Schiller.

Áll egy elméleti, bölcseleti részből és áll egy gyakorlati, technikai részből. Ez utóbbi a tanítás gyakorlati követelményeinek akar megfelelni, de annak lényeges tartalma üzleti, technikai természetü. A kereskedelemről szóló tanok inkább a kereskedelem tudományának vagy technikájának képezik a testét, a bankokról, biztosító intézetekről, vasútakról stb. szóló tanok inkább a bankok, biztosító intézetek, vasútak tanát vagy technikáját alkotják stb., a mezőgazdaságról, bányászatról, erdészetről stb. szóló tanok a mezőgazdaság, bányászat, erdészet technikáját képezik. E tanok gyakorlatilag igen hasznos tanok, de magasabb tudományos jelleggel nem bírnak. A gazdaságtan tudományos, bölcseleti része ezen tanoktól lényegesen különbözik: ez a gazdasági élet alaperőit, alapjelenségeit vizsgálja, keresvén abban azon törvényeket, melyek ezen téren működnek. A kérdés, melylyel foglalkozunk, főleg ezen tudomány szempontjából vizsgálandó, mert habár még *Sombart* is kénytelen elismerni, hogy még technikai és üzleti eljárásoknál, pl. még a szeg beverésénél is, etikai mozzanatok kizárva nincsenek, a problema csak a gazdasági jelenségek filozófiai vizsgálatánál dől el.

Vannak egyszerü, alapvető tudományok, mint a matematika, a logika stb. és vannak összetett magasabb foku tudományok. Az összetett, magasabb foku tudományok sorába tartozik a bölcseleti, elméleti nemzetgazdaságtan. Ezen tudományokban a kutatás érdekében lehet bizonyos abstrakciókkal élni. Igy például lehet a társadalmi gazdaságtant azon hipotézis alapján tárgyalni, lehet abból a szempontból tárgyalni, hogy minden gazdasági jelenség az egyéni szabadság alapján jön létre. Azonban akkor az igy felépitett tudomány hipotétikus jellegével is tisztában kell lenni. Ha pedig össze-

tett alakjukban nézzük a jelenségeket, akkor a képből egy fontos szín hiányzanék, ha az erkölcsi törvények, illetőleg mozzanatok befolyásáról megfeledkeznénk.

Minden tudomány, mely az emberrel mint erkölcsi, társadalmi lénynyel foglalkozik, kénytelen az erkölcsi törvényeket tekintetbe venni. Lehet-e jogelveket felállítani az erkölcsi törvények tekintetbevétele nélkül? Nem. Ha meg akarjuk állapítani a családjogot vagy az örökösödési jogot, kénytelenek vagyunk azoknak erkölcsi természetéből kiindulni. Lehet-e az állami szervezetről okoskodni erkölcsi elvek nélkül? A nők politikai jogairól, a parlamentek berendezéséről, választási jogról, inkompatibilitásról lehetetlen törvényeket alkotni az erkölcsi elvek iránytűje nélkül. Hogy nem hangsúlyozzuk különösen, hogy a jogtudomány etikai tudomány, az államtan erkölcsi tudomány, az csak azért történik, mert fölösleges, mert mindenki tudja, mert soha olyan egyoldalu az erkölcstől abstraháló elveket nem állítottak fel, mint a nemzetgazdaságtanban. De mert itt e szempontot elhanyagolták, mert a nemzetgazdaságot úgy tüntették fel, mintha itt az egoisztikus szörnyetegek képeznék a gazdasági alanyok mintaképét, azért kellett itt ismét visszavezetni azon tiszta felfogáshoz, hogy a gazdasági téren is érvényesülnek az erkölcs törvényei, sőt hogy egészben véve nemcsak a két irány között ellentét nincs, hanem teljes összhang olyképp, hogy a gazdasági boldogulás maximumának föltétele az erkölcsi parancsok iránti engedelmesség. Nincs egy pontja a gazdasági életnek, sem a termelés, sem a vagyon- és jövedelemszerzés, sem a fogyasztás, melyen tartósan azé a társadalomé a diadal, melyben legtöbb az egoisztikus szörnyeteg. Csak a felületes, a dolgok mélyére nem ható felfogás vezethetett ahhoz a balhiedelemhez, hogy a gaz-

dasági élet erkölcsi exterritorialitással bír és hogy a gazdasági boldogulás azé a nemzeté, mely az erkölcsi törvény fékét nem ismeri. Ellenkezőleg, a történelem majdnem mindenütt azt tanítja, hogy a gazdasági élet ott indul virágzásnak, a hol az erkölcsi rugók erősek, a hol önfeláldozás és odaadás az egész iránt a társadalmat áthatja. Ez áll még a javak szerzésére is, mely pedig magában véve nem meríti ki a gazdasági boldogulás föltételeit.

Hogy a gazdasági jelenségekbe beleszövődnek erkölcsi motivumok, azt tagadni nem lehet. Az etikai társadalmi gazdaságtanhoz tehát csak úgy juthatnánk el, ha azt mondjuk, az erkölcsi reflexiók a gazdaságiaktól idegenek, azoktól tehát távol tartandók. A gazdaságtan tehát eliminálna minden kérdést, mely az erkölcsivel összefüggésben áll, illetőleg csak azon pontig kisérné, a hol a tiszta gazdasági elem fentartható. Akkor a nemzetgazdaságtan a legtöbb kérdésnél tartózkodnék annak tárgyalásától, mi a helyes és helytelen? Akkor a társadalmi gazdaságtan az alkoholizmusról, a fényüzésről, a lakásügyről, a munkásvédelemről, a gazdaság nemzeti követelményeiről és ezer más kérdésről nem mondhatna semmit, a mi a rideg kalkulust meghaladná. Félő, hogy akkor tudományos értékének is nagy részét elvesztené, magasabb bölcseleti jelentőségét majdnem egészen. Akkor megjött volna a szociológia kora, mely a társadalmi jelenségeket egészökben vizsgálja meg, mely nem szakítja szét ezer élettelen darabra, hanem azok szövődményét vizsgálná mindazon irányokban, melyek abban kifejezésre jutnak.

Téves az a felfogás, mintha a társadalmi tudományokban a vizsgálati köröket egymástól oly szigorúan lehet elválasztani mint más tudományokban. A termé-

szettudomány terén lehet szigorúan elválasztani a testek vegyi tulajdonságainak vizsgálatát a fizikai tulajdonságok vizsgálatától. De ez a társadalmi tudományok terén nem vihető keresztül. Avagy lehetne-e a társadalmi gazdaságtanban, kiindulva abból, hogy mindenképp a termelési költségek csökkentésére kell törekedni, helyeselni, hogy felnőtt, kifejlődött munkások helyett gyermekek alkalmaztassanak, testi fejlődésök koczkáztatásával, egész nemzedékek sorvasztásával, mint az Angliában történt, míg azt a munkásvédtörvények meg nem tiltották? Vagy lehet-e, ugyancsak a termelési költségek csökkentésének érdekében, helyeselni, hogy női munkások elégtelen béreket kapjanak azzal a vigasztalással, hogy majd a prostitutió szégyenbérével a hiányt kiegészítik, a mint az tényleg még ma sokszor az eset. Miért is a mai bérrendszert a női munkások szempontjából csak a prostitutió kiegészítésének tekintik? Avagy lehetne-e, ugyancsak a termelési költségek csökkentésére irányuló törekvés alapján, helyeselni, hogy a kuli, kinai bevándorlása a hazai népanyagot kiszorítsa? Nem folytatjuk a példákat, mert azt hiszem, el kell ismerni, hogy a gazdasági kérdéseket nem lehet úgy tárgyalni, mint a mechanikai törvényeket. Mindig szem előtt kell tartani minden gazdasági jelenségnél, minden gazdasági intézménynél, hogy kriteriuma az emberiség erkölcsi eszménye.

STATISZTIKAI VIZSGÁLÓDÁSOK a XIX. SZÁZAD GABONAÁRAINAK ALAKULÁSÁRÓL.[1]

I. ÁLTALÁNOS RÉSZ.

Mezőgazdasági államban fölösleges annak bizonyítása, mily mélyen belenyuló hatása van a termések és gabonaárak alakulásának a nép jólétére. Hiszen csak a közvetlen multra kell visszatekintenünk, a hol ama jellemző tényt konstatálhatjuk, hogy az 1904. évi rossz termés következtében hazánkban a termés után a halandóság jelentékenyen emelkedik. Míg 1904-ben januártól márcziusig a halálesetek száma 133.435, addig a reá következő év ugyanazon szakában 167.308, azaz három hónap alatt a különbözet 33.873.

Nem hiába jegyzi fel a történelem, hány nagy történeti esemény, háborúk, forradalmak állottak be a gabonaárak hatása alatt. „Cereris sunt omnia munera", mondja a római költő és minduntalan találkozunk korszakokkal, melyekben a népességnek gabonával való ellátása oly fontos kérdéssé vált, hogy az minden más kérdést háttérbe szorított. Igy volt az közvetlenül a

[1]) Akadémiai Értekezések a társadalmi tudományok köréből XIII. kötet.

franczia forradalom előtt is, midőn minden figyelem erre irányult, oly annyira, hogy még a híres franczia szalonban is a legszellemesebb nők és férfiak e kérdéseket tárgyalják és a sziporkázó szellemü abbé *Galiani* megírja „Dialogue sur le commerce des bleds" czímü munkáját.

A fiatal közgazdasági tudomány is e kérdések körül szerzi első érdemeit. Eltekintve *Gregory Kingtól*, ki egy igen helyesen megfigyelt, habár számtanilag elhibázott észlelettel, indítja meg a kutatásokat, *Quesnay* volt az, ki az „Encyclopedie"-ben „Grains" czimü dolgozatával irányt jelöl és utána a nemzetgazdák hosszu sora a kérdés fonalát többé el nem ejti. A kérdés más jelleget ölt Angliában és annak alapján keletkeznek a korszakalkotó elméletek, melyek *Malthus*, *Ricardo*, *Tooke* stb. neveihez fűződnek. Joggal mondhatta tehát *Riehl* (Historische Kulturbilder, 238. l.) a gabonaárak történetéről, „hogy azok talaján végezte a nemzetgazdaságtan mintegy alapvető méréseit, hogy azok segítségével dél- és szélességi köreit kényelmesen rakhatja az egész gazdasági életre". Hogy pedig napjainkban az agrárpolitika legfontosabb kérdései, az úgynevezett földtehermentesítés, a mezőgazdasági üzemformák változása és részben ezzel összefüggésben birtokmegoszlás és birtokpolitika, a gabonaárak alakulásával összefügg, nem szorul bizonyításra. Fontos az is, hogy egyetlen része a nemzetgazdasági elméletnek sem annyira alkalmas exakt mathematikai pontosságra emelkedni, mint az árak, és különösen a gabonaárak elmélete. Mert oly jelenség az, mely a gazdasági élet ezer és ezer pontján ismétlődik, mely éppen azért a legkülönbözőbb tényezőkkel való sokféle kombinácziót megenged, melyek közül az egyik itt, a másik ott kiküszöbölhető, mialatt

közel juthatunk a kisérlet szabatosságához. Az is előny, hogy végre olyan jelenség, melynek konstatálása nem nehéz. A gabonaárak tanulmányozása azon módszertani előnyt is nyújtja, hogy minket rászoktat, hogy a tényeket szigorúan megállapítsuk, mint a vegyész teszi aequivalenseivel, oly körülmény, mely épp a társadalmi tudományokban oly fontos, mivel itt mindig az a veszély fenyeget, hogy a fáradságos tanulmányozását a tényeknek sokalván, a képzelet szárnyain merészen emelkedő fantazmagóriák a szigoru igazságok helyét bitorolják.

Az árjelenségek tanulmányozására pedig a leggazdagabb és aránylag legmegbízhatóbb anyagot épp a gabonaárak statisztikája szolgáltatja. Ezen termelvények nagy fontossága, a szükséglet csekély ruganyossága, az óriási terjedelme a termelésnek és forgalomnak széles alapot nyujtanak a jelenségek tanulmányozására. Különben is nincs általában áru, melyre nézve oly gazdag, terjedelmes anyag rendelkezésre állana, mint a gabonára vonatkozólag.

Ezzel korántsem akarom azt állítani, hogy a gabonaárak statisztikája már elérte volna a tökély tetőpontját. Nagyot haladt azon időpont óta, midőn harmincz évvel ezelőtt a gabonaárak tanulmányozásával kezdtem foglalkozni. Míg akkor még a hivatalos statisztika is csak kevés államban fordított erre gondot, most már a legtöbb állam statisztikai közleményei rendesen közlik az idevonatkozó adatokat. Míg harmincz év előtt tanulmányaink az illető statisztikai hivatalok írásbeli közleményei nélkül, — melyekért e helyen is köszönetet mondok — lehetetlenek lettek volna, addig most csak azért építettük fel adatainkat jelentékeny részben ez írásbeli közleményekre, hogy az adatok teljes egyöntetűségét biztosítsuk. Azonban, ha egyfelől a haladást

elismerjük, másfelől a hiányokat sem hallgathatjuk el. A gabonaárak statisztikája és főleg nemzetközi része szenved az adatok nagy különbözőségén. Az egyik állam országos árakat közöl, a másik a főbb piaczok árait, a harmadik tőzsdeárakat, a negyedik a termelési helyek árait, beviteli árakat, kiviteli árakat, sőt egyes államok csak kiszámított árakat, melyek bizonyos természetbeni szolgáltatások átszámításánál használtatnak. Időről-időre változnak a mértékek, a pénzek, változik a pénz értéke, változik a minőség stb. Némely államok csak az évi átlagok közlésére szorítkoznak. Itt egy egyöntetü eljárás nagyon szükséges volna, miért is a nemzetközi statisztikai intézetnek az idén tartott összejövetelét felhasználtam, hogy ez irányban indítványt tegyek, mely elfogadásban részesült.

A gabonaárak statisztikájának egyik igen becses részét képezi az ártörténet. Itt van elsősorban *Fleetwood* püspök híres munkája, melynek czíme hatszáz évre igéri az árak statisztikáját, de tulajdonképp visszanyúl az angol királyság legrégibb koráig. Általában ez a statisztika azon ága, mely körül az angolok szereztek maguknak nagy érdemeket. Igy főleg *Tooke* „History of prices" czímü híres munkájával, melyben a gabonaárak statisztikája egyúttal fontos közgazdasági kérdések megoldására használtatik fel. Itt van azután *Thorold Rogers* munkája „History of agriculture and prices". De említésre méltó *Dupré de St. Maur*, *D' Avenel* a francziáknál, *Hanauer* apát az Elszászra vonatkozólag, *Sloet von de Beele* Németalföldre vonatkozólag és e dolgozat írása alatt vettem a dán statisztikai hivatal munkáját, mely az 1600—1902. évekre adja a gabonaárak történetét Dániában. Nálunk ártörténeti munka a régibb időkre ugyan nincs, de számos érdekes

adatot találunk *Csányi* Chronikájában, *Wagner* Analectájában, *Apor* Synopsisában stb.[1] *Ezen* adatgyüjtemények rendkivüli fontossággal bírnak számos közgazdasági kérdés megoldásánál, így a munkabérek és a nép jólétének megállapítására, a pénzérték kiszámítására stb. Többnyire főleg ez utóbbi kérdés érdekében kutatták az árakat, de már *Fleetwood* püspök mondja, hogy ez adatok más szempontból is bírnak nagy fontossággal. Az ártörténeti munkák nagy értéke volt az ok, hogy az említett kongresszuson egy második indítványt is terjesztettem elő, hogy tudniillik a londoni Royal Statistical Society, melynek tagjai között az ártörténet legkiválóbb képviselői voltak, gazdag könyvtárában egy külön osztályt szervezzen, melyben az összes gabonaárirodalom összegyüjtessék. Az indítvány egyhangúlag elfogadtatott, bár több franczia előttem sajnálkozását fejezte ki, hogy nem inkább Párist javasoltam. Különben természetes, hogy bármely szakkönyvtárnak szabadságában áll az anyagot összegyűjteni.

A felsorolt munkák egyúttal bizonyítják, hogy igen régen ismerték fel a gabonaárak feljegyzésének nagy fontosságát. Igen gyakran az egyházi anyakönyvekben jegyezték fel a születésekre, esketésekre, halálozásokra vonatkozó adatokkal együtt, a mi eléggé bizonyítja, milyen nagy fontosságot tulajdonítottak ez adatoknak. Sőt egyes államokban egyenesen utasították az anyakönyveket vezető közegeket, hogy egyéb fontos eseményekkel ez adatokat is vezessék be a jegyzeteknek szánt rovatokba.

A következőkben azonban csak a XIX. századdal

[1] Ezen és más adatok iránt lásd: „Közgazdasági Értekezések" czímű (I. kötet) és „Statisztikai Előadások" czímű munkám második sorozatát.

akarunk foglalkozni,[1] hogy azon fontos tanúlságokat[2] levezessük, melyeket ez adatok előttünk feltárnak. Részletekbe nem bocsátkozunk, mert azok a harmincz év óta közölt tanulmányaimban[3] könnyen megtalálhatók. Megjegyezzük még, hogy minden adatnál a forrást megnevezzük, mely többnyire írásbeli közleménye az illető állam statisztikai hivatalának. A dolgozatunkhoz csatolt táblákban az eredeti följegyzéseket adjuk, hogy azok ellenőrizhetők és felhasználhatók legyenek és csak a szövegben, hol az adatokat, a mennyire lehet, összehasonlítjuk, összefoglaljuk, eredményeket levezetünk, ott számítottuk át azokat.

Adataink feldolgozásánál azt a módszert követjük,

[1] A függelékben több államra vonatkozólag adjuk több századra visszamenőleg az összefoglaló adatokat és egy kis áttekintést az ártörténeti irodalom fontosabb jelenségeiről.

[2] Talán szabad arra hivatkozni, hogy e tanulmány eredményeit a franczia tudomány egyik legkiválóbb képviselője oly fontosaknak tartotta, hogy azokat grafikai táblákba foglalta és maga akarta az ez évben tartott kongresszuson bemutatni, azonban a kongresszuson való megjelenésben akadályozva volt, de előadta a párisi statisztikai társaságban.

[3] 1. Die Getreidepreise im XIX. Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung der Preisschwankungen. (Statistische Monatschrift. Wien 1877.)
2. Idem. Fortsetzung. (Ibidem. 1879.)
3. Idem. Schluss. (Ibidem. 1882.)
4. Die Ehefrequenz in ihrer Abhängigkeit von den Getreidepreisen. (Ibidem. 1879.)
6. Der Einfluss von billigen und teueren Zeiten auf die Sterblichkeit. einiger wichtiger Lebensmittel. (Ibidem 1880.)
6. Der Einflus von billigen und teueren Zeiten auf die Sterblichkeit. (Jena 1880.)
7. Ueber einige wirtschaftliche und moralische Wirkungen hoher Getreidepreise. (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Jena 1881.)
8. A gabonaárak hullámzása a XIX. században és a gabonadrágaságok hatásai. (Budapest 1882.)
9. Die Getreidepreise im 8. Dezennium des Jahrhunderts. Statistische Monatschrift. (Wien 1884.)
10. Die Getreidepreise in den Jahren 1881—1885. (Ibidem 1887.)
11. Die monatlichen Schwankungen der Getreidepreise. (Ibidem 1887.)
12. Die Getreidepreise in Norden in den Jahren 1871—1885. (Ibidem 1888.)
13. Die Getreidepreise und ihre Wirkungen auf die Bewegung der Bevölkerung 1871—1885. (Ibidem 1888.)
14. Die Getreidepreise im XIX. Jahrhundert. (Jahrbücher für Nationalökonomie nud Statistik 1905.)
15. Note on the course of wheat prices in different states (International statistical Institute 1905.)

hogy először az általános tanulságokat fejtjük ki, azután minden államra külön adjuk elő a fontosabb eredményeket. A következő államokra vonatkozólag sikerült nekünk az adatokat összeállítani: Anglia, Francziaország, Poroszország, Ausztria, Magyarország, Olaszország, Spanyolország, Svájcz, Belgium, Németalföld, Dánia, Svédország, Norvégia, Finnország, Oroszország. Régibb tanulmányaink Romániát is tárgyalják, minthogy azonban a legújabb adatokat teljesen megbízható alakban megszerezni nem sikerült, bár e czélból a követséget és a konzulátust is megmozdítottuk, ez államot általában kihagytuk.

Visszapillantást vetvén a mult századra, mindenekelőtt az a kérdés követel megoldást, mely évek mutatják a legnagyobb hullámzásokat a gabona árát tekintve, mely évek mutatják a legnagyobb szélsőségeket, a legnagyobb olcsóságot és legnagyobb drágaságot.

A XIX. század megindul igen magas gabonaárakkal. Utoljára állunk azon szomoru eset előtt, hogy valóságos éhséget, nyomort és halált terjesztenek. Angliában a gabonaárak drágasága és a Napoleon által elrendelt szárazföldi zárlat következtében a gabonatermelést kiterjesztik az eddig nem mívelt területekre és ezen tényben gyökerezik *Ricardo* nagy feltünést okozott földjáradéktana, mely szerint az emberiség a népesség szaporodásával kénytelen lévén rosszabb és rosszabb minőségű földeket mívelés alá venni, ez okból a földbirtokosok jövedelme, a földjáradék, következetesen emelkedik. Még a század második tizedében föllép egy pusztító éhség, de ettől kezdve a század jóformán első felének végéig mérsékelt árakat mutat. Ellenben a század második felének jellege a magas gabonaár. A nyolczvanas években az árak kezdenek csökkenni és

a kilenczvenes évek végén rendkivül alacsony ponton állanak meg. A század tehát elején igen magas, végén igen alacsony árakat mutat, folyamában az első félszázadban az alacsony, a második félszázadban a magas árak túlnyomók. A század első felében az olcsó árakat ismét főleg egyszer megszakítja a drágaság, mely aztán Angliában *Peel* nagyszabású szabadkereskedelmi reformjához, a *Cobden* vezetése alatt álló *Anti-Corn-Law-League* győzelméhez és a gabonavámok eltörléséhez vezet. A század második felében pedig daczára a magas gabonaáraknak, ismét behozták a gabonavámokat. Azon évtizedben, melyben *Bismarck* Németországban a gabonavámpolitikát inaugurálja, a búza ára 55%-kal magasabb volt Poroszországban, mint a század első felében és magasabb, mint 1851—70-ig.

Minthogy tábláink az árak iránt a legkimerítőbb felvilágositást nyujtják, itt csak a legkiemelkedőbb pontjait az oszczillacziónak akarjuk megjelölni, még pedig a búzára vonatkozólag, melylyel a többi gabonaneműek is rendszerint teljes párhuzamosságot mutatnak. Volt pedig

	a század első felében legdrágább évtized	legolcsóbb évtized	a század második felében legdrágább évtized	legolcsóbb évtized
Angliában	1811—20	1841—50	1851—60	1891—900
Franciaországban .	1811—20	1841—50	1871—80	1891—900
Poroszországban . .	?	?	1871—80	1891—900
Ausztriában	1801—10	1831—40	1871—80	1861—70 1891—900
Magyarországban .	?	?	1871—80	1891—900
Belgiumban	1811—20	1821—30	1851—60	1891—900
Németalföldön . . .	1811—20	1821—30	1861—70	1891—900
Finnországban . . .	1811—20	1841—50	1871—80	1891—900
Oroszországban . . .	?	?	1871—80	1891—900

A legolcsóbb korszakok voltak 1821—30, 1841—50 és 1891—900; a század második felében kivétel nélkül a legalacsonyabbak voltak az árak 1891—900-ig, a mi

eléggé magyarázza az agrárizmus nagy megerősödését. A legdrágább évtizedek voltak 1811—20, 1851—60 és különösen majdnem általános jelleggel 1871—80 évek, melyek mély nyomokat is hagytak a népek populaszczionisztikai jelenségeiben. A legtöbb államban 1811—20-ig és 1871—80-ig voltak a legdrágább, 1841—50 és 1891—900 a legolcsóbb évek. Azon államokra nézve, melyekben az adatok nem terjedtek egészen a XIX. század elejéig, az összehasonlítást természetesen el kell ejteni.

Áttérvén arra a kérdésre, milyen változások mutatkoztak a *helybeli* és *időbeli* áralakulásokban, talán a legjobb áttekintést nyerjük, ha mindenekelőtt az egyes államokra összefoglalva mutatjuk ki az árakat az évszázad elején és végén. Volt pedig:

Angliában [1]					
(búza, árpa, zab)	1801—10	149.40	1891—900:	70.90	shilling
Franczia országban [2]					
(búza)	1801—10	19.25	1891—900:	14.77	frank
Poroszországban [3]					
(búza, rozs, árpa, zab)	1821—30	238.10	1891—900:	365.50	ezüstgaras
Ausztriában [4]					
(búza, rozs, árpa, zab)	1821—30	10.97	1891—900:	20.21	forint
Magyarországban [5]					
(búza, rozs, árpa, zab)	1821—30	7.79	1891—900:	17.20	forint
Oroszországban [6]					
(búza, rozs, árpa, zab)	1842—50	14.69	1891—900:	27.06	rubel
Belgiumban [7]					
(búza, rozs)	1801—10	29.76	1891—900:	23.02	frank
Németalföldön [8]					
(búza, rozs, zab)	1801—10	25.54	1891—900:	15.35	na. forint
Dániában [9]					
(rozs, árpa, zab)	1801—9	32.94	1891—900:	26.37	korona
Svédországban [10]					
(búza, rozs, árpa, zab)	1834—40	27.01	1891—900:	32.02	korona
Norvégiában [11]					
(búza, rozs, árpa, zab)	1821—30	41.87	1891—900:	36.78	korona
Finnországban [12]					
(búza, rozs, árpa, zab)	1811—20	84.52	1891—900:	73.91	markka
Spanyolországban [13]					
(búza)	1801—10	38.30	1891—900:	27.28	pesetas

[1] Imperial quarter, — [2] hektoliter, — [3] hektoliter, — [4] hektoliter. [5] hektoliter, — [6] csetvert, — [7] hektoliter, — [8] hektoliter, — [9] tönde, — [10] hektoliter, — [11] hektoliter, — [12] tynnyri, — [13] egy tized tonna.

Ha ezen adatok alapján az egyes államokat csoportosítjuk, úgy azt találjuk, hogy a század elejéhez képest a század végén az árak

magasabbak	alacsonyabbak
Poroszországban,	Angliában,
Ausztriában,	Francziaországban,
Magyarországban,	Belgiumban,
Oroszországban,	Németalföldön,
	Dániában,
	Norvégiában,
	Finnországban,
	Spanyolországban.

Látjuk ebből, hogy a mult század alatt egy nagy átalakulás megy végbe. *A gabonaárak csökkennek azon országokban, melyek idegen gabonát fogyasztanak, emelkednek azon országokban, melyek idegen államokat látnak el gabonával.* Ez átalakulásnak következménye, hogy az árak kiegyenlítődnek, a helyi különbségek csökkennek. A fogyasztók most olcsóbban nyernek ellátást, daczára annak, hogy a termelők jobb árakat érnek el. Ez bekövetkezik azért, mert azelőtt a közlekedés drágasága következtében a termelők nem tudták fölöslegüket értékesíteni, nem tudták a távol fekvő piaczokat elérni. *Ebben a népek gazdasági szolidaritásának egy érdekes mozzanatát látjuk*, mert a nagy átalakulás, mely a gazdasági élet haladásával, a kereskedelem és közlekedés nagyszabású szervezésével összefügg, úgy a termelők, mint a fogyasztók érdekének teljesebb kielégítését biztosítja. Angliában az ár a század végén felével alacsonyabban áll, mint a század elején. Ki ne látná, vagy legalább sejtené, milyen mély átalakulásoknak kellett ennek következtében a nép életében, fogyasztásában és termelésében beállaniok! Ausztriában, Magyarországon, Oroszországban a gabonaár több mint kétszeresére emelkedik, a mi ezen államok gazdasági életére mélyen menő befolyással volt. *Mindenekelőtt jelenti a*

földbirtok jövedelmezőségének nagy emelkedését, de a nemzeti gazdaság és vagyonosodás haladását is.

Némileg módosul a kép, ha csak a század második felét teszszük vizsgálatunk tárgyává. Az utolsó félszázad első és utolsó évtizedeinek összehasonlítása következő eredményhez vezet:

	1851—60	1891—900 [1]
Anglia (búza, zab, árpa)	112.6	70.9
Francziaország (búza)	22.11	14.77
Poroszország (búza, rozs, árpa, zab) . . .	438.20	363.50
Ausztria (búza, rozs, árpa, zab)	20.05	20.21
Magyarország (búza, rozs, árpa, zab) . .	18.75	17.20
Oroszország (búza, rozs, árpa, zab) . . .	17.59	27.06
Belgium (búza, rozs, árpa, zab)	48.95	23.02
Németalföld (búza, rozs, árpa, zab) . . .	28.63	15.35
Dánia (rozs, árpa, zab)	30.—	26.37
Svédország (búza, rozs, árpa, zab)	36.22	30.02
Norvégia (rozs, árpa, zab)	28.79	24.39
Finnország (búza, rozs, árpa, zab)	76.27	73.91

Ha ezen adatokat szemügyve veszszük, azt látjuk, hogy Oroszországtól és Ausztriától eltekintve, mindenütt a század második felének vége alacsonyabb árakat mutat, mint első tizede. *Azonban e körülmény magyarázata első sorban abban keresendő, hogy épp az 1851—60-iki évtized rendkivül magas árakat mutat, melyek normális áraknak éppen nem tekinthetők, valamint az 1891—900-iki évtized alacsony árai sem tekinthetők normálisaknak. De el kell ismerni, hogy az utolsó félszázad magasabb árai után főleg a század utolsó tizedében bekövetkezett nagy árcsökkenés az agrárizmus terjedésére elég okot szolgáltatott.*

Ha közelebbről vizsgáljuk az áralakulás *helyi* jellegének változását, mely első sorban a közlekedési rendszernek nagyszabású átalakulásával függ össze, adatainkból ismét sok tanulságot meríthetünk. Természetes, hogy különösen a vasuti forgalom által előidézett

[1] Pénznem és mérték, mint az előbbi táblánál.

nagy proczesszus csak a század második felében válik könnyen észrevehetővé, habár a vasutak építését már a század első felében megkezdték. Ez okból csak a század második felére leszünk a következőkben tekintettel. A búza ára volt hektoliterenként koronaértékben:

	1851—60	1891—900
Anglia	18.80	12.89
Francziaország	17.68	15.51
Poroszország	16.14	15.64
Ausztria	14.02	14.16
Magyarország	12.46	15.06
Olaszország	16.28	17.88
Belgium	19.32	13.89
Németalföld	24.47	14.89
Svédország	14.68	13.59
Finnország	12.70	17.39
Oroszország	11.16	12.36
Északam. Egyesült-Államok.	23.46	11.25

A legnagyobb helyi különbség, mely az árakban mutatkozik — Belgiumtól eltekintve, mely végre a kérdés eldöntésénél nagyobb fontossággal nem bir — Anglia és Oroszország között mutatkozott a század második felének első tizedében; a különbség az alacsonyabb ár arányában 68.4%. A század végén ellenben a legnagyobb különbség csak 26.53%. De most már nem Anglia mutatja a legnagyobb árakat, — *sőt Ausztriában és Magyarországon az árak magasabbak*, — hanem Francziaország és Poroszország; a legalacsonyabb árak még mindig Oroszországban jegyeztetnek. *Magyarország és Anglia között 1851—60-ig az árkülönbség még 50.8%, az utolsó évtizedben csak 1.3%. Alig lehet ennél jellemzőbb számot találni ama nagy átalakulás feltüntetésére, mely a népek életében az utolsó 50 évben bekövetkezett.*

Érdekes lesz a föntebbi számokból a kulturállamok egy nagyobb csoportjára vonatkozólag a búza átlagos árát kiszámítani. Megkülönböztetjük a következő cso-

portot; Észak-Európa, (Anglia, Dánia, Svédország, Norvégia, Finnország, Oroszország); Közép-Európa (Franczia-ország, Poroszország, Ausztria, Belgium, Németalföld, Magyarország); Dél-Európa (Olaszország) és Észak-Amerika.

E szerint tett a búza ára a XIX. század utolsó tizedében hektoliterenként koronaértékben:

Észak-Európában	15.20
Közép-Európában	14.52
Dél-Európában	17.88
Észak-Amerikában	11.25

Látjuk ebből, milyen csekélyek az árkülönbségek Európa egyes részei között!

Az általunk tárgyalt adatok kétségtelenné teszik, hogy a gabonaárak tekintetében a kulturállamokban egy helyi kiegyenlítés ment végbe, mely nagyobb különbségeket nem enged érvényre jutni. Európa mintegy egy piaczczá egyesült és daczára a XIX. század végén alkalmazott gabonavámoknak, az árakban sokkal kisebb különbségeket találunk, mint azelőtt.

Áttérünk már most annak vizsgálására, mily mértékben kisérte e helyi kiegyenlítését az áraknak *időbeni* kiegyenlítése? A XIX. század nagy gazdasági átalakulásai mutatnak-e ez irányban is valami hatást? Léteznek-e még oly nagy árhullámzások ugyanazon helyen, mint a milyenekről nekünk előbbi korszakok krónikái beszélnek? E kérdésre legbiztosabb tájékozást nyerünk, ha a legfontosabb gabonanemre nézve az árkülönbségeket a század elején és a század végén vizsgáljuk. Adataink a következő képet nyujtják: a legnagyobb árkülönbség tett:

Angliában	1801—10	119.6—58.10	1891—900	37.0—22.10
Franczia-országban	1801—10	25.4—15.17	1891—900	20.58—14.40
Poroszországban	1816—20	122—56	1891—900	222—140
Ausztriában	1801—10	6.10—3.50	1891—900	12.38½—7.46
Magyarországon	1821—30	2.91—1.23	1891—900	11.70—6.86

Vagyis a minimum és maximum aránya:

Angliában	1801—10	1 : 2.03	1891—900	1 : 1.62
Franciaországban . . .	1801—20	1 : 1.66	1891—900	1 : 1.53
Poroszországban	1816—20	1 : 2.18	1891—900	1 : 1.58
Ausztriában	1801—10	1 : 3.36	1891—900	1 : 1.65
Magyarországon	1821—30	1 : 2.36	1891—900	1 : 1.70

Ezen és több más államokban tényleg az árhullámok kisebbedtek. Egyes államokban azonban csak igen csekély mérvben csökkentek. Sőt nem hiányoznak kivételek, így Belgiumban, Svédországban. Némely államban az árhullámok jellege nem igen változott, így Oroszországban. Nem lehet tagadni, hogy még ma is nagy különbségek fordulnak elő a gabonaárak időbeli alakulásában, a hullámok néha 100%-ig is emelkednek, mint például Angliában még az utolsó évtizedben is, nálunk is.

Milyen nagy hullámok fordulhatnak elő egy-egy év leforgása alatt, arra a következő adatok is adnak felelletet. A budapesti tőzsdén a búzaárak következő hullámokat mutattak az utolsó évtizedben:

	Maximum	Minimum
1891	11.42	8.28
1892	11.14	7.89
1893	8.75	7.50
1894	7.61	6.43
1895	7.50	6.42
1896	8.39	6.77
1897	13.14	7.95
1898	14.89	9.20
1899	10.33	7.89
1900	7.72	7.28

Látjuk ez adatokból, hogy jelenleg is elég jelentékeny hullámzások fordulnak elő, melyek a 100%-ot is megközelítik. Viszont vannak nagyon nyugodt évek is, mint pl. az utolsó, a hol a maximum és minimum közötti különbség igen csekély. De hogy nagyobb hullámzások is előfordulnak, azt tagadni nem lehet.

És ha ezekhez hozzáveszszük, hogy a gazdasági érdekek nagy kiélesítése következtében az emberiség érzékenysége gazdasági változások és az azokból származó következmények iránt jelentékenyen nagyobbodott, úgy mindenesetre állíthatjuk azt, hogy ez áraknak helyben való kiegyenlítése nagyobb mértékben következett be, mint az időbeli kiegyenlítés. És ha *Foville* Londonban e tárgyról tartott előadásom beható ismertetése és méltánylása alkalmából[1] arra figyelmeztet, hogy azonban oly nagy drágaságok, mint a milyenek azelőtt oly pusztító hatást gyakoroltak, többé még sem fordulnak elő, úgy ezt szivesen elfogadom, sőt azon tanulmányaimban, melyek a gabonaáraknak hatását vizsgálták, egyenesen kimutattam. Azonban még sem szabad arról megfeledkezni, hogy az árak hullámzása elég jelentékeny. Ezt más vizsgálódók is újabban kimutatták, részint a gabonára nézve, részint más árúkra nézve. Igy *Giffen*, *Cliffe Leslie* (Essays, 375. l.), *Heitz*, *Neumann* (Theuerung der Lebensmittel, 44. l.), *Wagner* (Grundlegung, I. 190. l.), *Jnama Sternegg* (Statist. Monatschrift, 1887, 445. l.), *Schebeck* (Geschichte der Preise, 92. l.) stb. Igy *Giffen* az 1861—77-iki ármozgalomról tett hivatalos jelentésében[2] egyenesen egy óriási („gigantic") árhanyatlásról szól. Szóval ma is nagy árhullámzások fordulnak elő. Hogy ezek éhséget nem okoznak, az főleg annak tulajdonítandó, hogy ma az egyik ország hiányát a másiknak bőségével lehet kiegyenlíteni és hogy az anyagi jólét emelkedvén, a magas ár nem akadályozza a szükséglet kielégítését.

Vizsgálódásainkban végül még a havi árhullámzások alakulásában mutatkozó irányokat akarjuk megál-

[1] Lásd: Economiste francais 16. septembre 1905.
[2] Report on the prices in the year 1861—77 (London, 1879).

lapítani. Három különböző dolgozatban foglalkoztunk e kérdéssel, úgy hogy itt a főbb eredmények konstatálására szorítkozhatunk. Kétszázötvenhét észleleti évre vonatkozólag négy államban megállapított árakból a következő eredményt állapíthatjuk meg az extrem áralakulásokra vonatkozólag: Jut

	ár-maximum	ár-minimum	általában extrem árképződés
Január	40	52	92
Február	9	16	25
Márczius	9	14	23
Április	17	23	40
Május	14	16	30
Június	24	18	42
Július	28	23	51
Augusztus	15	9	24
Szeptember	12	17	29
Október	12	4	16
November	24	10	34
Deczember	53	65	118

A legtöbb ármaximum és árminimum esik tehát deczemberre és januárra, azonban, a mi nagyon fontos, árminimum még több, mint ármaximum. Legritkábbak az ármaximumok februárban és márcziusban, az árminimumok augusztusban és októberben. Általában legkevesebb extrem árképződés mutatkozik októberben és márcziusban. Ha a jobb áttekintés kedvéért az adatokat összefoglaljuk évnegyedek szerint, a következő eredményt találjuk:

	Ármaximum	Árminimum	Szélső árképződés
Tél	102	133	235
Tavasz	40	53	93
Nyár	67	40	107
Ősz	48	31	79

Látjuk ebből, hogy legtöbb rendkivüli árképződés télen fordul elő, legkevesebb őszkor. De ez adatok szerint látjuk, hogy télen több a minimális ár, mint a maximális ár. Tavaszkor több az árminimum, nyáron és ősz-

kor több az ármaximum. Legnyugodtabb, legszabályosabb az árhullám őszkor. *Ez megegyezik azzal a régi felfogással, hogy a novemberi, úgynevezett „mártonnapi árak"* az évi átlaghoz legközelebb állanak, miért is a régibb időkben azokat mindenféle számítások alapjául vették.

Még egy másik behatóbb vizsgálódást a havi árak alakulása iránt az olaszországi árak alapján kíséreltünk meg. Erre vonatkozólag is az illető dolgozatra utalunk (Statistische Monatschrift 1887). Itt csak a főbb eredményeket foglaljuk össze. Az olaszországi árstatisztika szerint a legtöbb extrem árképződés télre és nyárra esik, a legkevesebb tavaszra és őszre; tehát ott legszélesebb alapja van az üzérkedésnek, itt legkeskenyebb. Az árhullám általában egy kettős, szabályszerüen alakuló hullámvonal képét mutatja: a termés után először közeledik az átlaghoz az őszi hónapokban; a téli hónapokban ettől majd fölfelé, majd lefelé eltér; tavaszkor ismét közeledik az átlaghoz, hogy a nyáron attól ismét eltérjen.

Vizsgálódásunk ezen részét nem tekinthetjük befejezettnek, ha nem teszünk kísérletet ez irányban a hazai adatok tanulságait is felkutatni. E czélból a budapesti tőzsdének az utolsó 20 évben (1881—900) jegyzett gabonaárait teszszük tanulmányunk tárgyává. Az eredmény a következő. A szélső árképződések következőkép oszlanak meg hónapok szerint:

	Maxim.	Minim.	Összesen szélső árak	Maxim. és minim. aránya
Január	4	3	7	59 : 41
Február	—	1	1	0 : 100
Márczius	—	—	—	—
Április	3	1	4	75 : 25
Május	5	1	6	83 : 17
Június	2	—	2	100 : 0
Július.	—	3	3	0 : 100

Augusztus	—	2	2	0 : 100
Szeptember . . .	—	5	5	0 : 100
Október	1	1	2	50 : 50
November	2	2	4	50 : 50
Deczember	3	1	4	75 : 25

Lehetetlen e számok irányzatát azonnal fel nem ismerni. A kiszámított arányokból látjuk, hogy főleg április, május, junius többnyire magas, julius, augusztus többnyire alacsony árakat mutatnak. A májusra esik általában a legtöbb ármaximum, az őszre, főleg szeptemberre a legtöbb árminimum. Márcziusban extrem árak általában nem fordulnak elő. Évnegyedek szerint a következő alakulást találunk:

	Maximális	Minimális	Összesen szélső árak
Tél	7	5	12
Tavasz	8	2	10
Nyár	2	5	7
Ősz	3	8	11

A fenti, szélesebb alapra fektetett eredményektől itt annyiban eltérést találunk, a mennyiben itt nem az ősz, hanem a nyár az, mely legkevesebb szélső árképződést mutat. Az árszélsőségek görbéje nem mutat kettős emelkedést, hanem a nyártól kezdve emelkedik, hogy a tél után ismét lebocsátkozzék.

Ha a szélső árképződéssel szembe állítjuk a mérsékelt árképződés eseteit, a következő képet nyerjük:

	Általában árjegyzés	Ebből szélső	Mérsékelt
Január	20	7	13
Február	20	1	19
Márczius	20	—	20
Április	20	4	16
Május	20	6	14
Június	20	2	18
Július	20	3	17
Augusztus	20	2	18
Szeptember	20	5	15
Október	20	2	18
November	20	4	16
Deczember	20	4	16

Legtöbb mérsékelt árképződés van márciusban és februárban, legkevesebb januárban és májusban.

Ezen számokból a következő valószinűségi értékeket számíthatjuk ki. A valószinűség:

	Maximális árakra	Minimális árakra	Közép
Január	0.20	0.15	0.65
Február	—	0.05	0.95
Márczius	—	—	1.00
Április	0.15	0.05	0.80
Május	0.25	0.05	0.70
Június	0.10	—	0.90
Július	—	0.15	0.85
Augusztus	—	0.10	0.90
Szeptember	—	0.25	0.75
Október	0.05	0.05	0.90
November	0.10	0.10	0.80
Deczember	0.15	005	0.80

Ebből látjuk, *hogy maximális árakra legnagyobb a valószinűség májusban és januárban, minimális árakra szeptemberben, mérsékelt árakra februárban és márciusban.*

Évnegyed szerint összeállítva a mérsékelt árképződés eseteit, a következő eredményhez jutunk:

Tél	48
Tavasz	50
Nyár	53
Ősz	50

Ez adatok szerint tehát nyáron túlnyomók a mérsékelt árak.

Az itt közölt adatok alapján az egyes hónapok árjellegére nézve lehetne általában az áralakulás bizonyos valószinűségi értékeit kiszámítani, melyek a kereskedelem szempontjából jelentőséggel bírnának. Azonban itt még különböző körülményeket kellene szem előtt tartani, így bizonyára a jó és rossz termések egymásutánja is a hónapok jellegére befolyással vannak. Ha egy gazdag termés következik szűk termés után, az alacsony

árak a termés után, a magas árak a termés előtti hónapokra fognak esni: rossz termés esetében az eredmény rendszerint az ellenkező lesz. Sok függ továbbá a maximák és minimák különbségétől; gyakran a különbség igen csekély és ezért jelentőség nélküli. Azonkivül itt még a következő körülmény jön tekintetbe: a gabonaárak alakulása az év második felében egészen a termés hatása alatt áll. Az év első felében az utolsó termés hatása mellett már a jövő termés hatása érvényesül és pedig annál erősebben, mennél közelebb áll az illető hónap a terméshez.

A gabonaárak statisztikájának egyik érdekes tanulsága, hogy a XIX. században a búza ára csökkenvén, a többi gabonaneműek viszonylagos ára, azaz összehasonlítva a buzáéval, emelkedett. A részletes adatokat az egyes országoknál magyarázván, itt csak néhány adatot akarunk kiemelni. Ha a búza ára = 100, akkor a rozs ára

Magyarországon	1821—30	58	1891—900	74.1
Ausztriában	1801—10	73	1891—900	87
Poroszországban	1816—20	70	1891—900	81

A viszonylagos ára a rozsnak tehát általában emelkedett. Kivételt adataink csak Svédországban, Norvégiában és Finnországban mutatnak.

Az árpa viszonylagos ára a következőkép alakult:

Magyarországon	1821—30	45.8	1891—900	52.9
Ausztriában	1801—10	54	1891—900	76
Poroszországban	1816—20	51	1891—900	70
Angliában	1801—10	50.8	1891—900	88.3
Oroszországban	1842—50	51.5	1891—900	60.2
Svédországban	1834—40	59.3	1891—900	60.5
Norvégiában	1821—30	59.2	1891—900	66.4
Finnországban	1801—10	52.2	1881—900	56.3

Különösen nagy az árpa viszonylagos árának emelkedése Angliában, Poroszországban és Ausztriában.

Végül a zab viszonylagos ára következőkép alakult:

Magyarországon	1821—30	36.1	1891—900	36.3
Ausztriában	1801—10	32	1891—900	70
Poroszországban	1816—20	36	1891—900	48
Angliában	1801—10	38.0	1891—900	61.8
Oroszországban	1842—50	53.9	1891—900	68.7
Svédországban	1834—40	32.4	1891—900	35.7
Norvégiában	1821—30	37.9	1891—900	51.6
Finnországban	1801—10	36.8	1891—900	40.5

E számok tehát mutatják, hogy a búza értékéhez képest a század folyamán a többi gabonaneműek értéke emelkedett.

Figyelmet érdemel ama nagy különbség, mely a gabonaneműek viszonylagos árában mutatkozik. Igy Angliában az árpa viszonylagos ára (azaz összehasonlítva a buzával) az utolsó évtizedben 88.3, Magyarországon csak 52.6; a zab viszonylagos ára Ausztriában 70, Svédországban 35.7 stb. Minthogy pedig a gabonaneműek viszonylagos ára mindenesetre első sorban azok használati értékével függ össze, ezen számokból azt kell következtetni, hogy e tekintetben az egyes országok között jelentékeny különbségek mutatkoznak.

Végül kíséreljük meg a XIX. század gabonaárainak összehasonlítását az előbbi századok adataival. Az adatok csak Angliára és Franciaországra nézve állanak rendelkezésre.

Angliában volt az imperial quarter ára

1401—1500	7.8	shilling
1501—1600	16.8	„
1601—1700	39.0	„
1701—1800	42.7	„
1801—1900	56.0	„

Az árak tehát mintegy nyolczszorosára emelkedtek, a mi persze a pénz értékének csökkenésével is összefügg.

Franciaországban egy hektoliter ára volt

1402—1500	4.31
1501—1600	10.91
1601—1700	16.54
1701—1800	14.29
1801—1900	20.26

Itt az emelkedés mintegy ötszörösét teszi.

Ezzel szemben már most azt látjuk, hogy a XIX. század végén ismét egy egész olcsó korszak állott be. Angliában a búza ára a XIX. század végén, illetve utolsó tizedében felét teszi a XIX. század átlagának, Franciaországban is jóval olcsóbb mint a század átlaga, hazánkban a század második felének magas árai után, körülbelül annyi, a mennyi a század átlagának megfelel; így tehát kedvezőbb kilátás nyílik a jövőre, mert joggal tarthatjuk a mérsékelt árakat olyanoknak, melyek a közgazdaság érdekeinek legjobban felelnek meg; mert kielégítik és összhangba hozzák a termelők és fogyasztók érdekeit.

II. KÜLÖNÖS RÉSZ.

1. Anglia.

Angliában a gabonaárak statisztikája régóta figyelem tárgyát képezi. Az árjegyzés módszerét törvény állapítja meg: Act of the 27th and 28th Victoria cap 87. Igy tehát az itt jegyzett árak gazdaságstatisztikai célokra elég megbízható alapot nyujtanak. Az adatokat a Board of Trade statisztikai osztályának írásbeli közleményeinek köszönjük; csak az 1871—1900-ig terjedő adatokat merítettük a „Statistical Abstract of the United Kingdom" című közleményből. Mérték az Imperial Quarter = 2.90668 hektoliter: a pénz a shilling, ill. penny.

Az utolsó század egyes évtizedeiben az árak következőkép alakultak:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1801—1810	83.9	?	37.6	28.1
1811—1820	87.5	53.2	45.2	30.4
1821—1830	59.5	35.4	32.6	23.6
1831—1840	56.9	35.3	32.8	22.7
1841—1850	53.3	33.0	31.5	21.0
1851—1860	54.6	36.6	34.5	23.6
1861—1870	51.1	33.5	36.9	23.7
1871—1880	51.0	?	37.1	25.3
1881—1890	35.4	?	28.8	19.2
1891—1900	28.3	?	25.0	17.6

Nagyban és egészben tehát a XIX. században az áraknak következetes csökkenése állapítható meg, mely különösen a búzánál igen nagy; 83.9-ről az első évtized-

ben csökken 28.3-ra az utolsóban. Az első évtized rendkívül magas árainak oka: háborús idők, rendezetlen pénzforgalom, rossz termések stb.

Ha különösen az utolsó évtized árait vizsgáljuk, a következő eredményeket találjuk:

	Búza	Árpa	Zab
1891	37.0	28.2	20.0
1892	30.3	26.2	19.10
1893	26.4	25.7	18.9
1894	22.10	24.6	17.1
1895	23.1	21.11	14.6
1896	26.2	22.11	14.9
1897	30.2	23.6	16.11
1898	34.0	27.2	18.5
1899	25.8	25.7	17.0
1900	26.11	24.11	17.7

A búza ára legalacsonyabb fokát elérte 1894-ben, az árpáé és zabé 1895, innét kezdve az árak ismét emelkednek, de az évtized végén ismét alacsonyabbak, mint annak elején.

Az egész századra a következő átlagárakat találjuk: Egy imperial quarter ára

búza	56 sh. 0 d.
árpa	34 sh. 2 d.
zab	23 sh. 5 d.

Daczára annak, hogy a XIX. század folyamán az árak jelentékenyen csökkennek, az árak még mindig magasabbak, mint a megelőző században. A *Tooke* munkájában közölt árak alapján ugyanis a búzára nézve a következő árakat számíthatjuk ki az egyes évszázadokra:

1301—1400.	6 sh. 2 d.
1401—1500.	7 sh. 8 d.
1501—1600.	16 sh. 8 d.
1601—1700.	39 sh. 0 d.
1701—1800.	42 sh. 7 d.
1801—1900.	56 sh. 0 d.

(Folytatást lásd a 323. lapon.)

1. sz. tábla.

Anglia.

Az árak országos árak. — Mérték: Imperial-Quarter = 2.90668 hektoliter. — Pénz: shilling és penny. — Forrás: 1081—1870. a Board of Trade irásbeli közleményei, 1871—1900-ig „Statistical Abstract for England".

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1801	119.6	—	68.6	37
1802	69.10	—	33.4	20.4
1803	58.10	—	25.4	21.6
1804	62.3	—	31	24.3
1805	89.9	—	44.6	28.4
1806	79.1	—	38.8	27.7
1807	75.4	—	39.4	28.4
1808	81.4	—	—	33.4
1809	97.4	—	47	31.5
1810	106.5	59.5	48.1	28.7
1811	95.3	48.4	42.3	27.7
1812	126.6	78.7	66.9	44.6
1813	109.9	71.11	58.6	38.6
1814	74.4	44.8	37.4	25.8
1815	65.7	38.1	30.3	23.7
1816	78.6	45.1	33.11	27.2
1817	96.11	58.3	49.4	32.5
1818	86.3	55.4	53.10	32.5
1819	74.6	49.6	45.9	28.2
1820	67.10	42	33.10	24.2
1821	56.1	32	26	19.6
1822	44.7	20.10	21.10	18.1
1823	53.4	31.10	31.6	22.11
1824	63.11	41.5	36.4	24.10
1825	68.6	42.3	40	25.8
1826	58.8	41.1	34.4	26.8
1827	58.6	40.2	37.7	28.2
1828	60.5	34.2	32.10	22.6

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1829	66.3	34.10	32.6	22.9
1830	64.3	35.10	32.7	24.5
1831	66.4	40	38	25.4
1832	58.8	34.7	33.1	20.5
1833	52.11	32.11	27.6	18.5
1834	46.2	32.9	29	20.11
1835	39.4	30.4	29.11	22
1836	48.6	33.4	32.10	23.1
1837	55.10	34.9	30.4	23.1
1838	64.7	35.1	31.5	22.5
1839	70.8	42	39.6	25.11
1840	66.4	37	36.5	25.8
1841	64.4	36.9	32.10	22.5
1842	57.3	33	27.6	19.3
1843	50.1	30.7	29.6	18.4
1844	51.3	33.11	33.8	20.7
1845	50.10	32.6	31.8	22.6
1846	54.8	35	32.8	23.8
1847	69.9	49	44.2	28.8
1848	50.6	30.5	31.6	20.6
1849	44.3	35.8	27.9	17.6
1850	40.3	23.3	23.5	16.5
1851	38.6	25.6	24.9	18.7
1852	40.9	29.10	28.6	19.1
1853	53.3	35	32.2	21
1854	72.5	45.10	36	27.11
1855	74.8	45.8	34.9	27.5
1856	69.2	45	41.1	25.2
1857	56.4	38.3	42.1	25
1858	44.2	32.3	34.8	24.6
1859	43.9	32.4	33.6	23.2
1860	53.3	36.3	36.7	34.5
1861	55.4	35.9	36.1	23.9
1862	55.5	36.4	35.1	22.7
1863	44.9	32.5	33.11	21.2
1864	40.2	30.11	29.11	20.1
1865	41.10	—	29.9	21.10

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1866	49.11	—	37.5	24.7
1867	64.5	—	40	26.
1868	63.9	—	43	28.1
1869	48.2	—	39.5	26
1870	46.11	—	34.7	22.10
1871	56.8	—	36.2	25.2
1872	57.0	—	37.5	23.2
1873	58.8	—	40.5	25.5
1874	55.8	—	44.11	28.10
1875	45.2	—	38.5	28.8
1876	46.2	—	35.2	26.3
1877	56.9	—	39.8	25.11
1878	46.5	—	40.2	24.4
1879	43.10	—	34.0	21.9
1880	44.4	—	33.1	23.1
1881	45.4	—	31.11	21.9
1882	45.1	—	31.2	21.10
1883	41.7	—	31.10	21.5
1884	35.8	—	30.8	20.3
1885	32.10	—	30.1	20.7
1886	31.0	—	26.7	19.0
1887	32.6	—	25.4	16.3
1888	31.10	—	27.10	16.9
1889	29.9	—	25.10	17.9
1890	31.11	—	28.8	18.7
1891	37.0	—	28.2	20.0
1892	30.3	—	26.2	19.10
1893	26.4	—	25.7	18.9
1894	22.10	—	24.6	17.1
1895	23.1	—	21.11	14.6
1896	26.2	—	22.11	14.9
1897	30.2	—	23.6	16.11
1898	34.0	—	27.2	18.5
1899	25.8	—	25.7	17.0
1900	26.11	—	24.11	17.7

2. sz. tábla.

Franciaország.

Az árak országos árak. — Mérték: hektoliter. — Pénz: frank. — Forrás: 1801—1865-ig a franczia statisztikai hivatal közleményei, 1866—1900: Bulletin de l'agriculture (5-e Année, No. 7. 858 l.)

	Naptárév búza	Termésév
	fr. c.	fr. c.
1801	22.19	21.51
1802	25.14	23.83
1803	22.88	24.76
1804	18.36	19.25
1805	20.22	18.97
1806	20.00	20.76
1807	18.60	19.42
1808	16.67	17.35
1809	15.17	15.33
1810	20.26	16.89
1811	26.33	24.40
1812	33.00	32.84
1813	22.82	26.68
1814	17.73	17.70
1815	19.53	18.13
1816	28.31	24.42
1817	36.16	35.79
1818	24.65	28.33
1819	18.42	21.24
1820	19.13	17.56
1821	17.79	19.36
1822	15.49	15.60
1823	17.52	17.26
1824	16.22	16.61
1825	15.74	15.63
1826	15.85	15.90
1827	18.21	16.41
1828	22.03	21.22
1829	22.59	22.75
1830	22.39	21.99
1831	22.10	22.29
1832	21.85	23.25
1833	16.62	17.88
1834	15.25	15.46
1835	15.25	15.43
1836	17.32	15.90
1837	18.53	18.60
1838	1951	18.44
1839	22.14	21.29
1840	21.84	23.10
1841	18.54	18.64
1842	19.55	19.30
1843	20.46	20.18
1844	19.75	20.63
1845	19.75	18.60
1846	24.05	22.05
1847	29.01	30.77
1848	16.65	19.29
1849	15.37	15.63
1850	14.32	14.47
1851	14.48	14.37
1852	17.23	16.08

	Naptárév búza fr. c.	Termésév fr. c.		Naptárév búza fr. c.	Termésév fr. c.
1853	22.39	18.21	1860	20.24	18.58
1854	28.82	29.47	1861	24.55	22.30
1855	29.32	26.75	1862	23.24	25.28
1856	30.75	31.47	1863	19.78	21.24
1857	24.37	28.85	1864	17.58	18.28
1858	16.75	18.26	1865	16.41	16.50
1859	16.74	16.12			

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1866	19.59	12.84	12.81	9.00
1867	26.02	16.81	14.08	10.40
1868	26.08	18.35	15.19	11.10
1869	20.21	13.29	12.18	9.57
1870	20.48	16.05	12.57	10.00
1871	16.65	16.12	14.17	11.04
1872	22.90	13.55	10.95	8.30
1873	25.70	15.83	13.77	9.54
1874	24.31	17.24	15.03	11.33
1875	19.38	13.52	12.16	10.65
1876	20.64	13.96	12.52	10.95
1877	23.42	15.28	13.26	10.37
1878	23.08	14.56	13.51	9.95
1879	21.92	15.12	12.76	9.39
1880	22.90	15.97	13.06	9.95
1881	22.28	14.84	12.31	9.58
1882	21.51	13.94	12.50	9.75
1883	19.16	12.93	11.54	9.18
1884	17.76	14.65	11.69	8.98
1885	16.80	12.04	11.14	9.07
1886	16.94	11.51	10.44	8.43
1887	18.13	11.83	10.23	8.06
1888	18.87	12.06	10.73	8.64
1889	18.45	11.75	10.78	8.72
1890	19.05	12.37	11.32	9.25
1891	20.58	13.52	11.65	9.00
1892	17.87	12.44	10.14	8.20

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1893	16.55	11.52	10.70	9.40
1894	15.21	10.57	10.29	9.35
1895	14.40	9.33	9.24	8.06
1896	14.82	9.50	9.59	7.81
1897	18.85	12.04	10.62	8.30
1898	19.90	14.94	11.22	9.45
1899	15.35	11.03	10.76	8.54
1900	14.77	10.79	10.74	8.75

3. sz. tábla.

Olaszország.

Az árak 1803—1861-ig Rómára vonatkoznak, azontul országos árak. — Mérték: 1803—1861-ig hektoliter, 1862—1900-ig métermázsa. — Pénz: lira. — Forrás: 1803—1861: Movimento dei prezzi delle derrate alimentari. Róma 1878., 1862—1900: Annuario statistico.

	Buza L. c.	Tengeri L. c.		Buza L. c.	Tengeri L. c.
1803	22.12	—	1829	16.77	11.96
1804	22.12	—	1830	17.26	12.58
1805	27.42	—	1831	17.71	13.07
1806	18.97	—	1832	19.08	10.18
1807	11.03	—	1833	16.73	10.75
1808	12.94	—	1834	15.95	8.74
1809	20.08	—	1835	14.70	7.58
1810	—	—	1836	15.67	11.35
1811	29.46	20.09	1837	20.47	17.22
1812	30.89	20.83	1838	21.38	15.69
1813	21.71	11.96	1839	18.26	15.84
1814	—	—	1840	16.53	13.88
1815	—	—	1841	13.79	9.85
1816	36.04	30.30	1842	14.50	9.29
1817	29.85	27.05	1843	15.61	9.74
1818	20.97	13.40	1844	16.11	16.43
1819	17.12	7.15	1845	15.36	11.80
1820	18.65	10.50	1846	16.82	12.16
1821	21.61	19.02	1847	23.36	15.83
1822	17.52	9.79	1848	19.78	11.83
1823	14.68	10.28	1849	19.54	11.38
1824	12.01	9.31	1850	15.12	9.25
1825	10.51	6.97	1851	14.22	9.63
1826	12.78	7.26	1852	16.69	13.08
1827	18.11	9.65	1853	21.16	17.35
1828	18.60	12.81	1854	26.18	23.43

	Buza L. c.	Tengeri L. c.		Buza L. c.	Tengeri L. c.
1855	22.12	13.86	1859	19.76	10.55
1856	23.45	17.13	1860	22.09	16.52
1857	20.77	16.54	1861	24.33	19.96
1858	17.16	10.59			

	Buza [1]		Tengeri [2]	
	I. minőség	II.	I. minőség	II.
	L. c.	L. c.	L. c.	L. c.
1862	29.53	27.52	20.57	18.81
1863	27.18	25.55	15.35	14.38
1864	26.32	24.83	16.39	15.40
1865	24.83	23.19	16.16	15.06
1866	28.34	26.27	18.80	17.17
1867	32.56	29.93	22.22	20.36
1868	34.31	31.07	20.84	19.31
1869	27.11	24.28	14.12	12.80
1870	28.93	26.41	16.11	14.72
1871	32.46	30.27	22.86	18.28
1872	34.77	30.77	24.77	22.84
1873	38.54	35.38	22.66	20.63
1874	39.18	35.93	28.79	26.55
1875	29.12	27.42	17.84	16.56
1876	30.20	28.78	17.18	15.84
1877	35.17	33.63	22.76	20.93
1878	32.83	31.43	23.44	22.01
1879	32.78	31.35	22.03	20.14
1880	33.72	32.27	25.29	23.23
1881	28.02	26.36	—	—
1882	27.07	25.42	—	—
1883	24.51	23.11	—	—
1884	23.06	21.52	—	—
1885	22.78	21.24	—	—

[1] Átlag 23 piaczról.
[2] „ 19 „

	I. mennyiség	II. mennyiség	Átlagára		I. mennyiség	II. mennyiség	Átlagára
	L. c.	L. c.	L. c.		L. c.	L. c.	L. c.
1886	22.85	21.28	22.06	1894	19.67	18.77	19.22
1887	22.80	21.48	22.14	1895	21.24	20.30	20.77
1888	22.85	21.50	22.17	1896	23.07	22.04	22.56
1889	24.36	22.83	23.59	1897	?	?	26.00
1890	23.96	22.63	23.29	1898	27.95	26.07	27.01
1891	25.98	24.60	25.29	1899	26.87	24.16	25.52
1892	25.30	24.32	24.81	1900	26.91	24.48	25.70
1893	21.98	21.08	21.53				

4. sz. tábla.

Poroszország.

Az árak országos árak. — Mérték: 1816—1870. seffel, 1871—1900. kilogramm. — Forrás: Zeitschrift des kön. preuss. statistischen Bureaus Berlin.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
		ezüst garas		
1816	91.11	65.7	45.0	30.7
1817	122.0	85.8	59.8	38.6
1818	94.10	65.1	48.9	34.5
1819	67.11	50.0	40.3	29.8
1820	56.4	37.6	29.7	22.10
1821	55.8	32.4	24.2	17.7
1822	54.10	36.8	27.2	19.10
1823	52.11	41.2	31.4	23.4
1824	37.9	21.7	17.0	13.6
1825	34.9	20.8	17.2	12.11
1826	38.1	29.1	22.10	17.10
1827	48.2	42.0	31.10	22.10
1828	57.11	43.1	31.3	22.0
1829	66.8	38.10	28.8	20.4
1830	63.6	41.10	29.3	21.2
1831	78.9	55.4	38.6	27.2
1832	65.3	48.10	37.3	25.10
1833	46.9	34.5	26.1	20.2
1834	43.11	32.4	24.1	19.2
1835	45.11	34.7	28.11	21.1
1836	43.8	29.5	24.10	18.1
1837	47.8	32.11	25.8	18.1
1838	63.5	45.3	32.5	22.7
1839	75.3	46.1	35.2	23.0
1840	70.4	43.9	35.2	25.0
1841	65.9	40.8	29.11	21.11
1842	73.1	45.5	32.10	23.6
1843	62.5	50.5	38.0	27.7

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
	ezüst garas			
1844	57.5	40.6	32.8	21.10
1845	65.1	51.0	38.3	26.10
1846	86.8	70.11	50.9	33.0
1847	110.3	86.2	66.2	40.2
1848	63.0	38.2	32.2	22.3
1849	61.7	31.8	25.6	18.1
1850	58.7	36.6	28.0	20.9
1851	62.11	49.11	37.4	27.1
1852	72.2	61.9	46.9	30.0
1853	86.1	68.0	50.10	33.9
1854	108.5	83.3	60.10	40.4
1855	119.5	91.7	63.6	40.6
1856	113.6	85.1	62.6	39.1
1857	85.6	55.0	48.5	33.0
1858	76.3	51.0	44.11	35.10
1859	75.0	54.4	45.6	34.2
1860	88.0	61.5	50.3	32.5
1861	92.10	61.8	49.8	30.4
1862	89.9	63.10	46.2	30.1
1863	77.1	54.3	42.5	28.7
1864	66.10	45.6	39.7	29.4
1865	68.4	49.11	40.2	29.10
1866	82.4	58.5	48.5	33.5
1867	108.3	79.0	60.9	38.11
1868	104.10	78.8	63.0	41.11
1869	81.6	64.7	55.2	38.5
1870	85.2	63.3	51.3	35.5
	1000 kilogramm			
	márka			
1871	250	164	152	130
1872	242	168	152	138
1873	264	192	182	160
1874	240	198	200	192
1875	196	166	168	180

		1000 kilogramm-ra		
		márka		
1876	210	174	168	177
1877	230	177	169	160
1878	202	143	157	139
1879	196	144	148	134
1880	219	193	168	152
1881	220	202	166	159
1882	208	161	154	146
1883	185	147	146	137
1884	173	147	149	144
1885	162	143	143	143
1886	157	134	135	133
1887	164	125	128	113
1888	174	135	135	130
1889	183	156	151	151
1890	192	170	165	160
1891	222	208	171	162
1892	189	178	156	149
1893	152	135	143	158
1894	135	118	132	139
1895	140	121	125	121
1896	153	122	130	126
1897	165	126	135	134
1898	186	145	149	148
1899	155	143	144	137
1900	150	143	143	137

5. sz. tábla.

Ausztria.

Az árak 1801—70-ig országos árak, azontúl a bécsi tőzsde árai. — Mérték: 1801—1870-ig a. a. mérő, 1871—1900-ig ötven kiló. — Pénz: 1801—1857-ig konvenciós pénzláb, 1858—1870-ig o. érték, 1871—1900-ig koronaérték. — Forrás: Tafeln zur Statistik des Steuerwesens (Wien, 1858) és Statistisches Jahrbuch.

	Buza fr. k.	Rozs fr. k.	Árpa fr. k.	Zab fr. k.
1801	4.30	3.11	2.36	1.32
1802	4.56	3.32	2.51	1.46
1803	5.8	3.48	2.57	1.49
1804	4.37	3.24	2.37	1.32
1805	6.10	4.51	3.37	2.5
1806	5.41	4.22	3.30	2.9
1807	4.11	3.3	2.30	1.36
1808	3.59	2.40	2.19	1.34
1809	4.11	2.47	2.23	1.45
1810	3.50	2.31	2.15	1.37
1811	3.27	2.20	1.55	1.9
1812	4.18	2.55	2.24	1.29
1813	4.10	2.22	1.55	1.15
1814	4.30	2.52	2.16	1.22
1815	5.6	3.47	2.52	1.30
1816	6.27	5.9	3.45	1.57
1817	7.56	6.13	4.46	2.18
1818	4.19	3.2	2.26	1.27
1819	2.51	1.39	1.20	0.54
1820	2.44	1.38	1.19	0.56
1821	3.41	2.22	1.54	1.20
1822	3.4	2.13	1.48	1.7
1823	2.46	2.6	1.42	1.10
1824	2.19	1.28	1.10	0.49
1825	2.4	1.16	1.2	0.44
1826	1.57	1.18	1.4	0.47

	Buza fr. k.	Rozs fr. k.	Árpa fr. k.	Zab fr. k.
1827	2.30	1.45	1.28	1.00
1828	3.13	2.21	1.50	1.13
1829	3.33	2.31	2.10	1.21
1830	3.7	2.14	1.56	1.15
1831	3.32	2.30	2.2	1.20
1832	3.14	2.6	1.45	1.11
1833	2.45	1.54	1.43	1.10
1834	2.56	2.1	1.51	1.19
1835	3.9	2.19	2.8	1.29
1836	2.47	1.46	1.37	1.8
1837	2.16	1.27	1.18	0.53
1838	2.31	1.47	1.31	1.0
1839	2.57	2.9	1.14	1.3
1840	3.14	2.20	1.55	1.14
1841	2.50	1.56	1.37	1.7
1842	2.50	1.56	1.37	1.7
1843	2.47	1.54	1.38	1.9
1844	3.42	1.51	1.32	1.1
1845	3.3	2.19	1.51	1.13
1846	4.6	3.10	2.29	1.30
1847	5.28	4.00	3.26	1.53
1848	4.5	2.53	2.17	1.27
1849	3.35	2.20	1.58	4.29
1850	3.09	2.11	1.55	1.21
1851	3.20	2.30	2.7	1.27
1852	3.22	3.13	2.29	1.32
1853	4.21	3.22	2.44	1.39
1854	5.41	4.20	3.15	2.03
1855	6.01	4.27	3.22	1.49
1856	5.24	3.35	2.50	1.37
1857	4.21	2.44	2.13	1.39
1858	4.18	2.73	2.36	1.77
1859	3.83	2.54	2.23	1.71
1860	4.5	2.71	2.27	1.64
1861	4.29	3.11	2.47	1.56
1862	4.59	3.6	2.47	1.60

	Buza fr. k.	Rozs fr. k.	Árpa fr. k.	Zab fr. k.
1863	4.21	2.79	2.39	1.73
1864	3.76	2.52	2.21	1.68
1865	3.56	2.50	2.6	1.44
1866	4.30	3.10	2.50	1.60
1867	5.00	3.51	2.78	1.65
1868	5.5	3.54	2.90	1.88
1869	4.7	2.90	2.51	1.75
1870	4.43	3.00	2.60	1.84
		50 kiló és kor.		
1871	13.60	8.70	8.80	7.80
1872	14.49	8.81	8.22	6.88
1873	16.61	11.57	10.37	7.21
1874	14.29	11.55	11.12	9.45
1875	10.82	8.68	8.91	8.58
1876	12.00	9.45	9.88	9.40
1877	13.57	10.08	10.44	7.84
1878	11.82	7.87	9.91	6.99
1879	12.25	8.23	10.12	6.62
1880	13.45	10.11	10.21	7.42

	Buza [2]	Rozs [3]	Árpa [4]	Zab [5]
1881 [1]	13.40	10.60	10.70	7.40
1882	12.10	8.70	10.20	7.60
1883	11.00	8.30	10.60	7.10
1884	9.80	8.70	11.00	7.50
1885	9.00	7.70	9.20	7.20
1886	9.30	7.20	9.20	6.80
1887	9.10	6.90	8.90	6.30
1888	8.20	6.40	8.80	5.80

[1] Búzánál, rozsnál, árpánál átlagos maximális árak, zabnál átlagos minimális árak a szombati napokon.

[2] 1891—1897 augusztus 31. bánsági, ezentúl tiszai búza.

[3] Pestvidéki rizs.

[4] Tót árpa.

[5] 1894—18941-ig tisztított zab, azóta magyar prima zab.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1889	8.67	7.19	9.52	6.68
1890	8.91	8.12	9.48	8.07
1891	10.72	9.41	8.57	7.05
1892	9.70	8.67	8.25	6.18
1893	8.56	7.00	8.81	7.02
1894	7.66	5.99	8.96	6.99
1895	7.46	6.47	8.56	6.73
1896	7.82	7.01	8.26	6.61
1897	10.80	8.05	9.52	6.62
1898	12.38½	9.01½	9.78½	7.03½
1899	10.06	7.74	8.63	6.11
1900	8.70	7.50	8.40	5.80

6. sz. tábla.

Magyarország.

Az árak a pesti piacon jegyzett árak — Mérték: 1819—1870-ig a. a. mérő, azontul fél métermázsa. — Pénz: 1819—1870-ig osztrák forint, azontul koronaérték. — Forrás: a bp. keresk. és iparkamara ártörténete és a fővárosi statisztikai hivatal havi közleményei.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1819	1.75	0.68	0.72	0.61
1820	2.17	1.10	0.96	0.74
1821	2.55	1.39	1.22	0.91
1822	1.78	1.05	1.03	0.84
1823	1.92	1.09	0.95	0.79
1824	1.54	0.61	0.51	0.40
1825	1.30	0.52	0.52	0.42
1826	1.23	0.59	0.57	0.49
1827	2.91	1.39	1.03	0.76
1828	3.09	1.85	1.28	0.89
1829	2.29	1.23	0.96	0.77
1830	2.86	1.49	1.21	0.88
1831	2.85	1.67	1.28	0.88
1832	2.59	1.13	0.95	0.65
1833	2.39	1.16	1.06	0.78
1834	2.41	1.65	1.51	1.23
1835	2.45	1.71	1.49	1.20
1836	1.98	1.01	0.98	0.71
1837	1.63	0.91	0.77	0.58
1838	1.61	0.90	0.76	0.59
1839	2.04	1.33	1.10	0.87
1840	2.49	1.73	1.38	1.13
1841	2.48	1.64	1.33	1.03
1842	2.92	1.75	1.34	1.01
1843	1.67	1.03	0.84	0.71
1844	1.65	0.94	0.75	0.70
1845	2.41	1.50	1.17	0.95

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1846	3.57	2.44	1.74	1.25
1847	5.11	3.60	2.64	1.50
1848	3.15	1.88	1.38	0.98
1849	3.19	1.99	1.52	1.36
1850	3.11	1.95	1.66	1.52
1851	2.98	2.08	1.74	1.48
1852	3.63	2.98	2.29	1.46
1853	4.19	3.20	2.46	1.78
1854	6.90	5.40	3.05	2.36
1855	6.59	4.82	3.05	1.75
1856	5.17	3.57	2.17	1.37
1857	3.53	2.06	1.79	1.41
1858	3.33	2.04	1.79	1.51
1859	3.81	2.48	2.01	1.78
1860	4.68	2.87	2.22	1.56
1861	5.46	3.76	2.79	1.69
1862	4.68	3.21	2.40	1.64
1863	4.75	2.96	2.46	1.88
1864	4.29	2.84	2.25	1.83
1865	3.03	1.92	1.40	1.20
1866	4.51	3.28	2.43	1.69
1867	6.15	4.26	3.11	1.77
1868	5.08	3.58	2.49	1.67
1869	4.42	2.80	2.16	1.90
1870	5.01	3.02	2.39	2.24

			50 kgr. és kor.:		
	Buza	Rozs	Takarm. árpa	Malátaárpa	Zab
1871	12.18	7.85	6.30	?	7.46
1872	13.32	8.26	6.87	?	6.25
1873	14.76	10.69	8.03	?	6.64
1874	15.08	10.35	8.06	?	8.53
1875	9.72	7.74	6.13	?	7.67
1876	10.97	8.38	6.44	7.35	8.24
1877	12.30	9.06	7.08	8.18	7.17
1878	9.96	6.75	6.53	6.19	6.11
1879	10.85	7.26	6.19	8.13	6.03

	50 kgr. és kor.:				
	Buza	Rozs	Takarm. árpa	Malátaárpa	Zab
1880	12.44	9.95	7.05	8.79	6.94
1881	12.73	9.64	7.00	8.82	6.93
1882	11.22	9.44	6.31	8.51	7.21
1883	10.12	7.49	7.18	8.50	6.58
1884	9.11	7.59	6.96	8.74	6.92
1885	8.39	6.85	6.21	7.86	6.65
1886	8.39	6.41	6.04	7.85	6.40
1887	8.20	6.14	5.92	7.58	5.86
1888	7.44	5.62	5.57	7.17	5.39
1889	8.00	6.46	6.09	7.68	6.21
1890	8.26	7.30	6.55	7.98	7.51
1891	10.07	8.64	6.56	7.60	6.60
1892	9.09	7.91	5.62	6.68	5.91
1893	7.98	6.25	5.82	6.90	6.61
1894	7.05	5.36	6.12	7.59	6.59
1895	6.86	5.80	5.72	6.88	6.35
1896	7.30	6.31	4.53	6.15	6.08
1897	10.36	7.39	5.26	7.06	6.17
1898	11.70	8.35	6.26	7.98	6.35
1899	9.12	7.04	6.05	7.12	5.61
1900	7.54	6.61	5.74	?	5.33

7. sz. tábla.

Svájcz.

Az árak Bernben jegyzett árak. Mérték: malter és viertel. Pénz: frank. Forrás: a statisztikai hivatal irásbeli közleményei.

	Buza viertel fr. c.	Rozs viertel fr. c.	Árpa viertel fr. c.		Buza viertel fr. c.	Rozs viertel fr. c.	Árpa viertel fr. c.
1801	3.79	2.59	2.14	1843	?	2.41	1.81
1802	4.83	2.90	2.19	1844	?	2.12	2.—
1803	4.58	2.79	2.17	1845	?	2.04	1.72
1804	3.07	1.82	1.69	1846	?	3.—	2.12
1805	3.88	1.96	1.58	1847	5.51	4.13	2.97
1806	4.44	2.62	2.17	1848	3.—	1.70	1.41
1807	3.21	1.99	1.60	1849	2.53	1.63	1.26
1808	2.95	1.71	1.51	1850	2.67	1.71	1.36
1809	2.48	1.60	1.51	1851	2.85	1.95	1.55
1810	2.73	1.68	1.46	1852	3.28	2.28	1.62
1811	3.96	2.14	1.75	1853	3.80	2.52	1.63
1812	4.59	3.04	2.45	1854	5.23	3.71	2.50
1813	4.05	2.34	2.—	1855	4.60	2.92	2.17
1814	3.03	1.92	1.63	1856	4.43	2.54	2.02
1815	3.23	2.08	1.68	1857	3.82	2.64	2.19
1816	5.96	3.88	3.07	1858	2.45	1.53	1.43
1817	?	?	?	1859	2.66	1.58	1.46
1832	?	2.46	1.92	1860	3.73	2.66	2.08
1833	?	1.77	1.62	1861	3.68	2.46	1.84
1834	?	1.31	1.33	1862	3.21	1.93	1.73
1835	?	1.30	1.34	1863	3.12	1.62	1.60
1836	?	1.48	1.43	1864	?	?	?
1837	?	1.49	1.31	1865	?	1.80	1.73
1838	?	1.58	1.43	1866	?	1.96	1.84
1839	?	1.89	1.59	1867	?	2.80	2.09
1840	?	1.89	1.62	1868	?	2.46	2.08
1841	?	1.58	1.26	1869	?	1.61	1.71
1842	?	1.75	1.37	1870	?	1.78	1.85

	Buza 10 kg. fr. c.	Rozs viertel fr. c.	Árpa 10 l. fr. c.		Buza 10 kg. fr. c.	Rozs viertel fr. c.	Árpa 15 l. fr. c.
1871	3.33	2.15	1.15	1876	2.85	2.19	2.32
1872	3.43	2.04	2.07	1877	3.26	2.42	2.54
1873	3.63	2.29	2.24	1878	2.98	2.21	2.38
1874	3.50	2.46	2.46	1879	2.77	2.30	2.19
1875	2.69	2.04	2.24	1880	3.10	2.30	2.30

	Buza 100 kg.	Rozs 15 l.	Árpa 150 l.	Zab 15 l.
1881[1]	29.32	2.20	15.63	2.29
1882	29.88	2.18	15.45	2.29
1883	24.33	1.98	14.76	2.04
1884	24.40	2.—	14.89	2.03
1885	23.08	1.87	14.26	1.90

[1] Mitteil. des Berner statist. Bureau, Jahrg. 1887, 2. Lief.

8. sz. tábla.

Belgium.

Az árak országos árak. — Mérték: 1815—1860-ig hektoliter, 1861—1900-ig métermázsa. — Pénz: frank. — Forrás: 1801—1814-ig Situation du royaume, titre IV. 86. és 77. l., 1815—1900. a belga statisztikai hivatal irásbeli közleményei.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1801	15.95	10.17	—.—	—.—
1802	22.07	16.04	—.—	—.—
1803	19.57	15.43	—.—	—.—
1804	16.28	10.33	—.—	—.—
1805	21.59	13.61	—.—	—.—
1806	18.48	11.49	—.—	—.—
1807	15.52	10.55	—.—	—.—
1808	16.16	11.17	—.—	—.—
1809	15.53	10.19	—.—	—.—
1810	18.29	9.28	—.—	—.—
1811	20.52	12.08	—.—	—.—
1812	27.04	17.84	—.—	—.—
1813	21.16	12.82	—.—	—.—
1814	18.31	11.40	—.—	—.—
1815	21.85	14.70	—.—	—.—
1816	31.22	21.58	—.—	—.—
1817	35.41	24.70	—.—	—.—
1818	26.08	17.62	—.—	—.—
1819	18.67	12.76	—.—	—.—
1820	16.40	9.59	—.—	—.—
1821	15.62	8.30	—.—	—.—
1822	14.43	8.63	—.—	—.—
1823	13.76	9.29	—.—	—.—
1824	10.88	6.37	—.—	—.—
1825	11.87	7.28	—.—	—.—
1826	14.19	10.17	—.—	—.—
1827	17.13	12.04	—.—	—.—
1828	19.69	11.52	—.—	—.—

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1829	23.21	12.89	—.—	—.—
1830	20.27	12.42	—.—	—.—
1831	22.71	15.06	—.—	—.—
1832	20.97	14.57	—.—	—.—
1833	14.73	9.85	—.—	—.—
1834	13.86	8.41	—.—	—.—
1835	14.55	9.04	—.—	6.57
1836	15.12	9.88	—.—	5.87
1837	16.36	10.87	—.—	6.43
1838	20.26	12.35	—.—	6.88
1839	23.04	13.35	—.—	6.35
1840	21.31	13.62	—.—	8.14
1841	20.02	11.53	—.—	6.72
1842	22.17	13.42	—.—	6.69
1843	19.41	13.64	—.—	7.06
1844	17.75	10.55	—.—	6.05
1845	20.06	13.58	—.—	6.68
1846	24.53	18.98	—.—	8.21
1847	25.20	16.60	—.—	8.51
1848	17.37	10.56	—.—	6.28
1849	17.15	9.56	—.—	5.49
1850	16.15	10.16	—.—	6.05
1851	16.71	11.53	—.—	6.87
1852	20.16	14.07	—.—	6.91
1853	25.13	16.84	—.—	7.61
1854	31.48	22.54	—.—	9.37
1855	32.92	22.07	—.—	9.83
1856	30.73	19.14	—.—	8.98
1857	22.96	13.53	—.—	8.22
1858	18.72	12.81	13.01	10.09
1859	18.85	12.94	12.30	8.22
1860	23.72	15.22	13.64	8.64
1861	33.64	22.07	23.94	20.29
1862	31.56	22.93	21.77	18.03
1863	27.03	18.62	18.—	16.15
1864	23.85	16.03	19.37	17.17
1865	23.11	15.80	18.25	17.77

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1866	27.97	18.44	22.76	20.57
1867	36.92	25.43	27.14	22.36
1868	35.22	25.97	25.54	23.51
1869	27.61	21.02	23.13	21.58
1870	29.34	21.10	22.49	21.24
1871	36.26	26.03	24.58	22.07
1872	33.35	20.26	19.01	15.97
1873	35.51	23.00	23.90	22.02
1874	33.06	24.74	25.18	25.30
1875	26.21	19.99	22.53	23.17
1876	28.05	20.28	21.53	22.84
1877	32.58	22.62	22.75	21.79
1878	28.73	19.83	23.28	20.29
1879	27.25	19.63	21.89	19.00
1880	28.56	22.24	21.60	19.74
1881	28.55	22.92	21.08	19.80
1882	27.11	18.20	21.09	18.68
1883	24.46	17.34	19.24	17.69
1884	21.94	16.72	18.64	17.53
1885	19.89	15.79	17.48	17.29
1886	18.83	14.21	15.65	16.20
1887	19.16	13.42	15.73	13.83
1888	19.47	13.81	16.97	14.32
1889	18.44	13.26	16.06	14.57
1890	19.74	14.80	17.26	16.30
1891	22.90	19.26	18.64	16.66
1892	19.40	16.44	16.00	14.86
1893	15.52	12.85	15.78	16.40
1894	13.61	10.89	14.72	14.39
1895	13.98	10.81	13.87	13.31
1896	15.47	11.12	14.32	15.08
1897	18.03	12.35	14.37	15.99
1898	20.55	14.31	15.74	16.93
1899	16.19	13.75	16.32	16.70
1900	16.25	14.28	16.32	16.79

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

9. sz. tábla.

Németalföld.

Az árak Arnheim piaczára vonatkoznak. — Mérték: hektoliter. — Pénz: németalf. forint. — Forrás: Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, nieuwe Volgreekk XXVI.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1801	15.20[5]	11.03[5]	8.18[5]	4.08
1802	15.59	9.60[5]	7.62[5]	3.83
1803	13.01[5]	11.86[5]	6.42[5]	4.04
1804	9.51[5]	6.83	4.94	3.05
1805	13.98	8.67[5]	5.92	3.49[5]
1806	13.04[5]	8.31	5.70	3.73
1807	10.73	9.24[5]	6.26	2.77[5]
1808	9.26[5]	7.39	6.23	3.47
1809	8.61[5]	6.87	5.38[5]	3.73
1810	10.08	6.50	4.40[5]	3.24
1811	9.20[5]	6.—	4.59	3.27
1812	15.21	11.57[5]	5.90	3.24[5]
1813	14.98[5]	11.73[5]	7.63	3.79
1814	11.70	7.42	4.92[5]	4.65[5]
1815	9.15[5]	6.20	4.29[5]	3.60[5]
1816	9.57[5]	4.61	4.60	3.36
1817	19.66[5]	12.43	8.89	6.14
1818	15.03[5]	9.68[5]	7.29	3.85[5]
1819	10.62[5]	9.08	7.20	4.77[5]
1820	8.10	6.12[5]	4.51	3.10
1821	7.61[5]	4.74[5]	3.07[5]	1.86[5]
1822	6.29	3.51[5]	2.07[5]	1.31
1823	5.35	4.63	4.00	2.32
1824	4.83	3.45	2.38	1.57[5]
1825	4.83	3.15[5]	3.37[5]	2.39
1826	4.27	4.12	3.39[5]	2.20
1827	6.35[5]	5.76[5]	3.70	3.51
1828	7.10	6.59	3.34[5]	2.72[5]
1829	10.64	5.72[5]	4.20	2.61[5]

	Ruza	Rozs	Árpa	Zab
1830	7.27	4.65	3.77⁵	2.85
1831	10.17	7.55⁵	4.57⁵	2.81⁵
1832	8.96	6.56	4.68	2.79⁵
1833	7.15	5.70⁵	3.61	2.59⁵
1834	5.72⁵	3.89⁵	2.76⁵	2.27
1835	5.14⁵	4.27	3.11	2.10⁵
1836	5.34	4.55⁵	3.63	2.27
1837	7.09	4.87	3.83⁵	2.49
1838	6.87⁵	4.75	3.64	2.15⁵
1839	10.92	7.00	4.49	2.47
1840	9.17	5.76	5.07	2.76
1841	8.26	5.40	4.50	2.82
1842	10.27	6.21	4.83	2.82
1843	8.85	7.49	4.96	2.84
1844	7.87	5.06	4.29	2.58
1845	6.92	4.79	4.18	2.30
1846	10.10	8.41	5.48	3.04
1847	11.33	9.88	6.78	3.92
1848	10.24	6.46⁵	5.34	3.29
1849	7.81	4.54⁵	3.58⁵	2.29
1850	7.09⁵	4.16	3.54	2.28
1851	7.59	5.80	4.29⁵	2.69
1852	8.40	6.71	5.04	2.87⁵
1853	9.38	6.63⁵	5.07	2.99
1854	15.04	11.05⁵	7.66⁵	4.47⁵
1855	13.75	9.34	6.81	4.03
1856	16.19	11.12	6.17	4.61
1857	12.01	7.12	6.24	3.48
1858	9.48⁵	6.35⁵	6.22	4.72
1859	10.50	6.17	5.15⁵	4.62

	Régi	Uj			Sötét	Világos
1860	10.41⁵	9.38	7.19⁵	5.43⁵	4.69	3.51⁵
1861	11.46⁵	—	7.09⁵	5.42⁵	4.77⁵	3.69⁵
1862	11.67⁵	—	8.42	6.64⁵	4.50⁵	3.48⁵
1863	10.63⁵	—	7.46⁵	5.56⁵	4.48	3.35

	Buza		Rozs		Árpa	Zab	
	régi	uj	régi	uj		sötét	világos
1864	9.08½	8.90½	6.25	—	4.74½	4.15	3.38½
1865	9.34½	8.16	6.26	5.94	4.94	4.41½	3.51
1866	9.69		6.63		5.33		4.18
1867	11.06½		7.54		6.58½	4.45½	3.70
1868	13.67½		10.09		6.79		4.33
1869	9.92		8.38		6.85		4.61½
1870	10.82	8.74	7.03		5.82½		4.—
1871	11.25	—	7.97		6.00½		3.95
1872	12.81		8.59		6.23		3.84
1873	11.82		7.55½		7.75		4.12½
1874	13.81		9.53		—		4.51
1875	9.48		7.68		7.07		4.71
1876	9.43		7.80		6.51		4.50
1877	11.42		8.10		6.50		4.64
1878	11.38½		7.37		6.75		4.60
1879	9.68		6.47		6.00		4.38
1880	10.64		7.42		6.33		4.40
1881	10.38		8.02		6.26		4.36
1882	11.17		8.38		5.95		4.19
1883	9.22		6.84		5.50		3.94
1884	8.86		6.46		5.75		4.06
1885	7.35		6.17		5.30		4.00
1886	7.23		5.77		4.85		3.65
1887	7.35		5.17		4.56		3.43
1888	7.34		4.99		—		3.35
1889	7.29		5.17		—		3.38
1890	7.24		5.19		—		3.51
1891	7.88		5.82		—		3.86
1892	9.92		7.01		—		3.90
1893	6.60		5.39		—		3.72
1894	5.72		4.97		—		3.87
1895	5.20		4.19		—		2.76
1896	6.10		4.09		—		2.76
1897	6.27		4.15		—		3.19
1898	8.05		5.08		—		3.09
1899	6.60		4.89		—		3.43
1900	6.21		5.61		—		3.28

10. sz. tábla.

Dánia.

Az árak Kopenhágára vonatkoznak. — Mérték: Tönde = 1.3912 hekt. — Pénz: 1 rigsdaler = 96 Skilling = 2 fr. 80 c., 1871—1900. korona és öre = ½ rigsdaler = 1 fr. 39. c. — Forrás: 1801—1870-ig Scharling tanár közleményei, 1871—1900-ig a dán statisztikai hivatal irásbeli közleményei.

	Rozs	Árpa	Zab		Rozs	Árpa	Zab
		rigsdaler				rigsdaler	
1801	7.28	5.4	2.82	1836	3.76	3.17	2.21
1802	8.62	4.72	2.72	1837	3.75	2.79	2.4
1803	7.10	4.86	3.2	1838	4.36	3.31	2.29
1804	8.88	4.68	2.84	1839	4.15	3.42	2.53
1805	10.86	8.28	3.84	1840	4.2	2.83	2.31
1806	9.32	4.76	3.56	1841	5.40	3.14	2.6
1807	9.24	4.60	3.56	1842	5.36	3.7	2.36
1808	9.8	4.88	3.66	1843	3.64	3.39	2.15
1809	5.36	4.20	3.20	1844	3.45	3.25	2.24
1819	3.50	2.57	1.85	1845	5.58	3.95	2.95
1820	2.64	1.71	1.45	1846	7.31	5.04	3.56
1821	2.19	1.89	1.33	1847	5.5	4.31	3.3
1822	2.45	2.19	1.50	1848	3.19	3.3	2.8
1823	2.9	1.59	1.20	1849	3.25	2.44	2.9
1824	1.93	1.63	1.25	1850	3.91	3.12	2.29
1825	2.59	2.6	1.46	1851	5.84	3.93	2.72
1826	5.7	4.60	3.66	1852	5.22	4.26	2.62
1827	3.2	1.86	1.46	1853	9.40	5.95	4.3
1828	4.5	2.62	1.82	1854	6 49	4.93	3.74
1829	4.34	2.28	1.69	1855	9.56	6.78	4.78
1830	5.42	3.2	1.79	1856	6.36	5.74	3.87
1831	5.75	3.54	2.—	1857	5.13	4.90	3.82
1832	3.83	2.50	1.73	1858	4.76	4.36	3.24
1833	3.21	1.85	1.44	1859	5.07	4.81	3.29
1834	3.44	2.32	2.5	1860	5.69	5.24	3.37
1835	3.84	3.35	2.9	1861	7.29	5.29	3.40
1862	5.63	4.57	3.20	1880	16.04	12.87	8.74

	Rozs	Árpa	Zab
		rigsdaler	
1863	4.64	3.85	2.62
1864	5.46	4.50	3.66
1865	6.53	5.12	4.02
1866	6.21	6.08	3.80
1867	9.50	6.71	4.64
1868	7.72	7.46	5.31
1869	5.46	4.66	3.30
1870	6.25	5.47	3.80
	kr. ö.	kr. ö.	kr. ö.
1871	13.98	11.89	7.81
1872	13.39	12.85	7.89
1873	16.48	14.23	9.39
1874	14.43	14.—	10.28
1875	13.69	13.17	9.61
1876	14.46	13.45	10.08
1877	12.30	12.78	8.26
1878	11.05	11.29	7.08
1879	12.35	12.18	7.48
1881	15.25	12.30	8.88
1882	11.09	10.54	7.53
1883	11.33	11.26	8.—
1884	11.60	11.36	8.37
1885	9.28	9.62	7.09
1886	9.49	9.20	6.78
1887	8.53	8.91	6.21
1888	9.85	9.40	6.65
1889	10.86	10.55	7.82
1890	10.69	9.74	6.95
1891	14.21	11.28	8.72
1892	10.25	9.27	7.03
1893	9.68	9.30	7.58
1894	8.11	8.36	6.16
1895	8.27	8.31	6.06
1896	8.74	8.95	6.72
1897	9.88	9.17	7.10
1898	10.38	9.54	6.95
1899	10.74	10.12	7.01
1900	9.88	9.28	6.84

11. sz. tábla.

Svédország.

Az árak országos árak, úgynevezett „Markegangpreise", melyek évenkint hivatalosan összeállíttatnak. — Mérték: 1834—1870-ig kubikfot = 26.173 liter, 1871—1990-ig hektoliter. — Pénz: krona = 1.39 frank. — Forrás: a svéd statisztikai hivatal irásbeli közleményei

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
	krona és kubikfot			
1834	2.50	1.84	1.42	0.78
1835	2.23	1.80	1.43	0.76
1836	2.24	1.84	1.52	0.91
1837	2.46	2.14	1.73	1.10
1838	3.39	2.32	1.83	0.98
1839	2.89	2.01	1.58	0.90
1840	2.94	2.08	1.45	0.80
1841	5.51	2.59	1.41	0.73
1842	3.04	2.42	1.58	0.80
1843	2.43	2.11	1.53	0.84
1844	2.42	1.65	1.19	0.64
1845	3.09	2.49	1.70	0.93
1846	3.13	2.48	2.01	1.11
1847	3.02	2.32	1.87	0.98
1848	2.55	1.81	1.49	0.79
1849	2.69	1.83	1.38	0.78
1850	2.76	2.12	1.52	0.90
1851	2.95	2.44	1.86	1.07
1852	2.79	2.34	1.80	0.97
1853	4.07	2.78	2.08	1.17
1854	3.27	2.45	1.92	1.18
1855	4.95	3.24	2.42	1.49
1856	5.12	3.07	2.66	1.55
1857	4.09	2.67	2.30	1.33
1858	3.—	2.09	1.78	1.18
1859	2.89	2.05	1.82	1.10

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
		krona és kubikfot		
1860	3.45	2.34	2.04	1.21
1861	3.80	2.86	2.19	1.20
1862	3.56	2.58	2.02	1.10
1863	2.94	2.36	1.92	1.06
1864	2.61	2.03	1.70	0.99
1865	2.99	2.15	1.68	1.07
1866	3.24	2.35	2.02	1.18
1867	4.82	3.54	2.54	1.51
1868	4.16	3.23	2.81	1.60
1869	3.03	2.34	1.90	1.12
1870	3.11	2.27	1.88	1.20
1871	3.65	2.44	2.—	1.20
1872	4.01	2.59	2.20	1.30
1873	4.34	2.92	2.52	1.47
1874	3.59	2.90	2.69	1.68
1875	3.39	2.63	2.30	1.47
1876	3.56	2.63	2.37	1.56
1877	3.81	2.64	2.41	1.52
1878	3.15	2.28	2.07	1.18
1879	3.35	2.27	2.03	1.17
1880	3.49	2.81	2.24	1.30
1881	3.74	2.97	2.27	1.34
1882	3.33	2.38	2.—	1.18
1883	3.24	2.31	1.94	1.16
1884	2.75	2.14	1.89	1.18
1885	2.47	1.87	1.77	1.12
		hektoliter és krona		
1886	9.17	6.80	6.53	4.13
1887	8.37	5.76	5.52	3.38
1888	10.68	7.50	6.62	3.69
1889	10.64	7.98	6.96	3.93
1890	10.83	8.13	7.01	4.—
1891	12.25	10.90	8.11	4.85
1892	10.22	8.51	7.27	4.25
1893	9.36	7.53	7.—	4.71

Naptárév	Hektoliter és krona			
	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1894	7.71	6.41	6.05	3.71
1895	8.41	6.98	6.41	3.59
1896	9.66	7.46	6.86	3.94
1897	11.45	8.10	7.74	4.33
1898	11.29	8.39	7.57	4.35
1899	10.97	9.33	7.90	4.73
1900	10.73	8.94	7.81	4.56

12. sz. tábla.

Norvégia.

a) Buza 1820—85.

Az árak országos hivatalos árak, csak 1861—85 piaczi árak. — Mérték: 1820—55-ig tönde, 1861—85-ig hektoliter — Pénz: krona. 1856—66-ig az árak hiányzanak.

	Tönde		Tönde		Tönde
1820	25,93	1834	19,67	1848	23,37
1821	20,33	1835	15,47	1849	19,90
1822	23,03	1836	15,80	1850	22,03
1823	26,57	1837	17,77	1851	20,17
1824	19,90	1838	16,87	1852	21,—
1825	17,10	1839	18,90	1853	22,53
1826	13,93	1840	25,93	1854	32,47
1827	19,83	1841	19,90	1855	29,70
1828	18,87	1842	22,77	1856	—
1829	25,40	1843	19,57	1857	—
1830	25,83	1844	18,93	1858	—
1831	29,13	1845	15,97	1859	—
1832	25,50	1846	20,30	1860	—
1833	23,83	1847	26,63		

	Hektoliter		Hektoliter		Hektoliter
1861	18,62	1870	15,85	1878	17,07
1862	18,62	1871	16,34	1879	15,12
1863	15,99	1872	15,89	1880	16,36
1864	14,96	1873	16,44	1881	16,71
1865	14,16	1874	17,20	1882	16,10
1866	16,23	1875	16,24	1883	15,21
1867	18,01	1876	16,18	1884	14,47
1868	19,98	1877	17,77	1885	13,16
1869	17,67				

b) Egyéb gabonanemüek. 1820—85.

Az árak országos árak. — Mérték hektoliter. — Pénz: krona = 1.39 frank. — Forrás: 1820—1885. Jordburg, 1886—1900-ig a norvég statisztikai hivatal irásbeli közleményei.

	Rozs	Árpa	Zab		Rozs	Árpa	Zab
	krona és hektoliter				krona és hektoliter		
1820	13.09	9.93	5.95	1850	9.47	7.60	5.06
1821	13.47	10.19	6.52	1851	9.81	7.84	5.06
1822	14.08	10.52	6.62	1852	11.46	8.83	5.66
1823	14.10	10.55	6.71	1853	11.54	8.94	5.56
1824	10.50	7.91	5.30	1854	14.15	10.12	5.99
1825	8.51	6.76	4.55	1855	14.46	10.36	6.26
1826	9.09	6.96	4.75	1856	15.88	11.68	7.05
1827	13.55	10.48	6.60	1857	14.51	11.87	7.12
1828	11.99	8.94	5.61	1858	12.11	10.30	6.09
1829	12.40	8.97	5.54	1859	11.63	9.66	6.02
1830	12.21	8.56	5.40	1860	11.80	9.69	6.40
1831	14.70	10.88	6.69	1861	12.54	10.91	6.69
1832	14.08	11.06	6.91	1862	13.19	10.36	6.28
1833	13.40	9.33	5.73	1863	12.47	9.78	5.88
1834	11.46	7.53	4.65	1864	11.65	8.83	5.52
1835	11.24	7.63	4.91	1865	10.93	9.14	5.42
1836	10.86	8.29	5.30	1866	11.65	9.47	5.78
1837	11.37	9.11	6.17	1867	12.66	10.70	6.45
1838	11.92	9.55	6.47	1868	14.82	12.14	7.09
1839	12.52	10.58	6.81	1869	15.73	12.37	7.19
1840	11.73	9.55	6.35	1870	12.73	10.43	6.31
1841	10.91	7.99	5.23	1871	12.18	10.14	6.09
1842	11.53	7.84	4.75	1872	11.99	10.00	5.97
1843	10.99	7.91	4.80	1873	12.18	10.41	6.04
1844	10.45	8.13	5.01	1874	12.71	11.65	6.52
1845	10.14	7.75	4.65	1875	12.83	11.03	6.88
1846	11.87	8.51	4.99	1876	12.50	11.03	6.60
1847	15.70	11.92	7.12	1877	12.88	11.32	6.90
1848	12.64	10.22	6.11	1878	12.32	11.21	6.73
1849	10.22	8.27	5.13	1879	10.74	9.89	5.76

	Rozs	Árpa	Zab		Rozs	Árpa	Zab
	krona és hektoliter				krona és hektoliter		
1880	11.72	10.33	5.90	1883	11.65	9.71	5.85
1881	13.06	10.47	6.14	1884	11.35	9.58	5.76
1882	12.79	10.27	5.23	1885	10.68	9.25	5.67

c) **Összes gabonanemüek.**

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
		krona és hektoliter		
1886	13.05	10.02	9.11	6.23
1887	12.13	9.26	8.34	5.66
1888	11.96	8.81	7.93	5.54
1889	12.27	9.48	8.46	5.96
1890	13.01	9.99	8.70	6.58
1891	13.81	11.27	9.61	6.51
1892	14.04	12.80	10.15	7.31
1893	12.41	10.16	8.61	6.78
1894	11.64	8.77	7.47	6.23
1895	11.28	8.55	7.06	5.76
1896	11.22	8.28	7.40	5.56
1897	11.85	8.55	7.48	5.95
1898	12.97	9.46	7.90	6.53
1899	12.69	9.68	8.18	6.68
1900	12.02	9.81	8.55	6.87

13. sz. tábla.

Finnország.

Az árak országos árak. — Mérték: 1801—1885. tynnyri = 1.6489 hektoliter, 1886—1900. hektoliter. — Pénz: markka = frank. — Forrás: A finnországi statisztikai hivatal irásbeli közleményei.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
	markka és tynnyri			
1801	25.56	17.04	15.—	7.72
1802	19.70	14.85	12.31	6.78
1803	12.78	9.14	7.16	4.26
1804	13.49	9.54	7.54	4.64
1805	14.20	9.80	7.67	4.73
1806	14.91	12.28	9.34	5.81
1807	18.11	12.90	10.41	6.32
1808	20.10	17.45	14.40	8.99
1809	26.25	21.38	18.43	10.83
1810	28.63	21.75	18.90	11.36
1811	36.—	23.27	19.10	10.93
1812	28.67	22.14	18.14	10.38
1813	32.—	21.52	18.12	10.23
1814	33.67	22.34	19.18	11.89
1815	33.67	22.72	17.63	10.52
1816	35.17	23.14	18.20	10.76
1817	35.—	25.33	20.33	12.76
1818	37.—	27.72	23.43	14.48
1819	31.40	20.57	17.14	10.74
1820	29.93	17.43	13.77	8.82
1821	36.80	24.—	20.—	12.—
1822	31.33	20.86	17.76	11.14
1823	30.—	20.—	16.66	11.24
1824	28.—	19.81	16.57	10.67
1825	28.—	20.19	16.49	10.50
1826	26.67	18.86	16.95	11.24
1827	24.—	15.81	14.28	9.24
1828	25.33	15.72	13.38	8.50
1829	25.60	15.56	13.27	8.47

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
	markka és tynnyri			
1830	27.33	17.14	13.81	7.92
1831	28.—	17.91	15.05	8.59
1832	26.67	18.53	14.58	7.67
1833	27.20	18.—	14.40	7.27
1834	28.—	19.35	15.75	8.85
1835	30.—	22.—	16.—	9.42
1836	29.34	20.33	16.25	9.92
1837	29.34	20.17	14.83	8.75
1838	29.33	18.67	14.67	8.75
1839	29.33	19.42	14.47	8.92
1840	26.20	19.23	14.22	8.50
1841	27.20	19.62	13.75	7.85
1842	24.80	18.—	13.50	8.20
1843	26.—	18.25	14.08	8.75
1844	25.80	17.72	13.05	8.25
1845	27.—	18.62	14.30	9.50
1846	26.—	17.90	14.15	9.45
1847	25.60	17.15	13.50	8.15
1848	25.60	17.15	13.60	7.95
1849	27.20	16.85	12.88	8.08
1850	27.20	16.83	12.55	8.15
1851	27.20	17.80	13.70	8.65
1852	27.20	18.20	14.20	9.05
1853	28.—	19.36	15.51	10.83
1854	28.—	19.04	16.36	10.88
1855	28.—	19.67	17.67	13.57
1856	30.—	22.14	19.57	11.77
1857	30.—	23.50	20.—	11.40
1858	30.—	20.85	19.55	11.90
1859	30.—	19.15	16.70	9.43
1860	29.—	18.93	16.03	9.58
1861	32.50	22.48	17.—	10.15
1862	34.—	28.43	22.—	11.43
1863	31.75	24.25	19.13	10.07
1864	30.50	21.25	17.75	11.38
1865	28.76	22.50	17.64	10.36

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
		markka és tynnyri		
1866	28.—	18.50	15.63	9.25
1867	32.—	25.63	20.50	11.25
1868	32.—	25.88	20.31	11.88
1869	28.—	20.86	18.43	10.—
1870	26.50	16.79	14.57	9.79
1871	28.50	22.25	17.37	10.44
1872	30.75	24.37	18.50	10.94
1873	30.25	22.56	18.37	11.31
1874	32.—	24.56	20.12	12.82
1875	31.50	24.50	20.12	13.06
1876	32.50	25.—	20.50	13.37
1877	31.25	22.75	18.50	11.50
1878	30.—	22.—	17.50	9.75
1879	29.—	20.75	16.62	9.37
1880	30.25	24.44	18.62	11.—
1881	34.75	28.06	20.12	12.—
1882	31.15	23.—	18.25	10.56
1883	30.75	22.12	17.37	10.50
1884	30.50	22.—	17.25	10.56
1885	29.75	21.25	16.81	10.25
		markka és hektoliter		
1886	15.31	10.50	8.79	5.49
1887	14.41	8.64	7.20	4.55
1888	14.71	9.54	7.73	5.16
1889	14.78	10.38	8.34	5.54
1890	15.40	11.50	8.89	5.93
1891	19.—	15.94	10.88	7.81
1892	19.63	16.44	11.56	7.69
1893	17.50	13.—	10.19	7.—
1894	15.67	10.56	8.44	6.—
1895	14.50	9.75	8.—	5.44
1896	14.—	9.41	7.69	5.56
1897	14.83	10.28	8.09	6.03
1898	15.50	11.19	8.63	6.50
1899	17.33	13.41	10.06	7.88
1900	17.67	12.69	9.88	7.31

14. sz. tábla.

Oroszország.

Az árak Odessára vonatkoznak. — Mérték: 1842—85-ig tsetvert = 2,0991 hektoliter, 1885—1900-ig púd. — Pénz: ezüstrubel. — Forrás: A cs. és kir. osztrák-magyar főkonzulátus irásbeli közleményei, Odessa.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
		rubel		
1842	4.15— 6.70	3.70—4.85	2.86—3.15	2.60—3.30
1843	$3^3/_7$— $5^2/_7$	2.00— $2^2/_7$	$1^3/_7$— $2^1/_7$	$1^5/_7$— $2^3/_7$
1844	2.70— 5.40	2.14—2.40	2.14—2.30	2.00—2.60
1845	2.85— 7.70	2.00—4.00	—	—
1846	3.73— 8.15	2.35—4.52	2.42—3.15	1.76—2.85
1847	4.57—11.42	3.00—5.71	2.57—4.00	2.60—4.28
1848	3.57— 7.28	2.85—4.14	2.21—3.57	2.00—4.22
1849	4.20— 7.28	2.12—4.71	2.57—3.71	2.57—5.70
1850	4.15— 7.00	2.57—4.00	2.85—4.28	2.00—3.71
1851	3.14— 6.21	2.32—4.00	2.28—3.71	2.71—3.42
1852	3.50— 6.70	2.29—4.00	2.28—3.42	2.00—2.85
1853	3.50— 9.00	2.10—6.00	1.71—4.29	2.00—4.00
1854	7.00— 9.50	2.60—3.50	—	—
1855	5.50— 8.00	—	—	—
1856	7.50—14.00	3.80—5.60	3.00—5.20	3.20—4.10
1857	5.00— 9.00	3.70—4.90	2.50—3.70	—
1858	4.50— 9.00	3.80—4.70	3.00—3.60	3.00—3.20
1859	5.00—10.75	3.20—5.15	2.90—4.10	2.40—3.80
1860	6.50—10.75	3.75—5.50	3.60—4.65	2.60—3.85
1861	7.00—11.00	3.75—5.60	3.50—5.25	2.75—4.80
1862	5.75—10.00	3.75—5.50	3.00—3.75	3.25—4.25
1863	4.75— 9.75	4.25—5.35	2.75—4.15	3.75—4.25
1864	5.75— 8.50	3.85—5.00	2.85—3.25	2.75—3.60
1865	5.37—10.00	3.47—5.37	2.25—4.30	2.35—4.00
1866	7.50—13.75	4.00—6.45	3.90—5.35	3.50—5.25
1867	8.62—14.75	5.80—9.75	4.32—6.00	—
1868	8.00—15.70	5.50—9.50	4.70—6.25	3.75—5.50

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
		rubel		
1869	8.00—12.25	6.00—7.00	4.60—5.25	3.97—5.35
1870	7.17—12.00	5.00—6.90	4.22—5.87	3.25—5.22
1871	12.50	7.00	5.40	5.10
1871	12.25	6.50	4.50	5.10
1873	14.50	7.75	6.00	3.40
1874	14.00	7.00	5.75	6.30
1875	12.50	7.00	5.75	5.00
1876	12.00	8.00	5.30	5.50
1877	9.60	6.00	5.00	6.50
1878	14.50	7.00	7.00	7.20
1879	10.00	11.00	8.50	8.80
1880	13.25	11.00	8.60	8.25
1881	16.00	12.00	8.50	8.00
1882	12.00	9.90	8.00	8.00
1883	13.50	9.00	8.00	7.00
1884	13.00	9.00	8.00	8.50
1885	11.00	8.00	6.70	6.70
		pud és kopek		
1886	94—129	64— 85	59—75	60— 73
1887	106—140	60— 78	50—72	55— 72
1888	107—126	57— 71	51—71	63— 76
1889	92—110	53— 80	43—73	70— 72
1890	92—110	58— 80	53—70	54— 60
1891	92—137	75—152	63—86	58— 82
1892	90—120	75—125	53—54	66— 95
1893	66—105	52— 82	42—63	50— 83
1894	44— 80	41— 55	34—46	45— 65
1895	63— 83	46— 67	43—52	49— 63
1896	72—103	45— 62	45—56	50— 65
1897	80—122	45— 74	40—55	56— 78
1898	89—150	62— 96	48—74	55—100
1899	84—106	66— 80	61—76	57— 78
1900	84—100	65— 75	63—78	56— 78

15. sz. tábla.

Spanyolország.

A buza ára. — Mérték: métermázsa. — Pénz: Pesetas (= Frank.) — Forrás: az „Instituto geográfico y estadístico Madrid", irásbeli közleményei.

év	Buza P.	év	Buza P.	év	Buza P.	év	Buza P.
1801	41.05	1827	20.57	1853	20.84	1879	33.32
1802	43.48	1828	19.84	1854	24.93	1880	31.23
1803	45.93	1829	17.17	1855	25.99	1881	29.96
1804	45.55	1830	17.52	1856	32.95	1882	35.24
1805	41.07	1831	19.26	1857	34.06	1883	31.38
1806	32.58	1832	23.09	1858	23.92	1884	27.09
1807	31.28	1833	20.14	1859	25.66	1885	25.24
1808	30.01	1834	20.73	1860	26.75	1886	26.08
1809	32.18	1835	24.76	1861	27.71	1887	27.47
1810	39.91	1836	27.71	1862	28.64	1888	27.76
1811	55.97	1837	27.44	1863	27.82	1889	23.77
1812	67.75	1838	27.12	1864	26.79	1890	24.36
1813	48.02	1839	23.71	1865	23.64	1891	27.07
1814	41.97	1840	19.27	1866	25.06	1892	29.96
1815	38.08	1841	18.57	1867	32.16	1893	29.14
1816	38.48	1842	20.32	1868	36.92	1894	26.85
1817	35.29	1843	21.72	1869	27.66	1895	21.20
1818	29.03	1844	21.71	1870	27.36	1896	24.33
1819	24.12	1845	19.90	1871	29.23	1897	29.45
1820	22.53	1846	21.18	1872	27.29	1898	29.96
1821	21.43	1847	28.05	1873	26.41	1899	27.69
1822	22.61	1848	21.50	1874	28.10	1900	27.50
1823	21.29	1849	19.77	1875	26.87	1901	26.00
1824	23.09	1850	18.75	1876	27.00	1902	25.24
1825	22.51	1851	19.43	1877	28.27	1903	25.80
1826	22.78	1852	19.23	1878	30.71	1904	28.07

16. sz. tábla.

Észak-Amerika

I. Az árak országos árak. — Mérték: bushel = 35.2 liter. — Pénz: cent. — Forrás: Report of the Commissioner of agriculture.

	Buza	Tengeri	Rozs	Árpa	Zab
1862	93.7	35.1	70.0	36.6	86.0
1863	114.0	69.9	103.0	62.3	111.0
1864	183.1	99.5	160.9	79.2	158.1
1865	146.3	46.0	109.2	41.6	90.7
1866	219.5	68.2	118.2	50.4	100.9
1867	198.5	80.0	140.2	61.9	88.8
1868	142.4	62.8	127.4	55.9	130.2
1869	94.1	75.3	97.1	47.6	81.6
1870	104.2	54.9	81.5	43.3	84.5
1871	125.8	48.2	79.0	40.1	80.6
1872	124.0	39.8	76.3	33.6	73.9
1873	115.0	48.0	76.2	37.4	91.5
1874	94.1	64.7	85.8	52.0	92.1
1875	100.0	42.0	76.9	36.5	81.3
1876	103.7	37.0	66.9	35.1	66.4
1877	108.2	35.8	59.2	29.2	64.0
1878	77.7	31.8	52.6	24.6	58.0
1879	110.8	37.5	65.6	33.1	58.9
1880	95.1	39.6	75.6	36.0	66.6

[1] Az 1835—1861-ig terjedő árakra nézve Foville, La transformation des moyens de transport, Paris 1880, következő adatokat közöl: egy hektoliter buza ára (frankban).

1835	18.45	1841	17.13	1847	20.30	1852	14.74	1857	21.92
1836	25.79	1832	16.02	1848	17.66	1853	23.20	1858	18.75
1837	30.76	1843	14.12	1849	17.—	1854	30.09	1859	20.—
1838	25 50	1844	13.35	1850	17.22	1855	34.85	1860	21.15
1839	22.04	1845	15.26	1851	14.24	1856	24.49	1861	20.20
1840	15.44	1846	15.36						

	Buza	Tengeri	Rozs	Árpa	Zab
1881	119.3	63.6	93.3	46.4	82.3
1882	88.2	48.5	61.5	37.5	62.9
1883	91.0	42.0	58.0	32.7	58.7
1884	64.5	36.0	52.0	28.0	49.0
1885	77.0	33.0	58.0	29.0	56.0

II. Árak Chicagoban decz. 1. — Forrás: Yearbook of the U. S. Dep. of Agricult., 1902.

	Buza [1]	Rozs	Árpa	Zab
1866	152.7	82.2	70.2	35.1
1867	145.2	100.4	70.1	44.5
1868	108.5	94.9	109.1	41.7
1869	76.5	77.9	70.8	38.0
1870	94.4	73.2	79.1	39.0
1871	114.5	71.1	75.8	36.2
1872	111.4	67.6	68.6	29.9
1873	106.9	70.3	86.7	34.6
1874	86.3	77.4	86.0	74.1
1875	89.5	67.1	74.1	32.0
1876	96.3	61.4	63.0	32.4
1877	105.7	57.6	62.8	28.4
1878	77.6	52.5	57.9	24.6
1879	110.8	65.6	58.9	33.1
1880	95.1	75.6	66.6	36.0
1881	119.2	93.3	82.3	46.4
1882	88.4	61.5	62.9	37.5
1883	91.1	58.1	58.7	32.7
1884	64.5	51.9	48.7	27.7
1885	77.1	57.9	56.3	28.5
1886	68.7	53.8	53.6	29.8
1887	68.1	35.5	51.9	30.4
1888	92.6	58.8	59.0	27.8
1889	69.8	42.3	41.6	22.9
1890	83.8	62.9	62.7	42.4
1891	83.9	77.4	52.4	31.5

[1] Average farmprice for bushel (= 35.2. l.) 1. Dec. Chicagoban.

	Buza	Rozs	Árpa	Zab
1892	62.4	54.2	47.5	31.7
1893	53.8	51.3	41.1	29.4
1894	49.1	50.1	44.2	32.4
1895	50.9	44.0	33.7	19.9
1896	72.6	40.9	32.3	18.7
1897	80.8	44.7	37.7	21.2
1898	58.2	46.3	41.3	25.5
1899	58.4	51.0	40.3	24.9
1900	61.9	51.2	40.8	25.8

17. sz. tábla.

Függelék[1].

A buza ára 1401—1900.

Anglia: Imperial-Quarter és shilling; Francziaország: 1756-ig sétier = 1½ hektoliter, azután hektoliter és frank (összesítés: hektoliter); Poroszország: seffel és ezüstgaras; Elszász: hektoliter és frank; Németalföld: hektoliter és németalf. forint.

	Anglia	Francziaország	Poroszország (Berlin)	Alsó-Elzász
1401—1410	5.7[2]	7.79	—	—
1411—1420	7.6	4.58	—	—
1421—1430	6.1	10.17	—	—
1431—1440	11.1	16.84	—	—
1441—1450	5.4	5.16	—	—
1451—1460	5.0	4.31	—	—
1461—1470	5.3	3.—	—	—
1471—1480	8.0	3.55	—	—
1481—1490	6.4	5.87	—	—
1491—1500	6.4	3.68	—	—
1501—1510	5.9	4.39	—	—
1511—1520	9.8	5.62	—	—
1521—1530	14.1	10.58	—	—
1531—1540	12.11	11.94	—	—
1541—1550	17.0	9.56	—	—
1551—1560	14.7	13.82	—	—
1561—1570	16.9	19.47	—	—
1571—1580	22.0	23.20	—	—
1581—1590	21.4	20.80	—	—
1591—1600	31.11	44.22	—	—

[1] Források. Anglia és Franciaország: Tooke-Newmarch: Geschichte und Bestimmung der Preise (Uebersetzung von Asher), II. Bd., 506. s. k. l. Poroszország: Jahrbuch für die amtliche Statistik, II. Jahrgang. Elzasz: Hanauer, Etudes économiques sur l'Alsace ancienne et moderne, II. k.

[2] A pontok utáni szám nem tizedes tört, hanem penny.

	Anglia	Franczfa-ország	Poroszország (Berlin)	Alsó-Elzász
1601—1610	29.6	18.15	—	10.08
1611—1620	34.10	18.20	—	9.51
1621—1630	37.5	24.06	24—30 40.06	16.53
1631—1640	42.11	24.76	47.6[1]	27.94
1641—1650	46.7	28.71	38.9	13.26
1651—1660	38.9	28.87	32.4	6.80
1661—1670	40.6	29.64	31.6	7.36
1671—1680	41.3	21.80	28.6	13.92
1681—1690	32.0	20.86	25.4	9.39
1691—1700	47.0	32.97	39.1	14.94
1701—1710	35.4	23.60	32.1	13.82
1711—1720	37.5	21.31	41.9	10.61
1721—1730	36.2	19.45	33.2	7.35
1731—1740	31.7	16.05	?	9.36
1741—1750	28.6	17.78	41.6[2]	10.39
1751—1760	37.10	51—55 19.49 56—60 13.27	41.1[3] 41.1[3]	9.87
1761—1770	42.11	12.81	54.3[4]	11.06
1771—1780	45.10	14.91	51.4	12.59
1781—1790	48.0	15.99	50.8	14.18
1791—1800	63.6	18.27	59.8	16.43[5]
			Összesítés	
1401—1500	7.8	4.31	—	3.75
1501—1600	16.8	10.91	—	6.73
1601—1700	39.0	16.54	35.5	12.97
1701—1800	42.7	14.29	45.4	11.18
1801—1900	56.0	20.62	62.11	75:20.65

[1] 1634 hiányzik.
[2] 41—44 hiányzik.
[3] 54—57 „
[4] 52—65 „
[5] 94—95 „

Hogy az árcsökkenés főleg a második félszázadban következett be, azt a következő adatok mutatják:

	Búza	Árpa	Zab
1801— 50.	68,1	35,10	25,1
1851—900.	44,0	32,6	21,9

Legnagyobb az árhanyatlás a búzánál, mi természetesen a táplálkozási rendszer jelentékeny változásával járt. A nagy árcsökkenés főtényezői a közlekedés terén bekövetkezett nagy forradalom és a szabadkereskedelem.

Az egyes gabonaneműek viszonylagos árában jelentékeny változás következett be. Ha a búza ára = 100, akkor

	Rozs	Árpa	Zab
1801— 10.	100	50,8	38,0
1891—900.	100	88,3	61,8

Látjuk tehát, mily jelentékeny mértékben emelkedett az árpa és zab ára viszonyítva a búzáéhoz.

Vizsgáljuk végül még az árkülönbözet nagyságát. A búzánál volt a legnagyobb különbség:

az első évtizedben . . . . . 119,6—58,10
az utolsó évtizedben . . . . 37,0—22.10

vagyis árminimum és ármaximum aránya:

az első évtizedben . . . . . 1 : 2.03
az utolsó évtizedben . . . . . 1 : 1.62

Az árhullámok tehát szűkebb határok között mozognak.

Még jobban látjuk az árhullámok jellegét, ha azokat évről-évre vizsgáljuk. Alapul veszszük az angol árakat, melyek a világpiacz viszonyait legjobban tüntetik fel: A tizenkilenczedik század első tizedében évről-évre a hullám intenzitása volt (az árkülönbség százaléka mindig az előbbi év árához hasonlítva):

1802 —44
1803 —15

1804	+ 5
1805	+45
1806	—12
1807	— 5
1808	+ 8
1809	+ 9
1810	+10

Ellenben a század utolsó tizedében:

1902	—15
1903	—13
1904	—13
1905	+ 1
1906	+13
1907	+16
1908	+13
1909	—24
1910	+ 5

Az összes árkülönbözetek tettek e szerint:

1801— 10	153%-ot
1891—900	113%-ot

Ez adatok szerint tehát az első évtizedben nagyobb árhullámok fordultak elő, mint az utolsóban és az összértéke a hullámoknak 40%-kal nagyobb az első évtizedben, mint az utolsóban.

2. Francziaország.

Francziaország részéről az adatok csak korlátoltabb mértékben állanak rendelkezésre. Régibb dolgozatainkban egyáltalában csak a búza árára lehettünk tekintettel; ezeket közölte a Statistique générale de France. Ujabb időben itt is kedvező fordulat állott be, minthogy sokkal kimerítőbb közleményeket nyujt tárgyunkra vonatkozólag a Statistique agricole annuelle. Ezen forrásból, ill. a Bulletin de l'agriculture-ból (V. année) merítettük az 1866—1900-ig terjedő adatokat.

Az árak hektoliterre vonatkoznak és frankban vannak kifejezve.

A XIX. századra vonatkozólag a következő áralakulást találjuk évtizedek szerint (hektoliter és frank):

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1801—1810	19.25	—	—	—
1811—1820	24.61	—	—	—
1821—1830	22.39	—	—	—
1831—1840	19.87	—	—	—
1841—1850	19.74	—	—	—
1851—1860	22.11	—	—	—
1861—1870	21.49	—	—	—
1871—1880	23.09	15.11	13.12	10.15
1881—1890	18.89	12.59	11.26	8.96
1891—1900	14.77	12.79	10.74	8.45

Ezen adatokból mindenekelőtt azt a tanulságot meritjük, hogy az árak legmagasabbak voltak 1811—20. és 1871—80-ban. Legalacsonyabbak voltak az árak az utolsó évtizedben.

Ha különösen szemügyre veszszük az utolsó évtizedet, a következő képet nyerjük:

Az utolsó évtizedben az árak kettős irányban mozogtak; miután az évtized közepe felé igen alacsonyra csökkentek, ismét emelkedő irányzatot tanusítanak. 1898-ban elérik a legmagasabb pontot, innét pedig ismét csökkennek a század végeig.

Az egész századra nézve a búza hektoliterje 20.62. Előbbi századokra[1] összehasonlítva az eredmény a következő:

1401—1500	4.31
1501—1600	10.91
1601—1700	16.54
1701—1800	14.29
1801—1900	20.62

[1] Az adatokat az 1800. előtti időre *Tooke*ból vettük. (Geschichte und Bestimmung der Preise. II. 494. l.)

Tehát különösen a XVII. és XIX. században mutat a búza ára nagy emelkedést.

Az árkülönbözet tekintetében a következőket találjuk:

első évtized	25.14—15.17
utolsó évtized	20.58—14.40

vagyis az árminimum és ármaximum aránya:

első évtized	1 : 1.66
utolsó évtized	1 : 1.43

Az árkülönbözet tehát ujabban valamivel csökkent.

3. Olaszország.

A gabonaárak statisztikája Olaszországra nézve következő forrásművekre támaszkodik. 1870-ben tette közzé az olasz statisztikai hivatal a „Movimento dei prezzi delle derrate alimentari“ című munkát. Ebben találunk árakat különböző piaczokra vonatkozólag, de csak 1862—85-ig. Ellenben tartalmaz a munka régi árjegyzéseket számos városra vonatkozólag, így Udine, Mantova, Milano, Brescia, Róma, Rovigno, Ferrara. A következőkben kénytelenek leszünk Róma városának árait alapul venni. 1870 óta közöltetnek az árak rendesen az „Annuario Statistico“-ban, de csak búzára és tengerire vonatkozólag. Azonkívül szíves volt az olasz statisztikai hivatal nekem irásbeli közleményeket küldeni, melyek azonban 1896-tal megszakadnak, miért is a következőkben az Annuarióban közölt adatokra szorítkozunk.

A XIX. századra vonatkozólag a következő áttekintést állíthatjuk össze: hektoliterenként tett az árlirában:

	Buza	Tengeri
1803—1810	19.24	—
1811—1820	25.58	17.66
1821—1830	15.98	10.96
1831—1840	17.65	12.43
1841—1850	16.99	11.76
1851—1860	20.36	14.87
1861—1870	21.55	14.77

Minthogy Olaszországra nézve nem rendelkezünk egy megbízható átszámítási kulcscsal, a későbbi évekkel való összehasonlításról le kell mondanunk, mert a további adatok métermázsára vonatkoznak. Az árak következőkép alakultak:

	Buza	Tengeri
1871—1880	32.80	21.73
1881—1890	23.47	?
1891—1900	23.84	?

Tehát Olaszországban is legmagasabb voltak az árak 1811—20., 1851—70., 1871—80.; ellenben legolcsóbbak 1821—30.

A mi különösen az utolsó évtizedet illeti, a búzaárak következőkép alakultak:

1891	25.29
1892	24.81
1893	21.53
1894	19.22
1895	20.77
1896	22.56
1897	26.—
1898	27.01
1899	25.52
1900	25.70

Különösen 1897. és 1898. mutatnak magas árakat, ellenben legmérsékeltebbek voltak az árak 1894. és 1895.

A XVIII. századra vonatkozólag az idézett forrás-

ból Rómára vonatkozólag következő árakat számíthatunk ki (hektoliter és líra):

1703—1710	10.81
1711—1720	10.60
1721—1730	10.09
1731—1740	10.61
1741—1750	10.13
1751—1760	11.97
1761—1770	13.36
1771—1780	13.89
1781—1790	15.03
1791—1800	17.23

Általában látjuk, hogy az árak nem mutatnak túlságos nagy ingadozásokat.

Ha az árfeszülést vizsgáljuk, a XIX. századra vonatkozólag a következőket találjuk: Legnagyobb volt a különbség minimum és maximum között az első három évtizedben (148, 110, 105%), legkisebb 1861—90-ig (30, 32, 23%), míg 1891—1900-ig ismét 40%-ot tesz. Legkisebb volt tehát az árfeszülés 1881—90-ig, tehát általában kisebbedtek a különbözetek.

4. Poroszország.

Valamint Angliában, úgy Poroszországban is a gabonaárak statisztikájára mindig, de különösen az ujabb időben különös gondot fordítottak. Azért itt is az adatok megbízhatóságában kételkednünk nem kell. Az adatok rendszeresen gyüjtetnek a porosz állam sok piaczán és áttekinthető táblákban közöltetnek a porosz statisztikai hivatal folyóiratában hónapok, évek, még pedig naptári és termési évek szerint. 1870-ig az adatok seffelben és ezüstgarasban fejeztettek ki. 1871 óta 1000 kiló- és márkában, vagyis 100 kiló és egy tized = 1 ezüstgarasban.

A XIX. század egyes évtizedeiben az árak következőkép alakultak (tekintettel a különböző mértékekre, az összehasonlítás kedveért az árakat hektoliterre és ezüstgarasra (egy tized márka) redukáltuk; az átszámítás a Sonndorfer-féle táblák[1] alapján történt.)

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1821—1830	92.7	63.0	47.3	34.5
1831—1840	105.5	72.7	56.4	40.0
1841—1850	127.3	89.1	69.1	47.3
1851—1860	161.9	120.0	92.7	63.6
1861—1870	156.4	112.8	90.9	61.8
1871—1880	167.4	132.1	99.8	60.7
1881—1890	133.7	104.9	88.2	58.5
1891—1900	121.2	98.6	85.2	58.5

Az árak legmagasabbak voltak 1871—1880-ig; zabnál 1851—1860-ig. Legalacsonyabbak voltak itt is az árak az 1821-től 1830-ig terjedő évtizedben.

A mi különösen a századvégi árak alakulását illeti, ezek iránt a következő adatok nyujtanak felvilágosítást (1000 kiló és márka):

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1891	222	208	171	162
1892	189	178	156	149
1893	152	135	143	158
1894	135	118	132	139
1895	140	121	125	121
1896	153	122	130	126
1897	165	126	135	134
1898	186	145	149	148
1899	155	143	144	137
1900	150	143	143	137

A búza és rozs ára legalacsonyabb volt 1894-ben, árpáé és zabé 1895-ben. Legmagasabbak voltak minden gabonanemnél az árak 1891-ben. 1897-ben az árak álta-

[1] Sonndorfer: Usancen und Paritäten des Getreidehandels. Berlin 1882.

lában emelkedést mutatnak és az évtized, illetőleg évszáz végén ismét csökkennek.

Az egész XIX. századra a következő árakat találjuk (hektoliter és egytized márka):

buza	133.2
rozs	99.2
árpa	78.7
zab	53.1

A gabonanemüek viszonylagos ára következő változást mutat: ha a búza ára = 100, akkor:

1816—1820	70	51	36
1891—1900	81	70	48

Itt is tehát az összes gabonanemüek viszonylagos ára a búzához képest emelkedett.

A legnagyobb árfeszülés volt búzánál:

1816—1820	122— 56
1891—1900	222—140

vagyis a minimum és maximum aránya:

1816—1820	1 : 2.18
1891—1900	1 : 1.58

Az árkülönbözetek nagysága tehát az újabb időben csökkent.

5. Ausztria.

A mi az általunk használt adatokat illeti, e tekintetben mindenekelőtt a következők jegyzendők meg. Az 1801—1870-ig terjedő adatokat a következő forrásból merítettük: Tafeln zur Statistik des Steuerwesens 1858." A következő évekre használtuk a „Statistisches Jahrbuch" és az „Österreichisches statistisches Handbuch" című közleményt. A legujabb időre különben kétféle adat áll rendelkezésre. Egyfelől a mezőgazdasági termékek áráról szóló feljegyzések, melyeket a köz-

ponti osztrák statisztikai hivatal kézikönyvében közöl. Azonban ez adatok nem egészen megbízhatók. Igy az 1873-diki évkönyv következőket mond: „Die ohnehin nur approximative Richtigkeit der auf zalreichen Berechnungen mit Abrundung beruhenden Preisangaben . . .“ Azért czélszerűbbnek tartjuk, ha vizsgálódásainknál főleg azokat az adatokat használjuk, melyek a bécsi gabona- és liszttőzsde feljegyzésein alapulnak. Ezen adatok 1872-től kezdve a statisztikai kézikönyvben közöltetnek: az 1871-re vonatkozó adatokat a bécsi gabona- és liszttőzsde titkárságának közvetlen írásbeli közleményeiből meritjük. A mérték 1801-től 1870-ig az alsó-ausztriai mérő, 1871-től kezdve a métermázsa, illetőleg a táblázatban, hol az eredeti adatokat megtartjuk, fél métermázsa. A pénznem 1801-től 1857-ig a konvenczió pénzlábnak felel meg, 1858-tól 1870-ig osztrák érték, 1871-től (átszámítva) 1900-ig koronaérték.

A XIX. század egyes évtizedeiben az árak következőkép alakultak: 1801-től 1820-ig alsó-ausztriai mérő, 1821-től kezdve hektoliter után és forintban:

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1801—1810[1]	4.65	3.41	2.53	1.51
1811—1820	4.55	3.26	2.40	1.31
1821—1830	4.24	2.66	2.30	1.77
1831—1840	4.35	3.41	2.47	1.87
1841—1850	5.28	3.70	2.55	1.96
1851—1860	7.48	5.41	4.35	2.81
1861—1870	7.04	4.87	4.05	2.71
1871—1880[2]	10.03	6.60	5.88	3.01

[1] Tekintettel a zavaros pénzviszonyokra az átszámítást 1801—20-ig elhagytuk.

[2] 1871-től kezdve az árak 50 kilogrammra vonatkoznak és az összehasonlítás kedvéért átszámíttattak. Azonban közöljük itt az 50 kilogramm szerinti árakat is:

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1871—1880	13.29	9.50	9.80	7.82
1881—1890	9.94	7.98	9.76	7.04
1891—1900	9.38	7.68	8.77	6.61

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1881—1890	7.50	5.54	5.85	2.71
1891—1900	7.08	5.33	5.26	2.54

Ha csak az 1820 utáni éveket szemügyre veszszük, azt látjuk, hogy főleg 1851—1860 és 1871—1880 mutatnak igen magas árakat: ez utóbbi évtized általában a század legmagasabb árait mutatja. Attól kezdve az árak jelentékenyen csökkennek.

Ha különösen az utolsó évtized árait vizsgáljuk, a következő eredményhez jutunk (50 kilogramm és korona):

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1891	10.72	9.41	8.57	7.05
1892	9.70	8.67	8.25	6.18
1893	8.56	7.—	8.81	7.02
1894	7.66	5.99	8.96	6.99
1895	7.46	6.47	8.56	6.73
1896	7.82	7.01	8.26	6.61
1897	10.80	8.05	9.52	6.62
1898	12.38½	9.01½	9.78½	7.03½
1899	10.06	7.74	8.73	6.11
1900	8.70	7.50	8.40	5.80

A legmagasabb árakat majdnem minden gabonanemben az 1898-diki év hozta, ép úgy mint Magyarországon; de rozsnál és zabnál 1891 még magasabb árakat mutat. A legalacsonyabb árak a különböző gabonanemüeknél különböző évekre esnek: búzánál 1895-re, rozsnál 1894-re, árpánál 1892-re és 1896-ra, zabnál 1900-ra.

Az egész századra (illetőleg 1820—1900) a következő átlagokat nyerjük (hektoliter és forint):

búza	6.62
rozs	4.69
árpa	4.09
zab	2.42

A XVIII. századra vonatkozólag *Inama Sternegg*

(Statistische Monatschrift 1887: „Die Wiener Getreidepreise im XVIII. Jahrhundert") következő adatokat közöl. A búza ára volt (hektoliter után és gramm ezüst):

1706—1710	41.7
1711—1720	47.3
1721—1730	34.8
1731—1740	37.9
1741—1750	47.6
1751—1760	30.8
1761—1770	37.5
1771—1780	45.8
1781—1790	52.1
átlag 1706—1790	43.0

Az összehasonlítás czéljából az *Inama*-féle adatokból még a következő számításokat tehetjük: Bécsben került egy hektoliter búza gramm ezüstben:

1706—1790	43.0
1821—1850	57.4
1851—1880	93.8

Ez adatok a buzaárak jelentékeny emelkedését tanúsítják szemben a XVIII. századdal.

A búzához hasonlítva a többi gabonaneműek ára következőkép változott:

1801—1810	100	73	54	32
1891—1900	100	87	76	70

Az árfeszülés búzában következőkép változott:

első évtized	6.10 —3.50
utolsó évtized	12.38½—7.46

vagyis a minimum és a maximum aránya:

első évtized	1 : 1.75
utolsó évtized	1 : 1.65

Az árfeszülés csekély mértékben csökkent.

6. Magyarország.

Hazánkra nézve a gabonaárak tanulmányozásánál két forrás áll rendelkezésünkre: az egyik a fővárosi statisztikai hivatal egy munkálata, mely a „Pestváros Évkönyve" czímü közleményben megjelent (Pest 1873); a másik a pesti kereskedelmi és iparkamara a bécsi világkiállításra készült nagy ármunkája. Mindkét munka a pesti piacz áraira támaszkodik. 1870 óta a fővárosi statisztikai hivatal közli a tőzsdén jegyzett árakat. Ujabban a központi statisztikai hivatal is összeállítja a tőzsdei árakat. A jegyzések 1801—70-ig alsóausztriai mérőre és osztrák értékre vonatkoznak, 1871 óta 50 kilogramm árára koronában. Az előbbi évtizedekkel való összehasonlítás czéljából az egész század árait redukáljuk hektoliterre a Sonndorfer-féle kulcs felhasználásával.

A fontosabb gabonaneműek ára következőkép alakult (az első két évtized a zavaros pénzviszonyok miatt nem nyújt biztos alapot összehasonlításra és azért mellőzzük) hektoliterben és forintban:[1]

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1821—1830	3.31	1.82	1.51	1.15
1831—1840	3.64	2.14	1.82	1.39
1841—1850	4.74	3.04	2.32	1.78
1851—1860	7.28	5.10	3.66	2.71
1861—1870	7.70	5.13	3.88	2.84
1871—1880	8.86	5.97	4.12	2.74
1881—1890	6.80	5.73	3.82	2.52
1891—1900	5.53	4.84	3.46	2.37

Mint a legtöbb államban, nálunk is a legmagasabbak voltak az árak 1871—1880-ig. Az utolsó évtized ala-

[1] 1821—70-ig használjuk a kereskedelmi kamara adatait, 1870 után a fővárosi statisztikai hivatal adatait. Különben a két forrás nem mutat jelentékeny eltéréseket.

csony árakat mutat. Általában magasag voltak az árak 1851—70-ig, igen alacsonyak 1821—40-ig. *Az évszázad második felében harmincz éven keresztül a mezőgazdaság magas áraknak örvendhetett.*

A mi különösen az utolsó évtizedet illeti, az árak következőkép alakultak (50 kiló, koronában):

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1891	10.07	8.64	6.56	6.60
1892	9.09	7.91	5.62	5.91
1893	7.98	6.29	5.82	6.61
1894	7.05	5.36	6.12	6.59
1895	6.86	5.80	5.72	6.35
1896	7.30	6.31	4.53	6.08
1897	10.36	7.39	5.26	6.17
1898	11.70	8.35	6.26	6.35
1899	9.12	7.04	6.05	5.61
1900	7.54	6.64	5.74	5.33

Az évszázad közepe felé tehát jelentékeny árcsökkenést veszünk észre. A búza ára 1895-ben éri el legmélyebb pontját, de 1897, 1898, még 1899 is magasabb árakat hoznak. A rozs ára legalacsonyabb 1894-ben, az árpáé 1896-ban, a zabé 1900-ban.

Az egész századra (illetve 1820—1900) a következő képet nyerjük (hekt. és frt o. é.):

búza	6.10
rozs	4.22
árpa	3.07
zab	2.18

Mint említettük, a XIX. században jelentékenyen változott a gabonanemek viszonylagos ára. A búza árához hasonlítva volt:

1821—1830	100	58.0	45.8	31.6
1891—1900	100	74.1	52.9	36.3

Az összes gabonaneműek ára a búzához képest tehát emelkedett.

Minthogy nagy fontosságot kell tulajdonítani annak a körülménynek, mily nagyok a mai árkülönbségek összehasonlítva előbbi időkkel, a búzára nézve következő eredményt konstatálhatunk. A legnagyobb és legalacsonyabb ár volt

1821—1830	2.91—1.23
1891—1900	11.70—6.86

vagyis a minimum és maximum aránya:

1821—1830	1 : 2.46
1891—1900	1 : 1.70

Látjuk ebből, hogy — mint azt már általában megjegyeztük — az árkülönbségek ma is jelentékenyek, a hullámzások elég erősek.

Összehasonlítást akarunk még tenni a bécsi és budapesti árak között. 1821—900-ban átlagban volt az ár:

	Magyarország	Ausztria
búza	6.10	6.62
rozs	4.22	4.69
árpa	3.07	4.09
zab	2.18	2.42

Az árak természetesen minden gabonanemnél Ausztriában magasabbak. A nagy különbség árpánál azonban minőségi különbségekre és arra vezetendő vissza, hogy Ausztriában a legmagasabb árak jegyeztettek. Ha az árpától eltekintünk, úgy a többi gabonaneműeknél együttvéve a különbség a következő:

Magyarországon	12.50
Ausztriában	13.73

A különbség tehát körülbelül 10% (9.8%).

7. Svájcz.

A Svájcz számára többrendbeli adatok állanak rendelkezésre, melyeket részben a VII. táblázatban össze is foglaltunk. Azonban ez adatok igen különböző jelle-

güek, részben hézagosak is és áttekintő összefoglalásokra sem alkalmasak. A svájczi statisztikai évkönyv adatai is hézagokat mutatnak és tulajdonkép egy magánforrás közlésein alapulnak. A mértékek is igen különbözők. Azért a század jellemzésére a következő adatokra szoritkozunk. A berni piaczon volt az ár (Mérték: Viertel = tizenöt liter) frankban:

	Rozs	Arpa
1801—1810	1.16	1.80
1832—1840	1.67	1.51
1841—1850	2.20	1.72
1851—1860	2.43	1.86
1861—1870[1]	2.05	1.83
1871—1880	2.24	2.29
1881—1885	2.05	2.11

8. Belgium.

A Belgiumra vonatkozó adatokat nagyobbára a belga statisztikai hivatal írásbeli közleményeinek köszönjük. Csak az 1801—14-ig terjedő adatokat a következő forrásból merítettük: Situation du royaume 1841—50. 1861-ig az árak hektoliterben vannak kifejezve, onnét kezdve 100 kilogrammban. A pénznem a frank.

A XIX. században évtizedenként következőképp alakult az ár (hektoliter):

	Búza	Rozs		Arpa
1801—1810	17.94	11.82		—
1811—1820	23.66	15.50		—
1821—1830	16.10	9.86		—
1831—1840	18.29	11.50	1835—1840	6.70
1841—1850	19.98	12.86		6.77
1851—1860	24.14	16.07		8.74
1861—1870[1]	22.80	14.93		9.33

[1] Itt hiányoznak az 1864-re vonatkozó adatok.

[1] 1861-től kezdve az adatokat a Sonndorfer-féle adatok alapján az összehasonlítás kedvéért átszámítottuk (a francia usance szerint), az eredeti adatok alapján 100 kiló ára:

	Buza	Rozs	Arpa
1871—1880	23.84	15.73	9.96
1881—1890	16.74	11.54	7.81
1891—1900	13.23	9.79	7.38

A árak igen magasak voltak 1811—20. és 1851—80. A két utolsó évtizedben az árak csökkennek, a búzánál majdnem 50 százalékkal.

A mi különösen az utolsó évtized árhullámzásait illeti, e tekintetben a következőket találjuk (100 kg.):

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1891	22.90	19.26	18.64	16.66
1892	19.40	16.44	16.00	14.86
1893	15.52	12.85	15.78	16.40
1894	13.61	10.89	14.72	14.39
1895	13.98	10.81	13.87	13.31
1896	15.47	11.12	14.32	15.08
1897	18.03	12.35	14.37	15.99
1898	20.55	14.31	15.74	16.93
1899	16.19	13.75	16.32	16.70
1900	16.25	14.28	16.37	16.79

Legmagasabbak voltak az árak búzánál 1891-ben s 1898-ban, rozsnál 1891-ben és 1892-ben, árpánál 1891-ben és 1900-ban, zabnál 1898-ban és 1900-ban. Az árhullámzás itt kevesebb egyenletességet mutat mint más államokban. Az utolsó évtizedben az árak, más államok viszonyaitól eltérőleg, némi emelkedést mutatnak.

Az egész századra a következő árakat találjuk:

búza	19.67
rozs	12.96
zab	8.09

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1861—1870	29.62	20.74	22.24	19.87
1871—1880	30.95	21.86	22.62	21.21
1881—1890	21.75	16.04	17.92	16.62
1891—1900	17.19	13.60	15.61	15.71

A búza árához hasonlítva a többi gabonaneműek ára volt:

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1801—1810	100	65.8	?	?
1891—1900	100	79	90.7	96.3

Tehát csak a rozsra vonatkozólag rendelkezünk az adatokkal, melyek itt is a viszonylagos ár emelkedését mutatják, különben feltünő a viszonylagos ár rendkivüli magassága.

Az árfeszülés következő mértékben változott búzánál:

első évtized . . . . . 22.07—15.52
utolsó évtized . . . . . 22.40—13.61

vagyis a minimum és maximum aránya:

első évtized . . . . . 1 : 1.42
utolsó évtized . . . . . 1 : 1.68

A század végén tehát nagyobb különbözetek mutatkoztak mint annak elején.

9. Németalföld.

A régibb dolgozatainkban a Németalföldre vonatkozó adatok a németalföldi statisztikai hivatal irásbeli közleményein alapultak. De 1903-ban igen becses dolgozat jelent meg a gabonaárak alakulásáról 1544—1901: Overzicht van Marktprijzen van Granen te Arnhem in de jaren 1544—1901. (Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, 's Gravenhage 1903.) Az itt közölt adatok némi eltérést mutatnak a régibbektől, azért most egészen a hivatalos közleményhez tartjuk magunkat. Az árak hektoliterre vonatkoznak és németalföldi forintban vannak kifejezve.

Az egyes évtizedekben az árak következő alakulást mutatnak:

	buza	rozs	árpa	zab
1801—1810	11.89	8.63	6.10	3.54
1811—1820	12.23	8.48	5.98	3.98
1821—1830	5.75	4.63	3.33	2.33
1831—1840	7.65	5.49	3.94	2.47
1841—1850	8.87	6.24	4.74	2.81
1851—1860	11.22	7.75	5.81	3.85
1861—1870	11.55	7.50	5.97	4.11
1871—1880	11.17	7.84	6.35[1]	4.36
1881—1890	8.34	6.21	5.45[2]	3.78
1891—1900	6.85	5.12	—	3.38

Az árak magasak voltak általában a század első két évtizedében és 1851—60-ig. Legalacsonyabbak voltak az árak 1821—30-ig.

A mi különösen az utolsó évtized árait illeti, ezek következőkép alakultak: (Az árpára hiányzanak az adatok.)

	Buza	Rozs	Zab
1891	7.88	5.82	3.86
1892	9.92	7.01	3.90
1893	6.60	5.39	3.72
1894	5.72	4.97	3.87
1895	5.20	4.19	2.76
1896	6.10	4.09	2.70
1897	6.27	4.15	3.19
1898	8.05	5.08	3.09
1899	6.60	4.89	3.43
1900	6.21	5.61	3.28

A legalacsonyabb árak 1895-ben jegyeztettek; a legmagasabbak 1882-ben. Az évtized végén csökkenés mutatkozik.

Az egész évszázadra következő eredményt találunk:

buza	9.56
rozs	6.79

[1] Csak 9 évi átlag.
[2] Csak 7 évi átlag.

árpa . . . . . 5.53[1]
zab 3.46

Az utolsó évszázadok folyamán a búza ára következő alakulást mutat (hektoliter és németalföldi forint):

1568—1600	6.45	1701—1800	6.09
1601—1700	6.70	1801—1900	9.56

A búza árához viszonyítva, tett a többi gabonaneműek ára:

1801—1810	100	72.6	29.8
1891—1900	100	74.7	49.3

A rozs viszonylagos ára tehát csak igen csekély mértékben változott, azonban a zabé jelentékenyen.

A legnagyobb árkülönbözet tett búzánál:

első évtized . . . . . 15.59—8.61
utolsó évtized . . . . . 9.92—5.20

vagyis a minimum és maximum aránya:

első évtized . . . . . 1 : 1.81
utolsó évtized . . . . . 1 : 1.90

Az árkülönbözet tehát egy kissé emelkedett.

10. Dánia.

Az 1801—1870-ig terjedő adatokat annak idején *Scharling* tanár volt oly szives velem közölni. Az 1871—85-ig terjedő adatokat közvetlenül a statisztikai hivatal irásbeli közleményeiből merítettük. Ezen adatok természetére vonatkozólag megjegyezzük, hogy azok a Seelandra vonatkozó hivatalos árak, Kopenhágát beleértve.

Az 1886—1900-ig terjedő adatokat hasonlóképen a statisztikai hivatal irásbeli közleményeinek köszönjük.

A XIX. századra vonatkozólag az eredeti adatokból a következő tizéves átlagokat számíthatjuk ki. Volt

[1] Csak 9 évtized.

az ár tőnde szerint (= 1.3912 hektoliter) és koronában (ill. öre-ben):

	rozs	árpa	zab
1801—1809	16.82	9.60	6.52
1819—1830	6.56	4.68	3.38
1831—1840	8.60	5.78	5.60
1841—1850	9.20	7.—	4.94
1851—1860	12.70	10.22	7.08
1861—1870	12.66	11.56	7.36
1871—1880	13.81	12.87	8.66
1881—1890	10.79	10.28	7.42
1891—1900	10.01	9.35	7.01

Különösen magas árak jegyeztettek az első évtizedben (a második évtizedre vonatkozólag az árak hiányoznak), továbbá 1851—60. és 1871—80. 1880. óta az árak csökkennek. Legalacsonyabbak voltak az árak 1821—30.

A mi különösen az utolsó évtized árait illeti, ezek következőkép alakultak:

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1891	15.63	14.21	11.28	8.72
1892	11.74	10.25	9.27	7.03
1893	10.97	9.68	9.30	7.58
1894	8.87	8.11	8.36	6.16
1895	9.64	8.27	8.31	6.06
1896	11.83	8.74	8.95	6.72
1897	13.11	9.88	9.17	7.10
1898	12.08	10.38	9.54	6.95
1899	10.83	10.74	10.12	7.01
1900	10.48	9.88	9.28	6.84

A búza és zab árai legmagasabbak voltak 1891-ben és 1897-ben, a rozs és árpa árai 1891. és 1899-ben.

Az egész századra következő árakat találunk:

rozs 11.24
árpa 9.04
zab 6.44

Ama közlemény[1] alapján, melyben a dán statisztikai hivatal újabban igen becses adalékot nyújt az ártörténethez, 1600 óta Spaellandstiftre vonatkozólag több századra terjedőleg hasonlíthatjuk össze az árak alakulását. Volt a rozs ára tönde szerint koronában:

1601—1700 7.49 1701—1800 7.98 1801—1900 11.18

A XIX. század tehát jelentékeny áremelkedést mutat.

A legnagyobb árkülönbözet tett:

első évtized	10.86— 5.36
utolsó évtized	14.21—10.74

vagyis a minimum és maximum aránya:

első évtized	1 : 2.02
utolsó évtized	1 : 1.32

Az árkülönbözet tehát csökkent. Ugyanezt más adatok is mutatják. Az előbb említett közlemény mutatja, hogy a minimum és maximum aránya az 1:2-nél nagyobb volt

a XVII.	században 8-szor
a XVIII.	században 7-szer
a XIX.	században 4-szer

A legnagyobb árkülönbség volt:

a XVII.	században 1 : 4.50
a XVIII.	században 1 : 3.01
a XIX.	században 1 : 2.76

II. Svédország.

A rendelkezésre álló árak, úgynevezett „marke gangs" taxaárak, melyek évenként, bizonyos természetbeni szolgáltatások átszámítására gyűjtetnek. Általában ez árak valamivel alacsonyabbak mint a piaczi árak. Az adatokat a svéd statisztikai hivatal irásbeli köz-

[1] Kapitalstakster i aeldre og nyere Tid. (Kobenhavn, 1904.)

lésének köszönjük. A mérték a kubikfot = 26.173 liter: 1881-től számítva az árak hektoliterre vonatkoznak. A pénz a krona = 1.39 frank.

A XIX. században az egyes évtizedek szerint az árak következőkép alakultak (kubikfot és krona):

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1834—1840	2.63	2.—	1.56	0.88
1841—1850	2.86	2.18	1.56	0.85
1851—1860	3.65	2.54	2.06	1.23
1861—1870	3.42	2.57	2.06	1.20
1871—1880	3.63	2.61	2.28	1.38
1881—1890	2.85	2.10	1.84	1.09
1891—1900	3.14	2.16	1.90	1.12

Ez adatokból látjuk, hogy itt is legmagasabban állottak az árak 1871—1880-ig, ellenben feltünő, hogy az 1881—1890-iki évek igen alacsony árakat mutatnak. Az utolsó évtized ismét valamivel magasabb árakat hozott, de azért mégis az olcsóbb évtizedek közé tartozik.

A mi különösen az utolsó évtized áralakulását illeti, úgy az árak következőleg alakultak (hektoliter és krona):

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1891	12.25	10.90	8.11	4.85
1892	10.22	8.51	7.27	4.25
1893	9.36	7.53	7.—	4.71
1894	7.71	6.41	6.05	3.71
1895	8.41	6.98	6.41	3.59
1896	9.66	7.46	6.86	3.94
1897	11.45	8.10	7.74	4.33
1898	11.29	8.39	7.57	4.35
1899	10.97	9.33	7.90	4.73
1900	10.73	8.94	7.81	4.56

Kivétel nélkül legmagasabbak voltak az árak 1891-ben, legalacsonyabbak 1894-ben, csak a zabnál 1895-ben. Az utolsó évben az árak némileg csökkennek.

Az egész évszázadra — illetőleg 1834—1900. — következő adatokat nyerünk:

búza	3.17
rozs	2.31
árpa	1.89
zab	1.10

A búza árához hasonlítva, a többi gabonaneműek ára következőleg alakul:

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1834—1840	100	76.0	59.3	32.4
1891—1900	100	68.8	60.5	35.7

Feltünő, hogy a rozs viszonylagos ára csökkenést mutat, de a többi gabonaneműeknél itt is, habár csak csekély, emelkedés mutatkozik.

A legnagyobb árkülönbözet volt búzánál:

1834—1840 3.39—2.23 1891—1900 12.25—7.71

vagyis a minimum és maximum aránya:

1834—1840 1 : 1.52 1891—1900 1 : 1.59

Az árkülönbözet a század végén e szerint inkább valamivel nagyobb.

12. Norvégia.

A Norvégiára vonatkozó adatokat is a statisztikai hivatal irásbeli közleményeinek köszönjük. Az árak hivatalos árak, melyek, úgy mint Svédországban, évenkint bizonyos gabonában megállapított szolgáltatások átszámításánál használtatnak. Az 1871—1885-ig terjedő évekre piaczi árak is állanak rendelkezésre, melyeket egyik dolgozatunkban (Die Getreidepreise im Norden. Statistische Monatschrift. 14. évf.) közöltünk. Az összehasonlítás kedvéért azonban a következőkben a hivatalos árakra támaszkodunk. Az árak — ezt jegyzi meg a statisztikai hivatal az 1885—1890-ig terjedő árak köz-

lése alkalmából — a termelési helyek árai. Az árak vonatkoznak hektoliterre kronában = 1.39 frank; első közleményünkben (Statistische Monatschrift 5. évf.) az árak töndében voltak kifejezve. Az összehasonlitás czéljából a következőkben az árakat frankra számítjuk át.

A XIX. század folyamán évtizedek szerint következőkép alakultak az árak (hektoliter és frank):

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1821—1830	21.08	16.66	12.49	8.01
1831—1840	21.89	17.13	13.—	8.01
1841—1850	20.99	15.83	11.97	7.35
1851—1860	—	17.70	13.80	8.50
1861—1870	—	17.84	14.46	8.68
1871—1880	—	16.97	14.87	8.79
1881—1890	19.16	14.32	13.11	8.64
1891—1900	17.22	13.53	11.45	8.90

Búzáról hiányzanak a jegyzések három évtizeden át. A rozs ára legmagasabb volt 1861—1870, legalacsonyabb 1891—1900; az árpa ára legmagasabb volt 1871—1880, legalacsonyabb 1891—1900; a zab ára legmagasabb volt 1891—1900, legalacsonyabb 1841—1850. Az egyes gabonaneműek e szerint nem mutatnak párhuzamos áralakulást.

Ha az utolsó évtizedet szemügyre veszszük, a következőket látjuk (hektoliter és krona):

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1891	13.81	11.27	9.61	6.51
1892	14.04	12.80	10.15	7.31
1893	12.41	10.16	8.61	6.78
1894	11.64	8.77	7.47	6.23
1895	11.28	8.55	7.06	5.76
1896	11.22	8.28	7.40	5.56
1897	11.85	8.55	7.48	5.95
1898	12.97	9.46	7.90	6.53
1899	12.69	9.68	8.18	6.68
1900	12.02	9.81	8.55	6.87

A legalacsonyabb pontok érték el az árak (az árpától eltekintve) 1896-ban. A búza, rozs, árpa ára 1900-ban alacsonyabb volt mint átlagban 1821—1830 (frankba átszámítva 16.70, illetve 13.63 és 11.88).

Az egész századra (tekintettel a búzánál mutatkozó hézagokra), illetőleg az 1821—1900-ig terjedő 8 évtizedre következő árakat találunk. Egy hektoliter került frankban:

búza	20.05
rozs	16.24
árpa	13.14
zab	8.36

Az egyes gabonaneműek ára a búza árához viszonyítva következő változást szenvedett.

1821—1830	100	79.0	59.2	37.9
1891—1900	100	78.5	66.4	51.6

Itt is tehát mint Svédországban a rozsnál egy kis csökkenés mutatkozik; de árpánál és zabnál elég jelentékeny az áremelkedés.

A legnagyobb árkülönbözet tett búzánál:

1821—1830	14.10— 8.51
1891—1900	14.04—11.22

vagyis a minimum és maximum aránya:

1821—1830	1 : 1.65
1891—1900	1 : 1.25

az árkülönbözet tehát csökkentek.

13. Finnország.

Finnországra vonatkozólag az adatokat a finnországi statisztikai hivatal volt szives irásbelileg közölni. Az 1885—90-iki adatokat a következő megjegyzésekkel kiséri a hivatal: Finnországban nincs gabonatőzsde, melynek jegyzései a tényleges nagykereskedelmi árak

mértékéül szolgálhatnának. Az adatokat, melyeket Önnel közlök, tehát csak mint a helyes kereskedelmi árak pótlása tekinthetők: négy jegyzés közöltetik: 1. a hivatalos árak hektoliterben és frankban; 2—4. a külkereskedelmi statisztikában elfogadott árak kilogrammban és frankban, még pedig 2. az Oroszországból behozott gabonanára nézve; 3. a más országokból behozott gabonára nézve; 4. a kivitt gabonára nézve. A száz évre vonatkozó árakat a hivatalos jegyzések alapján állítottuk össze: ez árak vonatkoznak tynnyrire = 1.6489 hektoliter márkában = frank. Még megjegyzendő, hogy 1853—64-ig kényszerfolyammal ellátott papirpénz volt forgalomban. Az árak következőkép alakultak:

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1801—10	19.27	14.61	10.12	7.14
1811—20	32.25	22.62	18.50	11.15
1821—30	28.31	18.79	15.92	10.09
1831—40	28.34	19.36	15.02	8.66
1841—50	26.24	17.81	13.54	8.43
1851—60	28.74	19.87	16.93	10.73
1861—70	30.40	22.66	18.30	10.56
1871—80	30.60	23.32	18.52	11.35
1881—90	27.99	19.97	15.72	9.79
1891—900	27.29	20.16	15.39	11.07

Általában legmagasabbak voltak az árak minden gabonanemnél 1871—80-ig, csak a búza ára még valamivel magasabb volt 1811—20-ig. Legalacsonyabbak voltak az árak 1801—10-ig és 1841—50-ig.

Az utolsó évtizedben az árak következőkép alakultak (hektoliter és frank):

	Buza	Rrzs	Arpa	Zab
1891	19.00	15.94	10.88	7.81
1892	19.63	16.44	11.56	7.69
1893	17.50	13.—	10.19	7.—
1894	15.67	10.56	8.44	6.—

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1895	14.50	9.75	8.—	5.44
1896	14.—	9.41	7.69	5.56
1897	14.83	10.28	8.09	6.03
1898	15.50	11.19	8.63	6.50
1899	17.33	13.41	10.06	7.88
1900	17.67	12.69	9.88	7.31

Az árak az évtized közepén jelentékenyen csökkentek és 1896-ban (zabnál 1895) elérték a legalacsonyabb pontot, sőt ez évben az árak alacsonyabbak voltak, mint a század első tizedében. 1897-el ismét emelkedő irányzat érvényesül.

Az egész évszázadra a következő árakat nyerjük. Egy tynnyri ára volt

búza	27.95	frank
rozs	19.91	„
árpa	15.79	„
zab	9.89	„

Az egyes gabonaneműek viszonylagos ára következőleg alakult:

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1801—10	100	75.4	52.2	36.8
1891—1900	100	73.8	56.3	40.5

A század elejéhez képest úgy az árpa, mint a zab viszonylagos ára emelkedett, csak a rozsnál mutatkozik egy kis csökkenés.

Az árkülönbözet maximuma volt búzánál:

első évtized	10.86—5.36
utolsó évtized	15.63—9.64

vagyis a minimum és maximum aránya:

első évtized	1 : 2.02
utolsó évtized	1 : 1.62

Az árkülönbözetek tehát a század folyama alatt csökkentek.

14. Oroszország.

Oroszországra vonatkozólag még mindig nehéz adatokat szerezni. Annak idején, minthogy más irányú lépéseim nem használtak, az odesszai osztrák-magyar főkonzulátushoz fordultam, tekintettel arra, hogy Odessza a legfontosabb orosz kereskedelmi város. Az adatokat egyike a legnagyobb gabonakiviteli czégeknek gyüjtötte és közölte és — mint az említett főkonzulátus megjegyezte — egészen megbízhatóknak tekinthetők. Az adatok 1885-ig csetvertre vonatkoznak, attól kezdve pudban. A táblában — mint az már más helyen megjegyeztük — az eredeti adatokat közöljük. Az árak rubelben vannak kifejezve, de ennek árfolyama nagyon ingadozó. Az újabb adatok négy különböző minőségre vonatnak: mi az ozima-búzát választottuk, mely egy keresett téli búza. Még meg kell jegyeznem, hogy az árak nem átlagban közöltetnek, hanem minimák és maximák, mi mindenesetre az adatok felhasználását nehezíti.

A XIX. században az egyes évtizedek szerint következőkép alakultak az árak:

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1842—50	5.53	3.33	2.55	2.98
1851—60	7.20	3.94	3.37	3.08
1861—70	9.12	5.60	4.28	3.97
1871—80	13.11	7.75	6.20	5.96
1881—90	11.82	8.02	6.81	6.87
1891—1900[1]	8.83	6.84	5.32	6.07

A búzától eltekintve, mely 1871—80-ban érte el a legmagasabb árakat, az árak az utolsóelőtti évtizedben

[1] A főkonzulátus utasítása szerint a csetvertet egyenlőnek vettük 9½ puddal. Más forrás szerint azonban a kules rozsnál = 9, árpánál = 8, zabnál = 6. Ezen kules szerint fenti számok következőleg változnak:

	Rozs	Árpa	Zab
1891—1900	6.48	4.88	3.83

voltak a legmagasabbak. A század vége felé Oroszországban is az árak csökkennek.

A mi különösen az utolsó évtizedet illeti, úgy az árak következőkép alakultak (pud és kopek):

	Buza	Rozs	Arpa	Zab
1891	119	113	74	70
1892	105	100	53	80
1893	85	67	52	66
1894	61	48	40	55
1895	73	56	47	56
1896	89	53	50	57
1897	101	61	47	67
1898	119	79	61	77
1899	95	73	68	67
1900	92	70	70	67

1894-ben az árak elérték a legmélyebb pontot, innét ismét emelkedtek 1898—99-ig, de 1900-ban ismét csökkennek.

Az elmult századra (ill. 1842—1900.) következő átlagárakat találunk (csetvert és rubel):

búza	9.27
rozs	5.91
árpa	4.80
zab	4.82

A viszonylagos ára az egyes gabonaneműeknek következőleg alakul:

1842—50	100	60.2	51.5	53.9
1891—1900	100	77.4	60.2	68.7

A gabonaneműek viszonylagos ára a búzáéhoz képest tehát itt is emelkedett.

A legnagyobb árkülönbözet volt búzánál:

1842—1850	7.99—4.05
1891—1900	119—61

vagyis a minimum és maximum aránya:

1842—1850	1 : 1.97
1891—1900	1 : 1.95

Az árkülönbözet tehát alig változott és még az utolsó évtizedben is nagy különbözetek mutatkoznak.

15. Spanyolország.

Spanyolországra nézve az Instituto geografico y Estadistico közölte velem a búzára vonatkozó adatokat. Az árak métermázsára vonatkoznak pesetában (= frank).

A XIX. század egyes évtizedeiben ez adatok szerint a búza ára a következőleg alakult:

1801—10	38.30
1811—20	40.12
1821—30	20.88
1831—40	23.32
1841—50	21.14
1851—60	25.37
1861—70	28.37
1871—80	28.84
1882—90	27.03
1891—1900	27.28

A legmagasabb árak jegyeztettek tehát itt is a második évtizedben, a legalacsonyabbak a harmadikban. Általában kisebbek az árkülönbségek. Hogy az utolsó évtizedben az árak nem alacsonyabbak, az alkalmasint az akkori magas ázsiónak tulajdonítandó.[1]

Az egész évszázadra a búza átlagos ára 28.06.

Az árkülönbözet a következő:

1801—10	45.93—30.01
1891—1900	29.96—21.20

vagyis az árminimum és ármaximum aránya:

1801—10	1 : 1.53
1891—1900	1 : 1.41

[1] A pénz értéke nagy ingadozást mutat az utolsó évtizedben, mint azt a Párisra szóló váltóárfolyam kifejezi. A statisztikai hivatal adatai szerint a következő: 1890 4.270, 1891 6.687, 1892 15.345, 1893 18.929, 1894 19.654, 1895 14.594, 1896 20.688, 1897 29.605, 1898 54.156, 1899 24.590, 1900 29.545.

Az árkülönbözetek az utolsó évtizedben jelentéktelenül kisebbek.

16. Északamerikai Egyesült-Államok.

Az Egyesült-Államokra vonatkozólag újabban az adatok teljesebben állanak rendelkezésre, mint azelőtt. Rendesen közöltetnek a Department of agriculture havi és évi közleményeiben, valamint a „Statistical Abstract for the United States" című közleményben. A havi közlemények tartalmaznak azonkívül „kiviteli árakat". A „Yearbook of the United States, Department of agriculture" közli a farm-árakat, valamint a Chicagóban jegyzett legmagasabb és legalacsonyabb árakat. A különböző források adatai eltéréseket is mutatnak. Az adatok csak 1862 óta állanak rendelkezésre. Az előbbi évekre vonatkozó adatokat „Foville, la transformation des moyens de transport. Páris, 1880." című munkájából vettük. Szorítkozunk az adatoknak táblás közlésére, itt pedig csak sommás áttekintést nyujtunk a búza árára nézve hektoliterben és frankban. Az ár 1835—70-ig New-Yorkra vonatkozik (Foville), 1871—1900-ig Chicagóra (December, Yearbook 1902, 772. l.)

1835—40	22.99
1841—50	16.34
1851—60	22.34
1861—70	18.33
1871—80	14.71
1881—90	12.79
1891—1900	10.72

Az árak 1851—60 óta következetesen csökennek.

II. FÜGGELÉK.

A gabonaárak történetének bibliografiájához.

Németország.

Unger, Von der Ordnung der Fruchtpreise und deren Einflüsse in die wichtigsten Angelegenheiten des menschlichen Lebens, 1752.

Mittelmarktpreise der hauptsächlichsten Getreidearten in der Stadt Zwickau 1600—1819. — Zusammenstellung der Marktmittelpreise genannter Getreidearten in der Stadt Dresden auf die Zeit vom Jahre 1602—1830. (Mitteilungen des Statist. Vereins in Sachsen, 1831.)

Engel, Die Getreidepreise, de Ernteerträge und der Getreidehandel im preuss. Staate. (Zeitschr. d. königl. preuss. stat. Bureaus 1861.)

Hanauer, Etudes économiques sur l'Alsace ancienne et moderne. T. 2: Denrées et salaires Paris, Strassbourg 1878.

Beiträge zur Geschichte der Preise und des Tagelohnes is Hessen. (Hildebrandsche Jahrbücher, 10. Jahrg.)

Die Getreidepreise im Grossherzogtum Mecklenburg-Schwerin während des Zeitraumes 1771—1870. (Beiträge zur Statistik Mecklenburgs, 7. Bd.)

Die Preise und Löhne. (Jahrbuch für die amtliche Statistik des preuss. Staates, 2. Jahrg.)

Durchschnittspreise des Getreides und einiger anderer Nahrungsmittel im Grossherzogtum Oldenburg aus den Jahren 1817—1858. (Statistische Nachrichten über das Grossherzogtum Oldenburg, 1860. 4. Heft.)

Falcke, Geschichtliche Statistik der Preise im Königreich Sachsen. (Hildebrandsche Jahrbücher, 1871.)

Soetbeer, Jahresdurchschnittspreise in den Jahren 1816—1857. Hamburg, Holte u. Köhler.

Gülich. Tabellarische Uebersichten zu der geschichtlichen Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaues Tartalom: Uebersicht der Durchschnittspreise von mecklenburgischen und märkischen Weizen von 1791—1829 in Hamburg; Uebersicht der Preise des Weizens in London und in der Nähe dieser Stadt von 1595—1826; Uebersicht der Getreidepreise nach der Blasianischen Fruchttaxe in der Stadt Braunschweig 1330—1819; Uebersicht der Königsberger und Magdeburger Preise von 1797—1826; Uebersicht der

[1] Lásd még: *Heitz*, Uebersicht der Literatur der Preise in Deutschland und der Schweiz aus den letzten 60 Jahren. Jena 1876.

Preise des Weizens in mehreren der wichtigsten europäischen Seestädte 1700—1826; Durchsnittspreise des Getreides auf dem Markte zu Jena 1790—1839; Weizenpreise in Berlin und England 1791—1840 etc.).

Kühne, Beiträge zur Geschichte der sozialen Zustände. Gotha 1862. Kornpreise von 1597—1756 in der Gegend von Göttingen. (Hannoverisches Magazin, 1777.)

Kornpreise von 1528—1780 von 18 Dörfern. (Ibidem 1781.)

Durchschnitt der Münchner mittlern Schrannenpreise von 1747—1820. (Bayerische Wochenschrift für 1821—1822.)

Die Brot- und Getreidemärkte Breslaus, Bericht des kaufmännischen Vereins zu Breslau, 1862 (vom Jahre 1200 ab).

Durchschnittspreise der vier Hauptfruchtgattungen im Grossherzogtum Hessen von 1820—1821 bis 1869. (Notizblatt der Grossherz. hessischen Zentralstelle für Landesstatistik.)

Wildt, Bewegung der Getreidepreise des Königreichs Bayern vom Jahre 1780 bis auf unsere Zeit. München, Giel.

Württembergische Getreide- und Weizenpreise von 1456—1628. (Zeitschrift f. Staatswissenschaften, Tübingen, 14. Bd.)

Die Preis- und Lohnverhältnisse des 16. Jahrhunderts in Thüringen. (Hildebrands Jahrbücher, 1. Bd.)

Laspeyres, Welche Waren werden im Laufe der Zeit immer teuerer? (Zeitschr. f. Staatswissenschaften, Tübingen 1871.)

Schürich, Uebersicht über die wöchentlichen Getreidepreise auf dem Getreidemarkt der Stadt Altenburg von 1746—1846. Altenburg 1847.

Rau, Getreidepreise im südwestlichen Deutschland 1744—1843. Zeitschr. f. Staatswissenschaften, Tübingen, N. I. IV.)

Die Teuerung und die Landwirtschaft. (Deutsche Vierteljahresschrift 1868. Enthält die Preise von Roermünde 1685—1785, Paderborn 1675—1784 etc.)

Laurent, Aachener Stadtrechnungen aus dem XIV. Jahrhundert. Aachen 1866.

Thümmel. Tabellarische Uebersicht der Getreidepreise im Herzogtum Altenburg vom Jahre 1650—1817. Altenburg 1818.

Seuffert, Statistik des Getreide- und Viktualienhandels im Königreich Bayern 1817.

Roscher, Ein Beitrag zur Geschichte der Kornpreise und der Bäckertaxen. (Zeitschr. f. Staatswissenschaften, 13. Bd.)

Frohn, Ueber Kultur, Handel und Preise des Getreides in Bayern. München 1799.

Rosenthal, Geschichte des Getreidepreises in der kais. freien Reichsstadt Nordhausen von 1676—1775 (1783).— Geschichte des Erfurtischen Getreidepreises von 1651—1775 (1784).

Bildliche Darlegung des einhundertjährigen Ganges der Kornpreise in der Stadt Nürnberg vom Jahre 1744—1843.

Ersch und *Gruber*, Encyklopädie, Getreidepreise. (Gazdag anyaggyüjtemény az árak történetéhez.)

Wegener. Ein pommersches Herzogtum und eine deutsche Ordens-Komthurei. Posen 1872. (Számos áradatot tartalmaz.)

Boas, Zur Geschichte der Preisbewegung. (Vierteljahresschr. f. Volkswirtschaft und Kulturgesch., Berlin, 10. Jahrg.)

Beiträge zur Gescichte der Preise. (Württembergische Jahrb., 1873.)

Seuffert, Statistik des Getreide- und Viktualienhandels im Königr. Bayern, 1857.

Titot, Hundertjährige Uebersicht der Lebensmittelpreise in Heilbronn von 1744—1843. Heilbronn 1843.

Ueber die Marktpreise des Getreides in Berlin seit dem Jahre 1624. (Mitteilungen des statistischen Bureaus, 1853.)

Conrad, Preise in Halle. (Jahrb. f. Nat. u. Stat., 1879.)

Xeller, Zur Geschichte der Preisbewegung in Deutschland während der Jahre 1466—1525. (Jahrb. f. Nat. u. Stat., 1880.)

Ausztria.

Tafeln zur Statistik des Steuerwesens. Wien 1858. (Tartalmaz gabonaárakat 1774—1857.)

Seiler, Geschichte der Preisbewegung in Niederösterreich. Wien 1871.

Schebeck, Geschichte der Preise. Prag 1873. (Számos adatot tartalmaz, különösen a prágai gabonaárakat 1655—1872.)

Inama-Sternegg. Die Wiener Getreidepreise im 18. Jahrhundert. (Statist. Monatschrift 1887.)

Magyarország.

Magyarország nyerstermányeinek ártörténete. Kiadja a budapesti keresk. és iparkamara, 1873.

Kőrösi, Adalékok az árak történetéhez. (Statiszt. Évk. 1873.)

Földes, Statisztikai tanulmányok a gabonaárak hullámzásáról a XIX. században és a gabonadrágaságok hatásáról, Budapest 1882.

Francziaország.

Prix et salaires à divers époques. Publié par le Bureau de statistique de la France. (Archives statistiques, Paris 1837.)

Montvéran, Tableau des variations du setier de fremont depuis 1515 jusqu'en 1835.

Mantellier, Mémoire sur la valeur des principales denrées. Paris 1862.

Dupré de St. Maur, Recherches sur la valeur des monnaies et sur les prix des grains avant et après le concile de Francfort. Paris 1762.

Arnould, Balance du commerce (tartalmazza a „Rosox"-árakat: Essai sur les monnaies ou reflexions sur le rapport entre l'argent et les denrées depuis 1643 jusqu'à 1673; reflexion sur la valeur du blé en France 1674—1763.)

Prix du blé à Paris du XIV-e siècle d'aprés les registres du chapître de Notre Dame. (Extrait du Bulletin de la Société de l'histoire de Paris 1881.)

Essay sur la police générale des grains, sur leur prix et sur les effets de l'agriculture. Berlin 1750.

Le prix du blé en Angleterre comparé du prix du blé en France en 1771—1884. (Bulletin de statistique et de législation comparée, 1886 Septembre.)

D'Avenel, Histoire des prix. Paris 1894.

Levasseur, Les prix. Aperçu de l'histoire économique de la valeur et du revenu de la taxe en France. Paris 1893.

Svájcz.

Mühlemann, Einfluss der wichtigsten Nahrungsmittelpreise auf die Bewegung der Bevölkerung, Preise von 1782. (Zeitschrift f. schweiz. Statistik, 1882.)

Olaszország.

Movimento dei prezzi e di alcuni generi alimentari dal 1862 al 1855 e confronto fra essi e il movimento delle mercedi, col aggiunta di notizie storico-statistiche sui prezzi del frumento e del grano turco risalenti piú addietro del corrente secolo. Roma 1886.

Movimento dei prezzi delle derrate alimentari. Roma 1876.

Pagnini, Saggio sopra il giusto prezzo delle cose 1751. (Custodi, Economisti classici.)

Notizie storiche sui prezzi e salari. Roma 1878.

Németalföld.

Sloet van de Beele. Diagramme représentant les prix moyens des céréales au marché d'Arnhem de 1544 à 1869. La Haye 1869.

Sillem, Tabellen von marktprijzen von granen to Utrecht in de jaren 1393 bis 1644. (Verh. v. S. K. A. S. W. 1901.)

Marktprijzen von Granen te Arnhem 1544—1901. s'Gravenhage 1903. (Bijdragen tot de Statistiek von Nederland XXVI.)

Marktprijzen von Granen to Middelburg etc. 1801—1900. (Bijdragen tot de Statistiek von Nederland, Nieuwe Volgreeks XLVI.)

Anglia.

Fleetwood, Chronicon preciosum or an account of english gold and silver money, the price of corn and other commodities and of stipends, salaries, wages, jointures, positions, day labour of England for six hundred years last shewing from the decrease of the value of money and from the increase of the value of corn and other comodities. London 1745.

Smith, Adam, Wealth of nations. (Enthält die „Fleetwood"-Tabelle, [1202—1601] und die „Windsor"-Tabelle [1595—1764].)

Tooke, A history of prices. London 1857.)

Rogers, A history of agriculture and prices. I—VI. Oxford 1866—1887.

An inquiry into the prices of wheat, malt and occasionally other provisions from the year 1000 to the year 1763. Longman 1758.

Eden, History of the poor. London 1799.

Lloyd, Prices of corn in the beginning of the 14. century and also from 1583 to the present time (1830).

Comparative tables of taxation, currency and prices in the year 1784 and ending in the year 1837.

Dánia.

Kapitelstakster i aeldre og nyere Tid. (Danmarks Statistik) Kobenhavn 1904. Tartalmazza a gabonaárakat 1600—1902.

A POZSONY-BÉCSI VILLAMOS VASUT.

Adalék a gazdasági élet morfológiájához.

I.

1893 julius hó 2-án adott az osztrák kormány egy vállalkozó mérnöknek előmunkálati engedélyt Bécsből Schwechat, Fischamend, Petronell, Deutsch-Altenburg és Hainburg érintésével Neuhof irányában a magyar határig vezetendő helyi érdekü gőzmozdonyos, esetleg villamos üzemü vasútvonalra.

1897 szeptember hó 9-én Pozsony szab. kir. város közönsége nyert a magyar kormány részéről előmunkálati engedélyt a m. kir. államvasutak Pozsony-Ujváros állomásától Wolfsthal, ill. Hainburg irányában az országhatárig vezetendő helyi érdekü gőzmozdonyu vasútra.

1904 május hó 17-én a pozsony—országhatárszéli helyi érdekü villamos vasút engedélyezési feltételeinek tárgyalása alkalmával, annak hossza 7.5 kilométerben, legnagyobb sebessége 60 kilométerrel, a tényleges építési és üzletberendezési tőke 1,440.000 koronában, vagyis pályakilométerenként 192.000 koronában állapíttatott meg, mely összeg egynemü részvényeknek teljes névértékben való kibocsátása útján szereztetnék be. Az állomások, ill. megállóhelyek a következők: 1. Pozsony koronázási dombtér végállomás, 2. Ligetfalu villamos

megállóhely. A pozsony—hainburgi országúton vezetett, nemkülönben a Pozsony sz. kir. város utain és utczáin haladó vonalrészeken a megállóhelyek a műtanrendőri bejárás alkalmával fognak megállapíttatni.

Az osztrák vonal a Wienből (a wieni városi vasút fővámhivatali pályaudvartól) Gross-Schwechat, Mannsworth, Fischamend, Maria-Elend, Regelsbrunn, Petronell, Hainburg, Wolfsthal és Berg községek irányában vezettetnek az osztrák határszélig, hol a pozsony—országhatári magyar vonalhoz csatlakozik; az osztrák vonalból Gross-Schwechat előtt kiágazólag Kaiser-Ebersdorfig egy szárnyvonal létesíttetik. Ezen osztrák vonal hossza 60.2 kilométer és az építési feltételek nagyjában azonosak a magyar vonalra nézve megállapított feltételekkel, a vonatok óránkénti legnagyobb menetsebessége a Wien belterületére eső szakaszon 15 kilométerben, a külső, de külön pályatesttel nem bíró szakaszokon 30 kilométerben, illetve a Gross-Schwechattól az országhatárig terjedő vonalszakaszon, a személyszállító vonatok sebessége 60 kilométerben, a tehervonatoké 33 kilométerben szabatott meg. Az alsó-ausztriai tartománygyülés a vasút építése czéljából jelentékeny segélyt szavazott meg, a mennyiben 10.7 millió korona alaptőke után a kamatbiztosítás elvállalását kimondta.

Pozsony város a pozsony—ország-határszéli helyi érdekü villamos vasút megépítése tárgyában szerződést is kötött, melynek lényegesebb pontjai a következők:

1. Az engedélyezési biztosítéknak a vállalkozó mérnök által, a város helyett és annak nevében leendő letétele esetén a város közönsége kötelezte magát a helyi érdekű villamos vasut engedélyezése iránt folyamodni, azt megépíteni s üzemére vállalkozni.

2. A város közönsége kötelezte magát arra, hogy a

magyar h. é. vasut engedélyét az összes jogokkal és kötelezettségekkel együtt a vállalkozóra, esetleg az alapítandó részvénytársaságra átruházza.

3. A vállalkozó kötelezte magát az engedélyezési biztosíték letételére, valamint arra, hogy a magyar helyi érdekű vasut létesítésére vonatkozó engedélyt az engedélyest megillető összes jogokkal, kötelezettségekkel és szavatosságokkal együtt átveszi.

4. A város közönsége késznek nyilatkozik a helyi érdekű villamos vasut rt.-ot az engedélyokiratban meghatározott időn belül megalakítani, a mennyiben a vállalkozó az alakítandó r. t.-nak 1,440.000 K. erejéig kibocsátandó összes egynemű részvényeinek névértékükben leendő átvételét biztosítja.

5. A város közönsége kiköt a maga részére a társaság igazgatóságában és felügyelő bizottságában egy üléssel és szavazattal biró tagsági helyet, a pozsonyi kereskedelmi és iparkamara részére pedig a társaság igazgatóságában szintén biztosíttatott egy tagsági hely.

6. A vállalkozó kötelezi magát arra, hogy a csatlakozó osztrák vasút-részvénytársaságnak igazgató tanácsában Pozsony város közönsége részére egy tagsági helyet alapszabályilag biztosíttatni fog.

7. A város közönsége kötelezte magát arra, hogy a helyi érdekű villamos vasut részvénytársaságtól egynemű részvényeket 44.000 — az osztrák társaság törzsrészvényeiből pedig 100.000 kor. értékben a vállalkozótól átvesz a városi érdekeltség körébe való elhelyezés czéljából.

8. A város közönsége a vasút czéljaira szükséges közterületek használatát a magyar helyi éredkű vasut fennállásának egész tartamára a kikötött feltételek mellett átengedi.

9. Pozsony városnak a kérdéses vasut engedélyezési ügyéből kifolyólag felmerült és felmerülendő minden néven nevezendő költségeit a vállalkozó megtéríteni tartozik.

10. A mennyiben a pozsony—országhatári villamos vasuthoz csatlakozólag tervezett osztrák vonal ki nem épül, vagy ha a két vasut között üzemszerződés létre nem jön vagy ha vállalkozó a vállalt kötelezettségeket nem teljesíti, ez esetben a város közönsége jelen szerződést egyoldalulag fölbonthatja.

Időközben a vállalkozó az ezen szerződésben szerzett jogokat és kötelezettségeket a *Ganz és társa vasöntő és gépgyár* részvénytársaság magyar czégre ruházta át.

Az üzemkezelési szerződés főbb részei a következők:

1. A magyar helyi érdekü villamos vasút üzemének kezelése az osztrák engedélyesnek átadatik, ki az üzemkezelést az engedély egész tartama alatt saját személyzetével és saját költségén teljesíti, nevezetesen végzi az igazgatási-, pályafelügyeleti- és pályafentartási, továbbá a forgalmi és kereskedelmi, valamint a vontatási és anyagkezelési szolgálatot, beleértve a villamos áram szolgáltatását is, végül gondoskodik a forgalmi eszközök fentartásáról.

2. A magyar vonalon csak magyar honpolgárokból álló s magyarul beszélő személyzet alkalmazható, kik a magyar vonalra alakítandó részvénytársaság közegeinek tekintetnek.

Mindazon pótépítkezéseket, átalakításokat, kiegészítéseket és leltárszaporításokat, melyek a jövőben az üzem és forgalom akadálytalan lebonyolítása érdekében vagy pedig köztekintetek, illetőleg hatósági intézkedések folytán, továbbá közegészségi és közbiztonsági czélokra,

végül a vizlevezetés és erőhatalom elleni védekezés czéljaira a magyar vonalon szükségesek, a magyar társaság saját költségén tartozik előállítani, a mint ez az osztrák vonalon is történik.

Menetrendet, valamint az üzem berendezését, nemkülönben a bárminemű díjszabásra vonatkozó intézkedéseket a mindenkori forgalmi szükségletnek tekintetbe vételével az üzemkezelő társaság állapítja meg az engedélyezési okiratnak és a fennálló, valamint a jövőben kiadandó illetékes magyar hatósági előírásnak megfelelően.

A kizárólag magyar vonalon használandó menetjegyeket, teherszállítási okmányokat, menetrendeket stb. magyar nyelven, minden más, mindkét (a magyar és osztrák) vonalra szolgáló nyomtatványt magyar és német nyelven kell kiállítani.

Szabadjegyek kiadása a magyar és osztrák társaság kölcsönös megegyezésének van fentartva.

A magyar társaság üzemi czéljaira szolgáló mindennemű anyag, berendezések és felszerelési tárgyak a magyar vonalon „saját czélokra" szolgáló küldemények gyanánt szállítandók.

Általánosságban megegyeznek a szerződő felek abban, hogy minden a teher és személyforgalom alakulására kiható előnyökben, valamint minden árszabási kedvezményben a magyar vonal állomásai ugyanazon mértékben részesülnek, mint az osztrák vonal állomásai.

Ehhez képest megállapittatik:

a) hogy Pozsony és vidéke számára a nyerstermények és élelmiszereknek közvetlenül Bécsbe való szállításánál nem alkalmazható kedvezőtlenebb árszabás, mint a pozsony—hainburgi és hainburg—bécsi viszonylatokban együttvéve;

b) hogy a Bécsből a pozsonyi fogyasztási körbe egészen Petronellig történő szállításoknál nem állapítható meg olcsóbb árszabás, mint Pozsonytól az utóbbi állomásig;

c) hogy a mennyiben bizonyos szállításokra az osztrák vonalon kivételes vagy speciális díjak volnának engedélyezendők, e díjak méltányos konpenzáczió czéljából a magyar vonalon levő Pozsony és Ligetfalunak is engedélyezendők szükség esetén;

d) hogy, minthogy az élénkebb személyforgalom a két végpont, Pozsony és Bécs közé összpontosul, a személyszállítási díjszabásra kiköttetik, hogy szükség esetén a Pozsonytól Deutsch-Altenburgig terjedő viszonylatokban, valamint a Bécsből Pozsonyba és viszont tett kirándulásokra a viteldíjak leszállíttassanak;

e) hogy a személydíjszabások, valamint a személyeket és az árukat szállító vonatok menetrendjének megalkotásánál a magyar vonal forgalmi és közgazdasági érdekei éppen úgy szem előtt tartandók, mint az osztrák vonal érdekei; nemkülönben a személy- és árúszállítás gyors lebonyolítása, valamint az árúkezelés módja tekintetében sem az egyes vonalak, sem pedig Pozsony szab. kir. város érdekei hátrányára nem tehetők eltérő intézkedések;

f) hogy ugyanezen felsorolt árszabási irányelvek az idegen vasutakkal és hajózási vállalatokkal az átmenő és átrakodási forgalomra kikötendő megállapodásoknál is szem előtt tartandók.

A 7. §-ban megállapíttatik, hogy azon költségeket, melyek az 1. §-ban körülirt üzlettel és szolgálattal nincsenek összefüggésben, nevezetesen a részvénytársaság igazgatási költségeit, a magyar r. t. maga viseli, a mint ezt az osztrák társaság is teszi.

8. §. szerint a pozsony-országhatári vonalon a kiadások levonásával elért bevételek fejében kötelesek: az osztrák engedélyes a magyar engedélyesnek az összvállalt Pozsony-országhatár—Wien évi tiszta jövedelméből évi 7½%-ot az első 5 üzleti évben kifizetni, 5—5 évenként pedig mindkét vonalnak együttes kilometrikus bevételei felülvizsgálatnak vetendők alá és ennek eredményéhez képest az osztrák és magyar vonal kilometrikus tiszta jövedelme alapján a magyar részjutalék aránya megállapítandó.

A magyar engedélyesnek szabadságában áll az osztrák engedélyes birtokában levő és mindkét vonalra vonatkozó számadási okmányokat az azok megőrzésére megállapított időn belül felülvizsgálni.

A 10. §. szerint az osztrák társaság a magyar társaság igazgatósági ülésen képviseltetni fogja magát, mely czélból minden gyülésre meghivandó.

A 12. §. értelmében kölcsönös megegyezés alapján kimondatik, hogy minden oly peres ügybe, mely e szerződésből származik, az illetékes pozsonyi kir. törvényszék döntése a mérvadó.

Az 1905. évi május hó 12-én 10.585. szám alatt kelt rendelettel a vállalkozó részére az üzemkezelési szerződésben szerzett jogok és kötelezettségek szintén a Ganz és társa vasöntő és gépgyár részvénytársaságra ruháztattak át. Ugyanezen rendeletben jóváhagyólag tudomásul vétetett az, hogy a város közönsége a pozsony—országhatári helyi érdekü villamos vasut megváltása esetén a vasut üzemi czéljaira szükséges villamos áramot a városi villamos világitási áramfejlesztő telepéről szolgáltatni fogja.

A tervezett magyar helyi érdekü vasut engedélyezése a minisztertanácsnak előterjesztetett. Ezen előter-

jesztést az 1906. évi junius hó 23-án tartott miniszter-tanács elfogadván, az ő császári és apostoli királyi felsége elé terjesztetett.

Ő császári és apostoli királyi felségének az 1906. évi julius hó 19-én Ischlben kelt legfelsőbb elhatározása alapján a kereskedelemügyi m. kir. miniszter felhatalmaztatott, hogy a pozsony—országhatári helyi érdekü villamos vasut engedélyezésére vonatkozó törvényjavaslatot alkotmányos tárgyalás végett az országgyülés-hez benyujthassa.

II.

Ezen vasut engedélyezhetésének kérdésénél mindenesetre figyelembe veendő az, hogy a helyi érdekü vasutakról szóló 1888:IV. t.-czikk 1. §-nak azon intézkedése, mely szerint az ország határát érintő vasutak engedélyezése a rendes eljárástól eltérőleg szabályoztatott, azok engedélyezése az országgyülésnek tartatván fenn, azt mutatja, hogy ilynemü vasutak más szempont alá esnek, mint más helyi érdekü vasutak; nevezetesen, hogy ilyen, az ország határát érintő, az országot más országokkal összekötő vasutak kényesebb természetüek, nem egyszerüen az illető vidék szükebb érdekeinek szempontjából, de nem is tisztán közgazdasági szempontok szerint itélendők meg, hanem hogy itt mindenesetre az országos érdekek, a politikai, nemzeti, stratégiai kérdések is különös megfontolás tárgyát kell hogy képezzék.

A közlekedés nem lévén önczél, hatásaiban érintvén az állami és nemzeti lét legfontosabb érdekeit, helytelen annak a felfogásnak hódolni, mintha minden közlekedési intézmény létesitése feltétlenül kivánatos, bármely közlekedési könnyités megakadályozása kulturel-

lenes volna, főleg oly korszakban és oly esetben, midőn a közlekedésről amugy is már teljes mértékben gondoskodva van.

A pozsony—bécsi villamos vasut kérdése különösen azon okból is követel alaposabb vizsgálatot, mert oly közlekedési rendszerről van szó, mely a távolsági forgalomban nálunk még egyáltalában nem, külföldön jóformán csak rövidebb vonalakon van alkalmazva, mely a gőzmozdonyú vasuti rendszertől sok tekintetben lényegesen eltér és melynek természetével, esetleges hatásaival és kihatásaival már az első lépés megtételénél tisztába kell jönnünk, nehogy a forgalompolitika jövőjét koczkáztassuk. Valamint az első gőzmozdonyu vasut engedélyezését a magyar országgyűlésnek mélyremenő és évekig elhúzódott tárgyalásai előzték meg, úgy legalább is szükséges, hogy a villamos vasutnak a távolsági forgalomra való első alkalmazásainál szem előtt tartsuk ezen közlekedési eszköznek forgalompolitikai és általános közgazdasági jellegét.

Ha azok a vérmes remények nem is teljesülnek, melyek a villamos közlekedés tekintetében általában táplálltatnak és ha egyelőre még ökonómiai szempontból a villamos közlekedés nagy önköltségeket mutat, mindamellett akkora előnyöket nyujt a gőzmozdonyu közlekedés fölött, hogy annak, különleges esetektől eltekintve, okvetlenül elsőbbséget kell tulajdonítani. Egy szakértő ezen közlekedés előnyeit a következőkben foglalta össze: 50 százalékig terjedő megtakarítás gőzben, legalább 25 százalék megtakarítás szénben. Jelentékenyen könnyebb lokomotivok, melyeknek tonnánkénti ellenállása is tetemesen kisebb, mint a gőzlokomotivoké; hegyi pályákon a vonat emelésére szükséges munkának nagy részben való visszanyerése. Olcsóbb jókar-

bantartás (tehát kevesebb lokomotiv és kisebb műhelyek), személykocsik kimélése és fűtő nélkülözhetősége, a vonatok nagyobb biztonsága, sűrűbb forgalom gyorsan járó, könnyebb vonatokkal, nagyobb sebesség a jelenlegi felépítményen, vonatok és állomások kényelmes világítása; a füst hiánya, mi magában véve is számos esetben, különösen nyáron és jobban felöltözött egyéneknél nagy fontossággal bir, továbbá ott, hol sok az alagút; nagyobb sebességi vonatok járathatása stb. Végül a természetes vizierők kihasználása, mi kőszén-szegény vidéken és a kőszén árának emelésére szintén a közlekedés elsőbbségét biztosítja.

Minthogy tudvalevőleg Pozsony és Bécs között máris sürü vasúti közlekedés létezik, a létesítendő villamos vasut különleges hatása ezen közlekedési eszköznek sajátszerű technikai és forgalompolitikai természetében keresendő. Ezen szempontból, valamint általában a villamos vasut forgalompolitikai jelentősége országos szempontból különösen a távolságok redukálásával függ össze. Igaz, hogy egyelőre tekintettel a költségre és a levegő ellentállására ama számítások, melyek a villamos közlekedés gyorsasága tekintetében tétettek, leszállíttattak. De ha csak azt a számítást veszszük alapul, melyből a Ganz-társulat annak idején a budapest—bécsi vasutra vonatkozó előterjesztésében kiindult — a vonatok indítása 10—60 percznyi időközökben volt tervezve 200 személyre alkalmas kocsikban — sőt ha ujabb, még mérsékeltebb számításokat veszünk alapul, mely szerint az átlagos gyorsaság egyelőre — úgy technikai, mint gazdasági okokból — 120 kilométernél magasabbra nem tehető, még akkor is a villamos közlekedés általánosítása még tovább viszi azt a nagy forradalmat, melyet a gőzmozdonyú vasut a népek nemcsak

gazdasági, de összes kulturális viszonyaiban előidézett és legalább is kívánatos, hogy a magyar törvényhozás alaposan megfontolja: az állami ingerenczia mekkora mérvét és milyen módját akarja magának az uj közlekedési eszközzel szemben biztosítani; hajlandó-e itt ujból a magánvasuti rendszer összes bajaival, hibáival és egész korrupcziójával szembeszállani, hogy aztán sok szomorú tapasztalat és nagy áldozatok árán a helyes útra térjen.

A tervezett pozsony—bécsi villamos vasut engedélyokmányába felvett legnagyobb sebesség 60 kilométer óránkint, a vonal hossza 70 kilométer; e szerint közvetlen forgalomban a vasut a pozsony—bécsi utat mintegy 1 óra 10 percz alatt megtehetné, míg a mostani gyorsvonatok az utat körülbelül 1 és fél óra alatt teszik meg, a legnagyobb sebességgel járó két gyorsvonat egy óra 6, illetve 8 percz alatt. Ezen két gyorsvonattól eltekintve, a melyet végre nem mindenki használhat, a villamos vasuttal, ha direkt közlekedésről volna gondoskodva, az út rövidebb idő alatt tehető meg, nem tekintve azt a nagy előnyt, hogy a villamos vasutnál az utazók nagy részére elesik a vonathoz való kiutazás és vonattól a városba való utazás szüksége és nem is számítva azt, hogy Bécsben ismét bekapcsolódik a városi villamosba, a mi további számos előnyös összeköttetést biztosít. Azonban ezen számítás nem áll egészen, mert az engedélyezési feltételek szerint a városok belsejében és a külön pályatesttel nem biró részeken a gyorsaság óránkint 15, illetve 18 kilométerben van megállapítva. Azonkivül van a vasutnak 20 állomása és megállóhelye, melyeken az indítás, fékezés és megállás bizonyos időt vesz igénybe. Ezen körülmények beszámításával a villamos vasuton is oly vonat, mely minden állomáson, megálló-

helyen megáll, mintegy két órát fog igénybe venni. Igy tehát a villamos vasut sebesség tekintetében ama két gyorsvonattal szemben, mely 1 óra 8 percz alatt teszi meg az utat, előnyt nem nyujt, de már a többi gyorsvonatokkal idő tekintetében is versenyezhet. Nem tekintve a villamos közlekedés egyéb előnyeit, füst és szikramentességet, ennek következtében a kocsik nagyobb tisztaságát stb. A magyar államvasutak statisztikája szerint például 1905-ben az összes utasoknak csak 5.25 százaléka, a harmadosztályú utasoknak csak 1.8 százaléka megy gyorsvonatokon és igy áll az, hogy az utasok egy jelentékeny részére a villamos vasut gyorsaság tekintetében is előnyös közlekedési mód lesz. Mellékesen megjegyzem, minthogy az államvasutak bevételeinek 73.29 százaléka (1905.) esik a személy- és vegyes vonatokra, az államvasutak jövedelmi viszonyait is a villamos vasut valószinűleg rontani fogja.

A villamos vasút sajátos hatása egyelőre talán nem is annyira a nagyobb gyorsasággal, hanem egy másik sajátságával függ össze, t. i. a forgalom megoszlásával. Ugyan a hármas fázisú nagy feszültségű váltóáram segítségével ma biztosítva van már az, hogy a villamos vasút is nagy vonatokat indíthasson, azonban kétségtelen, hogy a villamos vasút abban a helyzetben van, ökonómiailag is, azaz a költségek tekintetbevételével, kis vonatokat indítani, melyek azonban annál sürübben közlekednek. Minthogy elektromos vasutnál — mondja Graetz „Elektrizität" című jeles munkájában — minden egyes kocsi saját motorral bir, tehát maga egy mozdony, sokkal alkalmasabb az egyes üzemre, mint a tömegüzemre, egyes kocsik kevés személylyel és nagy gyorsasággal fognak lassankint a nagyobb távolságoknál is alkalmaztatni. Ha a villamos

minden félórában indít vonatokat, az anyit jelent, mint a közlekedésnek permanenssé tétele. Hogy ilyen permanens közlekedés mennyire hivogatja, ingerli az embereket még a fölösleges utazgatásra is, azt kétségbe nem lehet vonni. A tramwayszerű forgalom a menetrendek tanulmányozását is fölöslegessé teszi, a vonat indulásának elmulasztása nem fordul elő, a mi általában véve, de különösen az alsóbb osztályokhoz tartozóknál a vasut igénybevételét mindenesetre fokozza.

Bár végeredményben egészen mellékes, hogy tulajdonképp mily érdekből tervezték a villamos vasútat, mégsem hagyhatjuk ezt egészen figyelmen kivül. Arra hivatkoznak, hogy e vasutra sem Bécsnek nincs szüksége a pozsonyi forgalom szempontjából, sem a közbeeső községeknek a Bécscsel való forgalom czéljából, hanem tisztán csak arra való, hogy a közbeeső községek régi összeköttetésüket Pozsonynyal fentartsák. A tényekből azt látjuk, hogy ez nem áll. Bécs a közbeeső községeket akarja erősebben magához kötni, főleg a város élelmezése szempontjából. Minthogy azonban arra az eredményre jutottak, hogy ezen összeköttetésre szorítkozva, a pálya jövedelmezőséget talán nem nyujtana, bekapcsolták Pozsonyt. Egyuttal a dolog ilyetén fejlődéséből azt a meggyőződést kellett meríteni, hogy tulajdonkép sem a közbeeső községeknek Bécscsel, sem azoknak Pozsonynyal való összeköttetése az, mely e vasutnak biztos bázisul szolgál, hanem főleg és első sorban a Bécs és Pozsony közötti forgalom, a mi természetes is. Ennek a fokozására kellett aztán a villamos berendezést alkalmazni, mert csak úgy vezethető be a vasút a város közepébe, a mi ismét a forgalom intenzivitásának legfontosabb tényezője.

Nem kételkedünk abban, hogy Pozsony ezen villa-

mos vasuttal nem Bécscsel való ujabb összeköttetést keres, hiszen majdnem minden igényt kielégíthet a jelenlegi, hanem hogy azon alsó-ausztriai községeket akarja magához erősebben fűzni, melyeket viszont a másik oldalról Bécs akar bekebelezni. Csakhogy Pozsony törekvésének sikerülése bizonytalan, de bizonyos az, hogy a vasut Pozsony és Bécs között uj erős forgalmat fog előidézni. Hiszen ezt elárulja az üzemi szerződés *d)* pontja is, mely világosan mondja, „minthogy az élénkebb személyforgalom a két végpont, Pozsony és Bécs közé összpontosul."

A pozsonyi ipar- és kereskedelmi kamara is kénytelen elismerni azon tényt, hogy nemcsak Pozsony város, hanem Pozsony környékének, valamint az ország nyugoti vidékeinek lakossága Bécsből igen tekintélyes összegű ipari és más szükségbeli czikket szerez be olyan alkalmakkor, midőn az osztrák fővárosba felrándul, pedig — mint a kamara jelentése mondja — a vásárlás ezen módja nem is gazdaságos. Elismeri a kereskedelmi kamara is, hogy közönségünk ezen hajlamát az uj vasut elősegítheti, azonban a helyesebb belátástól, a hazafiságtól, a kormány támogatásától és a helyes tarifapolitikától várja, hogy ez be ne következzék.

A villamos vasut által érdekelt vasutaknak az osztrák vasuti miniszteriumhoz benyujtott ujabb tiltakozása a fischamend-petronelli gőzmozdonyú vasut engedélyezése ellen is mutatja, hogy nekik a fő, „die Hauptsache", a bécsi vásárcsarnokba betorkoló élelmezési vasutak biztosítása, habár mellékesen említik Hainburgnak Pozsonynyal való összeköttetését is.

Attól tartok, hogy a közös vámterület mellett Bécs közelsége különben sem gyakorol kedvező hatást Pozsony ipari fejlődésére. Pozsonyban, melyben ugyan

több jelentékeny iparvállalat van, a kereső népességből esik 45.4 százalék iparra és kereskedelemre, ellenben például Fiumében 46.8 százalék. Győrött 47.1 százalék. Budapesten 53.7 százalék. Pozsonyban összesen csak 51 iparvállalat van, mely 20-nál több segédszemélyzettel dolgozik, összesen 2874 ipari vállalat közül 1707 segéd nélkül dolgozik. A 20-nál kevesebb vagy 20 segéddel biró iparvállalatok között motort alkalmaz csak 57. Mellékesen megjegyzem, hogy a 20-nál nagyobb számú segédszemélyzetet alkalmazó iparvállalatok 215 főnyi igazgatási és műszaki személyzetéből csak 104 volt magyar anyanyelvű, a 2531-nyi segédszemélyzetnél csak 784.

A pozsonyi kereskedelmi és iparkamara véleménye szerint a vasutnak Pozsony ipari szempontjából káros hatását tarifapolitikai intézkedésekkel kell ellensulyozni. Véleményünk az, hogy ez esetben a tarifapolitikával igen keveset lehet elérni, oly csekély távolságokról lévén szó, melyeknél egy-egy iparczikknél a szállítási költség minimális különbséget tesz. Itt dönt a választék elsősorban óriási nagysága; hiszen a máriahilfi főúton több üzlet van, mint talán Pozsonyban összevéve! Dönt továbbá a készletek nagysága, a kiszolgálás permanens volta, dönt még a hiuság és az imponderabiliák egész sorozata!

Mindenesetre jellemző a vasutra, hogy minden tényező, így Pozsony városa, így a pozsonyi keresk. kamara, beadványaikban, úgy a bécsiek is hangsúlyozzák, hogy sem Bécs nem akar Pozsonynyal, sem Pozsony nem akar Bécscsel ujabb összeköttetést, az eredmény mégis az lesz, hogy e vonal forgalmának gerinczét a Bécs—Pozsony közötti forgalom fogja képezni. Hiszen az osztrák érdekelt községek lakossági száma körülbelül 30.000, ezzel szemben áll Bécs és Pozsony.

Kétséget nem szenved, hogy a vasút fontossága túlozva van. Lehetetlen elképzelni, hogy Pozsony, melylyel nagyságra nézve az ország ezen részében egyetlen város sem versenyezhet, melynek minden irányban vasúti és vizi összeköttetései vannak, mely csak Pozsonymegyében — Pozsonytól eltekintve — több mint 300.000 főnyi fogyasztó körzettel bir, jó módban élő — Pozsonymegye átlagos földadója magasabb Pestmegye adójánál, — 293 községgel, mondom, hogy ép ama néhány osztrák község oly fontossággal birna.

Bécs és a dunaparti osztrák községek természetes törekvése, hogy oly összeköttetés létesíttessék, melynek segítségével Bécsnek ellátása megkönnyíttessék, ama községek pedig olcsón és gyorsan érjék el a bécsi piaczot. Ez a vasut alapkonczepcziója. Fischamend, Petronell, Hainburg nagy előnyére válnék ily összeköttetés, melylyel ezen és a többi kisebb községek termelése egy gyorsan közlekedő élelmezési vonattal egyenesen a bécsi vásárcsarnokba vitetnék. Ezen óriási nagy piaczczal, megfelelő nagy árakkal, Pozsonynak — maga is számos terméket visz Bécsbe értékesítés czéljából — versenye csak részben sikerülhet. A pozsonyi piacz vonzereje nem a közlekedésben rejlik, hanem a nagy közelségben, talán alacsonyabb helypénzben, csekélyebb kiadásokban stb. Azon sajnálatos tényről sem szabad megfeledkezni, hogy már a bruck—hainburgi vasut kiépítése a pozsony—hainburgi forgalmat apasztotta.

Majdnem bizonyossággal állíthatni, hogy azok számítása, a kik a vasuttal amaz osztrák községeket teljesen Pozsonyba vélik csalogatni, illetőleg annak megtartani, téves. De ezek a községek a közelség folytán Pozsonytól sem szakíthatók el teljesen, azonban mihelyt a vasuti közlekedés meglesz, nemcsak amaz osztrák köz-

ségek Bécs felé gravitálnak és Bécsben fognak kereskedni, hanem minden bizonynyal Pozsony is még nagyobb mértékben mint eddig, sőt nemcsak Pozsony, hanem más Pozsonyhoz közel fekvő magyar fogyasztó és termelő területek, melyek eddig talán részben Pozsonynak is voltak kliensei, most pedig szintén Bécsbe fognak sietni. Hiszen a gőzmozdonyú vasut közelében fekvő osztrák községek is tudtunkkal nem Pozsonyt keresik fel, melyhez közelebb vannak, hanem Bécset. Ez épen a tökéletesebb közlekedési eszközök távolsági hatásának törvényén alapszik. A mivel nem akarom állitani, hogy egyik vagy másik kisebbfajta érdeknek a vasut nem használhat, általában véve azonban a pozsonyi ipar és kereskedelem létkörét egy oly hatalmas versenytársnak szolgáltatja ki, mely abban — addig, mig önálló vámterület nem lesz — ép csak annyi önálló életet hagy meg, a mennyit akar és a mennyi saját érdekének megfelel.

És nem kelt-e különös benyomást idegenek előtt is, hogy Bécsnek Ausztria felé sehol sincs a távoli forgalomban villamos vasuti tramwayszerű összeköttetése, de igenis Pozsony felé, az első és talán soká az egyedüli.

Több mint valószinű, hogy Pozsony még nagyobb mértékben bevonva Bécs ipari és kereskedelmi életének bűvös körébe, ipari és kereskedelmi érdekeinek jelentékeny részét egy erős küzdelemnek teszi ki, hogy ezzel közgazdasági és kulturális fejlődését, adózóképességét koczkáztatja, a lakosok fogyasztását megdrágítja és igy a megélhetést megnehezíti, a Pozsony élelmezésében résztvevő magyar községek versenyét megnehezíti. Ezzel szemben aligha kereshet kárpótlást abban, hogy a várost Bécs kiránduló helyévé teszi, valószinűleg nem is Bécs legelőkelőbb és legfizetésképesebb körei számára.

Tagadni nem lehet, hogy egymagában a tramway-szerű forgalom természete lényegesen megváltoztatja a forgalom jellegét s azzal együtt a két város egymáshoz való viszonyát és akár külvárosnak nevezzük, akár nem, de Pozsony annyira belevonatik Bécs érdekszférájába és vérkeringésébe, hogy a hazai közgazdasággal, a hazai kulturával való összefüggés másodrendű jelentőségűvé válik.

Hogy Bécs és Pozsony között már jelenleg is mily nagy az összeköttetés, — természetesen a földrajzi fekvésnek is elsőrangu jelentősége van, — azt a következő adatok mutatják:

Pozsony személyforgalma Bécscsel tett 1906-ban 247.528-at, ellenben Pozsony személyforgalma Budapesttel csak 49.770. Pozsonynak 61.537 lakossal majdnem akkora forgalma van Bécscsel, mint a 800.000 népességet számláló fővárosnak, Bécscsel való szintén sűrű kereskedelmi és politikai összeköttetéseivel. A Bécshez szintén elég közelfekvő Sopronnak egész személyforgalma Bécscsel csak 42.547-et tett 1906-ban.

Hasonló arányokat találunk az áruforgalomnál. Pozsonynak vasuton eszközölt árúforgalma Bécscsel tett 36.977 tonnát, ellenben Budapesttel csak 12.098-at.

Nem is lehet tagadni, hogy egy nagy város közelsége rendkivüli vonzóerőt, sokakra valóságos bódító hatást gyakorol. Budapest világváros, de képzeljük el, hogy egy órányi távolságban volna hozzá Bécs, vagy pláne Berlin vagy Páris, nem-e a népesség nagy része e nagyvárosok körében keresné gazdasági, szellemi, de talán politikai szükségletének kielégítését, különbnek tekintvén magát azoknál, kik ezt csak hazai talajban keresik. Még sokkal nagyobbnak kell lenni ennek a vonzóerőnek a jelen estben, midőn egy kisebb vidéki város szemben

áll egy nagy, fényes, sokféle szórakozást, oktatást, boldogulást nyujtó nagy várossal, midőn közelsége erejét még fokozza a nyelv ismerete, szemben a hazai központnak aránylag nagy távolságával?

Azt sem lehet tagadni, hogy Pozsony közvéleményében még ma is érvényesülnek oly felfogások, melyek a magyar kulturát kicsinylik, melyek — mint egy ott megjelenő német lap — képtelenek annak felismerésére, hogy minden nemzetre nézve csak a saját kulturája bir értékkel, a kölcsön vett kultura pedig csak külső máz, megakadályozza annak felismerésében, hogy a magyar kultura minden téren oly alkotásokat mutat, melyek a népesség nagy összességének az élet egy magasabb fokára való emelésére teljesen elegendők.

Felesleges ara utalni, hogy a vasutak a politikai életnek is fontos tényezői. A vasutak központosító és asszimiláló hatása a politikai alakzatokban is visszatükröződik. Vasúti összeköttetéseket tehát teljes jogosultsággal politikai szempontból is lehet és kell megitélni. Hiszen csak legújabban láttuk — si parva licet componere magnis, — hogy az angol kormány politikai okokból állást foglal egy vasuti terv ellen. És hallottunk esetekről, melyekben az osztrák kormány is meggátolta egyes községeknek a magyar vasuti hálózathoz való csatolását.

Távol áll az a föltevés, mintha Pozsony város hazafias közönsége nem érezné át azokat a kötelességeket, melyek azt a magyar állam iránt terhelik, távol áll az a föltevés, hogy Pozsony nem látná világosan, hogy nincs mit remélnie Bécstől és hogy jövője Magyarország fejlődésétől és a magyar gazdasági szervezethez való legerősebb kapcsolástól függ és nem tudná azt, hogy nem egy idegen kultura kitolt, hanem a magyar kultura előretolt

pontjának kell lennie. Azonban bizonyos tényeket lehetetlen figyelmen kivül hagyni. Ilyen tény az, hogy Pozsony a nagyobb és régebben német jellegű városok között az, melyben a nem magyar ajkú népesség között a magyar nyelv leggyengébben van képviselve. Tett ugyanis az 1900-iki népszámlálás szerint a nem magyar ajkúak között, kik pedig a népesség több, mint kétharmadát, 67.3 százalékot tesznek, a magyarul tudók aránya:

Pozsony	33.1
Sopron	39.7
Temesvár	47.7
Buda	49.0

A nem magyar ajkú népességnek csak körülbelül egyharmada úgy szerepel a statisztikában mint magyarul tudó, a mi mindenesetre kedvezőtlen arány.

Nem hiszem, hogy lesz valaki, a ki ezen körülményeket jelentékteleneknek fogja tartani. A magyarság oly nehéz küzdelmet folytat, oly versenynek van kitéve mindenütt oly nemzetekkel szemben, melyek maholnap száz millióra látják népességük számát szaporodni vagy e számot már elérték, hogy nekünk a nemzeti mérleg minden deczigrammját is számon kell tartani. Ugy is hajlandók vagyunk e tekintetben egy nem indokolt optimizmusnak hódolni. Kimutatjuk, hogy népszámlálásról népszámlálásra erősbödik a magyarság. Pedig bizony optimizmusra semmi ok nincs. Hogy az utolsó közel 30 évben — melyre nézve e tekintetben adataink vannak — néhány százalékkal emelkedett a magyarság aránya, az bizony nem sokat jelent, ha szem előtt tartjuk, hogy olyan korszakról van szó, melyben a nemzet négy évtizeden keresztül — a nemzetek történetében vajmi ritka eset — a béke áldását élvezhette, melyben a ma-

gyar kulturális intézmények minden irányban kifejthették hatásukat. Ilyen körülmények között nagy fontossággal bir az, hogy az országnak egy ilyen tekintélyes városában, mint Pozsonyban, oly forgalmi intézmény létesittetik, mely a nemzeti erő müködését semmi esetre sem fokozza és mely azt a nehéz küzdelmet, melyet a pozsonyi magyarság a nemzeti eszme érdekében folytat, megneheziti.

Ha ezzel szemben vizsgáljuk, melyek azok az előnyök, melyeket Pozsony ezen vasuttól vár, ugy különösen a következőket találjuk. A mint már emlitettük, eredetileg csak egy helyi érdekü gőzmozdonyu vasutról volt szó, mely főleg Bécs jobb élelmezésének volt hivatva szolgálatokat tenni, annak több osztrák községgel való összeköttetése által. Csak később érlelődött az az eszme, hogy a vasut jövedelmezősége jelentékenyen emelkedni fog, ha két oly pont összeköttetése vonatik be a vonalba, mint Bécs és Pozsony és végül ha a vasut, mint villamos vasut létesül. Bizonyos tekintetben itt egy harczról van szó Bécs és Pozsony között; Pozsony nem óhajtja elveszteni a közelebb fekvő néhány községet. Azonban Pozsonynak ezen törekvése a dolog természeténél fogva csak részben fog sikerülni, hiszen csak nem segélyeznek az osztrákok egy vasútat oly czélból, hogy az Pozsonynak tegyen szolgálatot. Különben is tudvalevő dolog, hogy a tökéletesebb közlekedés előnyeit a távolabbi pontok — ez esetben Bécs — teljesebben érzik, mint a közelebbi pontok, melyekre nézve ennélfogva az előny is kisebb.

Egy további előny, melyet Pozsony a villamos vasúttól vár, a kirándulási forgalom fellendülése. Jelenleg a nyári évad alatt főleg a hajók hozzák a bécsi kirándulókat vasár- és ünnepnapokon, ezek Pozsonyban esetleg

többet-kevesebbet költenek, visznek magukkal néhány pozsonyi patkót: ez tehát a korcsmai és pékiparnak bevételt nyujt, mely a villamos vasut mellett emelkedni fog. De ezzel szemben áll az, hogy ugyanaz a villamos vasut, mely Bécsből Pozsonyba hoz kirándulókat, mindenesetre visz ismét Pozsonyból Bécsbe is, csak azzal a különbséggel, hogy míg a bécsi Pozsonyban csak néhány hatost költ el, addig a pozsonyi Bécsben akárhányszor ugyanannyi forintot fog elkölteni és míg a bécsi csak ünnepnapokon jön, a pozsonyi mindennap fog felmenni. Nem is tekintve azt, hogy a bécsi Pozsonyból mindenesetre mint bécsi tér vissza, de a pozsonyi néha csak higított hazafisággal fog Bécsből visszatérni. Továbbá tekintetbe veendő, hogy a kirándulók egy része még fogyasztónak is csak gyenge fogyasztó, azért is, mert a közlekedés permanenssé tétele mellett a kirándulók pozsonyi tartózkodása inkább rövidíttetni fog. A kirándulási ipar természetesen követeli, hogy a kirándulóktól élő iparágak, üzletek teljesen azok izléséhez alkalmazkodjanak, a kiszolgálásra mindenütt német személyzet szükséges, német lapokat kell járatni, német feliratokat alkalmazni, mi nem erősíti a város magyar jellegét sem nyelvben, sem szokásban, sem fölfogásban, sem politikai érzésben.

Sem a kirándulási ipartól, sem Hainburgtól nem kell várni Pozsony boldogulását. Pozsony fölvirágzásának kora meg fog jönni az önálló vámterület fölállításával. Akkor amerikai arányokban fog fejlődni. A mint a hatalmas cseh ipar egyik legfontosabb tényezője a vámpolitikai elzárkózás következtében áttelepített német ipar volt, úgy az osztrák ipar első sorban Pozsonyban meg fogja találni uj, biztos telephelyét. Addig Pozsony magyarsága ismét jelentékenyen megerősbödik. Ezen

megerősbödésre pedig annál nagyobb szükség van, mert az általános szavazati joggal döntő befolyáshoz jutnak az alsóbb osztályok, melyekben, mint láttuk, a magyar elem jelenleg igen gyéren van képviselve. A nemzeti és társadalompolitikai helyes mérleg is követeli, hogy a bécsi befolyás ellensúlyoztassék, különben Pozsonyban sohasem fog a magyar kulturpolitika erősebben gyökeret verhetni.

Az itt felhozott körülmények magyarázzák, hogy a pozsony—bécsi villamos vasut eszméje sokféle aggályokat keltett. Ellene foglalt állást a főváros, ellene foglalt állást a budapesti kereskedelmi és iparkamara, ellene foglalt állást még a szabadelvű párt egyik kereskedelmi minisztere is és túlzás nélkül mondhatom, hogy számos tárgyilagosan gondolkozó egyéneknél, kik a viszonyokat ismerik, kik évtizedeket Pozsonyban töltöttek, kik a legkülönbözőbb életkörökhöz tartoznak, ez a vállalat rokonszenvre nem talál.

A budapesti ipar- és kereskedelmi kamara 1903. december 15-én tartott teljes ülésében foglalkozott a pozsony—bécsi villamos vasut ügyével. Az összes felszólalók a vasut ellen foglaltak állást. Az egyik felszólaló, a ki maga pozsonyi születésű és a viszonyokat jól ismeri, annak a meggyőződésnek adott kifejezést, hogy ha a tervezett vasut kiépíttetik, Pozsony egészen elvész a magyarságra nézve. Utaltak különösen arra, hogy ezen vasut által az országnak egész nyugoti vidéke a maga nagy városaival és mintegy 16 jelentékeny helyi érdekű vasutnak a forgalmával Bécsnek az érdekkörébe fog vonatni. Hangsúlyozták, hogy azt az általános érvet, hogy egy közlekedési eszköznek a létesítését megakadályozni helytelen, ez esetben nem lehet alkalmazni. A kamara ily értelemben felírt a kereskedelmi kormányzat-

hoz, kifejezvén azon óhaját, hogy a Pozsony és Bécs között tervezett villamos vasutra engedély ne adassék.

De a pozsony—bécsi villamos vasut jogosultsága iránt kételyek támadnak akkor, mikor épp az engedélyt kereső társulat egyik értékes, és kiváló két szakembere: Kandó Kálmán és Cserháti Jenő tollából származó: „A nagyfeszültségű forgó árammal hajtott elektromos vasutak" című közleményében a következőket olvassuk (81. l.): Mindezek a jó tulajdonságok után a villamos közlekedés előnyei azonban csak oly vonalakon jutnak érvényességre, a hol mind a személy, mind a teherforgalom igen intenziv, tehát a nagyforgalmu fővonalakon, de semmi esetre sem a gyérforgalmu helyi érdekü vasútakon, mert az utóbbiakon az elektromos berendezésbe befektetett tőkét az aránylag kis bevételekből még akkor sem lehet kamatoztatni, ha az elektromos üzem következtében a forgalom bizonyos mértékig emelkednék is.

Amit az elektromos közúti vasútakon tapasztalunk, hogy t. i. csak élénk forgalmú nagy városokban, szóval intenziv használat mellett jövedelmezők, áll a nagy vasutakra nézve is; a nagy befektetés csak nagy forgalom mellett kamatoztatható. Az elektromos üzemre való átalakítás a következő programm szerint történhetik: első sorban jönnének azok a vonalak, melyeknek forgalma már oly nagy, hogy a második vágány lerakása válnék szükségessé, mert elektromos vontatás mellett ugyanazon az egyvágányú pályán jóval nagyobb forgalmat tudunk lebonyolítani, mint gőzlokomotivokkal, a befektetés költsége pedig lényegesen kisebb a második vágány költségénél. (Piski—Petrozsény, Kamerál Moravicza—Fiume.) Aztán jönnének azok a vonalak, melyek közelében a vasut céljának megfelelő vizerők találhatók, továbbá a melyek szénbányák mentén fek-

szenek, a hol a megépítendő gázczentrálékban az olcsó hulladékszenet lehetne értékesíteni, vagy legalább is a szénszállítás költsége volna megtakarítható. (Budapest—Salgótarján—Ruttka, Budapest—Bruck, Budapest—Marchegg.) Végül sorra kerülnének azok a vonalak, a melyeken az elektromos vontatás alkalmazására a feltételek megvannak, de a hol gázczentrálékban odaszállított szénnel kellene tüzelni. Látjuk ebből, hogy ezen sémába a pozsony—bécsi vasut nem illeszkedik bele, hacsak nagy forgalmat nem tételezünk fel.

Szükségesnek tartom még azt is felemlíteni, hogy még azok is, kik a pozsony—bécsi villamos vasut mellett foglaltak állást, azt azzal indokolják, hogy ez a vonalrész első lánczszeme a bécs—budapesti elektromos vasutnak. A pozsonyi kereskedelmi- és iparkamara is azt mondja 1903. október 27-iki beadványában (6. l.): Szabad legyen előrebocsátani azt, hogy a szóban levő vasut, önként érthetőleg, a jövendő budapest—bécsi villamos vasut egyik részének tekintendő. Ugyanezt mondja *Cserháti Jenő* műegyetemi tanár.

E helyes nézetek csak természetes folyamát képezik annak az axiomának, hogy ha valahol, úgy Magyarországon az egész közlekedési hálózatnak az ország szívéből kell kiindulnia, melyben legerősebben lüktet a nemzeti élet. Veszedelmes dolog azon nemtörődés, mely a periferiákat idegen befolyásnak engedi át, mert ott dől el a nemzeti integritás kérdése. Hová jutunk, ha egyoldalú összeköttetésekkel Brassót, Szebent, Zágrábot, Pozsonyt idegen érdekek ölelésének engedik át? A központból való kiindulás volt mindig is az ország álláspontja. Azt hirdette Széchényi István, ezt mondja az 1843-iki nevezetes kerületi választmány jelentése: „Hogy kereskedésünk nagyszerű, szilárd s virágzó le-

gyen, különböző ágainak egy helyen, mint a vérnek a szivben kell összpontosulni s az ország törvényes önállásának és függetlenségének tekintete kivánja, hogy a kereskedés gyülpontja benn a hazában legyen. Geografiai helyzete, élénk felvirágzása s maga honi kereskedésünknek eddigi természetes folyama hazánkban ily helyül sz. k. Pest városát jelölték ki."

Mindezek után alig látjuk megokolhatónak, hogy Pozsony előbb köttessék össze Bécscsel és csak azután, esetleg évtizedek multán Budapesttel. Lehetetlen arra a világos látást tanusító esetre nem gondolni, midőn az 1836-iki országgyűlésen a vasuti fővonalak megállapitása alkalmából, az országgyűlés egyik tagja, kit felsőbükki *Nagy Pál* is támogatott, azt kivánta kimondatni, hogy addig Magyarországon áthaladó Triesztig menő vasut ne engedélyeztessék, míg a haza központja Fiuméval nincs összekötve.

És érdekes tanulságot nyujt ama történeti jelenség, hogy a hazai vasutépités történetében oly nagy szerepet játszó jobb- vagy balparti vasut kérdésének tárgyalása alkalmával 1839. február 28-án tartott országos ülésben *Beöthy Ödön* a balparti vasútat pártolja, azonban azon föltétel alatt, hogy az épitést egyben két ponton kell megkezdeni, tudniillik Pesten és Pozsonynál és hogy a pozsony—gänserndorfi vonal addig megnyitható ne legyen, míg a vonal Pesttől Pozsonyig teljesen ki nem épült. *Pulszky Ferencz* is azt követeli, hogy a vasut épitése ne Libafalvánál, hanem Pesten kezdessék meg. A karok és rendek elfogadták *Beöthy* inditványait. A főrendeknél *Széchenyi István* is ugyanezen megszoritással fogadja el a balparti vasutat, azon aggálynak adván kifejezést, hogy évek multán azon eredmény fog előállani, hogy hazánknak nem nyertünk egyebet, mint

egy rövid vonalat Gänserndorftól Pozsonyig. Ezt kívánja — mondja — Pozsonynak, de tiltja az ország érdeke. Keserű mea culpat kellene egyszer mondanunk — folytatja — ha egy város érdekét pártoltuk az egész ország kárára. Sőt még a nádor is felszólal, a többiek között azt mondja: Tudjuk, akik itt Pozsonyban vagyunk, hogy az országgyűlés ideje alatt a hét végével a népesség nagy része Bécsbe menni s onnan hétfőn vagy kedden szokott visszajönni; ott megfizetik az accisát és elköltik minden pénzöket. Kérdem tehát: származik-e a hazára nagyobb haszon a vasutból? A nádor is félt olyan vasuttól, melynek Pest felé nincs folytatása, csak Pozsonyt köti össze Bécscsel.

És hogy a nemzeti kultura néha egy kissé mesterségesnek látszó védelmére idegen példát is felhozzunk, legyen szabad *Bismarck*nak 1890. decz. 21-én, habár a miénknél kritikusabb esetben, egy elszász-lotharingiai küldöttségnek mondott következő szavait említeni: Legjobban szerettem volna a Vogések hátára egy khinai falat építeni, . . . hogy a franciákat megakadályozzuk abban, hogy Elszász-Lotharingiát tovább is nyaralási tartománynak tekintsék.

Hogy Pozsony ép úgy, mint bármely más fontos kereskedelmi pont, igényt tarthat arra, hogy minden irányban és így Bécs felé is, elláttassék azon forgalmi intézményekkel, melyeket gazdasági és kulturális élet követel, egy perczig sem szenved kétséget. Azonban kétségtelen az is, hogy forgalmi téren is képzelhető egy pont, melyen már a hypertrophia kóros tünetei észlelhetők, a hol a forgalom ideges betegséget és fontos érdekek koczkáztatását, felesleges költekezést idézhet elő. Szemben a felmerülő aggályokkal, a helyi érdekek nem lehetnek a kérdés eldöntésnél irányadók.

AZ ADÓREFORMRÓL.

Egyik szellemes választómmal a pénzügyminisztériumban jártam. Midőn ügyünket elvégeztük és a pénzügyminiszteri palotát elhagyni készültünk, hozzám fordult. Még egy kérésem volna, mondá, méltóztassék nekem azt a nagy adóprést megmutatni!

Ezt a nagy adóprést a pénzügyminiszter most ki akarja cserélni egy tökéletesebbel, melyhez a régi úgy hasonlít, mint nagyanyáink rokkája, a modern mulejennyhez. Kétségtelen, hogy rosszul működik a régi prés, elavult, nem felel meg a modern, tökéletesebb, nagyobb igényű adótechnika követelményeinek. Természetesen olyan technikát kell létesítenünk, mely viszonyainknak megfelel, mely nem okoz túlságos rázkódtatást, mely nem olyan, hogy kedvéért az egész házat le kellene bontani.

A kormányjavaslatokkal szemben inkább tulságos optimizmussal szoktam lenni, mint túlhajtott pesszimizmussal. Szem előtt tartom most is, hogy a pénzügyek élén kiváló szakember áll, hogy a pénzügyminisztérium jeles erőkkel rendelkezik, hogy a legtöbb kérdés tekintetében mintaszerű külföldi példák állanak rendel-

[1] *Budapesti Szemle* 1908.

kezésre. Igy tehát inkább annak a föltevésnek engedek helyet, hogy a kormány előterjesztései a gyakorlat és elmélet követelményeinek nagyban és egészben megfelelnek.

Ugyanebben a hangulatban vettem kezembe a pénzügyi kormányzat által előterjesztett adóreformot. Kötelességemnek tartom, minden tartózkodás nélkül e fontos, hazánk minden polgárát legközvetlenebbül érdeklő, gazdasági viszonyainkat mélyen érintő adórendszerjavaslatról, mely hazánk gazdasági, politikai, pénzügyi életének jövőbeli alakulására messze kihatással lenne, véleményemet elmondani.

I.

A tervezett adóreform sarkpontját a személyes jövedelmi adó behozatala alkotja. Ha jövedelmi adóról van szó, mindenki első sorban Angliára gondol, mely a jövedelmi adót még a napoleoni háboruk idejében ideiglenesen behozta, aztán később ismét, különösen a krimi háború költségeinek fedezésére, fölélesztette, míg végre állandó adónemmé vált, a nélkül azonban, hogy az ellene intézett támadások teljesen szüneteltek volna. Az angol jövedelmi adó mintául szolgált a kontinentális államokban, főleg mert benne oly adónemet ismertek fel, mely a mai közgazdasági viszonyok mellett még leginkább teszi lehetővé a teherviselési képesség szerinti adóztatást. Azonban azok a nehézségek, melyek az annyira sajátszerű angol intézmények tanulmányozásánál mutatkoznak, itt is azt eredményezték, hogy gyakran nem hű képet nyujtottak az angol jövedelmi adóról. Mondjuk mindjárt, az angol jövedelmi adó tulajdonkép csak „jövedelemadószerű“ adó, mely öt túlnyomóan ho-

zadékadónak összefoglalásából áll.[1] Az öt osztály nemcsak öt lényegesen különböző adónem, hanem különböző adórendszerhez is tartozik, a mennyiben főleg a D. schedule legnagyobb része közeledik a jövedelmi adó természetéhez, a többiek azonban hozadékadók, még pedig a hozadékadóknak is nagyon kezdetleges nemei, a mennyiben a mezőgazdaságból származó jövedelem becslése egyszerűen úgy történik, hogy Angliában a hozadék fele, Irhonban a hozadék egyharmada tekintetik jövedelemnek. Ha már ez a körülmény mutatja, menynyire szorítkozik az angol incometax inkább csak a jövedelmi adó némely sajátosságára, abban is hiányzik a jövedelmi adó jellege, hogy az egyénnek különböző jövedelmeinek összefoglalását nem követeli, hanem ez az egyén jogát képezi, ha az összefoglalásból előny háramlik rá. Abban is teljesen eltér az angol jövedelmi adó a jövedelmi adó tulajdonképeni jellegétől, hogy a jövedelem nem is a jövedelmet élvezőnél vétetik fel és az adót nem a jövedelmet élvező fizeti, hanem az angol gyakorlati érzékével a forrásnál keresi és adóztatja a jövedelmet. *Stoppage at the source*, a mint ők mondják. A földbirtokos jövedelme a haszonbérlő útján adóztattatik meg, a házbirtokos jövedelme a bérlőnél, az értékpapirtulajdonos jövedelme a szelvény beváltójánál, az állandó fizetésből élő jövedelme a fizetést teljesítőnél, úgy hogy Nicholson joggal mondhatja, hogy a jövedelmi adót fizetők egy nagy része („a large body") sohasem látja azt az összeget, melylyel az államnak tartozik. Így tehát az állam elkerüli a declaratio kényszerét, mely csak

[1] Wagner: *Eine einkommensteuerartige Zusammenfassung eines Systems von Ertragsteuern. Finanzwissenschaft.* III. rész (239. l), Nicholson, *(Public finance.* 1895): *The five schedules may well be regarded as so many distinct taxes* (449. l.) *Leroy Beaulieu* (Traité des finances, VI. kiadás, 525. l.): Les sinq cédules de l'Income tax peuvent et doivent être considérés comme des impôts absolument distincts les uns des autres.

a D. schedulenál játszik nagyobb szerepet, az iparból, kereskedelemből stb. származó jövedelmeknél. A mi tehát a jövedelmi adónak egyik sajátsága, de egyuttal legveszedelmesebb szirtje, azt az angol jövedelmi adó a jövedelmek legnagyobb csoportjánál elkerüli. Azt mondja az angol pénzügy egyik legalaposabb ismerője: „Nur die Erhebung an der Quelle macht es möglich, jene allgemeinen Deklarationen zu entbehren, welche die Privatverhältnisse bloslegen und den englischen Lebensanschauungen gänzlich zuwiederlaufen . . . Die englische Steuerbehörde ist der Ansicht, dass die im Falle allgemeiner Deklarationen unentberlichen Strafbestimmungen und die solchenfalls ebenso unentbehrlichen irritirenden Inquisitionen in die privaten Vermögensverhältnisse so viel böses Blut erregen würden, dass man die Einkommensteuer ganz aufheben müsste."[1] Hogy a declaratio hiányát és a „forrásnál" való megadóztatást mennyire lényeges részének tekintik az angol jövedelmi adónak, arra csak egy tekintélyt, de a legilletékesebbet, az angol pénzügyminisztert idézem, ki 1907. április 18-án tartott nevezetes budgetbeszédében következőt mond. Előrebocsátja, hogy az angol jövedelmi adóhoz foghatót alig lehet a világban találni, az 1907. áprilissal végződő pénzügyi évben 32,000.000 font sterlinget, 768,000.000 koronánál többet hozott „és pedig ez összegnek nem kevesebb, mint kétharmad része a mi adórendszerünknek megfelelően a forrásnál, nehézségek és surlódások nélkül szedetett be, a nélkül, hogy az adófizetőnek egy csekket kellett volna kiállítani, vagy pedig erszényét kellett volna kinyitni, sőt, majdnem a nélkül, hogy észrevenné, hogy megadóztatják." De nagyon tanulságosak folytatólagos megjegyzései. „Semmi sem

[1] Conrad, *Handwörterbuch für Staatswissenschaften, Einkommensteuer.*

könnyebb, mondja, mint azt saját tapasztalataimból tudom, mint odaülni az iróasztalhoz és egy darab papiron egy ideálisan tökéletes jövedelmi adótervet kidolgozni, logikus fokozatokban felülről alulig, védelmezve egy mesterségesen kidolgozott kutatási, felfedezési és büntetési eljárás által, irgalmatlanul és részrehajlatlanul behajtva egy a szenvedélyek fölött magasan trónoló központi hatóság által. De ha az ember, úgy mint én, mindennap érintkezésbe jut a tulajdonképeni igazgatási problémával, úgy sokkal kevésbé becsvágyó tervekkel kell megelégedni."

Az angol pénzügyminiszter még egy fontos nyilatkozatára akarok utalni. Az angol jövedelmi adó tulajdonkép nem fokozatos, hanem csak degressiv, azaz, az alsóbb jövedelmi fokon enyhítést enged, de 700 fonton felül nem változik. Egy kiküldött bizottságban a fokozatos, tehát tulajdonképeni progressiv adó eszméje vettetett fel. Erre Asquith pénzügyminiszter azt mondja: Az igazgatást ez összetörné. „Jelenleg nincs szükség arra, hogy végleg nyilatkozzam; azonban rendkivüli nehézségeket látok. Mindenkit kellene kényszeríteni, hogy jövedelmét bevallja. Ez kivánatos volna, de ezt csak ugy lehetne elérni, ha az előnynyel járna. A levonásra való jogosultság az, mely ma a declaratióra buzdít. Rettenetes nehézségek keletkeznek, mihelyt a declaratiót nem az adóalany előnyére kérik, hanem, hogy őt egy magasabb adóláb szerint megadóztassák."

Látjuk ezekből, hogy Anglia, hol nagy jövedelmek, nagy vagyonok vannak, a gyakorlati érzék a jövedelmi adónak oly rendszerét valósította meg, mely mindent elkerül, mi a jövedelmi adót az adóalanyra terhessé, lelkiismereti kényszerrel járóvá teszi, szóval számoltak az emberi természettel. A declaratiót lehetőleg elkerülni,

a hol elkerülhetlen előnyökkel és nem hátrányokkal összekötni, a hozadékadó menthető alapzatát fenntartani, esetleg még kezdetleges módon, de kiméletből főleg a kevésbé művelt agrár körökre, ez alkotja az angol jövedelmi adó lényegét, melyet Anglia pénzügyminisztere még ma is olyannak tart, melyet semmi más látszólagos eszményi előnyért feláldozni nem szabad.

Mennyire ragaszkodik az angol közvélemény az angol jövedelmi adó speciális typusához, azt legjobban azon jelentésből látjuk, melyet a jövedelmi adó reformjára kiküldött bizottság 1906. november 29-én a parlament elé terjesztett. Ha az egész adó, mondja a jelentés, az összes személyektől egyenesen és vallomásaik alapján vettetnék ki, akkor ennek megfelelően könnyen lehetne minden személynek összjövedelmét egy fokozatos adókulcs alá vonni. Azonban ezzel a forrásnál való megadóztatás elve feláldoztatnék. Már pedig nem lehet eléggé hangsulyozni, hogy ezen elv megtartása, melynek főleg az adónak mai kifejlődése és a beszedés könnyűsége tulajdonítandó, fontossággal bir és hogy intézkedések, melyek ezen elv hatását gyengítenék, éppenséggel nem kivánatosak. Ez idő szerint az adónak kétharmada beszedetik, mielőtt a jövedelem azt a személyt elérné, melynek arra igénye van és a nélkül, hogy ez iránt bármilyen kutatások tétetnének vagy szükségesekké válnának. Száz év előtt az egyes személyi kivetés a forrásnál való beszerzéssel helyettesíttetett azzal az eredménynyel, hogy az adó megkétszereződött. Mint az adóbeszedésre hasznos vagy kivánatos eszköz, egyenes személyi kivetés az egész adóra vonatkozólag ez országban nem gyakorlati. Bár egyik konkluziójában a kötelező deklarációt ajánlja, másfelől a személyi összjövedelemnek

egyenes és nem a forrásoknál eszközlendő megadóztatását ellenzi.[1]

Míg Anglia a jövedelmi adónak legalább bizonyos elemeit vette föl adórendszerébe, Franciaország még ma is hozadékadó rendszeréhez ragaszkodik. Ez nem történik egyszerű konzervativizmusból, hanem a jövedelmi adó rendszertől való félelemből és azon Franciaországban vallott felfogásból, hogy a jövedelmi adó ellentétben áll az egyének bármennyire sajnos, de fájdalom, meglévő természetével. Azt hangoztatják, hogy a franczia készségesen lerójja az állam iránti tartozását, de ne követeljenek az egyéntől valamit, a mi lélektanilag lehetetlen, tudniillik, hogy maga fejtse fel anyagi helyzetét az állam előtt. Az állam szorgosan kutassa az egyén anyagi helyzetét, keresse az adóforrásokat, de ne kívánja a gyónást. Azért is népszerűtlen Franciaországban a jövedelmi adó, mert rémülettel visszaemlékeznek arra, hogyan alkalmazták a forradalomban a progressziv adókulcsot. Azért is foglaltak állást Franciaországban a jövedelmi adó ellen, mert az a meggyőződés, hogy pártküzdelmek által dúlt társadalmakban a jövedelmi adó igazságos kivetésére számítani nem lehet. De súlyos érv az is, hogy a jövedelmi adó pénzügyileg többnyire nagy jövedelmeket nem nyújt az államnak. Ha szem előtt tartjuk, hogy Franciaország még mindig a kisbirtok és a kis bourgeois hazája, e felfogásban a kis és közép jövedelmek érzelme és észjárása jut kifejezésre, a melyek a jövedelmi adóval járó terheket és zaklatásokat perhorreszkálják. Mindezekből érthető, hogy Franciaországban, a köztársasági államforma és az erős szocziálisztikus áramlatok mellett sem sikerült a

[1] Inbülsen, *Die Frage weiterer Abstufung der Englischen Einkommensteuer* stb. Schanz, *Finanzarchiv*. 1907. I. kötet 195. l. stb.

jövedelmi adót behozni, noha talán már egy tuczatra rúg az erre irányuló törvényjavaslatok száma, melyekkel a törvényhozás foglalkozott.

Csak 1870 óta is indítvány tétetett 1871-ben *Casimir-Perier* által, 1874-ben *Rouvier* által, 1887-ben *Dauphin* által, 1888-ban *Peytral* által, 1896-ban *Doumer* által, 1903-ban *Rouvier*, 1907-ben *Caillaux* által.

A *Caillaux*-féle törvényjavaslat teljes átalakítása az eddigi adórendszernek. Eltörli az eddigi négy egyenes adót és helyébe teszi a jövedelmi adót, mely két részből áll, egy általános jövedelmi adóból a jövedelmi nemek megkülönböztetésével és egy kiegészítő adóból progressziv kulcscsal. Az általános jövedelmi adó kulcsa 3—4%; a vagyonból származó jövedelem kulcsa 4%, a vagyonból és munkából származó 3.5%; a munkából származó 3%. Több kategóriában vannak adómentes létminimumok, melyek fizetéseknél és munkabéreknél a népességhez képest 2500 frankig emelkednek. A kiegészítő adó, kezdődik 5000 frankon fölül 10 frankkal, eléri 22.000-nél a 2%-ot, 100.000-en felül 4%-ot. A kiegészítő adónál a létminimum 5000 frankkal van megállapítva.

E törvényjavaslatról következőket ir *Leroy Beaulieu*, Franczia ország legkiválóbb szaktekintélye (*Economiste français*, 20 juillet 1907): „Tizenöt év óta hipnotizálja a mi törvényhozásunkat az abszolut igazság keresése adóügyi tekintetben: ez a keresés megtalálta formuláját az általános személyi és progressziv jövedelmi adóban, mely ellenkezik a franczia szokásokkal, sőt gazdasági szervezetünkkel. Ideje volna ezen hóbortról („cette manie") lemondani és komoly reformokra törekedni, melyek egyenes adóink rendszerét tökéletesbítik és nem fölforgatják. Ideje, hogy ne kergessünk örökké

eltünő árnyékokat és fogható realitásokkal foglalkozzunk".[1]

Poroszországban mélyen nyuló közgazdasági és pénzügyi okok vezettek az 1891-iki, illetve 1893-iki adóreformhoz. „Die ganze Steuerreform hat das Ziel, — mondja *Miquel* pénzügyminiszter, — namentlich auch die Mittelklasse zu entlasten." Elsősorban azonban a pénzügyi helyzet komolysága és a társadalompolitikai eszmék átalakulása vezetett a reformhoz. A birodalom mindinkább lefoglalta a közvetett adókat és illetékeket: az övé volt a vámjövedelem, úgy hogy az államok és különösen Poroszország kénytelen volt az egyenes adóknak eddig csak nagyon mérsékelten használt forrásait igénybe venni. Másfelől a reformra kényszerített az önkormányzati pénzügy helyzete, melyet tovább halasztani nem lehetett. A legtöbb tartományban csak a községi pótlék 100—200%-ot tett, számos községben azonban 300, 600, sőt 675%-ig emelkedett. A jövedelmi adóval, mely különben az osztályos jövedelmi adóban már elő volt készítve, tehát nem volt teljes novum, az állam egyfelől saját szükségleteire új forrást talál, mely a kor társadalompolitikai nézeteivel, a tudományos irodalom törekvéseivel is jobb összhangban állott, másfelől abba a helyzetbe jutott, hogy a hozadékadókat mint állami adókat eltörölte és átengedte az önkormányzati pénzügynek. Igy az egész adózás egy szerves egészet alkot: a birodalom értékesíti a közvetett adókat, az állam a jövedelmi adót kiegészítve egy enyhe vagyonadóval, a hozadékadókkal pedig biztos alapra helyeztetik az önkormányzati pénzügy. A reformot általában

[1] Trarieux: Je trouverais ideal ce système de l'impôt sur le revenu, s'il etait réalisable, s'il n'était pas vexatoire, et s'il n'est ménacait pas l'indépendance et la liberté des citoyens (Gaston-Gros, Impôt sur le revenu (Paris 1907.) 491. l.

sikerültnek tekintik, különösen abban a tekintetben, hogy az új egyenes adó utáni bevétel sokkal nagyobb, mint azt praeliminálták. Jelenleg (1907—908) 267.1 millió márkára van előirányozva. Azonban álljunk meg egy kissé ennél a számnál. Az összes egyenes adók hozama Poroszországban 37 millió népességével 267.1 millió márkára van előirányozva, ez 19 millió népességre redukálva, a mennyit a magyar állam népessége tesz, 136.8 millió márkát tesz, vagyis koronában kerek összegben 150 milliót. Tehát a sokkal gazdagabb Poroszország egyenes adó fejében jóval kevesebbet vesz be lakosságától, mint Magyarország. Persze Poroszországnak vasútaiból 722.6 millió márka tiszta bevétele van, a mi a rendes kiadásoknak 25%-át fedezi. Igy nem csodálkozhatni, hogy Poroszországban a jövedelmi adóval meg vannak elégedve, mert igen enyhe súlyt alkot és annak behozatalával szabadultak az összes hozadékadóktól, melyekkel viszont az önkormányzati pénzügy nehéz kérdését sikerült megoldani. Mindamellett ott sem hiányzik a fény mellett az árnyék. E tekintetben csak *Fuisting*[1], a közigazgatási bíróság tanácselnökének és a pénzügyek és főleg az egyenes adók terén Németország egyik legkiválóbb szakemberének következő szavaira akarunk hivatkozni: „Ungeachtet der scharfen Betonung der Grundsätze der Gerechtigkeit (hat sich) bei der Umgestaltung des Preussischen Steuersystems das Ziel einer wirklich gerechten, materiell richtigen und gleichmässigen Einkommenbesteuerung mit dem neuen Gesetze nicht erreichen lassen. Die materiellen Gesetzesvorschriften, wie die Einrichtungen des Verfahrens, leiden an grossen Mängeln, die durch die Art der Ausführung des Gesetzes verschärft werden. Soll die hieraus ent-

[1] *Die Einkommenbesteuerung der Zukunft* (Berlin 1903.)

springende Unzufriedenheit weiter Kreise der Pflichtigen nicht eine in steuerlicher, wie in politischer Hinsicht gleich nachteilige Verbreitung und Steigerung erfahren, so ist es an der Zeit, auf Gesetzesreformen Bedacht zu nehmen." (Előszó.) . . . „Darum muss beizeiten, bevor die Unzufriedenheit in eine dem Staatswohle nachteilige, die politischen Gegensätze verschärfende Erbitterung weiter Kreise der Bevölkerung ausgeartet sein wird, auf Gesetzesreform Bedacht genommen werden." (275. l.)

Nem lesz érdektelen néhány adatot a legújabb porosz jövedelmi adóstatisztikából ismertetni, mert a jövedelmi adó föltételeire engednek némi következtetést. Az 1906-iki jövedelmi adóstatisztika szerint Poroszországban a jövedelmi adó alá tartozó nemzeti jövedelem 10,331.8 millió márkát tett. Ennek legnagyobb része, még pedig 7430.5 millió márka esett a városokra, vagyis az adóalapnak mintegy 73%-a. A nagy vagyonok már nagy szerepet játszanak. 3173 fizikai és 614 nem fizikai személy több mint 1,000.000 márkányi jövedelem után volt megadóztatva. Kivettetett összesen 201.4 millió márka jövedelmi adó, ebből városokra 151.6 millió. Az egyes czenzita átlagos adótartozása tette az adóköteles jövedelem 1.95%-át. A fejenkénti adóteher 5.47 márka. A czenziták tették a városokban a népesség 18.04, a vidéken 8.22%-át. A 19. szakasz alapján megengedett enyhítések a 9500 márkán alóli jövedelemmel bíróknál alkalmazást talált a teljes felmentés, városokban 16.057 esetben, vidéken 11.595 esetben. Nagy jövedelmü, erősen városi jellegü népesség képezi, mint e számok mutatják, a jövedelmi adó feltételét, melynek sikerét egyébként az adóteher könnyü volta biztosítja.

Ausztriában az adóügyi reform tulajdonkép régen

napirenden volt. Az első *Plener* alatt történt kisérlettől eltekintve, *Brestl* és *Pretis* idejében aktuálisabbá vált, míg végre *Steinbach* 1892-ben azon törvényjavaslatokat nyújtotta be, melyek a tudomány, a sajtó, az érdekeltségek stb. beható tárgyalása után, az adóbizottságnak lényeges változtatásaival négy év mulva, 1896-ban törvényerőre váltak. A kormány azon helyes felfogásból indult ki, hogy ily messzemenő reform csakis a közönség erősebb támogatása mellett léphet életbe, a nélkül pedig papiron marad és ezen helyes felfogás által vezérelve, minden elfogadható kívánságot teljesített.

Ausztriában az 1896 október 15-iki törvénynyel alkotott új adórendszer következő engedményeket nyújtott:

1. a föld- és házadónál egy 10%-nyi leszállítást;

2. az ezen és a kereseti adónál adott leszállítás után fenmaradó felesleg, a mennyiben három millió forintot évenkint meg nem halad, a tartományoknak engedtetik át:

3. a mennyiben a felesleg 3 millió forintot meghalad, a földadó további 5, összesen 15, a házadó további 2½, összesen 12½%-kal leszállíttatik, a kereseti adó pedig oly mértékben, hogy az az alapul vett összegnek 25%-át tegye, a részvénytársulatok adója pedig 10%-ig leszállítandó;

4. a mennyiben ezen leszállítások eszközlése után további feleslegek mutatkoznak, azoknak csak fele folyik az állampénztárba, a másik fele a tartományi alapba.

Emeli még azonkivül az osztrák reform értékét, hogy irányt szab a további reformnak, a mennyiben a részletezett leszállítások után a földadó főösszeg és a kereseti adókontigens végleg megállapítandó, a házadó-

nál pedig különösen a kis- és középkategóriáju házak adójának lényeges mérséklése terveztetik.

Mind a mellett az osztrák jövedelmi adó csak részben sikerült,[1] mi mindenesetre főleg annak tulajdonitandó, hogy az az igéret, hogy az adóreform nem fog új terheket róni, egy igéret, melyet Poroszországban tényleg megtartottak, Ausztriában nem váltatott be. A jövedelmi adó tökéletlen kifejlődését néhány adattal illusztrálhatjuk.

Az adóalanyok száma tett:

1900	600.357	vagyis a népesség	3·14%-a
1901	837.414	„ „ „	3·20 „
1902	873.473	„ „ „	3·34 „
1903	898.972	„ „ „	3·36 „
1904	923.340	„ „ „	3.42 „
1905	955.599	„ „ „	3·51 „
1906	991.245	„ „ „	3·61 „

Az adóalanyok száma következetes emelkedést mutat, bár még mindig a népességnek csak 3.61%-át teszi.

Az adóköteles jövedelem következő emelkedést mutat:

	millió koronákban
1898	2.313.1
1899	2.431.3
1900	2.565.2
1901	2.702.8
1902	2.810.6
1903	2.896.5
1904	2.986.2
1905	3.116.4
1906	3.240.3

Az adótartozás pedig tett:

1898	43.9	millió K	vagyis a	netto	jövedelem		1.92%-át,
1899	45.5	„	„	„	„	„	„	1.90 „

[1] Lásd Wieser, *Die Ergebnisse und die Aussichten der Personaleinkommensteuer* (Leipzig, 1907.)

1900	48.9 millió K	vagyis a netto jövedelem	1.90%-át.
1901	52.6 „ „	„ „ „	1.90 „
1902	53.5 „ „	„ „ „	1.90 „
1903	54.3 „ „	„ „ „	1.89 „
1904	57.2 „ „	„ „ „	1.89 „
1905	58.4 „ „	„ „ „	1.89 „
1906	61.5 „ „	„ „ „	1.90 „

Egy czenzitára esett:

1898	62.50 korona
1899	61.28 „
1900	60.84 „
1901	61.36 „
1902	61.22 „
1903	60.99 „
1904	61.17 „
1905	61.76 „
1906	62.06 „

Az összes czenzitákból esett 1906-ban:

az	1.800	korona jövedelmi osztályra	47.33	%
az	1.800— 3.600	„ „ „	34.38	„
a	3.600— 7.200	„ „ „	12.62	„
a	7.200— 12.000	„ „ „	3.23	„
a	12.000— 40.000	„ „ „	2.04	„
a	40.000—200.000	„ „ „	0.37	„
a	200.000-en felül	„ „ „	0.03	„

12.000 koronán felüli jövedelemmel egész Ausztriában csak 24.192 czenzita (a midőn már a háztartáshoz tartozó egyének jövedelme bele van számítva) szerepel! Aligha e szám nem erős kedvezőtlen kritikát mond.

Jövedelmi adóbevallást adott 1906-ban 991.245 czenzita közül 513.104. Az eredmény az előbbi évnél kedvezőtlenebb, a melyben 955.599 czenzita 513.620 bevallást nyújtott be.

Az adó alá került jövedelemből esik:

földbirtokra	7.65 %
házakra	10.40 „

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

önálló vállalatokra	28.25 %
szolgálati illetményekre . . .	38.22 „
tőkére	14.18 „
egyébre	1.30 „

Mennyire inkább a városi népesség viszonyaihoz alkalmazkodó a jövedelmi adó, azt a következő számok mutatják. A 100.000-en felüli népességgel bíró városokra esik:

Bécs	276.829	censita	25.56	millió	adóval
Grácz	12.267	„	1.33	„	„
Trieszt	20.776	„	1.48	„	„
Prága	27.286	„	2.36	„	„
Brünn	14.048	„	1.24	„	„
Lemberg . . .	15.224	„	1.05	„	„
Összesen . .	372.430	censita	33.02	millió	adóval.

Ezen hat városra esik e szerint a czenziták 37.5%-a, az előírt adónak meg éppen 53.7%-a.

Nagyon tanulságos éppen ránk nézve most a legújabban Dániában keresztülvitt adóreform, mely 1903-ban lépett életbe. Az adóreformra irányuló törvényjavaslatok az 1896—97-iki országgyülés elé terjesztettek. Négy törvényjavaslatban volt a reform letéve. Ezen törvényjavaslatok vonatkoztak a vámokra, a szeszadóra, a jövedelmi- és vagyonadóra és a községeknek átengedendő bevételekre. A mi különösen a jövedelmi- és vagyonadót illeti, a tervezet inkább a porosz, mint az angol rendszerhez közeledik, azonban elejti a progressziót, elfogadja a létminimumot és az adókulcsot a jövedelmi adónál $1^1/_4$%-al, a vagyonadónál 0.3‰-el állapította meg. A földadónak (Altsteuer) egyharmadát, a házadónak háromnegyed részét, az úgynevezett föld- és kiegyenlítési adót egészen tervezték a községeknek átengedni. A tervezet ellen felszólalt különösen *Scharling*, a nemzetgazdaságtan tanára a kopenhágai egyete-

men és később maga pénzügyminiszter, azon nézetének adván kifejezést, hogy nincsen meggyőződve azon tan helyességéről, mely az adó forrását a jövedelemben keresi, különben pedig inkább az angol jövedelmi adót ajánlja, a mely a forrásnál adóztatja meg a jövedelmet. A javaslatok sokszor módosíttattak, visszavettettek, ujabbakkal helyettesíttettek, a népház és az országház között nagy eltérések mutatkoztak, ezek itt nem érdekelnek. Végül számos tanácskozás és módosítás után létrejött a reform 1903-ban. Az állami egyenes adók eltöröltettek, azok helyét egy földértékadó foglalja el. A jövedelmi adónál a létminimum Kopenhágában 800 korona, városokban 700 korona, vidéken 600 korona. Az adókulcs enyhe progresszióban emelkedik és a maximumot eléri a 100.000 koronánál és azon túl 2.5%-ot. Minden 15 éven alóli gyermekért levonatik Kopenhágában és Frederiksburgban 100, városokban 85, vidéken 70 korona. A vagyonadó kulcsa 0.6‰ után. Sem a jövedelmi, sem a vagyonadónál a bevallás nem kötelező.

II.

Az adórendszer változtatása az adóügyi politika kérdései közé tartozik, az adóügyi politikának pedig meg vannak a maga törvényei, a melyeket figyelmen kívül hagyni nem lehet. Többnyire jelentékeny gazdasági reformok kiséretében lépnek föl az adóügyi reformok. Anglia akkor hozta be a jövedelmi adót, midőn a gazdasági szabadság elvének győzelmével kénytelen átmenni a szabadkereskedelemre, a mezőgazdaságot és ipart pedig az eddigi védelemtől megfosztani. 1822—49-ig több mint 447, az 1880-as évek közepéig ismét 500 millió, összesen mintegy 1000 millió koronával csökkenti a közvetett adók terhét; az alsóbb osztályok terhe

ezáltal jelentékenyen megkönnyebbül és a létminimum adómentessége a terheket jobban átterheli a nagy vagyonnal és nagy jövedelemmel biró felsőbb osztályokra, mert a degressziv adókulcs a középosztályokat is erősen védelmébe veszi. Ha most kérdezzük, vajjon az adóügyi politika szempontjából a jövedelmi adó behozatala jelenleg társadalmilag, közgazdaságilag indokolt, alig lehet erre igennel felelni. Ép most léptettünk életbe egy súlyosabb vámrendszert, mely igen fontos fogyasztási czikkek árát megdrágítja; hozzájárul egy általános megdrágítása az életnek, fontos élelmi czikkeknek, lakásnak stb., munkabérek, cselédbérek emelkedése. A középosztály súlyosan küzd az élet gondjaival, a középső jövedelmi fokokon majdnem lehetetlenné válik egy megfelelő standard of life fentartása. Ilyen körülmények között adóügyi politikai szempontból nem látjuk jól megválasztottnak az időpontot a jövedelmi adó behozatalára, mely számos eddig jogszerűen adómentes jövedelmet, továbbá a magas adókulcs következtében épen a törvény hibájából és a kormány természetes conniventiójából adómentes jövedelmet adó alá von. A közgazdasági politika terén sem vagyunk abban a helyzetben, oly nagy alkotásokra hivatkozni, melyek a nép teherviselési képességét fokozzák.

Ha már az életszükségletek általános és nyomasztó megdrágulása az adótehernek bármily alakban való súlyosbítása ellen szól, még inkább szól ellene specziális helyzetünk Ausztriával szemben. Kétségtelen, hogy az új vámrendszer inkább Ausztria iparának fog állandóan javára válni, mint Magyarország mezőgazdaságának, ezzel a kereseti ágak egyoldalúsága fentartatik, a külföldi tőkék behozatala legalább elő nem mozdíttatik. Ilyen körülmények között majdnem az egyedüli kedvez-

mény, mit a magyar termelésnek szemben az erősebb osztrák versenytárssal nyujtani lehet, de nyujtani is kell, hogy a magyar termelés legalább is súlyosabb adóterhet ne viseljen, mint az osztrák. Az új jövedelmi adó vét ezen követelmény ellen, a mennyiben épen a tömegesebben szereplő jövedelmi fokozatokon, melyek az önálló termelők legnagyobb részét magokban foglalják, az adókulcs magasabb mint Ausztriában. Súlyosabb helyzetbe jutnak továbbá részvénytársulataink, melyek nálunk túlnyomó képviselői a modern nagyobbszabású vállalkozásnak. Ha már nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a hazai termelést egy enyhébb adórendszerrel támogassuk Ausztriának erős versenyével szemben, hol a vállalatok egy tekintélyes része már régebben amortizálván tőkéjét, már azért erősebb, az nem volna jogosult eljárás, hogy a magyar adózót, melynek egyenes adóterhe amúgy is már nagyobb az osztrákénál, daczára annak, hogy az átlagos fejenkénti jövedelem nálunk sokkal kisebb, mint Ausztriában, az osztrák versenytársával szemben még kedvezőtlenebb helyzetbe hozzuk.

A jövedelmi adó keresztülvitelének egy további akadályát abban látom, hogy népességünk túl nagy része lakik szétszórtan falukban, mi a jövedelmi adó kivetésének, ellenőrzésének, biztosításának egy nagy akadálya. A jövedelmi adó első sorban városi népességet, nagyobb műveltséget, sűrűbb együttlakást stb. tételez föl. Nálunk az össznépségből lakott az 1900-ik népszámlálás szerint 16.2 vidéken és csak 3 millió városokban. Ezt a 12.6 millió népességet, melynek nagy része annyira szétszórtan lakik, hogy a közigazgatás vele érintkezni sehogy, vagy csak nagy ritkán, avagy nehezen tud, hogyan akarjuk a jövedelmi adó hálózatába bevonni? Ennek a népességnek egy nagy része még irni, olvasni

nem tud, számolni is alig tud, háztartási könyveket vagy följegyzéseket nem vezet. Hogyan akarjuk ezzel a népességgel megértetni, mi a jövedelem, mi tartozik hozzá, mi nem? A népesség zömére, sőt túlnyomó részére, a jövedelmi adó teljesen el fogja veszíteni személyi jellegét, hivatalos becslésen fog alapulni, mint akár a hozadékadók és alkalmasint igen kevés eredménye lesz, mint a hogy még Ausztriában is, melynek viszonyai minden tekintetben kedvezőbbek és a hol a városi népesség kétszer akkora, nagyon gyenge az eredmény és a jövedelmi adó mérlege a vidéken deficzitet mutat, szemben a nyujtott kedvezményekkel.

Itt rejlik az oka az adóalanyok „enormis" különbségének, melyet *Meyer Róbert*, az osztrák törvény megalkotója konstatál. *Wieser* is a vidéki népesség megközelíthetlenségében látja a jövedelmi adó egyik legfőbb akadályát.[1] Nagyon megszívlelendők az ő megjegyzései, melyek még fokozottabb mértékben állanak hazánkról, mint Ausztriáról.

[1] Zum Unterschiede von der Stadt ist aber die Veranlagung des Landes auf der ganzen Linie von den untersten bis zu den obersten Censiten krank, wenn auch selbstverständlich mit zahlreichen weitgreifenden Ausnahmen; und wahrscheinlich ist es vor Allem das landwirtschaftliche Einkommen, das am unvollkommensten veranlagt ist; die bäuerliche Bevölkerung dürfte fast frei ausgegangen, aber auch der mittlere und grosse Grundbesitz nur nach einem sehr niedrigen Massstabe eingeschätzt sein. Das Princip einer Steuer auf das persönliche Einkommen ist den Grundsteuerträgern neu, die fiktiven Ziffern des Katasters üben ihren Einfluss, die Schätzungen des landwirtschaftlichen Ertrages ist eine Aufgabe, die dem Beamter um vieles fremdartiger ist, als die des gewerblichen Ertrages, für welche er durch die Erwerbsteuer besser vorgeschult ist; zu dem ist der Anschlag des bäuerlichen Naturalertrages in Geld umständlich und heikel, der Bauer selbst kann sich mit ihm nicht zurecht finden, endlich ist die wirtschaftliche Lage auf dem Lande in der That schlecht und der Widerstand gegen jede neue Steuer begreiflich. Erwägt man noch die grosse Ausdehnung des Gebietes, das einem Beamten zugewiesen ist, die geringe Dichtigkeit der Bevölkerung und die damit zusammenhängende Zersplitterung des Geschäftes, so begreift man es, wenn die Veranlagung ganz auf der Oberfläche geblieben ist, ein tieferes Eindringen in die persönlichen Verhältnisse gar nicht versucht hat und sich in aller Regel an einer mehrweniger mechanischen Vervielfältigung des Katastralreinertrages genügen liess, um das Betriebsergebnis zu berechnen. (*Die Ergebnisse und Aussichten der Personaleinkommensteuer in Österreich.* Leipzig. 1961. 128. l.)

E helyzet beigazolását találja az osztrák pénzügyminisztériumnak ép most közzétett foglalkozás szerinti statisztikájában.*) melyből a következő adatokat idézzük.

Esik az 1903-iki adatok szerint a jövedelmi adó alá produktiv hivatásbeliek közül:

őstermelésre 16
ingatlanra 54
kereskedelemre 30

Milyen ellentétben áll ez eredmény azon ténynyel, hogy az őstermelésre a keresettel birók 58.16%-a esik!

Hogy különben ezen tényállást a kormány is kénytelen elismerni, azt a pénzügyminisztériumnak az adóreform alkalmával kiadott *Korunk egyenesadó rendszerei* következő szavai mutatják: Agrár állam nem az a talaj, a melyben a jövedelmi adó fényes eredményeket tudjon fölmutatni." (17. l.) És tovább: A bevallott jövedelem becslését akárhányszor maga a fél sem képes végezni. Az adminisztrácziára hárul a fárasztó feladat. Ez oly teher, mivel a reform során föltétlenül számolni kell. Igazolja Ausztria példája, hol a fogalmazó személyzet az I. fokú egyenesadó hatóságnál 1906 óta megkétszereződött és még jelentékeny segédszemélyzettel kiegészítetett. (18. l.) A nehézségek olyanok, hogy czélszerű a jövedelem megállapítására támpontokat (az osztrákok akarták a lakást) venni. (?) (19. l.) Látjuk tehát ebből, hogy a kormány tisztában van három dologgal:

1. hogy a jövedelmi adó a vidéki népesség között kedvező eredményt nem mutathat fel;

2. hogy a jövedelmi adó a pénzügyi személyzet nagy szaporítását fogja maga után vonni;

*) Die Höhe des Einkommens nach Geschlecht und Beruf der Censiten der Personaleinkommensteuer im Jahre 1903. (Mittheilungen des k. k. Finanzministeriums, 1907. III. füzet.)

3. hogy a jövedelmi adó szegényebb, műveletlenebb, szétszórtan lakó népesség mellett kénytelen ismét visszavedleni olyan adóvá, mely nem az adózó által bevallás útján szolgáltatott adatokon, hanem külső tüneteken alapszik, tehát hatósági becslésen, a jövedelmi adó elnevezése pedig csak névlegessé válik.

A mi különösen az adószemélyzet szaporítását illeti, azt Poroszország bizonyítja, mely pedig a kivetés tekintetében még Ausztriánál is sokkal kedvezőbb előfeltételeket mutat; ezt *Meyer* is, ki az osztrák jövedelmi adó törvényjavaslat kiváló megalkotója és első életbe léptetője, kiemeli, a mennyiben arra utal, hogy Poroszországban már az első években a személyzet számát következő arányokban kellett szaporítani.[1]

	1892	1899
fogalmazói szakban	478	913
számviteli szakban	135	278
adóhivatalnokok (1896) . . .	33	673
irodaszemélyzet	22	79

A jövedelmi adó kivitelének egy nagy akadályát továbbá társadalmunknak nagy széttagoltságában, sőt erősen viharzó ellenséges indulataiban látom. A mi társadalmunkban nemzetiségi csoportok küzdenek egymás ellen, felekezeti csoportok küzdenek egymás ellen, politikai csoportok küzdenek egymás ellen, nem számítva a társadalmi, foglalkozási, műveltségi csoportok harczait, melyek másutt is előfordulnak. És ha már Franczia-országban, mely társadalmi, felekezeti és nemzetiségi tekintetben jóformán egységes, már tisztán csak a politikai ellentétek miatt perhorreszkálják a jövedelmi adó behozatalát, mennyivel inkább kell attól tartani, hogy

[1]) *Die ersten Ergebnisse der Personaleinkommensteuer in Österreich.* (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung, VII. kötet, I. füzet, 28. l.)

nálunk, a hol a társadalom majdnem pulverizálva van, homo homini hostis, a jövedelmi adó kipuhatolása itt a legkönnyelműbb elnézéssé, amott pedig üldözéssé fog válni, a büntetés és jutalmazás eszköze lesz, a szerint, a mint barátról vagy ellenségről van szó. Az a kényes intézmény, melyet a jövedelmi adó képez az adóügy terén, csak lehetőleg kiegyenlített társadalmi viszonyok mellett működhetik helyesen. A mi zilált állapotaink mellett, ez erős meggyőződésem, helyes, igazságos működésére számítani nem lehet. Túlságos nagyok e pillanatban nálunk a politikai, nemzetiségi, társadalmi ellentétek, melyek valósággal éles, szenvedélyes ellenségeskedéssé fajultak el. A hol egyik a másikat legnagyobb élvezettel elpusztítaná, ki gondolhat arra, hogy ily szerencsétlen társadalmi helyzet mellett, ily sokszoros ellentétek mellett, ily féktelen, vagyont, életet, becsületet támadó gyülölködés mellett ily kényes adónem, mint a jövedelmi adó beválhatnék?[1]

„Az adórendszer csak akkor finomulhat, midőn az adóigazgatás szálainak beidegzése is finom és érzékeny."[2] Ezért az adóigazgatás terén is majdnem legyőzhetetlen akadályok merülnek föl. Adóigazgatásunk nem nyujt garanciát aziránt, hogy a jövedelmi adó körül fölmerülő munkálatok megfelelően fognak teljesíttetni. Hiszen még Poroszországban is e miatt sok a baj, mely idestova meglehetősen koczkáztatja magát az intézményt. Már most képzeljük el mindenek előtt a százmeg százezer kézbesítést és azzal járó bajokat. Hiszen

[1] Földes, *Államháztartástan*, 258. l.

[2] Befürchtungen, die man hegen muss, wenn Menschen mit politischen, materiellen, konfessionellen Vorurtheilen und Leidenschaften, Menschen, die fähig sind zu lieben und zu hassen, über materielle Interessen ihrer Mitbürger ohne starke eigene Richtung entscheiden, sind gewiss auch hier am Platze. (Steinitzer, Die jüngsten Reforme der veranlagten Steuern. Lipcse, 1905.) 157. l.

máris nálunk e téren annyi a panasz, hogy egyenesen konstatálták, miszerint előfordultak esetek, hogy a kézbesítési zaklatás elől menekültek Amerikába. A jövedelmi adó körül felmerülő tárgyalások ismét az adózók óriási időveszteségével járnak, mely a kisebb adózóknál, mint az adóteher fokozása éreztetik. Az állami közegek és a közönség közötti súrlódásokra mennyi új alkalom, főleg ha szem előtt tartjuk, hogyan bánnak nálunk a közönséggel a hivatalokban, várakoztatják órákig az idézésekben kitett időn túl, küldözgetik Pontiustól Pilátusig, megtagadják a legegyszerűbb fölvilágosításokat. Aztán milyen óriási mértékben fog szaporodni, mint részint elkerülhetetlen körülmény, részint a törvény sok helyen nem elég szabatos, nem elég részletes intézkedéseiből származó közigazgatási per és a közigazgatási bíróság munkaterhe? Mily óriási mértékben szaporodik majd a pénzügyi kormánynak diskretionär hatalma, kezdve a végrehajtási rendeletekben megnyilatkozó törvényalkalmazó, törvénymagyarázó, törvénypótló auktoritásától a végrehajtás folyamán majdan kibocsátandó rendeletek végtelen soráig?

A javaslat szerint az adóreformnál adóemelésről nincs szó. Azt joggal mondhatták Poroszországban, de nem nálunk. Adóemelés háromféle módon történhetik: régi adók felemelése által, új adók behozatala által, vagy új adótőkék bevonása által. Ha oly részei az adóforrásoknak, melyek azelőtt adómentességet élveztek, most az adótőkéhez hozzászámíttatnak, akkor is adóemelés következik be. Hiszen tudvalevő dolog, hogy például Svájczban egyes kantonokban a progresszió akkép érvényesül, hogy ugyan az adókulcs változatlan, de változik, illetőleg emelkedik a nagyobbodó jövedelemmel a jövedelem azon része, mely adó alá vonatik. Hogy pedig ed-

dig meg nem adóztatott jövedelmek adó alá vonatnak, az kétséget nem szenved. Ilyen a tisztviselők lakáspénze, ilyen az adómentes értékpapirok és egyéb eddig meg nem adóztatott tőkék jövedelme. A tervezett reformban az adóemelés főleg ötféle irányban érvényesül:

1. eddig adómentes jövedelmek megadóztatása;

2. eddig adómentes jövedelmek többszörös megadóztatása;

3. az egyéni jövedelmek összefoglalása egy progressziv kulcs alkalmazása mellett;

4. nemcsak az egyéni jövedelmek, hanem az összes egy háztartásban élvezett jövedelmek összefoglalása egy progressziv kulcs alkalmazása mellett;

5. egy inkvizitorius eljárás e jövedelmek kipuhatolása körül.

Arról nem is akarunk szólani, hogy ezen adóreform befejezéseül alkalmasint még egy adó behozatala a legnagyobb valószínüséggel bir, tudniillik a kiegészitő vagyonadóé.

Hogy pedig a magyar népesség adóterhét sem adóemelés útján, sem más módon nem szabad súlyosbitani, hanem a bevételek szaporitását másutt kell keresni, erre talán legbiztosabb tájékozást nyerünk, ha a tényleges viszonyokat vizsgáljuk. Összehasonlitásul vesszük az 1902-diki évet, mely év az utolsó, mely a legújabb időben nálunk politikai harczok, ex-lex stb. által megzavarva nem volt. 1902-ben a pénzügyminiszter által a kvótabizottság elé terjesztett adatok szerint az egyenes adók összege.

Magyarországon	114.8 millió forintot
Ausztriában	143.3 „ „

vagyis a kereső népesség arányában számitva fejenként:

Magyarországon	13.05 forintot
Ausztriában	10.14 „

Látjuk ebből, hogy a kereső népesség minden egyes tagja egyenes adóban majdnem 3 forinttal, majdnem 30%-al jobban van megterhelve mint Ausztriában. Míg a közvetett adóknál, melyek bizonyos mértékben a jólét fokmérőjéül tekinthetők, az arány a két állam között 1902-ben 34.7 : 65.3, addig a közvetlen adóknál 44.4 : 55.6, majdnem tíz százalék kedvezőtlenebb Magyarországon.

És mit mondjunk, ha látjuk, hogy a gazdag Franciaországban, mely évenként két milliárd tőkét takarít meg, a fejenkénti teher egyenes adóban 12.98 frank (1907), a szintén gazdag Poroszországban 7.16 márka (1907/8), a szegény Magyarországon 12.21 korona (1908.) Az egyenes adók terhének nagyobbítása ebben a szegény országban egy végzetes hiba volna.

Ha az adóreformnak más czélja nincs, mint az adóteher igazságosabb eloszlása, a hozadékadórendszer hibáinak kiküszöbölése, akkor ennek körülbelül a következő irányban kellene legczélszerűbben haladni. A hozadékadók kulcsát le kellene szállítani, ott, a hol túlmagasak; így különösen a III. osztályú kereseti adót kellene jelentékenyen leszállítani, hogy így lehetővé tétessenek a megfelelőbb bevallások. A mai kulcs mellett ez teljesen ki van zárva, azt maga a pénzügyminiszter elismeri. Egyúttal az adóigazgatást kellene javítani, a személyzettől kellő kvalifikácziót követelni, de megfelelően fizetni is és az előmeneteli valószínűségeket fokozni, a nélkül úgy sem fogna semmiféle reform sem sikerülni. A jövedelmi pótadót át kellene alakítani jövedelmi adóvá, de a nélkül, hogy a kulcs emeltessék. Az adókulcsnak legfeljebb 3%-ig kellene emelkedni, a mi körülbelül a jövedelmi pótadónak megfelel. Erre a reformra kellene szorítkozni, a többit pedig egy jobb jövőre bízni. Akkor az-

tán lehetne számítani a közönség közreműködésére, az adómorál javítására.

Az adómorált dekretálni nem lehet. Morál az, mit a nép többsége annak tart. A nép erkölcsi érzéke szabja meg a társadalmi és jogi imperativumokat. Egy 8—9%-nyi megterhelése a jövedelemnek, mely még körülbelül ugyanolyan terhet visel — legalább átlagban — közvetett adókban, aztán mindenféle önkormányzati pótlékokban, nem fogja az adómorált javítani, legfeljebb egyes félénkebb, vagy exponáltabb adóalanyokat fogja sujtani, míg mások a többség szankciója mellett az adómorált lábbal fogják tiporni. Az állam pedig védtelenül fog állani, ép ugy, mint a hogy más téren is az általános felfogásnak alá kell magát vetni.

Ilyen nagy reformot csak a közvélemény hathatós támogatása mellett lehet keresztülvinni, de az kiméletességet követel, míg a törvényjavaslat sok tekintetben túlkövetelő, sok benne az, mit az angol „iniquitynek" és „enormity"-nek nevez.

III.

A hozadékadórendszernek kétségtelenül számos hátránya van. Első sorban és főleg az, hogy nem tud a teherviselési képességhez annyira alkalmazkodni, mint a jövedelmi adó. Nem engedi meg a progressziv adókulcs és a létminimum keresztülvitelét. Hozzá az idő folyásával nagy különbségeket idéz elő, nagy eltérést az adóalaptól. Merev, nem engedi az adókulcs változtatását, mert az azonnal visszahat az adótárgyak forgalmi értékére. Viszont kétségkívül nagy előnye, hogy nem követeli az egyéni viszonyok zaklató felkutatását, az adózó alanyok iránt még a közvetett adók tekintetében is nagyobb bizalmatlanságát az állami közegeknek. Előnye

továbbá az, hogy idővel nem is érezhetők, mert a vagyontárgyak dologi terhévé válnak és dekapitalizáczió által tulajdonkép elenyésznek. De tegyük fel, hogy a hozadékadóknak csak hibáik volnának, semmi előnye, azzal ezek a hibák csak nem változnak, ha a hozadékadókat hibáikkal együtt megtartjuk, de azonkívül az adózókra még egy általános jövedelmi adót rakunk. A hol lehetséges a jövedelmi adó behozatalával a hozadékadókat az állami adók sorából kiküszöbölni vagy azok kiküszöbölését belátható időn belül az adóreform föltételei közé beiktatni, ott ilyen irányú reform kétségkivül pártolandó. Azonban erről a tervezetben szó sincs. Ha csak arról van szó, a hozadékadók hibáit elenyésztetni, azokban lehetőleg a személyi mozzanatokat és azzal a teherviselési képesség szerinti adóztatást érvényesíteni, czélszerűbbnek tekinthető az, hogy a hozadékadórendszer által nyújtott tárgyi mozzanatok kiegészíttessenek a személyi mozzanatokkal, úgy hogy az adóforrások hozadéka nyújtaná az adóztatás tárgyi elemeit, az adóalany szolgáltatná a személyi elemeket. Idővel pedig a hozadékadó szerkezetét le lehetne bontani, átmenvén a tiszta jövedelmi adó rendszerére.

A jövedelmi adó az adórendszernek mintegy legfinomabb kialakulását képezi. Fejletlenebb gazdasági korszakokban legkönnyebb a vagyontárgyakat külsőleg felismerni: föld, ház, házi állat. Ezért jogosult a nyers vagyonadó, annál is inkább, mert ily kezdetleges korszakban számos vagyontárgy nem is használtatik fel jödelemszerzésre. A gazdasági élet haladásával a vagyonadók helyébe lépnek a hozadékadók, melyek az adó terhét a vagyon által nyujtott gazdasági előnyök arányában állapítják meg. De még a hozadékot is külsőleg, az adóalany közbenjárása, faggatása nélkül lehet

megállapítani. Hogy mennyi termett a földön, mennyit hoz a ház bérben, azt legalább átlagszámokban az e tekintetben általánosan mutatkozó viszonyokból meg lehet állapitani. Azonban a gazdasági élet haladásával, mindinkább előtérbe lép az egyéni munka szerepe, mely mint egyszerű testi munka, mint tőkével kombinált vállalkozási munka, mint szellemi munka érvényesül. De a vagyontárgyak hozadéka is ily korszakban az egyén befolyása alatt nagy különbségeket mutat. Hozzájárul, hogy az egyén viszonyainak képe oly kaleidoszkopikus tarkaságot mutat, foglalkozások, lakhely, társadalmi helyzet, egészségi állapot, családi helyzet, kor, állami szolgálat (katonakötelezettség) szerint, hogy külső tünetek alapján, az egyén saját vallomása nélkül, adóforrását felismerni nem lehet. Azért a magasabb gazdasági kulturával előtérbe lép a jövedelmi adó. Ez par excellence személyi adó, mert a személy képezi az adó tulajdonképeni elemét, mert egyedül a személy képes az adóforrást, a jövedelmet helyesen megállapítani. Azonban ezen adónemek éppen azért, mert személyi természetűek, igen kényes, igen eszményi, igen érzékeny természetüek és sok körülménytől feltételezettek. Ilyen körülmények különösen a következők: 1. az állami öntudat és az állampolgári kötelességérzet erős kifejlődése;[1] 2. nagyobb vagyonosság és műveltség; 3. az osztályok és társadalmi rétegek békésebb együttélése. De föltétele a jövedelmi adónak azonkivül: 1. az adókulcs alacsony volta; 2. értelmes, jól fizetett, munkával túl nem terhelt, feladatának magaslatán álló adószemélyzet.

Ezek lévén a jövedelmi adó feltételei, nem csodálkozhatni, hogy tulajdonkép alig van állam, hol a jöve-

[1] Egy kiváló iró azt mondja, a jövedelmi adó „identitási érzetet“ tételez fel állam és államtagok között.

delmi adó teljesen keresztül volna víve. Még nem fejlődött ki az állampolgárok nagy rétegeiben az állam iránti kötelességek teljesítésének erkölcsi energiája és így a feladat túlnyomó része itt is az állami közegekre hárul. Hogy csak egy adatot említsek. Ausztriában a jövedelmi adó alá tartozó alanyok száma volt 955.599, de ezek közül csak 513.640 nyujtott be adóbevallást; ezekből ismét 318.642 esett Alsó-Ausztria és Csehországra, a két leggazdagabb és legműveltebb tartományra, a melyek pedig a népesség csak valamivel több mint egy harmadát (36.10%) képviselik. Ha pedig a jövedelmi adónál e szerint a tapasztalat tanuságának megfelelően, az egyén közreműködését a legtöbb esetben nélkülözni kell, vagy mint láttuk, Angliában elvből elkerülik, akkor a jövedelmi adó elveszti tulajdonképeni lényeges jellegét, mely majd erősebben, majd kevésbbé közeledik a hozadékadóhoz, mely csak annyit tart meg a jövedelmi adónak a személyi viszonyokkal számoló természetéből, hogy egy adómentes létminimumot statuál, hogy a kisebb jövedelmeket degresszive adóztatja stb. A jövedelmi adó ily keresztülvitel mellett, lényeges föltételeinek hiánya következtében, inkább fikczió mint valóság. Ez kifejezésre is jut a porosz pénzügyminiszter és a porosz legfelsőbb közigazgatási bíróság kijelentésében, mely szerint a törvény 39. §-ában követelt bevallás az adókivetés egyik eszköze.

Egy gyakran érvényesített szempont, mely a jövedelmi adó mellett felhozatik, az adórendszer egyszerűsítése. Ez érv nagy súlylyal bír, szemben az adórendszer sokszor nagy bonyolultságával, illogikus voltával és hálózatának szövevényességével, bár kétségtelenül annak is van bizonyos érdeme, hogy az adó épen nem egy ponton alkalmazza egész kiméletlenségét. Sőt ez utóbbi okból

ép az adó sokféleségének is vannak szószólói. Azonban még akkor is, ha az egyetlen adó rendszerért rajongunk, ezt az adóreformmal csak úgy érnők el, ha a jövedelmi adó tényleg egyetlen egyenes adó volna, mint egyes német államokban, hol hozzá még csak egy kiegészítő vagyonadó járul, mely inkább csak differenciális eljárást jelent a fundált és nem fundált jövedelem között. De ha mi a régi adókat fentartjuk és csak melléjök állítjuk a jövedelmi adót, adórendszerünket nem egyszerűsítettük. Sőt szem előtt tartva azt, hogy bármilyen tökéletlen a fennálló jövedelmi pótadó, minthogy tulajdonképen csakugyan semmikép sem önálló adónem, hanem csak a külön adónem kulcsának felemelése, az új adórendszer éppen az egyszerűség követelményének kevésbbé felel meg, mint a régi adórendszer, nem is tekintve az új adónemmel járó egészen újszerű, bonyolult inkvizitórius eljárásban rejlő és az egyszerűség elvével ellenkező eljárásokat.

Az összes jövedelmek megadóztatása helyes szabály, mely alól ugyan kivételek tehetők, de ezeknek kivételnek kell maradniok. Azonban két mód között választani kell. Vagy az állam megelégszik az egyetlen jövedelmi adóval, legfeljebb kiegészítve egy enyhe vagyonadóval és akkor az adókulcs emelkedhetik a magasabbb fokozatokban 4—5%-ig. Így az angol jövedelmi adó, mely azonban mint láttuk, összefoglalást csak az adóalany kívánságára ismer, a 700 font (körülbelül 17.000 koronán) felüli jövedelmeknél 4.92%, a porosz jövedelmi adó a 100.000 márkán felüli jövedelmeknél 4%. Ha pedig az összes hozadéki adók fentartatnak elég magas adókulcsaikkal, akkor alig lehet a jövedelmi adót, mely itt csak kiegészítő természettel bírhat, 5%-ig emelkedő kulccsal ellátni. Eddig a tőkének jelentékeny része

adómentes volt; a munka s tőke összeműködéséből származó jövedelem ugyan a papiron 10% volt, de attól tényleg messze járt. Ehhez járult 30—40%-nyi jövedelmi pótadó. Az adóigazgatás a leglazább volt. És mi lesz most a helyzet? A tőke minden alakja meg lesz adóztatva 5, de egyes kathegoriákban 7 és 10%-al. Hozzájárul az általános jövedelmi adó, mely már igen mérsékelt fokon eléri a 4%-ot; hasonlóképen áll ez a munka és tőke összeműködéséből származó jövedelmekre; az általános kereseti adó czímén fog fizetni 5%-ot, a jövedelmi adó czímén 4%-ot. Látjuk ebből, hogy az adóközönség legnépesebb kategoriáiban az adókulcs jövőben is 8—9% lenne, mellette szigorú eljárás a jövedelem kipuhatolása körül.

Minden adó vagy a főadó vagy a pótadó rendeltetésével bír. Főadó az adó, ha az állami jövedelmek egy lényeges részét, mondjuk 5%-ot, vagy ennél többet szolgáltat. Berendezés szempontjából pedig főadó az adó, ha annak érvényesítése külön apparatust követel. Mindkét tekintetben az eddig fennállott jövedelmi adó csakugyan a pótadó természetével bír. Mindkét tekintetben pedig az új jövedelmi adó a főadó természetével bírna. Az adórendszer tehát súlyosbíttatik. Az új jövedelmi adó egy magasabb összegben lesz kontingentálva mint az eddigi jövedelmi pótadó. Berendezés dolgában pedig egészen önálló mechanizmus válik szükségessé.

A jövedelmi adó ereje és gyengéje a személyes bevallás föltételében rejlik. Ereje azért, mert csak az egyén képes a teherviselési képességének mértékét befolyásoló összes körülményeket ismerni. Gyengéje abban, hogy mindenkinek természetes törekvése, terheit enyhíteni, főleg akkor, mikor talán tudja, hogy más állampolgárok ugyanezen módon terheik enyhítéséről

gondoskodnak. Azért mint láttuk, a praktikus Angliában lehetőleg elkerülték a bevallást és körülbelül kétharmada az úgynevezett jövedelmi adónak befolyik anélkül, hogy az adóalanynak bevallást kellene tenni, sőt anélkül, hogy a pénztárczáját ki kellene nyitni. A hol pedig Angliában a bevallást kivánják, Schedule D., ott ugyanazok a bajok mutatkoznak, mint másutt. Becslések szerint itt 50%-al elmaradnak a bevallások a valóságtól. Hill szerint (English income tax 307. l.) az első felszólitásra bejön 50% körülbelül, a másodikra 15%, az adófelügyelő felszólitására még 15%. *Gladstone* a bevallások jellemzésére elmondja egyik beszédében, hogy Londonban egy utcza áthelyezése alkalmával 28 iparos az egy évi veszteség fejében 48,159 font kárpótlást követelt, mig ugyanazoknak a jövedelmi adó alá vallott jövedelme csak 9000 fonttal volt bejelentve. A jury tényleg 26.973 font sterling kárpótlást szavazott meg. Egy hivatalos jelentés elmond egy másik esetet, a hol kisajátitás alkalmával a jövedelem 171.370 fonttal volt kimutatva, mikor az adóbevallásnál csak 73.642 font szerepelt. Ugyanazt látjuk másutt. „Azt kellene hinni — mondja Schanz — hogy egyetlen ország sem nyujt oly kedvező föltételeket az adókivetésre mint a Svájcz. A kantonok kicsinysége és a demokratikus önkormányzat az egyest annyira az állam közelébe hozza, hogy az adókötelesség örömteljes és lelkiismeretes teljesitését kellene remélni. Mindamellett a Svájczban is az adótőkék megragadása törékeny intézménynek bizonyul; a részletek mutatják a fáradalmas kisérleteket mindig egy-egy lépéssel előrehaladni és a hibákat javitani, de másfelől tele van bizonyitékokkal, hogy e törekvés csak részben sikerül". Látjuk ebből, hogy a demokratikus köztársaságok sem mutatnak e tekintetben

jobb viszonyokat. Francziaországban ép ezért a jövedelmi adó behozatalától irtóznak. Észak-Amerika pedig mintaállama a hamis bevallásoknak. *Newmarch*[1] a következő esetet mondja el: Egy bizottság, mely New-York államában a property-taxra vonatkozó bevallásokat vizsgálta, azt találta, hogy az egész személyi vagyon csak 16 millió frankra volt becsülve. A bizottság tanúkat hallgatott ki, kik között nagy tapasztalatú üzletemberek voltak, mint például a Brown brothers & C. czég egy tagja. Ez az úr kijelentette, hogy saját kis körében ismer férfiakat, kiknek vagyona kitesz 16 millió fontot. *Ely*[1] utal azon számos visszaélésre, mely az adóbevallás körül Amerikában előfordul. Vannak államok, melyekben jóformán minden ember hamis eskütétellel van terhelve. Ha van egy lelkiismeretes adóhivatalnok, annak okvetlenül kiteszik a szűrét. Az ingó tőkére vonatkozó bevallások alig egy tizedét teszik a valóságos értéknek. Mindezt pedig daczára annak, hogy némely államban a bevallás tekintetében a legszigorúbb szabályok állanak fenn, melyeket azonban a gyakorlatban csak igen lanyhán lehet kezelni.

Ausztriában nem régen a pénzügyminiszter a következő nyilatkozatot tette: In sehr vielen Gegenden fatirt man wirklich noch so schlecht, dass die Fassionen den thatsächlichen Einkommen in keiner Weise entsprechen. (Neue Freie Presse, 1908 márcz. 8.).

Hogy nálunk a III. osztályú kereseti adó alá tartozó adóalanyok adóbevallásai nagyon hiányosak, általánosan elismert tény. Széll Kálmán 1899. október 20-án a pénzügyi bizottságban elmondta, hogy sok földbirtokos panaszkodott neki pénzügyminiszter korában a ka-

*) *Volkswirtschaftliche Perspektiven*, Berlin 1872. 35. l.
**) Taxation in American States (New-York 1888).

taszteri becslések és a földadó nagysága felől, kik később, midőn hozzá mint a jelzálogbank elnökéhez jöttek, a hol kölcsönöket kerestek, bizonyítgatták, hogy a kataszteri becslésnél sokkal nagyobb birtokuk hozadéka. Az 1887-iki összeírásnál Budapesten az adófelügyelő a közigazgatási bizottság előtt számos példát adott elő hamis bevallásokról; így egy iparos, ki csak a kormánytól vett fel három év alatt 144.000 forintot munkákért, kereseti adóját 180 forintról kérte 120 forintra leszállíttatni. Ilyen eseteket mindegyikünk tud saját értesüléseiből és tapasztalataiból. Évekkel ezelőtt egy orvos, ki keresetéből 10.000 forintot tett a takarékpénztárba, csak tiszti fizetése után, mely csak néhány száz forintot tett, akart megadóztatni. A pénzügyminiszterium által legújabban az 1902/4. évi III. osztályú kereseti adó eredményeiről közzétett adatok szerint néhány fontos foglalkozásnak átlagos keresete Budapesten következőképp alakult:

ügyvéd	1666	korona	80	fillér
orvos	1543	„	57	„
író és lapszerkesztő	1264	„	96	„
mérnök	2152	„	47	„
műépítész	3947	„	—	„
haszonbérlő	12,082	„	22	„
szállodás	9954	„	87	„
bank- és váltóüzlet	17,771	„	85	„
ügynök	1974	„	72	„
gépkereskedő	5861	„	76	„
ékszerész	2949	„	80	„
fakereskedő	8010	„	87	„
borkereskedő	3049	„	66	„
divatárus	2536	„	02	„
vaskereskedő	6326	„	95	„
norinbergi- és díszműkereskedő	3380	„	99	„
butorkereskedő	5905	„	30	„

gabonakereskedő	11,073	korona	40 fillér
terménykereskedő	5911	„	34 „
füszerkereskedő	2139	„	27 „
fényképész	1473	„	50 „
festőművész	926	„	77 „
szobrász	962	„	70 „
zenész, zeneszerkesztő, zene- és ének-tanító	461	„	30 „

Látjuk e számokból, hogy egész sora a legtekintélyesebb foglalkozásoknak oly átlagokkal szerepel, melyek alapján a fővárosban a megélhetés teljesen lehetetlen.

Még élesebben világítják meg a bevallások nagy lelkiismeretlenségét a bevallott maximumok. Igy a legnagyobb jövedelem, a melyet Budapesten bevallott

egy műépítész	20.000	korona
egy ügyvéd	30.000	„
egy közjegyző	30.000	„
egy orvos	40.000	„
egy szobrász	10.000	„
két festőművész	10.000	„
egy szállodás	40.000	„
egy kávéháztulajdonos	14.000	„
egy ékszerész	60.000	„
két régiségkereskedő	5.000	„
egy üveg- és porcellánkereskedő	40.000	„
egy borkereskedő	50.000	„
egy dohánynagykereskedő	30.000	„
két gabonakereskedő	80.000	„
egy építészvállalkozó	60.000	„ stb.

Meg vagyunk győződve, hogy a pénzügyminiszter birtokában van oly adatoknak, melyek még jobban illusztrálják a bevallások gyarlóságát, sőt meg vagyunk győződve, hogy a pénzügyminiszter minden kormányzati hatalma daczára is az adóelvonás merényletét — jobb tudomása daczára — sem tudja megakadályozni,

különösen, ha az illető befolyásos egyén, szerkesztő, képviselő stb. Ilyen körülmények között félek attól, hogy a jövedelmi adó még nagyobb aránytalanságot fog szülni, mert még jobban ösztönöz a hamis bevallásra és csak azok fognak rosszul járni, kik jövedelmüket bevallják és kiknek jövedelme leginkább állandó fizetésből áll. Ily aránytalansággal szemben joggal lehetne kívánni azt az eljárást, melyet Észak-Amerikában a property adónál követnek, — hol szintén tömegesek a hamis bevallások, — hogy az egész országból beérkezett vallomások valami módon kiegyenlíttetnek.

Látjuk mindezekből, hogy a bevalláson alapuló adókivetés mindenütt lidérczfényt kerget, mindenütt egy tragikomikus harczczá fejlődik az adóztató állam és az adóalanyok között. Igy volt ez régebben is. A középkori Flórenczben azt, a ki hamis vallomást tett, polgári jogaitól megfosztották és a „morte civile" volt osztályrésze. A védelemtől megfosztatott és vagyona eladatott vagy megsemmisíttetett, neve pedig egy külön e czélra vezetett fekete könyvben „il specchio" bejegyeztetett. A catasto-féle adónál a kereskedők tartoztak kereskedelmi könyveiket fölmutatni. A kik hamisan vallókat denunciáltak, jutalmaztattak és hogy munkájok annál könnyebb legyen, a különböző városrészekben fölállíttattak szekrények, úgynevezett dobok, a melyekbe a följelentéseket bedobták. A vége mégis az volt, hogy az állam kénytelen volt ezt a rendszert eltörölni.

A jövedelem helyes tudományos megállapítása*) abból indul ki, hogy a jövedelemhez tartozik a javak összesége, mely az egyénnek szükségletkielégítés czéljára bizonyos korszakban rendelkezésre áll, azaz melyeknek fölhasználásával gazdasági helyzete, vagyoni

*) Lásd Földes: *Társadalmi Gazdaságtan* 4. kiadás.

ereje nem csökken. Ebből szükségszerüen következik, hogy a jövedelemhez hozzászámítandó nemcsak az a gazdasági szaporulat, mely a mai pénzgazdaság mellett szabály szerint a pénzjövedelem alakját veszi föl, hanem azon javak is, melyek az illető egyénnek szükségletének kielégítése czéljából természetben állanak rendelkezésre. Mert ha például két egyénnek egyformán 1000 forint a pénzjövedelme, de a mellett az egyik még teljes ellátást is élvez, úgy hogy talán az 1000 forinthoz nyúlni sem kell, míg a másik csakis az ezer forintból kénytelen szükségleteit kielégíteni, lehetetlen azt mondani, hogy a két egyénnek anyagi helyzete, szükségletkielégítési ereje és így az állam iránti teherviselési képessége egyforma. De a mit a tudományban szorosan fogalmilag meg lehet határozni, az az életben oly folyékony, szigoru körvonal nélküli alakot vesz föl, hogy gyakorlatilag alkalmazva, oly nehézségeket szül, oly végtelen kazuistikát okoz, hogy ezen el lehet vitázni, mint a homouziosz és homojuziosz fölött. Különösen baj az ott, hol pénzről és számokról van szó, melyek szigorú meghatározást követelnek. A törvényjavaslat a jövedelmet következőképp határozza meg: „adóköteles jövedelemnek tekintendő az adókötelesnek bármely forrásból eredő és akár tényleg befolyó, akár őt megillető pénzbeli vagy értékkel biró egyéb bevétele, a melyhez a saját házában, vagy illetményképp, avagy ingyen birt lakásának haszonértéke, továbbá akár a sajátjából fölhasznált, akár illetményképp vagy ingyen kapott gazdasági, üzleti és más czikkeknek pénzértéke is hozzászámítandó". Nézzük e meghatározás különösen utolsó részét. A jövedelemhez hozzászámítandó minden czikk értéke, melyet valaki saját készletéből fölhasznál vagy illetményképp vagy ingyen mástól kap. Vegyük csak apróra ezt a meghatá-

rozást, mely olyan államban, hol a pénzgazdaságtól való eltérések a ritka kivételek közé tartoznak, kevesebb nehézséget okoz, de olyan államban, hol az főleg vidéken még nagyban szerepel, mindenesetre alig vihető keresztül. Megelégszünk néhány eset fölsorolásával. Nem tekintve azt, hogy a saját gazdaságából fölhasznált termények pontos megállapítása oly könyvvezetést tételez föl, mely a legtöbb gazdánál hiányzik, nem is tartjuk keresztülvihetőnek. Már azért sem, mert azoknak pénzbeli értékét, olyan értéket, melynek alapján terheket lehessen kiróni, csakis akkor lehet megállapítani, ha az tényleg forgalomba került, ott az adás-vevés tüzében kétoldalról erős világításba helyeztetett. A mi forgalomba nem került, ott minden ármeghatározás fikczió. Hozzájárul, hogy ezen jószágok sok esetben azért használtatnak a gazda, a gyáros, a kereskedő által, mert azokat eladni nem tudta, vagy azért, mert nem volt vevő, vagy azért, mert hibás volt, egy kissé romlott, tehát értéktelen. Aztán ne felejtsük el a „minima non curat practor" elvét. Nehézséget okoz továbbá az, hogy alig jogosult, miszerint az elv csak czikkekre szorítkozzék és ne terjesztessék ki szolgálatokra is. Még nehezebb azon elv alkalmazása, hogy a jövedelemhez számítandók az ingyen kapott gazdasági, üzleti és más czikkek. Beszámítjuk a hivatalszolgának a nyomorult természetbeni lakást és hivatali egyenruháját. De lehet-e a miniszternek beszámítani ingyen lakását, melynek értéke esetleg fizetésének harmincz, sőt ötven százalékának is megfelel? Oly eset, mely egyszer *Bismarcknak* egy érdekes fölszólalását okozta. Hát ha egy részvénytársulat megengedi jogtanácsosának, hogy hivatalos helyiségében magángyakorlatát is végezze? De nem folytatjuk az ingyen kapott áruk eseteinek fölsorolását.

Tekintetbe veendő különben itt az a körülmény, hogy az adózás ma pénzben történik és ha valakinek természetben jövedelme van, de pénzben nincs, pénzbeli szolgáltatásokat nehezebben teljesíthet. Mellesleg legyen még fölemlítve, hogy természetbeni előnyöknek pénzbeli becslése oly czélból, hogy ez alapon igazságos adókivetés történhessék, az árak ingadozása mellett sok esetben nehezen képzelhető. Ha tehát szigorúan alkalmazni akarják, akkor az adóügyi bölcsesség itt a kasuisztika lidérczfényénél a legmerészebb bukfenczeket fog hányni, vagy pedig lazán, ötletszerűen fogják a törvény ezen meghatározását alkalmazni, mely sok igazságtalanságnak, differenciális eljárásnak lesz az okozója, főleg pedig túlságos diszkreczionális hatalommal ruházza föl az illető közegeket. Az adóztatásnak egyik legfőbb követelményét, hogy az adó határozott legyen, hogy törvényes, azaz a törvény által szigorúan körülírt, nem pedig hivatalnokok és bizottságok tetszésétől, önkényétől függő, a személyek és évek változásával változó, ingatag legyen, ez úton legkevésbé érhetjük el.

Az ingyenes jövedelmi előnyökre vonatkozólag is jobb lett volna az osztrák vagy még inkább a porosz törvény fogalmazását követni. Az osztrák törvény (159. szakasz) nem használja az „ingyenes" szót, hanem a természetben élvezett lakáson, a saját gazdaság- és üzletből származó és a háztartásban elhasznált árukon kivül, csak még említi „Sonstige, dem Steuerpflichtigen allenfalls zukommende Naturaleingänge". Azt hiszem, itt a „zukommende" alatt rendesen kijáró természetszerű illetmények értendők. Még szabatosabb a porosz törvény.

Igen nagy fontossággal bír a jövedelmi adónál az eredeti és származékos jövedelem megkülönböztetése.

Természetes, hogy csak az eredeti jövedelmet lehet megadóztatni. Ez annál fontosabb, mert ez a különbség összefügg bizonyos osztályok életviszonyaival. Bizonyos osztályok hagyományai magukkal hozzák, hogy ott sürün fordulnak elő származékos jövedelmek, melyeknek megadóztatása nemcsak a kettős adóztatás hátrányával járna, hanem osztálykülönbségeket is teremtene. A törvényjavaslat csak a rokoni köteléken alapuló származékos jövedelmeket veszi ki az adóztatás alól, míg a porosz törvény szabatos formulázása egyáltalában és elvileg kizárja a származékos jövedelmek megadóztatását és ez elv a legfelsőbb közigazgatási bíróság által is elismertetett.

A jövedelmi adónak egyik tökéletlensége abban áll, hogy az a benne rejlő föltevés, mintha egyenlő jövedelem egyenlő szükségletkielégítési erőt és így egyenlő teherviselési képességet nyújt, csak egész általánosságban áll. A jövedelmi adó legerősebb támasza az, hogy igazságos, hogy mindenkit adózóképessége arányában vesz igénybe és ezen előnye miatt a vele járó nagy bajokat, zaklatásokat, kutatásokat nem ellenezzük. Ha azonban közelebbről vizsgáljuk ezen tétel jogosultságát, akkor azt látjuk, hogy a jövedelem magában még nem hű kifejezője a teherviselési képességnek, hogy ugyanazon jövedelemben különböző szükségletkielégítési erő rejlik és a jövedelmi adó nem képes azon tényezők kaleidoszkopikus alakulását követni, sőt még azok közül, melyeket egészen jól lehetne követni, csak egynéhányat, ezeket is inkább egészen durván veszi tekintetbe. Az igazságos megadóztatás itt oly nehézségekbe ütközik, hogy ezen bajon csak úgy segíthetni, ha a kivető bizottságoknak a körülmények latolgatásában messzeterjedő jog biztosíttatnék. De ez az orvosság ismét talán na-

gyobb baj volna, mint maga a gyógyítandó betegség. Hogy csak egynéhányát említsük azon körülményeknek, melyeknek tekintetbevétele nélkül a jövedelem tehervi-selési képességét meghatározni nem lehet, íme a következők. Itt van elsősorban a lakhely. Ki kételkedhetik abban, hogy ugyanazon jövedelem más szükségletkielégítési és teherviselési képességet jelent a nagy városban, a kis városban, faluban? Hisz ezt még maga az állam a lakbérekben, személyi, drágasági és más pótlékokban elismeri. Az a kereskedő, iparos, kinek Budapesten 2000 forint jövedelme van, csak nem rendelkezik ugyanannyi gazdasági és adózási erővel, mint a hasonló jövedelemmel bíró kereskedő, iparos egy kis városban vagy falu-helyen? Nincsen-e továbbá nagy különbség a társadalmi réteg és műveltség szerint? A parasztnak egyszerű szükségletei mellett nincsen-e ugyanazon jövedelem mellett nagyobb gazdasági és adózási képessége, mint a hasonló jövedelemmel bíró tisztviselőnek, tanítónak, papnak? Nem-e okoz még jelentékeny különbséget a kor, a nem, a családi állapot?[1] Ugyanazon jövedelem más erőt képvisel a fiatal, a közép és a magas korosztályban, mást férfinél, mást nőnél. Látjuk már ezen néhány példából, hogy a jövedelmi adó is nagyon messze áll attól, hogy teljesen megvalósíthassa az igazságos adóztatást.

Ha a jövedelmi adónak ezen itt vázolt kényes természetét szem előtt tartjuk, nem csodálkozhatunk, hogy voltak igen kiváló pénzügyi államférfiak, kik ezen gyakorlati nehézségek miatt a jövedelmi adó ellen foglaltak állást. Így elsősorban *Gladstone*, a XIX. századnak legnagyobb pénzügyminisztere, ki élete végéig a jövedelmi adó ellen küzdött; mint tagja a *Peel*-kabinetnek, annak

[1]) A baseli jövedelmi adó-törvény szerint a létminimum nőtleneknél, hajadonoknál 1200, nős, férjes egyéneknél 1500 frank.

behozatalát ellenezte: egész életén át annak eltörlésére törekedett, sőt egy nevezetes történeti időpontban a népet felszólította, hogy vele kezet fogva az adót törölje el. Egy másik államférfi, ki több izben vezette Franciaország pénzügyminisztériumát, *Léon Say*, életének utolsó nagy munkáját, *Les solutions démocratiques de la question des impots* című kétkötetes művét annak a feladatnak szentelte, hogy óva intse polgártársait a jövedelmi adó behozatalától. *Bismarck* azt mondja 1875 november 22-iki beszédében: Man sollte von den direkten Steuern als eine Anstandssteuer die Einkommensteuer beibehalten, aber nicht als Finanzsteuer, mehr als Ehrensteuer . . . „der reichen Leute, aber wohlverstanden, nur der wirklich reichen Leute". Állást foglalt ellene, a mint láttuk, *Scharling*, a nemzetgazdaságtan kiváló tanára a kopenhágai egyetemen és később dán pénzügyminiszter, a kiváló franczia nemzetgazda, *Leroy-Beaulieu* és mások.

A jövedelmi adó még ma is a gyakorlati pénzügyi politika egyik legnehezebb problémája, melyet csak a legnagyobb óvatossággal és számolva a tényleges viszonyokkal lehet megvalósítani.

IV.

Áttérünk most a törvényjavaslat részletes vizsgálatára. A jövedelmi adó legfontosabb része az adókulcs. Követve a porosz jövedelmi adót, — melynél ez a régibb osztályos jövedelmi adónál alkalmazott rendszer tradiczióiából folyt — Ausztriában és nálunk is nem százalékos adókulcs állíttatik föl, hanem minden jövedelmi fokozaton az adótétel ki van számítva. A porosz jövedelmi adókulcs 4%-ig emelkedik, a kormányjavaslat csak 3%-ig akart menni. Az osztrák jövedelmi adónál

a kulcs emelkedik 5%-ig. A mi javaslatunk is 5%-ig emelkedik. A mi azonban az egyes fokozatok adótételeinek megállapítását illeti, nagy különbségeket találunk, melyek a magyar adózók túlnyomó többségére nagyobb adóterhet raknak, mint az osztrákra és természetesen a poroszra stb. A magyar adókulcs végig magasabb, míg végre 210.000 koronán felül az osztrák utóléri a magyart, mely 200.000-en felül 5%. Az osztrák adó körülbelül 20.000 koronánál eléri a 3%-ot, a mienk pedig 10.000 koronánál, azaz nálunk már a 10.000 korona jövedelemmel bíró egyén ugyanannyi százalékot fog fizetni, mint Ausztriában az, kinek 20.000 koronát kitevő jövedelme van. Az osztrák törvényben körülbelül 96.000 koronánál eléri az adókulcs a 4%-ot, nálunk már 20.000 korona körül. Nálunk tehát egy 20.000 koronát kitevő jövedelem azt a százalékot fizeti, mint Ausztriában a 96.000 koronányi jövedelem. Nem szükséges bővebben fejtegetni, hogy ily különbségek a jövedelem megadóztatásában nem indokoltak, sőt egyenesen veszedelmesek, hogy tehát ez az adókulcs semmiesetre sem állhat meg. A kisebb jövedelmek adótételeit is ugyanezek a különbségek jellemzik, mint ezt a következő táblázat mutatja:

	magyar	osztrák		magyar	osztrák
1200—1300 kor.	11	7.50—8	2400—2600 kor.	34	28
1300—1400 „	12	8.80—9.60	2600—2800 „	38	32
1400—1500 „	14	10.80	2800—3000 „	44	36
1500—1600 „	16	12	3000—3200 „	50	40
1600—1800 „	19	13.60—15.20	3200—3400 „	56	44
1800—2000 „	22	16.80—18.40	3400—3600 „	62	48
2000—2200 „	26	20	3600—3800 „	68	54
2200—2400 „	30	24	3800—4000 „	74	60

Igy folytatódik végig. Egyes tételeknél a különbség rendkivül nagy. Nem is szólva arról, hogy már az osz-

ták kulcs magasabb, mint más országokban, a hol az csak 4, több helyütt csak 3%-ig emelkedik és nem is számítva azt, hogy a jövedelmi adó külföldön többnyire az egyedüli egyenes adó, — egy enyhe vagyonadóval kiegészítve — nálunk pedig megmaradnak az összes hozadékadók és mindez tetézve az eddigi adómentes jövedelmek bevonásával. Hogy csak egy példát lássunk, fölemlítem, hogy egy körülbelül 4800 koronát kitevő jövedelem fizet Angliában 48 koronát, Ausztriában 88 koronát, nálunk 112 koronát! És annak ellenére, hogy jövedelmi adó fejében nálunk majdnem háromszor annyit fizet, mint Angliában, marad a szegény adózón még a hozadékadó terhe, melyet az angol adózó nem ismer.

Súlyos kifogás alá esik a kontingentálás iránti intézkedés. A jövedelmi adó kontingense 46 millióra állapíttatik meg. Ezt azzal indokolja a javaslat, hogy ennyit hozott az eltörlendő jövedelmi pótadó, hozzászámítva a szintén eltörlendő II. osztályu kereseti adónak 8.5 millió hozadéka. A jövedelmi pótadó hozadéka a 16—17 millió forint között ingadozik, a mi 34 millió koronának felel meg. Egész pontos számítás a többszöri ex-lexek miatt nem tehető. A jövedelmi adó hozadékához járul még a szolgálati illetmények adója, úgy hogy ezek — és hozzá az általános kereseti adó — hivatva lesznek a jövőben a mostani kereseti adó négy osztályát és a jövedelmi pótadót helyettesíteni, nem is számítva a tőkekamat- és járadékadó messze kiterjesztett hatáskörét. A sokkal gazdagabb Ausztriában a jövedelmi adó az első két évben 46 milliónál kevesebbet hozott. Kétségtelen tehát, hogy nálunk, ebben a szegényebb és az utolsó korszakban stagnáló országban nem lehet szintén 46 millió korona. Ausztriában az első évben adó alá vallott nemzeti jövedelem tett 2300 millió koronát. A legvérmesebb szá-

mítások szerint sem szabad nálunk 1000 milliónál többet számítani. És míg Ausztriában a nemzeti jövedelem megadóztatása csak az első évben tett 1.92%-ot, azóta 1.89—1.90-et, addig nálunk az átlagos megterheltetés megfelelne 4.6%-nak, tehát egyes kategoriákban talán tovább is emelkedhetik. Ezen megterheltetés hegyébe rakja aztán a javaslat az utólagos felemelés veszedelmét, a mi nemcsak nyomasztó, hanem teljesen ellentétes a jövedelmi adó természetével, mely személyi, individuális természetü, mindenkit saját legszemélyibb viszonyai szerint mérlegel. A mely adónemnél oly módon állapíttatik meg az adóztatás, mint a jövedelmi adónál, a mely adónál az illető teherviselési képessége a törvény által körülírt mértékben igénybe vétetik, ott lehetetlenség az állam iránt kötelességét teljesített egyént azon czímen büntetésszerű adófelemeléssel sújtani, mert mások az államot megrövidítették.

Nem is lehet az utólagos kivetés exorbitáns eszméjét mással megmagyarázni, mint a külföldi törvények félreértéséből. Természetes, hogy mindenütt biztosítani óhajtották azt, hogy az adóreform az állam nélkülözhetetlen jövedelmét ne csökkentse.

Minthogy a külföldön a jövedelmi adó behozatalával az adórendszert teljesen át akarták alakítani, adóelengedéseket akartak eszközölni, aztán bizonyos állami jövedelmet az önkormányzati pénzügy számára akartak átengedni, még kellett állapítani azt a jövedelmet, melynek elérésénél az állam tartozik ezeket az eredményeket megvalósítani. Tehát a jövedelmi adó kontingentálása nem a minimum, hanem a maximum jellegével bírt. Sehol sem gondoltak arra, hogy a jövedelmi adó hiányzó összegét utólag az adózókra ki kell vetni. Az az államtól függ, megmondani, hogy nekem ebből és ebből

a forrásból több jövedelem nem kell, azt tehát átengedem másoknak. Azt azonban jövedelmi adónál nem mondhatja, hogy annyi jövedelmet föltétlenül behajtok. Ez ellenkezik a jövedelmi adó természetével, melynek alakulására csak egy körülmény bír befolyással: a nemzeti jövedelem alakulása.

Ugyanez okból és mert nálunk a törvény a jövedelmi adótöbblet hováfordításáról nem gondoskodik, azon intézkedést is fölöslegesnek tartom, hogy a jövedelmi adó bizonyos százalékkal való emelkedése megállapíttassék, ha helyesen értelmezzük a jövedelmi adót, sőt károsnak, ha nem helyesen értelmezzük a jövedelmi adót. Feleslegesnek, mert ha a nemzeti jövedelem emelkedésével az adó emelkedni fog, azt magától elutasítani csak úgy van értelme, ha az állam azt más czélokra vagy más adóhatóságok által akarja felhasználtatni. Igaz, hogy a mi törvényjavaslatunk azt mondja, hogy ha az egyenes adók jövedelme a 200 millió koronát eléri, akkor ezt a létminimum fölemelésére kell fordítani, még pedig mindenekelőtt egy fokkal, tehát 600 koronáról 700-ra való fölemelésére. Azonban kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy nem tudjuk, komolyan vegyük-e ezt az egész intézkedést? Ha az 1893-diki adóstatisztikai adatokat veszszük, melyeket a pénzügyminiszter is fölhasznál, hozzávetőleges számításunk szerint a 600—700 korona jövedelemmel bírók száma körülbelül 95.000 volna (a 600 koronán alóli jövedelemmel bírók mintegy 2.5%-a); az ezek által fizetett adó tehát 475.000. Ha csak némi bizalmunk van a jövedelmi adórendszer sikerüléséhez, akkor ezt az engedményt nem szükséges a jövedelmi adó fejlődésétől föltételezni. Károsnak pedig mondtuk a percentuális fölemelését a jövedelmi adónak, mert ha a törvényjavaslat szerint a be nem folyt adót

utólag ki lehet vetni — egy adóügyi monstruozitás — akkor bizony nem a nemzeti jövedelmet, hanem a nemzeti nem-jövedelmet, illetőleg jövedelemtelenséget adóztatjuk meg. Hogy ezen tervezett emelése a jövedelmi adónak mit jelent, azt a következő számok mutatják. Ha a jövedelmi adó évről-évre 2%-kal emeltetik, lesz az adótartozás megközelítőleg:

1. év	46·00	millió
2. „	46·92	„
3. „	47·85	„
4. „	48·80	„
5. „	49·77	„
6. „	50·76	„
7. „	51·91	„
8. „	53·29	„
9. „	54·35	„
10. „	55·43	„

Tíz év mulva tehát jövedelmi adó fejében behajtatnék közel tíz millióval több, akár emelkedik a nemzeti jövedelem, akár csökken.

De egyáltalában nem találjuk indokolva a 2%-ra való emelkedést, mely ismét — úgylátszik — utánzása az osztrák törvénynek. De Ausztriában ez a két százalék pontos számítás eredménye, ennyi volt ugyanis a növedék a reformált adóknál a reformot megelőzőleg. De nálunk a növekedés nem tesz annyit. Ha visszamegyünk az utolsó tíz évre, 1902-ig — a következő évek az ismételt ex-lex következtében összehasonlításra nem alkalmasak, bár egész átlagban az eredmény akkor sem változik lényegesen, — azt látjuk, hogy földadó, házadó, jövedelmi pótadó alig mutat változást. Ha a kereseti adót vesszük, mely leginkább tekintetbe jöhet, mint a gazdasági fejlődést leginkább tanusító foglalkozások adóját, a következő emelkedést látjuk:

1893 . . . . . 22·0 millió korona
1902 . . . . . 25·0 „ „

Ez évi 1.36% emelkedésnek felel meg. Minthogy azonban a többi adóknál ily emelkedés nincs, a növedéket helyesen csakis egy százalékra volna szabad megállapítani.

3. A teherviselési képesség szerinti adózás és az adóban hozott áldozatoknak lehető kiegyenlítésének egyik fontos következménye a létminimumnak, azaz az életfentartáshoz szükséges minimális jövedelemnek adómentessége. Adótechnikai szempontok is javalják korunk erős migraczionális hajlamai mellett. A törvényjavaslat is számol ezzel a követelménynyel és 600 koronában állapítja meg a létminimum adómentességét, melyet az egyes adóknak a törvényben megállapított kontingensének meghaladásával emelni kell. Nagy gyakorlati jelentősége ezen adómentességnek persze nincs ott, hol a jövedelmi adó mellett hozadékadók is fennállanak, melyeket a legkisebb jövedelmek nagy része sem kerülhet el. Nem sokat jelent az a mentesség, mely talán három-négy koronát tesz ki — a legközelebbi fokozaton 600—700 koronáig ugyanis az adótétel öt korona, — midőn a szegény ember élelmiszerei, élvezeti czikkei, szóval szükségletei súlyos és a jövőben talán még emelkedő közvetett adókkal vannak terhelve, melyek egyes tárgyaknál 50—70, sőt 100%-ig emelkednek, az ezen a réven egy munkás vagy munkás-család által fizetett adóteher jelentékeny összegre rúg. És ezen közvetett adók még kedvezőtlen visszahatást is gyakorolnak a termelésre, melyet megdrágítanak, melynek versenyképességét, melynek piaczát csökkentik és így a munkásosztály keresetére kedvezőtlen befolyást gyakorolnak. Ezen tényekkel szemben, mérve tehát az alsóbb osztályok-

nak a közvetett adónál való erős igénybevételén, a 600 koronás létminimum még kezdetnek is kevés. Hiszen helyesen utaltak egy szaktestületben arra, hogy olyan eset, hogy valaki a természetben nyujtott jövedelem hozzájárulásával, — mint azt a törvényjavaslat követeli — 600 koronát se keressen, a kivételek közé tartozik. Az indokolás hivatkozik arra, hogy egy magasabb létminimum meghatározása nagyon csökkentené az adóalanyok számát. Azonban nem tekintve azt, hogy a számadás kiindulási pontja meg nem bizható, de még akkor is, ha az volna, nem volna irányadó a teendőkre nézve. Mert itt csak a teherviselési képesség lehet irányadó, azt pedig bátran állíthatni, hogy 600 koronánál még nem kezdődik a teherviselési képesség, nem tekintve azt a már említett körülményt, hogy az illetők egy jelentékeny része fizet hozadékadót és nagyon magas közvetett adókat, vámokat. De lehetetlen szem elől téveszteni azt az egyenesen veszélyes helyzetet, mely abból származik, hogy Ausztriában, melylyel 1917-ig gazdasági egységben élünk, a létminimum 1200 korona, tehát 100%-al magasabb. Ily helyzet károsan fog hatni a munkásviszonyokra, a mennyiben a munkás inkább Ausztriában keres alkalmazást, az osztrák munkás, ki pedig nyugati megyéink iparában nagy szerepet játszik, nem fog átjönni. Mert ha talán az adótétel nem is súlyos, de a kis embernél a sok zaklatás, melynek ő mindenesetre a hatóságok részéről inkább van kitéve, mint az úriember, a nagyobb kiméletlenség el fogja riasztani. Már Ausztriához való viszonyunk is kényszerítene arra, hogy nagyobb adóterhet ne rójunk munkásosztályunkra. Ezért és a már fölhozott érvek alapján a létminimum tekintetében minimális követelménynek tartom, hogy az a főváros-

ban 1200, a többi városokban 1000, azonkivül 800 koronáig terjedjen.

4. Igen fontos elvi kérdést képez a jövedelmi adó terén az egyéni vagy háztartási adóztatás kérdése. A törvényjavaslat a háztartás szerinti adóztatást kívánja, hivatkozva arra, hogy csak ez felel meg a szolgáltatási képesség szerinti adóztatásnak. Azonkivül annak adótechnikai szempontból vannak bizonyos előnyei; ugyanez történik a porosz jövedelmi adónál. A mi mindenekelőtt a szolgáltatási képesség elvére való hivatkozást illeti, itt kár volna megfeledkezni arról, hogy a szolgáltatási képességre való hivatkozás jogosult csak akkor volna, ha a háztartásban lévő összes egyéneknek társadalmi rendszerünk, szokásaink stb. szerint feladata volna a háztartás költségeihez hozzájárulni. Már pedig tudjuk, hogy éppen az ellenkező áll. A család föntartásának kötelezettsége rendszerint a családfőt, a családapát terheli. Ha a családtagok, nő, gyermek is hozzájárulnak a háztartás költségeihez, kénytelenek a háztartás költségeinek egy részét saját munkájukkal előteremteni, az már egy gazdaságilag kedvezőtlen helyzetnek, hogy ne mondjuk súlyos bajnak a következménye, természetesen nem tekintve azon egészben véve csekély számu eseteket, a hol ez a jövedelem nem munkából, hanem az illetők vagyonából származik. Itt tehát éppen az egyenlőség okozója lenne az egyenlőtlenségnek, mert a nő és gyermek keresetére utalt családokban a nagyobb jövedelem nem nagyobb, hanem kisebb teherviselési képességre vezetendő vissza végső elemzésben. Hogy tehát e jövedelmek, melyeket természetesen a jövedelmi adó úgyis utólér, még okul szolgáljanak arra, hogy a rendes társadalmi helyzetből kiragadott, keresetre kényszerített nő és gyermek jövedelmével szaporítva a háztartás

jövedelme progressziv adókulcs alá vonassék, alig felel meg a szociális igazságosság elvének, melynek épp a jövedelmi adó akar egyik támasza lenni. És nem lehet-e e körülménynek az a következménye, hogy a korunkban amúgy is laza családi kötelék még lazábbá tétessék, a háztartás fölbontása, a nőnek, a gyermekeknek különválása így egy privilégiummal mozdíttatik elő. Aztán nem fog-e sürübben előállani az az eset, hogy két személy, férfi és nő, a különben is az anyagi terheket nagyobbító családalapítást elkerülik, ha azzal a perczczel, a mint házasságot kötnek, egyesített jövedelmük révén magasabb kulcs szerint adóznak, mint ha vadházasságban élnek, nem is tekintve azt, hogy *Mengernek*[1] igazat kell adnunk, hogy talán éppen az nem felel meg a szolgáltatási képesség elvének, hogy két egyén, kinek szolgáltatási képessége nem változik, más adót fizessen, ha egy háztartásban egyesülnek és mást, ha nem egyesítik háztartásukat. Az indokolás azon fölfogása sem győz meg minket, hogy az egyéni és nem háztartások szerinti adóztatásnál előállana az az igazságtalanság, hogy oly család, melyben csak egy tag keres, hátrányban volna olyannal szemben, hol többen keresnek, — egy ellenvetés, melyet *Myrbach* is tett, — mikor az, hogy többen keresnek, csak következménye az illetők kedvezőtlen anyagi helyzetének.

A háztartás szerinti adóztatás eredetileg porosz intézmény és *Fuisting*[2] előadja annak történetét, mely visszavezet az 1820-iki osztályadóra. *Fuisting* is utal arra, hogy a háztartási adó az alsóbb osztályok súlyos megterhelésével jár: „Die Praxis fand hier ein zur Belastung der unteren Klassen geeignetes Mittel. Denn gerade

[1] *Die Reform der direkten Steuern in Österreich* Bécs 1895.
[2] *Die Einkommenbesteuerung der Zukunft* (Berlin 1903.)

bei diesen pflegen die von eigenem Verdienste lebenden und deshalb wirtschaftlichen Kinder im elterlichen Hausstande zu verbleiben, um von dem gemeinschaftlichen Zusammenleben beiderseits Vortheile zu geniessen. Es bedurfte also nur einer, möglichst ausgedehnten Anwendung des Haushaltungsbegriffes, um gerade die mindest wohlhabenden Steuerpflichtigen unter Zurechnung des besonderen Einkommens der Kinder als Haushaltungsvorstände in höherem Grade belasten zu können. Von dieser in socialer Richtung verderblich wirkenden Handhabe wurde unter Herrschaft des alten Gesetzes der weiteste Gebrauch gemacht." (75. l.)

Még utalni kell azon, lehet talán véletlen körülményre is, hogy itt is a mi javaslatunk messzebbmenő súlyosbításokat tartalmaz, mint az idegen törvények. Az új porosz törvény 10. szakaszában egyszerűen kimondja, hogy csak a feleség jövedelme beszámítandó. Az osztrák törvény egyenesen kiveszi az oldalrokonokat, a mi törvényünk ezeket is alája vonja az adóügyi háztartás fogalma alá, sőt még egy „stb."-vel kibővíti. Hogy milyen állapotok állanak elő, ha az adóügyi háztartás fogalma, ha egyáltalában fentartatik, nem a legszükebben értelmeztetik, tudniillik a közösségben élő házastársra, az önálló forrásból nem kereső egyének azon jövedelmére, mely a háztartás fejének rendelkezése alá kerül, arra *Fuisting* is figyelmeztet, tekintettel arra is, hogy a kivető bizottságoknak kényelmi okokból is természetes törekvésök közösséget föltételezni, hol az tulajdonkép nincs.[1]

[1] Bei der Vorbereitung und Ausführung der Veranlangung sieht man überall nach einer einheitlich, in der Person eines vermeintlichen Oberhauptes zu veranlagenden Gemeinschaft. Ohne jede Prüfung der Merkmale des steuerlichen Haushaltungbegriffes, besonders des Merkmales wirtschaftlicher Abhängigkeit, pflegen alle in äusserlicher Gemeinschaft zusammenwohnenden und lebenden Familienangehörigen als steuerliche Haushaltung behandelt und in der Person des nach Aussen hin als Leiter erscheinenden Oberhauptes der Gemeinschaft veranlagt zu werden. Wie bereits früher bemerkt wurde, ist es

V.

A jövedelmi adó kényes természeténél fogva megköveteli a szigort, de a kiméletet is. Amazt sokkal inkább találjuk meg a javaslatban, mint emezt. Míg a törvény általában a szász, porosz és osztrák törvények mintáját követi, az e törvényekben tartalmazott sok enyhítés — a németek jellemzően „Schonung"-nak nevezik — hiányzik. Csak néhány példát akarunk fölhozni. Igy hiányzik az osztrák törvény 174. szakasza: „Bei der Veranlagung ist es gestattet, besondere, die Leistungsfähigkeit eines Steuerpflichtigen beeinträchtigende Verhältnisse, soferne dieselben nicht schon im Grunde des § 173. zur Berücksichtigung gelangen, in der Art zu berücksichtigen, dass bei einem Steuerpflichtigen Einkommen von nicht mehr, als 5000 fl. eine Ermässigung des Steuersatzes um höchstens drei Stufen gewährt wird. Als Verhältnisse dieser Art, kommen lediglich aussergewöhnliche Belastungen durch Unterhalt und Erziehung der Kinder, durch Obliegenheit zum Unterhalte mittelloser Angehöriger, durch andauernde Krankheit,

eine gerade bei den unteren Volksklassen, besonders bei der bäuerlichen Bevölkerung, den kleinen Gewerbetreibenden und dem Arbeiterstande häufig zu beobachtende Erscheinung, dass Familienangehörige jeglicher Art in weiterer oder engerer Gemeinschaft zusammenleben, um hiedurch wirtschaftliche oder persönliche Vortheile zu erzielen. In solcher Gemeinschaft leben vielfach unverheiratete Geschwister u. s. w., Eltern und wirtschaftlich selbständige Kinder, Schwiegereltern und Schwiegerkinder u. s. w. Welche Rechtsverhältnisse im Innern einer solchen Gemeinschaft gelten, was ein Jeder für die Zwecke der Gemeinschaft beizutragen und von ihr zu empfangen hat, entzieht sich meistens der äusseren Wahrnemung; ja selbst unter den Betheiligten herscht hierüber oft die grösste Unklarheit. Man haust und lebt zusammen und richtet sich ein, so gut oder schlecht es eben geht, ohne bestimmte Vereinbarungen zu treffen . . . Die Neigung der Steuerbehörden, alle solche Gemeinschaften als einheitliche steuerliche Haushaltung zu veranlagen, ist umso grösser, als hiedurch eine vortheilhafte fiscalische Wirkung erzielt wird. Die hier fast ausschliesslich in Betracht kommenden Steuerpflichtigen der unteren Klassen sind durchweg rechtsunkundig und deshalb ausser Stande, die massgebenden Rechtsverhältnisse richtig zu erkennen und die unrichtige Voraussetzung auf denen ihre Veranlagung beruht, aus sich selbst heraus zu berichtigen. (81. l.)

Verschuldung und besondere Unglücksfälle, dann die Einberufung zu militärischer Dienstleistung (Mobilisirung, Waffen- oder Dienstübung) in Betracht. Hiányzik a porosz törvény 63. szakasza, mely így szól: Wird nachgewiesen, dass während des laufenden Steuerjahres infolge des Wegfalls einer Einnahmequelle, oder infolge aussergewöhnlicher Unglücksfälle das Einkommen eines Steuerpflichtigen um mehr als den fünften Theil vermindert worden ist, oder das wegfallende Einkommen anderweit zur Einkommensteuer herangezogen wird, so kann vom Beginne des auf den Eintritt der Einkommensverminderung folgenden Monats ab eine dem verbliebenen Einkommen entsprechende Ermässigung der Einkommensteuer beansprucht werden. Ezzel szemben a törvényjavaslatnak 65. szakasza azt mondja, hogy a jövedelem nagyságában vagy adózó helyzetében és viszonyaiban beálló évközi változások a 62. és 64. szakaszokban tárgyalt esetek kivételével (ezek vagy új alapok keletkezéséről, tehát emelésről, vagy néhány szigorúan körülírt esetről szól csökkenés esetében), a megállapított jövedelemadót nem érintik. Ha azonban az adóalanytól függetlenül (?) bekövetkezett rendkivüli körülmények folytán oly módon csökkenne, hogy az adónak behajtása a fél tönkretételével járna stb. Hiányzik a szász törvény (1900. 7. §-a) következő intézkedése: Das Finanzministerium ist ermächtigt, zeitweilige Ermässigungen und Befreiungen in Fällen eines aussergewöhnlichen Notstandes und wegen individueller Verhältnisse zu bewilligen". Hiányzik a porosz törvény (69. §.) következő intézkedése: Kivetett jövedelemadó-összegek egészen töröltethetnek, ha annak kényszerbehajtása az adókötelest gazdasági ekzisztenciájában veszélyezteti, vagy ha a kényszereljárás előreláthatólag eredménytelen volna.

Hiányzik az osztrák törvény 160. §-ának ötödik pontjának azon fontos intézkedése, hogy a jövedelem meghatározásánál levonandók az adóalany által fizetett összes egyenes adók, valamint azokat terhelő országos, járási, községi és egyéb pótlékok és adók, vagy azokat helyettesítő közczélokra szolgáló járulékok, patronátusi terhek stb. Minthogy a fizetett adókat a dolog természeténél fogva a jövedelemből le kell vonni, soká kerestem az okát annak, hogy a mi javaslatunk az egyenes adókat miért nem engedi levonni. Azt hiszem, hogy meg is találtam. Ez az intézkedés valószinüleg nem az osztrák, hanem a porosz törvényből van átvéve. Azonban miért nem szól a porosz törvény újabb 1906 junius 19-diki rendezése után az egyenes adókról? Egyszerüen azért, mert Poroszország a hozadékadókat átengedte, tehát de strigis quae non sunt, nec mentio fiat. Azonban az első törvényben 1891-ből, midőn még rövid ideig a régi rendszer fönnállott, szó is van azokról. Akkor ez a pont §. 9., I. 4. igy szólt: „die von dem Grundeigentum, dem Bergbau und dem Gewerbebetriebe zu entrichtenden direkten Staatssteuern". Hiányzik a fontos intézkedés: Wenn eine zu ausgedehnte Ausübung des der Commission gegenüber den einzuschätzenden Personen zustehenden Fragrechts und des Rechts der Vorladung derselben behufs mündlicher Verhandlung, abgesehen von den daraus den betreffenden Personen erwachsenden Belästigungen, dem Einschätzungsverfahren leicht einen der Tendenz des Gesetzes nicht entsprechenden inquisitorischen Charakter verleihen kann, so empfiehlt es sich, den Gebrauch der gedachten Befugnisse auf diejenigen Fälle zu beschränken, in welchen ohne solchen eine sachentsprechende Einschätzung nicht ausgeführt werden kann und die Commission Gefahr läuft, zum Nach-

theile der Staatskassa oder der Beitragspflichtigen in erhebliche Irrtümer zu verfallen. Die Formulirung der den zu befragenden Personen vorzulegenden Fragen darf auch in diesen Fällen über das Bedürfnis nicht hinausgehen und es ist von der Commission jedes unnöthige Eindringen in die Privatverhältnisse der einzuschätzenden Personen zu vermeiden.

Még számos enyhítést sorolhatnánk fel, mely a külföldi törvényekben található, de nálunk fájdalom hiányzik.

VI.

Áttérve egyes adónemekre, legnagyobb a látszólagos enyhítés az általános kereseti adónál, mert az általa helyettesített III. osztályú kereseti adó kulcsa leszállíttatik 10%-ról 5, illetve 4%-ra. Azonban mindamellett az általános kereseti adó most 28 millióra kontempláltatik, holott a III. osztályú kereseti adó, mely az adó gerinczét teszi, — a IV. osztályú kereseti adó különben is átalakulván a szolgálati illetmény adójává — a legújabb kimutatás szerint 21.7 millió koronával volt kivetve. Tényleg az adóösszeg inkább fel van emelve és ezen nem változtat az a körülmény, sőt inkább csak megerősíti állításunkat, hogy itt könnyítés nincs, ha új adóalanyokra terjesztetik ki az adó. Nem is szólunk arról, hogy tudvalevőleg a tényleges adókulcs nem volt 10%, hanem az igazsághoz valószínüleg közel járó becslések szerint 2—3%. De a részletek is gyengítik azt a reményt, hogy az új törvény enyhébb. Így például nem találom az új törvényben az 1875: XXIX. t.-cz. 18. §-ának második alineáját, mely azt mondja: Az ekképp megállapított kereseti nyeremény összege

rendszerint a következő szakaszban kijelölt minimális tételeknél kisebb nem lehet. A felszólamlási bizottság azonban fel van jogosítva, az adózó által előmutatott egész hitelességgel bíró, világos adatok és bizonyítékok alapján a kereseti adóval megrovandó tiszta nyereményt a minimáltételek segélyével kiszámítottnál kisebb összegben is állapítani meg. Ezt az intézkedést, úgylátszik, az új törvényből kihagyták, ennek következtében a törvényben megállapított minimális tételek a végső határt képezik, mi a régi törvény intézkedésénél szigorúbb. Még súlyosabbak a törvényjavaslatnál a minimális tételeknek a lakbér alapján való kiszámítására felállított kulcsok. Az új törvény szerint a minimális kereseti nyereség az üzlet vagy foglalkozás folytatására használt üzleti helyiség bérének 40—150%-a, a régi törvény szerint csak 25—100%-a és az adóköteles, illetőleg a vele közös háztartásban élő családja lakójával járó lakbérnek 1½—10-szeres összege a régi törvény szerint csak 1½—8-szoros összege. A lakbér szerinti számításnál pedig az osztályok most koronában, azelőtt forintokban állapíttattak meg. Igy például most a lakbér tízszeresen számítható olyan esetben, a hol az adózó 2000 koronát meghaladó lakbért fizet, azelőtt csak ha a 4000 koronát meghaladta. A legalacsonyabb kategóriába most csak azon gyárosok, kereskedők stb. tartoznak, kiknek lakbére 500 koronánál nem nagyobb, eddig pedig a régi törvény szerint, a kiknek lakbére 1000 koronánál nem nagyobb. Ezen kulcsokban jelentékeny emelés rejlik. Végül abban is rejlik súlyosbítás, hogy a régi törvény szerint minden kiskoru gyermekért tétettek levonások, a javaslat szerint pedig csak minden 14 éven alóli kiskorú gyermekért. Megjegyzendő még, hogy a III. osztályú kereseti adót a javaslat tovább is a beval-

lásokra akarja építeni, holott természetes, hogy a jövedelmi adó mellett ezen adónak teljesen hozadékadóvá kell átalakulnia. Ez annyira világos, hogy bővebb fejtegetésekbe nem bocsátkozunk. Egyszerüen utalunk az osztrák törvény indokolására és az osztrák adóügyi bizottság következő szavaira: (Beilagen zu den stenografischen Protokollen des Abgeordnetenhauses): Es war ein richtiger Gedanke, die allgemeine Erwerbsteuer auf anderen, von den bisherigen gänzlich verschiedenen Grundlagen aufzubauen, schon aus dem Grunde, weil nunmehr eine wirkliche Einkommensteuer dem Besteuerungssystem eingefügt werden soll. Denn es wäre entschieden unzweckmässig, von dem Steuerpflichtigen zweierlei Arten von Bekenntnissen zu fordern . . . Es wäre unvermeidlich, dass die Gewerbetreibenden ihre beiderlei Bekenntnisse stets unter dem Drucke der doppelten davon abhängigen Steuerbelastung abgeben würden.

Tekintettel kisiparosaink nehéz küzdelmére, nagyon nélkülözzük az osztrák törvény 5. szakaszában tartalmazott következő intézkedést: Dürftige Erwerbsteuerpflichtigen, welche ihr Gewerbe ohne Hilfsarbeiter oder nur mit einem Hilfsarbeiter ausüben, können von der Erwerbsteuerkommission beziehungsweise der Steuerbehörde für das betreffende Steuerjahr oder die betreffende Veranlagungsperiode von der Entrichtung der Erwerbsteuer losgezählt werden.

Mennyire jogosult az a megjegyzésünk, hogy a törvényjavaslat követi rendszerint a külföldi törvények mintáját, hol a fiskálitás érdekeinek megfelelnek, de nem követi őket ott, hol az adózók kiméletére törekednek, azt mutatja az a nagy különbség, melyet az általános kereseti adó mentességei körül tapasztalunk. Te-

gyünk e tekintetben összehasonlítást a porosz törvénynyel. A porosz törvény szerint adómentes az általános kereseti adó alól, kinek üzeme 1500 márkánál kisebb hozadékot, befektetési és üzemi tőkéje 3000 márkánál kevesebbet mutat. Nálunk az adómentesség csak 600 koronáig terjed. Még nagyobb a különbség, ha nézzük, mennyi azon üzemek száma, melyek általános kereseti adót nem fizetnek, holott nálunk fizetnek: Igy a 4. §. 7. pontja szerint nem esik kereseti adó alá: Die Ausübung eines amtlichen Berufes, der Kunst, einer wissenschaftlichen, schriftstellerischen, unterrichtenden, oder erziehenden Thätigkeit, insbesondere auch des Berufes als Arzt, als Rechtanwalt, als vereideter Land- und Feldmesser, sowie als Markscheider. Ellenben nálunk 1. §. 4. pont szerint kereseti adó alá tartoznak: az irodalmi, művészi tevékenységből, a magánoktatásból és más egyéb nem szolgálati viszonyon alapuló értelmi foglalkozásból eredő jövedelem. Adómentesek a porosz törvény szerint a községi kötelékek közhasznú vállalatai, pénz- és hitelintézetei, takarékpénztárai, járadék- és kulturbankjai, csatornázási és vízvezeték-művei, közvágóhídjai, a közcsarnokai, népfürdői, zálogintézetei stb.

Végül nézzük az adókulcsot. Poroszországban az adókulcs a legmagasabb osztályban, mely az 50.000 márkán felüli hozadékkal bíró üzemeket magában foglalja, 1%, nálunk általában 4—5%. A többi osztályokban is úgy van az adókulcs megállapítva, hogy az átlagban az egy százalékon alul marad. Míg tehát Poroszországban a kereseti adó kulcsa a legenyhébb arányban van megállapítva, addig nálunk jelentékeny adóterhet fog képviselni.

2. Talán a legtöbb jóindulattal akar a törvényjavaslat a tisztviselőkkel szemben eljárni. A tisztviselő is

fizet ugyan kétféle adót, tisztán a szolgálatból származó jövedelme után a javaslat által szemérmetesen úgynevezett jövedelem-adópótlékot, aztán a jövedelmi adót. Vajjon a tisztviselők, kiknek túlnyomó része igen szerény fizetésből él, kiknek standardja magasabb, kik később jutnak be a jövedelemszerzés korszakába és — a mi fő, — kiknek jövedelme az utolsó krajczárig ismeretes, nem volnának a jövedelmi adópótléktól is megkímélhetők? Az, hogy több államban úgy van, nem ok, hiszen látjuk, leginkább ott utánozta a javaslat a külföld példáját, a hol az a fiskálitás elvének megfelel. Azonban ettől egészen eltekintve, súlyosbítja a javaslat a tisztviselők helyzetét azáltal, hogy az adóköteles jövedelembe ezentúl beszámítja a lakbért, a mi az úgynevezett adótőkének, illetőleg adóalapnak 25—30, sőt ennél nagyobb emelését is jelentheti. Eddig a lakbér egy kiváltságolt jövedelemrész volt, a mely adómentes volt, a mi távolról sem nyújtott kárpótlást azért, hogy az állam nem fizet hivatalnokának lakbér fejében annyit, mint a mennyi e szükséglet kielégítésére kell. Milyen lakást tud a XI. fizetési osztályba tartozó tisztviselő Budapesten 600 koronáért kapni? Ha a lakbért az adó szempontjából beszámítják a törzsfizetésbe, talán a nyugdíjnál is beszámítanák, hiszen a lakbér elvonása bizonyára egy abszurdum, mintha a nyugdíjasnak lakásra nem volna szüksége. A reform mindenütt hangsúlyozza, hogy adóemelés nem szándékoltatik. Ha pedig nézzük a 231. és következő lapokon közölt kimutatásokat, azt látjuk, hogy nem tekintve az eddigi adómentes jövedelmet, a szolgálati járandóságok után ezentúl fizetendő adó több kategóriában emelkedik és a mi az osztó igazsággal talán nem igen egyezik, inkább a magasabb fizetési osztályban csökken; így Budapesten a

VI. fizetési osztály első fokán az adó emelkedik 40 korona 50 fillérrel, ellenben csökken az V. fizetési osztályban 57.50, illetőleg 80 koronával, a IV-ben 50-el, a III-ban 70-el. Az V. fizetési osztályban a második lakpénzosztály szerint 92—95.50 koronával csökken, a harmadik lakpénzosztályban 96—97.50 koronával.

A tisztviselőkre nézve azonban van a javaslatban egy súlyos, szerintem indokolatlan, de a mi a fő, a jövedelmi adó természetével ellenkező intézkedés, tudniillik a 12. §. utolsó alineája, mely a szolgálati illetményekből, nyugdijakból és ellátásokból eredő jövedelem megállapításánál az adósságok és ezek kamatainak, valamint az egyéb magánjogi czímen alapuló terhek figyelembe vételét nem engedi. Ha ez egy pedagógiai, präventiv intézkedés akar lenni, hisz az nagyon szép törekvés, de azt hiszem elhibázott és nem illik bele a jövedelmi adó képébe. Ne tessék elfelejteni, hogy a jövedelmi adó egyik főereje éppen az, minden más és főleg a hozadékadókkal szemben, hogy azt akarja megadóztatni, a mi van, nem pedig azt, a mi nincs. A mit az a tisztviselő kamat fejében elfizet, az csökkenti jövedelmét, csökkenti tehát szükségletkielégítési és teherviselési képességét. Jövedelem annyi, mint szükségletkielégítési és teherviselési képesség és mert ilyen képesség, azért ez alapon akarják a jövő társadalom adórendszerét felépíteni. Az adósságok levonásának szükségessége az adóelmélet alfája. Nem is szólva arról, hogy a „discriminating" eljárás sem jogosult, mert ha az üzleti tevékenységből származó jövedelemből a kamatterhet leszámítjuk, hol a kölcsön produktiv, tehát a jövedelmet nagyobbító czéloknak szolgál, le kell vonni ott is, hol a fogyasztási czélok kielégítése tette elkerülhetetlenné. Vissza-

élések ellen természetesen itt is, de más jövedelmeknél is, a maga módja szerint gondoskodni kell.

3. Súlyos és következetlen az adóreform a részvénytársulatokkal szemben. A részvénytársulatok az adóreform szerint fizetik tovább a tiszta nyereség 10 százalékát, de fizetik azonkivül a jövedelmi adót is. Az indokolás a jövedelmi adónak a részvénytársulatokra való kiterjesztését mentegeti azzal, hogy eddig is a részvénytársulatok fizették a jövedelmi pótadót. Ez igaz, de a jövedelmi pótadó hozadék adó, tárgyi adó volt, mint az alapadó. A jövedelmi adó pedig személyi adó, lényege, jogosultsága ebben rejlik, ezzel a jelleggel áll vagy bukik a rendszer. Jövedelemmel pedig csak fizikai személylyel birhat, mivel csak a személy érzi a szükségletek kielégítésének törvényét. A részvénytársulat mint jogi személy egy fikció, melynek kuliszái mögött a részvényesek állanak. Fogalmilag lehetetlen a jövedelmi adót a részvénytársulatokra kiterjeszteni, mert ezek mint tárgyi lények, csak tárgyi adót, hozadékadót fizethetnek.[1] Hozadékot jövedelmi adó alakjában megadóztatni, pedig körülbelül ama fából való vaskarika. Gyakorlati következménye ennek pedig az, hogy a részvénytársulatok tiszta hozadéka háromszor, sőt egyes esetekben talán négyszer is meg lesz adóztatva.

Nem rajongok a részvénytársulatokért; sok fogyatkozások, itt-ott bűnök is van. De azt mindenkinek el kell ismerni, hogy Magyarország gazdasági haladásában

[1] Gaston Gros, l'impôt sur le revenu (Páris, 1907.) 491. lap. L'impôt est un sacrifice que la société exige des membres, c'est-à-dire une restriction à leur consommation, une gêne plus on moins grande. La personne morale ne consomme, ni ne jouit, ni ne souffre. Frapper son revenu comme celui d'un particulier, c'est faire subir aux associés, aux actionnaires à qui va'la totalité du bénéfice, une double taxe, un double sacrifice: la taxe que la société aura acquitté avant la distribution: celle qu'eux-mêmes acquitteront après la distribution.

óriási szerepet játszanak. Itt csirázik, itt táplálkozik túlnyomóan az a kis vállalkozási szellem, mely hazánkban megnyilatkozik és ez mindenesetre majdnem az egyedüli mód, melylyel a külföldi tőkét magunkhoz csalogathatjuk. És éppenséggel nem dédelgetjük túlságosan ezeket a részvénytársulatokat, éppenséggel nem állíthatni, hogy túlságos prosperálásnak örvendenek. Másutt a részvénytársulatok sokkal nagyobb eredményeket mutatnak. Így pl. az újabb statisztikai adatokból látjuk, hogy míg Németországban 136 ipari részvénytársulat közül 71 fizetett 1905-ben 10%-nál nagyobb osztalékot, addig ugyanazon évben a budapesti ipari részvénytársulatok között 153 közül csak 32; nálunk tehát körülbelül egy ötöde. Németországban több mint a fele a társulatoknak. Pedig Németország nagy gazdasága mellett a tőkenyereség és a vállalkozói nyereség átlagos százalékának a mienknél alacsonyabbnak kellene lenni.

Ausztriában nem vonakodtak attól, hogy a jövedelmi adórendszertől távol tartsák azt a következetlenséget, hogy jövedelmi adó alá vonassanak a részvénytársulatok. Az indokolás ezzel szemben arra utal, hogy Ausztriában ellenben a részvénytársulatok a 10%-ot meghaladó osztaléknál 15%-ig, ezen többlet után még 2%-nyi adót fizetnek, a 15%-on felül pedig a többletnek 4%-át. Azonban nem tekintve azt, hogy ezen magasabb kulcs persze kivételes kedvező eredményeknél érvényesül, ez nem gyengíti azt a körülményt, hogy egy jövedelmi adórendszer mellett a részvénytársulatokat mint nem fizikai személyeket nem lehet ezen adó alá vonni, különben azzal az adókulcspótlékkal szemben viszont ismét enyhítés az, hogy Ausztriában a takarékpénztárak, ha tiszta hozadékuk 20.000 koronánál nem nagyobb, csak 3%-al, ha 200.000 koronánál nem nagyobb, csak

5%-al, ha 400.000 koronánál nem nagyobb, csak 7½%-al és csak 400.000 koronányi nyereségen felül 10%-ot fizetnek.[1]

Aztán lehet-e figyelmen kivül hagyni azt a körülményt, midőn a részvénytársulatok gazdasági életünk legfontosabb szervei, hogy azoknak versenyképessége a velünk a teljes szabad forgalom viszonyában élő Ausztriával szemben rendkivül módon leszállíttatik, ha az adó tekintetében súlyos elbánásban részesülnek?

Az indokolás hivatkozik Poroszországra. Ott csakugyan a részvénytársulatokat is alávetették a jövedelmi adónak. Azonban máris belátják a hibájukat. „Juristische Personen und sonstige künstliche Rechtsgebilde — mondja *Fuisting*[2] — haben keine eigenen persönlichen Bedürfnisse und mit dem fehlenden Hauptmerkmale des Einkommens ist die Anwendung des Einkommensbegriffes auf sie ausgeschlossen . . . Die Ausdehnung der Steuerpflicht über den Kreis der natürlichen Personen hinaus (widerspricht) dem Wesen der Einkommensteuer. Dem Versuche einer Rechtfertigung durch den Hinweis auf fremde, die Einkommensteuerpflicht auf juristische Personen u. s. w. ausdehnende Gesetzgebungen ist mit der kurzen Erwiderung zu begegnen, dass sich die von andern Staaten begangenen Fehler doch nicht zur Nachahmung eignen. (12. l.) Ganz unhaltbar erscheint die Besteuerung der Erwerbsgesellschaften im Hinblicke auf ihre thatsächlichen Wirkun-

[1] És mégis ezt az adóztatást az osztrák részvénytársulati ügyre nézve károsnak tartják: Die mangelnde Umsatzfähigkeit der Aktie führt zur Stagnation des Associationswesens, dessen Entwicklung schon ohnehin durch die ungeheuere Steuerlast gelähmt wird, welche die österreichischen Actiengesellschaften zu tragen haben und die ihre Konkurrenzfähigkeit im Wettbewerbe mit fremdländischen Unternehmungen ganz beträchtlich mindert. (Die Störungen im deutschen Wirtschaftsleben in ihren Rückwirkungen auf Österreich, Leipzig, 1903.) 248. l.

[2] Die Einkommenbesteuerung der Zukunft (Berlin, 1903.)

gen. Die Aktiengesellschaften erwerben überhaupt nicht für sich selbst, sondern für ihre Mitglieder . . . So entsteht mit der scheinbaren Belastung verschiedener Rechtssubjekte thatsächlich eine Doppelbesteuerung der Mitglieder. (17. l.) Különben tekintetbe veendő még az, hogy a porosz törvény némileg enyhül az által, hogy a tiszta hozadékból 3½% levonatik, mely tehát adómentes. Az elvi hibát persze ez nem szünteti meg.

4. Nem akarok arról vitatkozni, hogy tulajdonképp jogosult-e egy olyan adóreform alkalmával, mely egy határozott lépéssel akar a személyi adóztatás terére átmenni, a tőkekamat- és járadékadót nemcsak megtartani, de kiterjeszteni. Erre megfeleltek már Ausztriában, a hol a fiskalitás szelleme elég erős. Az adóbizottság jelentése következőképp szól: Den vielfach bestrittensten Theil der Vorlagen bildete unstreitig die Rentensteuer, welche an Stelle der Einkommensteuer dritter Classe treten soll. Eine selbstständige Rentensteuer als Ertragsteuer wurde angefochten. Die sogenannten Ertragsteuern, wurde bemerkt, veranlagen das Steuerobjekt nach äusseren Merkmalen: bei der Rentensteuer bildet nicht der durchschnittliche Ertrag die Steuergrundlage, sondern das reine Einkommen aus Rente. Poroszországban nem is létesítették a tőkekamat- és járadékadót, melynek jogosultságát a tudomány erősen megtámadta. (*Vocke, Wagner*). „Die Akten über die Capitalrentensteuer dürften doch einigermassen geschlossen sein. Wenn es je eine unwirtschaftliche und ihren eigentlichen Zweck als Realsteuer verfehlende Abgabe gegeben hat, so ist es sicherlich die Capitalrentensteuer." (*Friedberg, Jahrbücher f. Nö. u. St.* 1892., 332. l.)

Azonban a mi javaslatunk megtartja, sőt kiterjeszti

a tőkekamat- és járadékadót. Itt hivatkozhatik Ausztria példájára, mely megtartotta, mert itt ez felel meg a fiskalitás érdekeinek. Igaz, hogy a javaslat megörvendezteti az országot azzal, hogy az általános kulcsot leszállítja 10%-ról 5%-ra. Azonban ezzel szemben áll az adótárgyak számának lényeges szaporítása és a bevallási kényszer alkalmazása. Azonban legsúlyosabb oldala az, hogy az adókulcs sokkal nagyobb, mint Ausztriában. Igaz, hogy ott a 131. §. *a)* pontja bizonyos kategóriákra 10%-ot állapít meg, de a legerősebb kategória a *c)* pont alá tartozik, mely csak 2%-ot fizet. Látjuk ezt az osztrák törvényjavaslat indokolásából,[1] mely tehát 2%-nál nagyobb adókulcsot nem mer alkalmazni, mert attól tart, hogy egy magasabb kulcs kedvezőtlen visszahatással lehetne a tőkeforgalomra és a hitelviszonyokra. Ha tehát a sokkal gazdagabb Ausztriában egy magasabb adókulcstól félnek, mennyivel indokoltabb volna az nálunk, hol tőkepiacz és hitelélet még oly gyenge. Nem is tekintve azt, hogy a takarékpénztári betéteknél, melyek nálunk a törvényjavaslat indokolása szerint jelenleg a tőkekamatadó háromnegyed részét szolgáltatják, Ausztriában az adókulcs csak 1½% (a nem nyerészkedő vállalatok által kibocsátott zálogleveleknél is). A takarék-

[1] Für die bisherige Einkommensteuer III. Classe hatte (einschliesslich des landesfürstlichen Zuschlags) das Ausmass von 10 Procent ununterschiedlich gegolten. Dieses Ausmass wird nunmehr nur für solche Zinsen aus öffentlichen Anleihen beibehalten, die dasselbe schon bisher nicht blos rechtlich, sondern (infolge der bei denselben vorgeschriebenen Einhebung durch Abzug an der die Zinsen auszahlenden Casse) überwiegend auch faktisch zu tragen hatten. Dagegen wird für alle übrigen Arten von Rentenbezügen die bisher theils infolge des den Schuldnern auf Grund der Patente vom 10. und 29. Oktober 1849 zu ihrem eigenen Vortheile zustehenden Steuerabzugsrechtes, nur in geringem Umfange zu einer Steuerleistung an die Staatskasse herangezogen werden konnten, nur ein Steuermass von 2 Procent festgesetzt, das niedrig genug ist, um die Besorgniss einer schädigenden Rückwirkung auf den Capitalsverkehr und die Creditverhältnisse wohl vollständig auszuschliessen. (*Motivenbericht*, S. 80/81.)

pénztári betétek nálunk tehát több mint háromszor akkora adóterhet viselnének, mint Ausztriában.

5. Minthogy a föld- és házadó tekintetében lényegileg az eddigi rendszer megmarad, ezekre vonatkozólag ezuttal a következő megjegyzésekre szorítkozom. Milyen könnyítést nyújt az adóreform a földadónál? Az adókulcs leszállíttatik, mi — ha nem is vagyunk agráriusok — helyes, mert hozadékadóink kulcsa általában túlmagas. Mindamellett itt a teherkönnyebbülés csak látszólagos. Mert a javaslat ugyan leszállítja az adókulcsot 25½%-ról 20%-ra. Azonban, mint tudjuk és a mint erre az indokolás utal, ez a 25½% a tiszta, tényleges hozadéknak csak 10%-a volt. Az új 20%-os kulcs pedig az „újonnan megállapított" kataszteri jövedelem 20%-a. Tehát tényleg itt a földadókataszter kiigazítása után nem leszállítás, hanem jelentékeny emelkedés történik. Egyúttal még következő lényeges módosítások történnek: 1. a kontingentálás elejtetik; 2. a földtehermentesítési járulék a törzsadóval végleg egyesíttetik; 3. természetesen kiterjesztetik a földbirtokososztályra is a jövedelmi adó. Itt tehát kevés tér van arra a reményre, hogy a földbirtokososztály adóterhe ne emelkedjék. Az iránt sem nyújt a törvényjavaslat biztosítékot, hogy a kataszter kiigazítása a fennálló nagy aránytalanságokat oly mértékben megszüntesse, mint ezt az arányos adóztatás elve követeli. A földbirtokosoknak főleg legkisebb kategóriájára nézve előny az I. és II. osztályú kereseti adó eltörlése. Hogy a kataszter kiigazítása helyes, szükséges a tehernek igazságosabb, arányos eloszlása elodázhatlan, bővebb indokolásra nem szorul.

Rendkivül nehéz a házadó helyes keresztülvitele, a mennyiben az részint a háztelek és az építési tőke hozadékának adója, részint fogyasztási adó, részint kiegé-

szítő jövedelmi adó, végül részint kereseti adó. Azért alig találunk egy teljesen a gyakorlati és theoretikus követelményeknek megfelelő házadórendszert. Legegyszerűbb és legkönnyebb a megadóztatása a bérbe adott lakrészeknek, ellenben nagyon nehéz a bérbe nem adott lakrészeknek helyes megadóztatása. Azért az adóreform ezen részével hosszasabban nem foglalkozunk. Lényegesebb változás csak a házosztályadó tekintetében történik, mely a házbéradóhoz közelebb hozatik. Természetes, hogy ez is csak úgy történhetik, hogy bizonyos kategóriákra nagyobb adóteher fog esni, tudniillik azon házakra, melyek eddig házosztályadót fizettek, ezentúl pedig házbéradót fognak fizetni, továbbá azon házakra, melyek a felemelt házosztályadót fogják fizetni.

6. Röviden még néhány szót a pótadók kérdéséről, mely miatt az önkormányzati testületek a javaslatot megtámadták. Azonban ezen ponton a javaslatot védelmünkbe kell venni, legalább részben. A hozadékadók rendszerének hanyatlása nem csekély részben azzal függ össze, hogy ezen hozadékadók mindennemü pótlékokkal, melyeket arra az önkormányzat, továbbá mindennemü érdekeltségek raktak, tűrhetetlen magasságot értek el, sőt a mi még nagyobb baj, minden észszerűséggel ellenkező állapotok fejlődtek. Ha ezen veszélyt a jövedelmi adótól távol nem tartják, akkor előbb-utóbb a jövedelmi adó is torzképpé válik. Ezért általánosan elfogadott elv, hogy a jövedelmi adóra pótadót rakni nem szabad. De követelik ezt más fontos körülmények is. Igy az, hogy a jövedelmi adók csak úgy válhatnak be és csakis úgy számíthatni némileg megfelelő bevallásokra, ha a jövedelmi adó nem túlságosan terhes, mi tehát szintén kizárja a pótadókat. De a progressziv adókulcs miatt sem tűri a jövedelmi adó a pótadókat, mert

különben a felső fokozatokon túlságos megterheltetést okozna, különösen, ha a pótadók is a progresszió elvének hódolnak.[1] Mindamellett nem tartanók lehetetlennek az önkormányzati adóügy érdekeinek kielégítését, ha például az állami adó magasabbra nem emelkedik 4%-nál, tehát végig az adókulcs ennek megfelelően leszállíttatnék és kimondatnék, hogy ezen kulcshoz a községek egy legfeljebb 25%-nyi pótadót kivethetnek, mely azonban szintén progresszive berendezendő, azaz a kisebb jövedelmeknél mindenesetre a 25%-on alul maradna. Igy a jövedelmi adó kulcsa a tervezett kulcsot meg nem haladná, a községi pénzügy is jövedelmi forráshoz jutna, az államra nézve pedig talán előnynek tekinthető, hogy a községek a bevallások ellenőrzése körül érdekelve volnának. Végre is lényegében fel van áldozva a jövedelmi adó pótadómentességének elve, mihelyt ily pótadó akár más néven a jövedelmi adóhoz ragad, mint az az országos betegápolási pótadóról kilátásba helyeztetik.[2]

7. Végül csak arra az eltérésre akarok utalni, mely a külföldi törvényhozás és a mi törvényjavaslatunk között a tekintetben mutatkozik, mily befolyás engedtetik az adózóknak a jövedelmi adó kivetésénél? Nálunk igen kevés, holott külföldön nagy súly fektettetik arra, hogy az adózóknak közvetlenül nagy befolyás biztosíttassék a kivetésnél, a mi helyes is, szükséges is. Poroszországban a községi előzetes becslő bizottságtól eltekintve, az adókivető bizottságban a tagoknak fele a községi, illetőleg járási képviselet által hat évre választatik. Ausztriában meg éppen minden egyes adókerület adózói választ-

[1] Földes, *Államháztartástan*, 301. l.

[2] Exner, *A magyar egyenes adók reformjának ismertetése*. (Budapest, 1907.) 40. l.

ják a kivető bizottságok tagjainak felét, akképp, hogy az összes adózók három választó testet képeznek, melynek mindegyik az összes adótartozás egy harmadát képviseli. Nem akarnak túlságos befolyást engedni a hivatalos közegeknek. A porosz törvény 38. §-ának indokolásában azt mondja: „Bei der Zusammensetzung der Veranlagungskommissionen scheint die Befürchtung ausgeschlossen, dass dieselben bei Ausübung ihrer Befugnisse rücksichtslos oder in verletzender Form verfahren können."

Nem bocsátkozunk további részletek ismertetésébe, inkább azon főbb elvi kérdésekre szorítkoztunk, melyeket ezen fontos törvényjavaslat napirendre hozott. Korántsem állítjuk azt, hogy a törvényjavaslatban nem találtunk egyes előnyös intézkedéseket, egyes jobban kidolgozott részeket és — a mi fő, — hogy adott körülmények között és kellően keresztülvive a kitűzött végczél elérése kívánatos nem volna. Azonban a javaslat inkább embriónális jellegü. A ki a porosz vagy osztrák törvényeket elolvassa és látja milyen finom csiszolással van ott minden egyes intézkedés kimunkálva, milyen gondos a formulázás, milyen szabatos a jogi és társadalomgazdasági terminológia, sehogy sem tud a közzétett, egész gazdasági életünkbe mélyen belenyúló törvényjavaslat embriónális szerkezetébe és csiszolatlanságába belenyugodni. Ilyen nagy reformok nem néhány évre szólanak, hanem évtizedek egész sorára, esetleg évszázadra; ilyen nagy reformot azért nem lehet minduntalan újból kezdeni. Annak olyannak kell lennie, mely az idők viharán daczolni tud. Továbbá olyan feladat az, melyhez meg kell nyerni az egész közvéleményt, melynek támogatása nélkül azt megoldani nem lehet. A nélkül meg lehet adni a formális törvényes szankcziót, de az

élet meg fogja tagadni a szankcziót, a mint megtagadja a szankcziót a 25%-os földadókulcstól, a 10%-os kereseti adókulcstól, úgy hogy maga a pénzügyi kormányzat ex cathedra kénytelen kijelenteni, hogy ilyen kulcs imposszibilis.

Mi persze nem mondhatunk le a hozadékadókról, pedig a nélkül igazi adóreform nem lehetséges, mert hisz ezek az adók viciozusak. De annyira felcsavartuk itt a kulcsokat — ez az átkos osztrák pénzügy öröksége, — hogy a jövedelmi adórendszerre át nem térhetünk. Egy komoly adóreform első föltétele a hozadékadók kulcsának erős, szisztematikus és folytatólagos leszállítása és a jövedelmi adónak ugyanoly mérvben szisztematikus fejlesztése mindaddig, míg az egyik helyébe a másik helyezhető. Minthogy a tervezett adóreform ezt nem biztosítja, továbbá ezután is a jövedelmek csak egyenes adó fejében 8—9%-nyi kulcscsal lennének megterhelve szigorú és sokszoros bevallási kényszer mellett, a nemzet utolsó adótartaléka igénybe vétetik és mégis megoldatlanul marad az önkormányzati pénzügy fenyegető helyzete, minthogy a jövedelmi adó megvalósítására nálunk az előfeltételek a lehetőleg legkedvezőtlenebbek és így a reform legfőbb czélja, az adózás arányossága, távolról sem fog eléretni, végül a reform sok intézkedésében viszonyainknak meg nem felelő utánzása, főleg pedig súlyosbítása az osztrák és német példának, ezen adóreform változatlan megvalósítása nézetem szerint az ország érdekében nem áll.

KISEBB DOLGOZATOK.

AZ ÖKONOMIKA UTJAI ÉS CZÉLJAI.[1]

Az ökonomika[2] — ez alatt a gazdaság tudományát értem — tanulmányához egyéb érdekek mellett egy általános tudományos érdek fűződik. Ez vonatkozik azon utakra, melyeket a tudomány követ, tüneményeinek vizsgálódására, azon eszközökre, melyeket e czélra felhasznál, azon eljárásokra, melyek sajátságait képezik. Mert az összes tudományok közül, melyek a társadalmi emberrel foglalkoznak, az ökonomika a legkorábban érett, a mennyiben ugyanis bizonyos jelenségek végső okainak vizsgálódásáról van szó; az ökonomikánál ugyan régibb a jogtudomány, azonban ezen tudomány a legújabb időig inkább exegetikus jelleggel bírt, a társadalmi tudomány egyéb ágai pedig nélkülözik, — hogy egy már általános használatba átment kifejezéssel éljünk — ama pozitiv jelleget, melyet a gazdasági kérdéseknek egy része máris felmutat. Az ezen tudomány által követett vagy a jövőben követendő vizsgálati módszerek kutatása aziránt is nyújt felvilágosítást, mely irányt

[1] Megjelent az „Ausland" czimű folyóiratban (Stuttgart, 1876.).

[2] A társadalmi gazdaságtan megjelölésére ez elnevezést használtam mint legalkalmasabbat. Azóta mások is használták (így *Marshall*).

kell a többi, az emberrel foglalkozó tudományoknak követni.

Ha már most vizsgáljuk az utakat, melyeket a kutatók az ökonomika terén követtek, azt látjuk, hogy azok egészben olyanok voltak, melyek a mindennapi élettel párhuzamosan vagy majdnem párhuzamosan haladtak. *Aristotelestől Smith Ádámig*, végig az egész során az olasz, franczia, német, németalföldi és angol kutatók, mindig a gyakorlati élet és annak igényei voltak, melyek a kutatás tárgyát képezték. Már ennyiben is lehetne az ökonomikát par excellence induktiv tudománynak nevezni. Sőt annak kell nevezni, ha a jelen stádiumban a tudomány jellegét tőle megtagadni nem akarjuk. Mert mondjuk ki mindjárt ezen a helyen: *az induktiv vagy deduktiv módszer kérdése egy relativ kérdés*, melyet csak tekintettel a tudomány mindenkori állapotára, de nem általánosan, meg lehet oldani. Még a matematika is induktiv tudomány volt addig, míg szükséges volt az első tapasztalatokat a szám, a tér tulajdonságairól gyűjteni. Mentől erősebb gyökeret vert az a meggyőződés, hogy az ökonomika induktiv tudomány, annál általánosabbá vált a törekvés az ezen téren egyedül alkalmazható eszközt, az észleletet, a legteljesebb mértékben alkalmazásba venni. Ez többnyire két irányban történt.

A legközelebb fekvő és leggazdagabb anyagot mindenekelőtt régibb idők, népek, államok gazdaságtörténetében találták. Ezt az anyagot gyűjteni és tudományosan értékesíteni volt a történeti iskola feladata. A „megoldások abszolutizmusával" szemben minden gazdasági mozzanat relativitására figyelmeztettek; különösen a gazdasági politika változó intézkedéseit magyarázták; de a gazdasági tünemények oki összefüggésére és a történelmi egymásután törvényére még kevés világosság

esett. Ez irányban a históriizmusnak még nagy feladatai vannak és azért a tudomány haladása körül még tovább is fontos szerepe van.

A mult által nyújtott anyag felkutatása mellett a tudomány azokat az észleleteket is értékesíti, melyeket a gazdasági élet körében a jelenben tehet. Ezt az észleleti anyagot a legnagyobb mértékben a statisztika részéről nyeri, mint a tömegészlelés módszere részéről. Bár a statisztika a mult felkutatása körül is nagy szolgálatokat tehet és különösen a jövőben tenni fog, itt mégis csak mint az egyenlő irányu jelenségek felismerésének módszerét vesszük, oly jelenségeknek, melyek vagy ugyanazon téren különböző időpontokban, vagy megfordítva, a nagy szám képlete szerint tárgyaltatnak. Itt elsősorban áll az anyag gyüjtése; másodsorban magának a statisztikai módszernek felismerése, miáltal a statisztika önnönmagát megismeri. Talán szabad más alkalommal nézetünket az egyes jelenségnek és a tömegjelenségnek egymáshoz való viszonyáról nézetünket elmondani; itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a statisztikát még csak a jövőben kell a gazdasági törvények felismerésére értékesíteni.

Történelem és statisztika a tudományos kutatások eszközei, melyekkel ma már minden ökonomista él. De ezen kivül a gazdasági tünemények kutatása más irányban is történt. Itt elsősorban említjük a gazdasági tények jogi jelentőségének kutatását. Vannak a tudomány oly képviselői, kik azt a jogi intézmények hermeneutikájává akarják tenni, kik szerint azt, mint a jogtudomány integráló részét kell tárgyalni. Itt is szükséges magunkat szélsőségektől távol tartani. Jog és gazdaság intézmények, melyek az emberi természet sajátszerü korlátoltságából származnak; a gyökerök közös és a vagyon

terén, mint legtágabb értelemben, szükségleteink kielégítésére szolgáló hatalom terén, találkoznak. A fenforgó kérdés lényege abban rejlik, hogy a gazdaság az elsődleges, melynek alkotásait a jog alakilag formálja. Ésszerű jogintézmények létesítése tehát feltételezi a gazdasági tünemények ismeretét, míg viszont a gazdasági jelenségek ezen alaki elemben egyúttal határozott pozitiv tartalmat nyernek, melynek ismerete a kutatás szempontjából fontos. A jelenkorra nézve a gazdasági jelenségeknek jogi áthatásának jelentősége abban rejlik, hogy korunkra nézve fontos, a sajátszerű új képletek számára a megfelelő jogi alakot találni, melyek nélkül a bellum omnium contra omnes felé való tolásban béke, a korlátlan versenyben rend nem lehet és a mely egyedül az érdekek ellentétét azok összhangjával, a mozgás elemével a nyugalmat, a hullámzással az egyensúlyt, a határnélküli vágyódással a megelégedettséget összekapcsolja.

A tudománynak egy további mélyítését célozzák a matematikai módszer alkalmazásával. Ez is képes a tudományos kutatásnak szolgálatokat tenni. Mert az elemek szigorúbb felfogásához, a mennyiségek pontos értékeléséhez, mindenekelőtt pedig a már ismert mennyiségek egyes komponenseinek az analizis által lehetővé tett alaposabb és sokoldalubb felismeréséhez vezet. A mennyiségek tudományosabb felismerésére oktat, míg mostanáig számtani és mértani haladványnyal, számtani és mértani átlaggal úgy dobálódznak, mint *Malthus* idejében.

Sokkal aggályosabb az analógia oly gyakran alkalmazott módszere, különösen a külvilág jelenségei alapján a szervi, fizikai és kémiai tünemények segítségével. Nem is gondolunk itt oly analógiákra, mint *Menenius*

Agrippa gyomoranalógiája, sem olyan, mint *Bluntschli* analógiája a fi- és nőnem tekintetében, hanem olyanokra, melyek belső hasonlatosságokon alapulnak. Mélyebb tanulmányok és többrendbeli vizsgálódások azon meggyőződéshez vezettek minket, hogy a külső természeti és a gazdasági világ csak oly vonatkozásainak felfedezése bír jelentőséggel, melyek elvi természetü hasonlatosságokon alapulnak, míg olyanok, melyek csak külső formákra, a struktura stb. hasonlatosságára vonatkoznak, tudományos értékkel nem bírnak. Ha például az egész természetben leljük az organizáció elvét, mint a nemzetgazdaságban, itt és ott a fajok differenciálózásának elvét, itt és ott a tartalékgyüjtés elvét, úgy a gazdasági és általában az emberi élet felfogására tágabb látókört nyertünk; más analógiák, mint a fent említettek, vagy például mint az *Arnd* által említett, hogy valamint az anyagok szilárdak, folyékonyak és légnemüek, épp úgy a jövedelem vagy földjáradék, tőkekamat és munkabér, játéknál nem egyebek.

Említjük itt még a gazdasági jelenségek földrajzi és technológiai vizsgálódását, mi gyakran szintén haszonnal jár. De ezeket csak röviden jelezvén, áttérünk most két vizsgálati módszerre, melyek régebben és újabban egyformán számos hívőre akadtak. Az egyik a deduktiv vizsgálati mód, melyet analitikának is nevezhetni és jelentősége jórészben megfelel annak, mit fentebb a matematikai módszerről mondtunk és a mi általában a sillogizmusról áll: a részek felismerése az egészben. Épp oly fontos és gyakori alkalmazásu az az irány, mely a gazdasági szabályok értékét morális hatásán méri; ezt teszi részben az újabb úgynevezett etikai iskola. Az erkölcsi és gazdasági haszon koincidenciája egyelőre az egyedüli tény, melyet részünkről megdönthetetlennek

tartunk. De a kétrendbeli anyag kölcsönös áthatása egyelőre a jövő feladatát képezi.

Ezen aforisztikus ismertetésből látjuk, hogy a tudományos munka a legkülönbözőbb irányokat követi, hogy az anyag a tudomány felépítéséhez minden oldalról összehordatik. Meg vagyunk győződve, hogy a tudomány csak ezen az úton, melyet az *egyetemes kutatás* módszerének neveznénk, juthat tökélyéhez. Ez mindazon tudományokra nézve áll, melyeknek tárgya a *társadalmi* ember, mert mindeme tudományok az egyetemes módszerre vannak utalva. Valamint az emberi lét a lét összes mozzanatait átfogja, valamint már a régieknél a mikrokozmus volt, úgy csak ezen összes mozzanatok visszahatásának átkutatásával lehet a társadalmi életet felismerni és e czélra az összes ismeretes módszereket kell felhasználni. Míg az említett módszerek (a „módszer" tágabb értelmében véve), egy része az anyag beszerzésére szolgál (fänomenologia), úgy egy másik része azok magyarázatára (aetiologia), egy harmadik végül a czélok megjelölésére, egy elem, melyet egyetlenegy az embert tárgyazó tudomány, melyben a czél egy szükséges fogalom, nem nélkülözhet. Tényleg látjuk, hogy minden egyes kérdés a legkülönbözőbb anyag átkutatásához, távolabbi és távolabbi tünemények és indoksorok vizsgálódására késztet. Azért helyesen állította *Comte* a társadalmi emberről szóló tudományt rendszerének csúcsára és függővé tette az összes természettudományok előzetes kifejlődésétől. Csak az összes mozzanatok összefoglalásával érheti el a tudomány a czélját, melyet *Fiesco* előszavának következő szavaival jellemezhetjük: „Látja a tett finom pókhálóját, az egész világegyetem terjedelmét végigfutni, talán a jövő és mult legtávolabbi határaival

összeköttetni, a midőn az ember egyebet nem lát egy a szabad levegőben függő ténynél.

Hogy az ökonómika ennek következtében széjjel fog esni a részlettudományok egész sorára, bizonyos, de ez nem czáfolja meg az egyetemes kutatási mód kifejtett szükségességét. A természettudomány is ugyanezt az utat követte és nagyon nehéz, akár csak egy területen a már létező tudományos akna mélységéig hatolni. A jogtudomány is, főleg a római jog, ugyanazt tette. Megszoktuk, hogy az ökonómika egész tudományát egy tisztes kötetben magunk előtt lássuk és megijedünk egy iránytól, mely a tudomány szokásos felfogását halomra dönti. De ezzel szemben hivatkozunk arra, hogy mélyebb kutatások segítségével hamar meg fogjuk találni azon elveket, melyekkel az ökonómika egész területét egy képben összefoglalhatjuk, és mely igazságban az eddigi rendszereket fölülmulja. Ezer különböző dologról szóló néhány ötletszerü megjegyzés és ugyanazon tárgyról számtalan eltérő nézet helyett a tudomány az elvek egy rendszerét fogja képezni, melyek általánosan el vannak ismerve és az általános alapokat megingathatlanul megszilárdítják.

A tudomány legközelebbi feladata a tüneményes oki viszonyának felderítése és ezek alapján annak az általános erőnek felismerése, mely a gazdaságban uralkodik. Minden valószínüség szerint ez egy összetett erő lesz: sem az egoizmus, sem az egoizmus, familiarizmus és humanizmus hármas akkordja, hanem egy más, többeknek mértani átlaga, de mindamellett *oly erő, mely az alaperőhez, melynek elsődleges tüneménye, a mechanikai mozgáshoz egyszerü viszonyban áll.*

Azon sajátság, mely a fizikában a statikát és dinamikát, a statisztikában állapotot és mozgást enged meg-

különböztetni, az ökonómikában követeli mindenekelőtt az anyag kettéosztását az állapot- és mozgásjelenségek szerint; amaz, mely az életföntartásnak az összes szerves lényekre nézve uralkodó elvében kifejezést talál, követel egy további felosztást, illetőleg a jelenségek megkülönböztetését az egészséges és beteg testen.

De nincs szándékunkban az ökonómika által elérendő czélpontokat tovább részletezni, elég legyen a mai feladatok általános jellemzése. Mindenesetre bizonyos az a tény, hogy a tudomány ma mélyebb felfogásra törekszik, mint a milyent az eddigi rendszerek, mindegyik többé-kevésbé adott állapotoknak általánosító elméleti ismertetése, nyújtottak. Akár a kánonjogi, a merkantilista, fiziokrata, a smithianisztikus, a konzervativ, a szoczialisztikus nemzetgazdaság tanára gondolunk, mindig csak egyoldalu elméletekkel, történetileg adott, de történetileg változó állapotok általánosításával van dolgunk. Tudományos álláspontot először az ökonómika történeti iskolája foglal el, a mennyiben a korszakok változataiban az állandó törvényt, a sokféleségben az egységet „a nyugvó sarkot a tünemények forgatagában" kereste. Azonban a történeti módszer is egyelőre érintetlenül hagyta a tudomány rendszerét; a továbbhaladásra, átdolgozásra és újjáépítésre megragadjuk tudományos korszakunk egész tudását, a legtökéletesebb módszereket, a legintenzivebb kutatási szellemet, a mult idők még be nem váltott humanisztikus végrendeletét. Ez úton az ökonómika biztosan fog haladni feladatainak megoldása felé, mely egyúttal az emberi világ legmélyebb problemáinak megoldása, előmozdítva, mint a sokkal idősebb testvértudományok, *Newton* és *Kepler*, *Liebig* és *Meyer* által.

SPEKULATIV ÉS KOOPERATIV VILÁG.[1]

(Elmefuttatás.)

Castelar, Gorbio, Roquebrune! Évek óta kedves emlékezetek, a Riviéra aranyfényében úszó, magas sziklákon fekvő sasfészkek! A világ zaja kerüli utczáitokat, melyeket ósdi házak szegélyeznek, házak, melyeknél a szem kétségben van, vajjon falat lát-e vagy sziklát. Az utczákon neszt nem hallani; itt-ott egy gyermekcsapat, egy öszvéren járó idegen, egy-egy öregasszony, vagy talán fiatal, hiszen a fiatal is úgy néz ki, mintha ötven év nyomná a hátát. És mi köti emlékezetemet ezen fészekhez? A táj szépsége, mely felejthetetlen? A séta öröme, mely oly jól esett a gazdag dejeuner vagy diner előtt? Az ósdiság varázsa, a mulandóság szomoru élvezete?

Nem. Hanem két szó, melyben egész megnyilatkozást olvastam. Mindenfelé láttam az üzleti helyiségek fölött egy-egy táblát e két szóval: Societa kooperativa. A két szó fonalán tovább haladtam, fürkészve a társadalmi rend titokzatos jelenségeit. Elmondom, mit láttam.

A gazdasági lét alsóbb fokozatán, mint általában a társadalom primordiális állapotában, a családi kötelék

[1] Megjelent a Magyar Gazdák Szemléjében 1902. Márczius.

az uralkodó rendszer az egyesek működésénél. A családi kötelék, mely kicsiben legjobban elégíti ki az egoizmus és altruizmus igényeit. Itt nyilatkozik meg legelőször a kooperativ szellem alkotó ereje. A családi viszonyban ilyen korszakban még elég erő rejlik arra, hogy az egyéneket tevékenységre buzdítsa. De legközvetlenebb is itt az egyének részvéte a kooperáczió előnyeiben. Mire való volna ebbe az egyszerü világba belevinni a spekulativ elem ridegségét? Hisz itt mindenki szívesen tesz mindent másokért, kik tulajdonképp vér a véréből, saját énjének kiegészítő részei, az egyesnek mintegy kibontott énje. De a spekulativ szellem nem is talál itt működési tért; az emberek élete egyszerü, az emberek szükséglete olyan csekély, a szükségletek kielégítési módjai kezdetlegesek, a termelés forrásai olyan biztosak, a szerzési vágynak oly szükek a korlátjai. Milyen vonzerőt gyakorolhatna a spekulativ szellemre a ti egyszerü mivoltotok, Castelar, Gorbio, Roquebrune!

De a családi kötelék gyengülése következtében új világrend következik. Az egyén lép előtérbe, kezdetben szerényen, később elbizakodottan. Nagy feladatokra vállalkozott, részben meg is oldott nagy feladatokat. A világ kitör a család szük kötelékéből és más kötelékek hiányában egyén áll egyénnel szemben. A családban érvényesült részvét, kimélet elesik: homo homini lupus. Az egyén magában áll, magában magáért küzd. Annyit élvez, a mennyit a földi javakból meg tud szerezni, másoktól el tud vonni. Egy finomított ököljog fejlődik ki: az egyén szuverénitása, melynek teljes hazugságát az Übermensch őrületes elmélete mutatja. Ebben a világban a spekulativ szellem aratja győzelmeit. Lenyomni a termelési költségeket még annak az árán is, hogy nemzedékek elcsenevészednek, idegen piaczokat hajszolni a

nemzetközi jogok csúffátételével és népek kiirtásával, azonban egyúttal az emberi elmének a természet fölött aratott nagy győzelmével, azon úton halad a spekulativ szellem, ez a spekulativ szellem „royal roadja". A spekulativ szellem összeköti új érdek alapján azokat, kik egymáshoz idegenek, ellenségek lettek!

Ime, két különböző világ; a spekulativ és kooperativ világ. Mindegyiknek tisztelni kell a másik határát. A kooperativ elv természetes talaja ott van Castelar, Gorbio, Roquebrune szikláin és végzetes ballépés odavinni a spekulativ világ rideg szellemét. Pedig ez megtörtént, évszázadokon keresztül, megtörténik még ma is. Csak lassan, nagy nehezen hódítjuk vissza ezen kis világ számára természetes életföltételeit, boldogulásának megfelelő életrendszerét. A spekulativ szellem pedig odavaló a gazdasági világ központjaira, a hol a gazdasági élet nagy csatáit vívják.

Castelar, Gorbio, Roquebrune lakói pedig csak ugyanazon helyzetet képviselik, mint hazám parasztsága, mely csendes falvaiban küzd az élet nagy feladatával. Itt sincs jogosultsága a spekulativ szellemnek. Ezeket is vissza kell hódítani a kooperáczió természetes rendszerének. Mit keres ott az üzérek szelleme? Mihelyt visszaadjuk a kooperativ szellemnek e birodalmát, a spekulativ szellem elveszti létalapját. A falu a társadalmi fejlődés gyermekkorát éli; a mi a felnőtteknek fegyver mások ellen, azt a gyermek pusztítva maga ellen fordítja. Tud-e a paraszt ezekkel a fegyverekkel élni, melyeket a spekulativ korszak embere sikerének biztosítására felhasznál? Tud-e élni a tudományok fegyverével, a fejlettebb gazdasági rendszer fegyvereivel, a kódexek ezer és ezer paragrafusaival?

Ha pedig a kooperativ elv követelményeit megsért-

jük, ha annak terrénumát kiszolgáltatjuk a spekulativ elv működésének, ott teremnek a gazdasági bajok, ott a szegénység, ott a gazdasági bűnök, az uzsora proteuszszerü alakjai, (lásd *Bartha Miklós* Kazárföldjét), a fosztogató, a tisztességtelen verseny minden arczátlansága, a gyengék kiszipolyozása szükségszerü következményképp áll be. Mert a spekulativ szellem üdvös működése bizonyos feltételekhez van kötve, a hol e feltételek megvannak, ott a spekulativ elv üdvösen fog működni; a hol e feltételek hiányoznak, ott anyagi és erkölcsi pusztulás jelöli útját.

És íme, alig kezd nálunk a kooperativ szellem terjedni, összeütközésbe jut a spekulativ szellem vakmerő követeléseivel. A kooperativ elvet kiszólítja a küzdőtérre a spekulativ elv; a magyar Roquebrune-vel csatára készül Cosmopolis! De ez oly területet foglalt le, melyet nem szabad megtartania, mert azon területen csakis a társadalmi szervezkedés tehetetlensége következtében tudott gyökeret verni olyan korszakban, melyben az egyéni elv zászlóját győztesen hordozták körül, nem tisztelvén a társadalmi organizáczió természeti törvényeit. De hiába, kénytelen lesz visszavonulni észszerü határai közé. Mert az az igazság, melyet Castelar, Gorbio, Roquebrune hirdetnek, örök igazság!

A KÖZGAZDASÁGI ÖSSZHANG.[1]

— *Egy államférfiu és egy tudós párbeszéde.* —

Az államférfiu: Gyujts rá, kedves barátom és beszélgessünk egy kissé az én kedvelt tárgyamról. Megvallom, nem szeretek sok könyvet olvasni; ezek gyakran amugy is csak abból állanak, hogy egyik tudós kimutatja, hogy ő okosabb, mint a másik tudós. Főleg tapasztaltam közgazdasági munkáknál, hogy sok irónak vagy általában nincsen nézete, hanem mások nézete az ő nézete, vagy ha van nézete, helytelen a nézete. Vagy élvezhetlen elvontságban leledző skolasztikusok az írók, vagy felületes praktikusok. Különben nem is érek rá sokat olvasni. A miniszterium, az országgyülés, a klub annyi időt vesz el tőlem, hogy olvasásra nem jut. Csak lefekvés előtt érek rá valamit olvasni, akkor is természetesen inkább szeretek valami szórakoztatót olvasni. Prévosttól vagy egy jó orosz regényt. Ezekben kitünő a pszikológia. Komoly munkák közül csak azok tudják lekötni a figyelmemet, a melyek valami szenzációt hoznak, vagy oly kitünően vannak irva, mint például Emerson vagy Taine. A mi pedig az ujságokat illeti, azok többnyire oly felületesek, hogy azokban csak a

[1] Megjelent a Budapesti Hirlapban 1902. szeptember 17-én.

puszta tények közlésére vonatkozó rovatok érdekelnek. Pedig nem csekély fontosságu kérdéssel szeretnék tisztába jutni. Azzal a kérdéssel, a mely ma minden embert érdekel: milyen a mezőgazdaságnak és a kereskedelemnek egymáshoz való viszonya? Kérdeztem is már Ákost,[2] azt a nagyolvasottságu embert, nem tud-e erről a kérdésről valami okos könyvet. Ajánlotta nekem Thaer és Thünen munkáit, de azt hiszem, azok egy kissé elavultak; ezeket még Kerkápoly is ismerte. Az országgyülési könyvtár vezetőjét is fölkerestem; ez átnézte az egész katalógust, de ez sem tudott olyan munkát ajánlani, a mely egyenesen és alaposan a kérdéssel foglalkozik. Buchenberger és Brentano munkái, a melyek e tekintetben a legujabbak, alig pedzik a kérdést. Megnéztük az államtudományi szótárakat, mert megvallom, ezeket legtöbbre becsülöm, az ember hamar tisztában van — Bluntschlit, Conradot, Sayt, de eredmény nélkül. Most már téged kérlek, világosíts fel engem erről a kérdésről.

A *tudós:* A legnagyobb készséggel. Csak nem igérhetem, hogy egy rövid társalgás alatt a kérdést tisztázzam, mert mindezek a problemák nagyon bonyolultak. Épp ez a sajátságuk.

Az *államférfiu:* Én azt hiszem, hogy csakugyan a mezőgazdaság érdekei egyfelől, az ipar és a kereskedelem érdekei másfelől összhangban állnak egymással. Saját szememmel szoktam a dolgokat nézni, nem adok semmit auktoritásokra, de azt hiszem, ebben csakugyan igaza volt szegény Horánszkynak és mindazoknak, a kik ezt bizonyitották.

A *tudós:* A kérdés bizony nem oly egyszerü. Az érdekek összhangzatosak is, de ellentétesek is. A mezőgazdaságnak is érdekében áll ugy-e, hogy az ország anyagi

[2] Beöthyt.

helyzete javuljon, a vasutnak is. Ennyiben a mezőgazdaságnak és a vasutnak összhangzatosak az érdekei. De a mennyiben a mezőgazda buzát szállít a vasuton, a gazdának érdeke az, hogy a viteldij kicsi legyen, a vasuté az, hogy nagy legyen. Hogy itt az érdekek ellentétesek, azt kétségbe nem lehet vonni. Ezt bizonyitotta az évekkel ezelőtt Amerikában dúlt nagy gazdasági háboru a gazdák és a vasutak között, az ugynevezett granger movement. Avagy nem érdeke a gazdának, hogy a mennyiben kölcsönre szorul, a tőke mennél olcsóbb legyen? De a tőkés érdeke, a bank, a takarékpénztár érdeke, hogy a tőkét mennél nagyobb kamat mellett helyezhesse el. A gazda drágán akarja buzáját eladni az iparosnak és a kereskedőnek s azoktól olcsón óhajtana mindent beszerezni. De az iparosnak és a kereskedőnek érdeke ezzel ellenkezik. Szóval, az egymással szemben álló konkrét érdekek mindig ellentétesek. Csak annyiban nem ellentétesek, a mennyiben nem konkréte egymással szemben állnak, hanem mint egész életkörök fejlődésének föltételei közösek. Hogy példát használjak: egy családban az egyes gyermekek konkrét érdekei ellentétesek, mert azt az almát, a mit Pista kap, nem kaphatja Mariska, de Pistának és Mariskának egyaránt érdekük, hogy atyjuk kedvező anyagi helyzetben legyen.

Az *államférfiu:* Értem, a mit mondtál, de kérem azt most valamely közgazdasági intézkedésre alkalmazni. Ha tehát a konkrét érdekek ellentétesek, az általános érdekek hogyan lehetnek közösek? Itt egy kis ellentmondást veszek észre.

A *tudós:* Pedig itt nincs ellentmondás, csak némi kis makacsság a fölfogásban. Mihelyt két érdek egymással találkozik, kifejlődik a harc, a harcban pedig az érdekek ellentétesek; mindegyik győzni akar, de csak egy

győzhet. A dolog egészen ugyanaz, mint például egy párbajnál. Ha két ember páros viadalban egymással szemben áll, akkor mindegyik le akarja győzni az ellenfelét, akarja, hogy ő legyen az erősebb, ellenfele legyen a gyöngébb. De ha nem állnak egymással szemben, akkor mindegyik, mint jó hazafi azt fogja kívánni, hogy mindenki sport és tornászat által edzést nyerjen és a faj nemesíttessék.

Az *államférfiu:* Igazad van. Légy szives most már csak arról engem fölvilágosítani, hogy egy konkrét közgazdasági intézkedés helyessége vagy helytelensége miképp ítéltessék meg? Vegyük például a gabonavámokat.

A *tudós:* A kérdés, a melyet tettél, nem tartozik a legkönnyebbek közé. Itt tudniillik szem előtt kell tartani, hogy természet szerint a gabonavámtól azt a hatást várják, hogy a külföldi behozatalt megakadályozza, a kinálat csökkenjen és igy belföldön a gabona ára emelkedjék. Ez a hatás el is maradhat. De ha van hatása, akkor is igen különböző esetek állhatnak be. A gabonavámnak lehet az a hatása, hogy a belföldi termelés emelkedik, igy tehát a kinálat ismét nagyobbodik, a gabonavám áremelő hatása elmaradhat. Vagy a gabonavám némi áremelkedő hatást ér el, a mely azonban nagyobb fontossággal nem bir. Minima non curat praetor. Ha azonban a gabonavámok nagyobb befolyást gyakorolnak az árakra és azokat emelik, akkor a kérdés az, vajjon az áraknak ez az emelkedése a mezőgazdasági termelés érdekében szükséges-e vagy nem? Mert az kétséget nem szenved, hogy az említett általános érdekszolidaritás követeli, hogy minden termelési ágnak megtérüljenek a szükséges termelési költségei, a melyek nélkül az nem folytatható. És ez a mezőgazdaságra vonatkozólag annál is inkább áll, mert a mezőgazdaság

nélkülözhetetlen czikkeket állít elő, mert továbbá a népességnek rendesen tulnyomó része van mellette elfoglalva, mert végül a mezőgazdaságba helyezett tőkék nehezen vihetők át más foglalkozásokba, vagy éppen más országokba.

Az *államférfiu:* Ugy látom, hogy nemsokára a czélnál leszünk. Még csak azt az egyet: Ha tehát üres szemfényvesztés az, hogy mezőgazdaság, ipar és kereskedelem között teljes szolidaritás van, hogy az, a mi jó az egyiknek, okvetetlenül jó a másiknak is, valamely ország közgazdasági politikáját miképpen kell irányozni?

A *tudós:* Engedd, hogy egy perczre fölfüggeszszem a feleletadást és hogy azzal a kedvelt fogással éljek, hogy a kérdésre egy kérdéssel feleljek. Mondd nekem, van-e fiad?

Az *államférfiu:* És aztán?

A *tudós:* Ha ebből a fiuból kitünő katonát akarnál nevelni, mit tennél?

Az *államférfiu:* Azt tenném, hogy a lehető legkorábban iparkodnám benne mindazokat a tudományokat, képességeket, ismereteket, vágyakat, hajlamokat fölébreszteni, a melyek ezen a pályán fontossággal birnak. Korán iparkodnám testét edzeni, tanulna lovagolni, vivni, fejleszteném becsületérzését, bátorságát stb.

A *tudós:* Tehát ugy-e mindezzel nem várnál, mig már felnőtt a gyermek, midőn már testi, szellemi, lelki élete a mult által helytelen irányt nyert?

Az *államférfiu:* Ugy van.

A *tudós:* Nem akarnád csak akkor, a mikor már más pályához érez erős hajlamot, őt kényszeríteni, hogy katona legyen, vagy a mikor már látod, hogy nincs kedve a tanulásra kényszeríteni, hogy éjjel-nappal a katonai tudományokkal foglalkozzék, mintha legalább egy

Hunyadi Jánost vagy egy Wellingtont akarnál belőle nevelni?

Az *államférfiu:* Ugy van.

A *tudós:* Tehát ugyanazt kell tenni a közgazdasági politikában. Hiszen a népindividuum fejlődése is ugyanazoknak a törvényeknek engedelmeskedik. Az ipar és a kereskedelem nem idegen foglalkozások egy nép életében, a melyeket mesterségesen be kell ojtani. Azoknak a csirája ott van a mezőgazdaságban és már a mezőgazdasági politika helyes irányával elő kell készíteni az ipar és a kereskedelem helyes, egészséges és a népesség arányának megfelelő fejlődését. Ipar és kereskedelem sokféleképp már a mezőgazdasággal kapcsolatosan létezik; önállóságra, mintegy nagykoruságra csak akkor jut, a mikor a mezőgazdaság határán túl nőtt. De haladásának és fejlődésének föltételei még akkor is szorosan összefüggnek a mezőgazdaság sorsával. Azért a helyes közgazdasági politikát kezdeni kell a mezőgazdasági politikánál. Hidd el, ha államférfiaink jó mezőgazdasági politikát csináltak volna, akkor ipari és kereskedelmi életünk is egészségesebb volna. A helyes mezőgazdasági politikától függ a népesség alakulása, függ a városi népesség aránya, minthogy a vidéki népesség fölöslege alkotja a várost, a mi ismét iparnak és kereskedelemnek az alapja. Helyes mezőgazdasági politikától függ a falusi nép jóléte, függ annak fogyasztó képessége és ennek következtében az ipar elfoglaltsága és gyarapodása, a kereskedelem élénksége és jövedelmezősége. A mezőgazdasági politikától függ a birtokmegoszlás irányítása és ennek következtében a népesség megelégedettsége, a mely a társadalmi bajoknak, a szocializmusnak és az anarkizmusnak biztos ellenmérge. A mezőgazdasági politikától függ a gazdasági

viszonyok állandósága, a mi ismét az iparra és a kereskedelemre hat jótékonyan vissza. A mezőgazdasági politikától függ a helyes mívelési módok meghonosítása, a belterjes gazdálkodás, a mi erős iparnak és kereskedelemnek az alapja. A közgazdasági politika helyes sorrendje tehát azt követeli, hogy a mezőgazdasági politikából induljon ki minden, mert a mezőgazdaság terén kell előkészíteni az ipar és a kereskedelem szilárd alapját. Ha ellenben a mezőgazdasági politika el van hibázva, azt előbb-utóbb a kereskedelem és az ipar is megsinyli. Ez áll mindazokra az ügyekre vonatkozólag, hol az életkörök összeütköznek, mig a többire nézve mindegyik szuverén.

Az *államférfiu*: Megvallom, a mit most kifejtettél, előttem egészen ujnak látszik. Ha nézem az európai államok közgazdasági politikájának menetét, azt tapasztalom, hogy a mezőgazdasággal keveset törődve, ujabban bizony inkább, sőt kizárólag az iparra és a kereskedelemre fordították figyelmüket. Innét vannak a hibák, a melyek előbb-utóbb mindenütt megbosszulják magukat. Pedig, bár sohasem voltam agrárius, hanem mindig a szabadelvü párt nézeteit vallottam, azaz jobban mondva, opportunista vagyok, most már előttem is világos, hogy a közgazdasági politikának kiinduló pontja a mezőgazdaság. Már ott dől el az ipar és a kereskedelem sorsa, tehát már ott kell az ipar és a kereskedelem fejlődésének biztositékait lerakni. Főleg olyan államban, a melyben, minthogy legnagyobb kincse a földje, a földmüvelésnek mindig kiváló szerep fog jutni. De ugy látom, hogy a hosszu társalgás alatt elaludt a szivarod; gyujts rá és sétáljunk egyet!

A MÉLTÁNYOS ÁR.[1]

Pünkösdi vizió.

I.

Késő éj. Pázmány Péter Aquinói szent Tamás könyvében mélyen elmerülve olvas.

Pázmány Péter: Hozzád fordulok az ujjászületés nagy korának fényes hajnali csillagához! Oszlasd el kételyeimet, te a bölcsek bölcse, doctor ecclesiae! Neminem laedere suum cuique tribuere, ezt az elvet hirdette már a pogány kor. Te pedig, ki Arisztotelesz és Szent Ágoston szellemének egyesítését képviseled, az emberi együttélés, a béke igéjeként hirdeted, a justum pretiumot. Igazad van. Nem lehet békesség a földön, sem keresztény közösség addig, míg a gazda, a kézmives, a kalmár többet akar a justum pretiumnál. Ebben rejlik a titok. A keresztény hitközség szent szelleme csak ott tud bontakozni a pogány világ öldöklő üldözése alól, a hol mindenki hűen sáfárkodik a másik helyett és helytelen szenvedélyeit és pénzvágyát leigázván, a világi köztársaság alázatos tisztviselőjeként viselkedik. Quod uni justum alteri aequum! Avagy mily pusztulás fog végigsüvölteni drága hazánkon, ha, a ki pénzt kölcsö-

[1] Megjelent a Budapesti Hirlapban 1903. május 31-én.

nöz, vérét veszi keresztény atyafiainak, ha kis kertjének gyümölcsét, földjének gabonáját annyira megdrágítja, hogy szomszédja kénytelen éhenhalni, vagy otthagyni egyházát, őseinek vityillóját, hogy idegen ajtó előtt kolduljon. „Mutuum date, nihil inde sperantes," mondta Krisztus urunk és nekünk, hű kereszténveknek az ő szavai szerint kell élnünk. Ne keressük tehát a gyors meggazdagodást, atyánkfiainak kizsákmányolását, mi csak elleninkhez tesz minket hasonlóvá, pogányokhoz, hanem keresztény szellemben iparkodjunk egyik a másiknak szolgálatára lenni és a mit egyik a másiktól vesz, annak méltányos árát venni és adni. Ez a te tanításod, te az egyház fényes, hatalmas tanítója, szent Tamás és a te tanításodat akarom én is hirdetni szeretett hazámban, a magyar föld keresztény népének.

De mi is a méltányos ár? Az-e, mit a kalmár kér árujáért? Az-e, melyet a vevő hajlandó az áruért adni? Az-e, melyet zsivaj és veszekedés között a piaczon megállapítanak? Az-e, melyet a czéhmesterek megszabnak? Avagy a város birája? Avagy az országgyűlés? Vagy az egyházi zsinat? (Az óra tizenkettőt üt. Az álom lefogja szemét.)

II.

Zord hegyvidék. Messziről láthatók a Tátra hófedte csúcsai. Egy bányaváros főterén óriási munkástömeg, mely nagy izgatottságban hallgatja Pázmányt, ki a bányamunkások egyike.

Pázmány Péter: Testvéreim, munkások! Mi itt összejöttünk, hogy erélyesen tiltakozzunk a tőke zsarnokoskodása ellen! Tiltakozzunk az örök törvények szemérmetlen megsértése ellen! Mert a keresztény álladalomban alaptörvény az, hogy a munkás megkapja munkájának méltányos árát. Ez alaptörvényért küz-

dünk, sem többért, sem kevesebbért. Mi nem akarunk másnak a vagyonához nyulni, mi nem akarjuk a társadalom régi rendjét fölforgatni. Mi csak munkánk után igazságos árt akarunk, erre pedig szent jogunk van! Mert a ki dolgozik, annak a gyümölcsökben is kell osztozkodni. Avagy nekünk nincs jogunk arra, hogy jóllakjunk, hogy gyermekeinket a társadalom hasznos polgáraivá fölneveljük, hogy ha betegség ágyhoz köt, gyógykezeltethessük magunkat, ha az ipar romboló eszközei minket keresetképtelenné tesznek s ha az aggkor megbénítja karunkat, tisztességes módon élhessünk tovább? Avagy mi tehetünk talán arról, hogy a munka ezeknek az esélyeknek ki vannak téve, mig a gazdag, akár egészséges, akár nem, akár fiatal, akár öreg, élvezi vagyonának gyümölcseit, gondtalanul, zavartalanul, csonkitatlanul? A társadalomnak szüksége van a munkára, a társadalom tegye tehát a munkát lehetővé az által, hogy árát megfizeti. Nem tartozunk amaz utópisták közé, kik azt hiszik, hogy a világot egy varázsütéssel át lehet változtatni, hogy a paradicsomot le lehet hozni a földre, mi józan, magyar észszel gondolkozunk és ez a józan ész azt mondja nekünk, hogy követeléseink jogosak, sőt mi több, e követelések teljesítése magának a társadalomnak érdekében fekszik. Azért tehát küzdjünk szent jogunkért, ne csüggedjünk, hanem bizva Istenben és az igazságban, védjük gyermekeinket és jövőjüket! Tehát e szavakat véssük zászlóinkra: *Méltányos árt a becsületes munkáért!*

A *munkások* (izgatottan): Hallottátok?! Ez az igazság! Le a Fuggerekkel, le a Thurzókkal! Dózsa György emlékére esküszünk, rabok többé nem leszünk!

III.

Nagy tanácsterem. A zöld asztal körül ülnek a Budapesti építőipar képviselői. Az asztal végén több hirlapiró. Egyikben fölismerjük Pázmány Pétert.

Az *elnök:* Fölmentve érzem magamat az alól, hogy összejövetelünk célját részletesen kifejtsem. Ismeretes az a szomoru helyzet, melybe az általunk képviselt, hajdan virágzó ipar jutott. A közös veszély összehozott minket és remélem, hogy bölcseségük meg fogja találni az alkalmas eszközöket e fontos iparág megmentésére.

Az *első szónok:* Tisztelt uraim! A főváros egyik legfontosabb iparága sulyos válsággal küzd. A gazdasági jólét hanyatlása egyik iparágban sem éreztette visszahatását oly mértékben, mint az építőiparban. A főváros rohamos fejlődése egyszerre megakadt, bár fővárosunk még korántsem érte el azt a lélekszámot, melylyel más államok fővárosaival összehasonlítva, egy husz millió népességgel biró állam fővárosának birnia kell, nem is számítva azt, hogy a magyar nemzet politikai érdeke sokkal nagyobb centralizációt tesz kivánatossá, mint más államokban. Az építési ipar egész vonalán pangás van. Építési engedélyek alig vétetnek igénybe, az ujonnan épített házakban lakások és bolti helyiségek üresen állanak. A beszivárgás a fővárosba jelentékenyen apadt, az esketések száma és igy az uj családalapítások száma csökkent. A válság sok vagyont elpusztított és számos embert kivándorlásra kényszerit, mások kisebb lakásokban húzódnak meg. Mi sem természetesebb, minthogy ennek következtében a termelés csökken. De hanyatlottak, még pedig jelentékeny arányban, az árak is. A termelés ujabb lendülete nem következhetik be addig, mig a viszonyok nem javulnak.

Ez irányban semmit sem tehetünk. Azonban a létező szükséglet kielégítésére folytatott termelés érdekében azt mégis csak megkövetelhetnők, hogy gyártmányainkért méltányos árakat kapjunk, értve ez alatt oly árakat, melyek a termelési költségeket fedezik. Ellenkező esetben a termelést teljesen meg kell szüntetni. A méltányos ár elérésére legjobb eszköznek bizonyult az ujabb időben a vállalkozók egyezménye. Indítványom tehát röviden oda terjed, alakítsuk meg a fővárosi épitőipar vállalkozóinak egyezményét. (Helyeslés.)

A *második szónok:* Az építési ipar válsága ónsulylyal nehezedik ránk, a segítés módjai közül nézetem szerint csakugyan nem térhetünk ki az előterjesztett indítvány tárgyalása elől. Bármennyire irtóznak bizonyos oldalról a vállalkozói egyezményektől, bármennyire ellenkeznek a szabad verseny üdvözítő tanával, kétségtelen, ez az elv is csak addig védhető, mig annak kedvező hatása van. A mai helyzetben a vállalatok versenye végső pusztulással fenyegeti az ipart. Mindamellett még ettől a végső eszköztől magam is tartózkodnám, ha más eszközök állanának rendelkezésre, vagy ha arra volna kilátás, hogy az árak legalább oly mértékben javulnának, hogy az előállítási költségeket fedezzék. Minthogy erre kilátás nincs, minthogy továbbá gyors segítségre van szükség, minthogy végül köztudomásu, hogy a vállalkozó egyezménynek az üzlet szervezése, a tőke összpontosítása következtében bizonyos irányban még jótékony hatása is van nemcsak a termelő, hanem a fogyasztó, az egész társadalom szempontjából, a tett indítványhoz hozzájárulok és foganatosítása czéljából egy öttagu bizottság kiküldését javasolom.

Rövid vita után az indítvány egyhangulag elfogadtatik.

Az ülés után összeverődő egyik csoportban Pázmány fejtegeti, hogy a vállalkozói egyezmény lényege is a *küzdelem egy méltányos árért.*

IV.

Tanácsterem az igazságügyminiszteriumban. Uzsoraankét. (Második nap.)

Szathmáry Károly gróf: Mindenki e körben tudja, hogy a közgazdasági tudomány terén végre általánosan az az irány győzött, mely a gazdasági életben is követeli az erkölcsi elv érvényesítését. Ez elvből következik, hogy a gyengék védelmezendők, ez elvből következik, hogy a közérdeket a magánérdek fölé kell helyezni, ez elvből következik, hogy a contra bonos mores szabályát érvényesíteni kell. Az uzsora sérti az etikai elvet minden ponton: vétkezik a gyengék ellen, vétkezik a közérdek ellen, vétkezik a contra bonos mores szabálya ellen. Fölöslegesnek tartom az értekezlet elé az uzsora egyes hajmeresztő eseteit, a plutokráczia pusztító hadjáratának képét terjeszteni; ez főleg azok föladata lesz, kik a vidékről idejöttek, hogy nekünk szomoru megfigyeléseiket elmondják. És most még csak egyet. Én a régi arisztokráczia tagja vagyok, de lelkem minden erejével iparkodom azt az evangéliumot megvalósítani, mely kétezer év előtt az Olajfák-hegyén az emberiségnek kihirdettetett az elnyomottak érdekében. Lelkem minden erejével iparkodom azt a nagy átalakulást előmozdítani, mely a magyar társadalomban is az egyes osztályok jogos igényeinek kielégítését fogja hozni. „Az én osztályom kiváltságainak ideje lejárt; sirunk is meg van ásva, fejfánk is kész: csak tisztességes temetést kérünk."[1] Arra

[1] Gróf Károlyi Sándornak egy velem folytatott eszmecsere alkalmával tett szószerinti kijelentése.

talán érdemessé is teszszük magunkat, ha nemcsak minden erővel a jövő társadalmat előkészítjük, de abba bele is olvadunk. Azonban a jövő társadalma az erkölcsi elv jegyében fog megszületni és azért az erkölcsöt sértő uzsora minden fajtáját ki kell irtani. (Helyeslés.)

Edelényi dr.: Azt hiszem, a kérdés egyszerüsítéséhez vezet, ha szem előtt tartjuk, hogy az uzsorakérdés lényegében semmi egyéb, mint az ármegállapitás kérdése. A tőkekamat a tőkének ára és mindenesetre szükséges, hogy az ár helyesen állapíttassék meg. Méltányos árt óhajtunk annál is inkább, mert talán alig van áru, melynél gyakrabban ismétlődik az eset, hogy a ki az árut keresi, szorult helyzetben van és igy kedvezőtlen dispozicióval lép a piaczra. Neki bármily áron ezt az árut meg kell szerezni. Tanácskozásunk fonalát tehát oda kell irányozni, hogy kimutassuk, miszerint az uzsora eseteiben az ár nem méltányos alapon állapíttatik meg; tehát esetleg törvényhozásilag kell arról gondoskodni, hogy a kamat megállapitása a méltányosság követelményeinek feleljen meg, ne legyen egy societas leonina-féla alku.

Tüzy Gábor: Mély sajnálkozással ki kell jelentenem, hogy az itt elhangzott nézetekkel semmiképp nem tudok egyetérteni, mert egészen hamisnak tartom a már közhelylyé vált amaz elvet, hogy a gyengét védelmezni kell. Még a természetben is az erős győz a gyengén. Csak az erősnek van létjogosultsága. A mai világban csak az állhatja meg a helyét, a ki észszel, könyökkel, lábbal, szóval minden erejével tud dolgozni. Soha a tudomány helyesebb elvet nem hirdetett, mint a laissez-faire! Csak a szabadverseny elvében tud az emberiség üdvözülni. Az uzsora elleni egész akció semmi egyéb, mint felekezeti izgatás, mint antiszemita német professzorok hit-

vány találmánya. (Zugolódás, ellentmondás.) Egyet azonban megengedek, uraim! Megelőzőleg kell védekezni az uzsora ellen! Gondoskodni kell hitelintézetekről, különösen olyanokról, melyek a fogyasztási hitelt kielégítik. Takarékosságra és munkára kell szoktatni a mi könnyelmü népünket, fel kell őket világosítani a nemzetgazdaságtan kérlelhetetlen törvényei iránt és az uzsora magától meg fog szünni! (Gúnyos derültség.)

Pázmány Péter, mint a karassai hitelszövetkezet kiküldöttje: Az előttem szóló oly világnézetből indul ki, mely talán jogászok között helyes lehet, de a keresztény testvériességben nem. Mi nem állhatunk egymással szemben, mint gyenge és erős, hanem mint testvérek. A testvéri szövetkezés előfeltétele a társadalmi létnek. Nem egymás eltiprására vagyunk e földön, hanem egymás segélyezésére. Hisz még az állatvilágban is van szánalom, van kölcsönös támogatás! Ennyit előttem szóló minden nemesebb érzést eltipró elméletére vonatkozólag. Áttérek már most az uzsora kérdésére. Évezredek óta napirenden áll az uzsora kérdése. Mindig utálták az uzsorást és mindig akarták eme népsorvasztó hydra fejét venni. Mesterünk, üdvözítőnk fölszólalt ellene, egyházatyáink tanitották az uzsora bünös voltát. De még a pogányok között is el volt terjedve az a nézet, hogy az uzsora helytelen. Mert hiszen az uzsora semmi egyéb, mint a szegénység kérdése, a szegény embernek kiaknázása a szivtelen gazdag által. Azért helytelen is az uzsorát csak a pénzkölcsönben keresni. Uzsora minden szerződésnél fordulhat elő, mihelyt az egyik fél kedvező helyzetét kiaknázza. Uzsorás lehet az orvos betegével szemben, a fiskális ügyfelével szemben, a gazda cseléd-jével szemben; uzsorás lehet, ki földjét mással müvelteti, ki házát másnak adja lakásul. Mert az uzsora az álla-

dalmi lét ama törvényét sérti, hogy mindenki hivatásában másokért dolgozva, méltányos áron fogja szolgálatait átengedni. (Helyeslés.)

Azért az eretnekség bűnét, melyet már a synodus viennensis kimondott, elköveti mindenki, ki ily módon zsarolja embertársait. Az uzsorás Isten és természet ellen vétkezik, mert mindkettőnek törvényei szerint a tisztességes keresetnek csak egy forrása van: a munka. Az uzsorának minden fajtáját tehát tüzzel-vassal kell kiirtani, az uzsorásokat pedig ki kell üzni az országból, mint Krisztus kiüzte a kufárokat a templomból, mint a hatalmas Rogerius episcopus kikergette az uzsorásokat Londonból. És valamint az egyház az uzsora ellen régente szervezte a Montes pietatist, ugy ma szervezni kell a hitelszövetkezeteket. Minden pap, ki ezek érdekében működik, Istennek kedves dolgot mível. Az uzsorásokat pedig üldözni kell a világi és egyházi hatalom minden fegyverével, mert ők megrontói a népnek, megrontói a fejedelmeknek, ők még az egyház szolgáit is vakmerőségükben akarták czinkostársaikká tenni, ők semmivel sem jobbak, mint a vérszopó állatok, erkölcseikben nem állanak magasabban, mint a hetärák, szóval . . .

*

Pázmány Péter (fölriad álmából): Késő éjjel volt már, ha jól emlékszem, midőn elaludtam. Olvastam, gondolkoztam. Lám, ott fekszik a földön Aquinói Tamás könyve, melyben utbaigazítást kerestem. Aztán az álom lefogta szemeimet. De még az álomban is üldözött a nehéz kérdés: Mi a méltányos ár? És láttam furcsa képeket, ördöngős látományokat és mindenütt, mint a Mene tekel ufarzin, olvastam lángbetükkel a kérdést: Mi a méltányos ár?

Tehát a probléma örökké ugyanaz marad, örökké visszatér Aquinói Tamástól beláthatatlan időkig. Méltányos ár, méltányosság, igazságosság az emberek között! Látom a jövő századok ködképét, látom, hogy megujul a probléma és a hogy Aquinói Tamás az erkölcsi parancsot akarta megvalósítani a javak világában, a méltányos árt a piaczon, ugyanerre fognak késő századokban törekedni. Sokáig pium desiderium marad és fájdalmasan sejtem, a jövő árjában az emberiségnek még sok bajt, sok véres küzdelmet, sok keserüséget, ellenségeskedést testvér és testvér között fog okozni. De ha sikerül megvalósítani a méltányos árt, akkor békesség lészen az emberek között!

MARX AMORALIZMUSÁRÓL.[1]

Marx tételei között legnagyobb, mondhatni megdöbbentő jelentőséggel bír az, mely szerint az erkölcsi elveknek és eszményeknek az emberi nem fejlődésére semmi befolyásuk nincs. Lássuk összhangban állanak-e *Marx* egyéb tanításai ezen tétellel, következetesen keresztülviszi-e ezt, avagy ellentmond-e tanainak egy része ezen történetbölcseleti felfogásának?

Heine valamelyik íróról azt mondja, hogy a nagyot mindig kisebbítő, a kicsinyt mindig nagyítóüveggel néztc. Bizonyos, hogy ez nagy hiba és az objektiv igazság felismerésére teljesen alkalmatlan hajlam. Azonban az is bizonyos, hogy azok, a kik egy-egy nagy eszme, egy-egy nagy törekvés szolgálatában állanak, rendesen elvesztik a mértéket a dolgok helyes megítélésére és azokat túlozva látják, kis dolgokat nagyoknak, nagy dolgokat kicsinyeknek nézvén. *Marx* is nagymértékben e hibában szenvedt. Iratai hemzsegnek a túlzásoktól. A tőke valóságos Mefisztó, a bourgeois egy elvetemedett bűnös, ki a farkas étvágyával falja a munkásokat és a munkásgyermekeket, mindent, a mi szent, szentségtelenít, a polgári család tiszta pénzérdek és prostitucció, a kormány

[1] Megjelent a „Társadalompolitikai Közleményekben" (1904).

a bourgeoisie bűntársa, a munkás rabszolga, mindenki vagy elnyomó vagy elnyomott stb. Erkölcsi (sic!) megbotránkozása azon legvégzetesebb egyoldalúság örvényébe kergeti, hogy a történelem a morált, mint működő erőt kizárja. A történelem lefolyása egy természeti proczesszus, természeti szükségszerűséggel megy végbe, mindig irányítva a termelési technika alakulásától. Lássuk, vajjon *Marx* e felfogásában következetes volt-e?

Ha végig kutatjuk *Marx* nagyobb dolgozatait, mindenekelőtt azt találjuk, hogyamoralizmusának elsősorban már irálya is ellentmond. Ez irály tudniillik a legmélyebb páthoszszal, tehát az erkölcsbíró hangján és nem a természettudós nyugodt nyelvén beszél. A „Kommunistisches Manifest"-től kezdve a „Kapital" czímü nagy munkájáig mindig az elnyomottak sorsán panaszkodik, azon, hogy végigmenve az emberiség történetén, mindenütt elnyomókat és elnyomottakat találunk az egyenlőség legdurvább megsértésével. Ha a gazdasági jelenségek egyszerüen egy természeti törvény parancsa szerint mennének végbe, ha azokban semmi sincs, mi a morál követelményeivel ellenkezik, mi indokolja a nagy páthoszt? Hiszen ki haragszik a földrengésre, ha városokat pusztít el, a villámra, ha emberi életnek vet véget? Nem fogjuk őrültnek mondani azt az embert, ki, ha gyermekét a villamos kocsi elgázolta, a kocsit verné meg? Már pedig *Marx* a gazdasági jelenségekről a moralista hangján itél. A tőkéről azt mondja, hogy az „von Kopf bis Zeh, aus allen Poren, Blut und Schmutz triefend", leírja „wie es mit 100 Prozent alle menschlichen Gesetze unter seinen Füssen stampft, wie es mit 300 Procent jedes Verbrechen riskirt, selbst auf Gefahr des Galgens". (Das Kapital, I. 742. l.) Ez nem a hang, melyet a természet kérlelhetetlen törvényeivel szemben alkal-

mazunk, ez nem a természettudós kifejezési módja, ki a jogos és jogtalan, a jó és rossz kategóriáit nem ismeri, ez a moralista hangja, sőt a szenvedélyes moralista hangja, a ki az emberek iránt elkövetett jogtalanság ellen a megsértett emberi érzés keserűségével fellázad. A „Kapital" első kötetének nagyrésze oly erkölcsi felháborodással van írva, a legfanatikusabb írók és szónokok nyelvén, élénken emlékeztetve egy *Savanarola*, egy *Luther*, egy *Robespiere* előadására!

Ha pedig mélyebben kutatjuk *Marx* tanainak lényegét, lehetetlen észre nem venni, hogy erkölcsi elvekből indul ki, melyeket talán csak azért oly tisztán nem ismerték föl, mert tudvalevőleg gazdasági vizsgálódásaiban ő tulajdonképp csak az árúforgalom törvényeit és azok segítségével a tőke keletkezésének proczesszusát vizsgálja. Azonban, ha azt különös fejtegetés tárgyává nem is tette, a kapitalisztikus termelésre alkalmazott bírálatában két erkölcsi követelmény mindig visszatér, az *egyenlőség* és az *igazságosság* követelménye. Az emberi történelemben végig találja az elnyomókat és elnyomottakat, melyet a proletariátus mozgalmának meg kell szüntetni, hogy létrejöjjön az egyenlőség. A tőkének pedig meg kell szünni, mert igazságtalanságon alapszik, mert meg nem érdemelt jövedelemből származik. Az egyenlőség és igazságos megoszlás pedig vezet a *szabadsághoz*, az egyén szabad érvényesüléséhez. „An die Stelle der alten bürgerlichen Gesellschaft mit ihren Klassen und Klassengegensätzen tritt eine Association, woraus die freie Entwickelung eines Jeden die Bedingung für die freie Entwickelung Aller ist." (Kommunistisches Manifest). A bourgeoisienek hibájául rója fel, hogy minden nemesebb köteléket az emberek között szétszakította, semmitsem hagyván meg, mint a nyers

érdeket, hogy a nemesebb érzelmeket „az egoisztikus számítás jéghideg vizébe ölte" és hogy a régi szabadságok helyébe a lelketlen kereskedelmi szabadságot tette. Vagy ugyanott: „Die bürgerlichen Redensarten über Familie und Erziehung, über das traute Verhältniss von Eltern und Kindern werden umso *ekelhafter*, je mehr infolge der grossen Industrie alle Familienbande für die Proletarier zerrissen, und die Kinder in einfache Handelsartikel und Arbeitsinstrumente verwandelt werden." A tőke keletkezésének történetét leírja oly morális undorodással, mire csak egy *Gorkij* képes volna. (Lásd „Das Kapital" különösen I. 738—741. l.).

Már az által, hogy *Marx* bizonyos gazdasági rendszereket helyesel, másokat rosszal, tudomásunkra hozza, hogy egy magasabb és ez nem lehet más, mint erkölcsi elvet elismer, melynek alapján a gazdasági rendszerek megítélendők. Habár az emberiség fejlődése bizonyos törvény szerint megy végbe és habár ezen fejlődésben a legkézzelfoghatóbb agens a gazdasági érdek, *Marx* szerint különösen a termelés, mégis szerinte is kell, hogy az bizonyos erkölcsi követelménynek megfeleljen. Egy bizonyos szervezeti fokon, a gazdasági fejlődés bizonyos korszakában, például a kapitalizmus korában, az etika követelményei fölött megtörtént a döntés, mert addig, míg ez a rendszer fennáll, bizonyos, például ellentétes követelményei a morálnak ki vannak zárva. Ezek tehát mindaddig, míg ez a rendszer fennáll, nem érvényesülhetnek; annyiban *Marx* joggal mondhatta, hogy a morál nem szerepel. De az élet mindig bizonyos keretben mozog és például a városi élet mellett bizonyos intézmények csakugyan ki vannak zárva, mint a hogy a kapitalizmus mellett is bizonyos etikai követelmények nem érvényesülnek. Az egyes korszakokat különböző intézményeivel

azonban éppen a változott erkölcsi felfogások különböztetik meg.

Ezzel összefügg az, hogy *Marx* amoralizmusának magyarázatát abban kell találni, hogy ő a morálról azért fordul el, mert szerinte az uralkodó morál csak az uralkodó osztálynak használ, a proletárnak nem. A morál, sőt a vallás, csak polgári előítéletek, melyek mögé ugyanannyi polgári érdek rejtőzködik. (Kommunistisches Manifest).

Marx amoralizmusa különösen abban jut kifejezésre, hogy szerinte az erkölcsi elveknek a történelem folyamában semmi szerepük nincs. De éppen az a körülmény, hogy *Marx* ezt konstatálja, elárulja, hogy *Marx* moralista, mert ő azt várta, hogy a történelemben erkölcsi elvek uralkodjanak, de sajnálatára ezeket nem volt képes felfedezni. (Persze ez nem a történelem hibája, hanem az ő bölcseletének színvaksága!) És azért, mert az erkölcsi elvek hatására nem számított, keresett egy természeti törvényt, mely az általa óhajtott fejlődést biztosítja. Vizsgálván a mai kornak erkölcseit, eszményeit, az etikai elv gyengeségét,[1] arra az eredményre jut, hogy nem erkölcsi elvektől kell várni a társadalom haladását, hanem a fejlődés általános természettörvényétől. A korunkban uralkodó „gyalázatos jellemtelenséggel" szemben (Kapital, I. 742. l.), többé nem számítván a morális elvek erejére, amoralista lesz és a materialisztikus felfogás karjaiba vetve magát, csak a természeti szükségszerüségre számít. Nem az viszi előre az emberiséget, hogy az erkölcsi elvek követelményei teljesüljenek, hanem a haladást a „viszonyok" tarthatatlansága hozza magával.

Marx amoralizmusát az a körülmény is kizárja, hogy az egész okoskodása a társadalomból, mint a tulaj-

donképpeni realitásból indul ki, a társadalmi alkat pedig tisztán természeti jelenségnek nem tekinthető. Semmiesetre sem lehet ez álláspontból a gazdasági élet egoisztikus felfogását indokolni.

Hogy *Marx* tanait nem lehet etikai alap nélkül megérteni, azt az újabb *Marx*-vizsgálók is erősítgetik. Így *Wenkstern* azt mondja (Marx, 136. l.): Auf einer sittlichen Idee baut Marx den Begriff des Mehrwerts.

Masaryk pedig a következő eredményhez jut (Grundlagen des Marxismus): „Das ganze Kapital, seine ganze Grundlage ist ethisch. Schon der Begriff Mehrwerth, ist nicht nur ökonomisch, sondern zugleich ethisch und die ganze Erklärung des Kapitalismus gipfelt darin, dass die Kapitalisten die Arbeiter ausbeuten. Die ganze Geschichte wird zum Kampfe der Unterdrückten gegen die Ausbeuter, die ganze Geschichte erscheint im Kapital, als ein steter Kampf um Gerechtigkeit." (118. l.)

Tehát *Marx* amoralizmusa, azaz, hogy az emberiség történeti drámájában az etikai elvek nem érvényesülnek, *Marxból* megcáfolható. *Marx* nem írhatta volna az ő munkáit, ha nem indul ki bizonyos erkölcsi követelményekből és így már benne is és általa, az általa megindított nagy mozgalomban az etikai erők jelentősége kifejezésre jut. Így *Marxot Marx* ellen kell védelmeznünk, mit az ismert paradox kijelentése is megenged, hogy ő maga nem Marxista.

A komolyan vett amoralizmus képtelenség; ha *Marxot* csakugyan amoralistának kellene tekinteni, egész tanítása elvesztené értékét. Mert az ember minláljuk:

[1] Hogy *Marx* felfogását azon szomoru észlelet befolyásolja, hogy a mai korban milyen kevéssé lehet az etikai elvek működésére számítani, igen szépen fejti ki *Weber Marianne* (a heidelbergi nemzetgazda felesége) „Fichtes Sozialismus" u. sein Verhältniss zur Marxschen Doktrin" (Tübingen, 1900) czimü munkájában.

dig különbséget tett és fog tenni a jó és rossz, az igazságos és igazságtalan között és így az emberiség életében is az igazságosról és igazságtalanról alkotott meggyőződéseknek és abból származó törekvéseknek kell, hogy befolyása, sőt jelentékeny befolyása legyen. Azoknak tehát, a kik azt akarják, hogy *Marx* szellemi hagyatékának csak a legkisebb értéket tulajdonítsa a tudomány, *Marx* amoralizmusát egy nagy egyoldalúságnak, egy zseniális ember túlzásának kell mondani, melyet *Marx* vezéreszméi meg is czáfolnak.

A tudományos vizsgálódás szempontjából *Marx* egyoldalúságának némi hasznot tulajdoníthatunk. *Marx* amoralizmusának bizonyos methodológiai jelentőséget tulajdonítunk. Az amoralizmus, az ökonómiai materializmus, az ökonómiai monizmus mindenesetre egy nagyszabásu, habár egyoldalu hipotézis. Már *Smith Ádámról* is tudjuk, hogy eredetileg tulajdonképp nem nemzetgazdaságtant akart írni, hanem a czivilizáczió történetét tisztán gazdasági szempontból. A gazdasági élet nagy fontossága és kihatása az élet más köreire nagyon kedvelt felfogássá vált főleg a XIX. században. A szocziálizmus első képviselőinél, — így *Saint-Simonnál* — már nagy szerepet játszott. Tehát *Marx* amoralizmusát hipotézisnek tekinthetjük a vizsgálódások következetes, logikus keresztülvitelére, mintha a társadalom életében csak egy agens működnék, a gazdasági érdek, míg a többi erők „quantité négliquable"-nak tekinthetők. Hiszen *Marx* eljárásában, — mint mondtuk, — határozottan bizonyos monomaniát lehet észlelni: az áru valóságos fétissé válik nála stb. és így tárgyalási módjának e sajátságát is ugyanezen okra vezethetjük vissza. Amoralista volt logikai okokból is.

A gazdasági érdekek pathológikus eredményeit

mindenesetre legjobban lehet tanulmányozni, ha föltesszük, hogy egyedül ez érdekek működnek, más tényezőktől nem zavarva. Ugyanezt teszi a természettudós is. „Der Physiker, — mondja *Marx* a Kapital előszavában — beobachtet Naturprocesse entweder dort, wo sie in der prägnantesten Form und von störenden Einflüssen mindest getrübt erscheinen, oder wo möglich, macht er Experimente unter Bedingungen, welche den reinen Vorgang des Prozesses sichern."

KÖZGAZDASÁGI POLITIKÁNK IRÁNYELVEIRŐL[1]

Talán egy éve, hogy egy franczia lap egy általa szervezett nemzetközi ankét alkalmából tőlem is véleményt kért arra a kérdésre vonatkozólag: Igaz-e az, hogy Franczia-ország dekadenczában van? Mintha úgy matematikailag, az integráczió és differenczióczió szabályai szerint meg lehetne állapítani, vajjon egy nép életpályájának mely pontján áll? Mintha azon néhány kinematikai mozzanatból, melyet egy nemzedék áttekint, olyan biztosan meg lehetne határozni, hogy a mozgás a le- vagy felmenő vonalat követi-e?

És mégis van a kérdésnek bizonyos jogosultsága. Van jogosultsága abban a formulázásban: A fejlődés mely pontján áll a nemzet? — Bármilyen nehéz a kérdés megoldása, a politikai élet irányítása mégis követeli annak kutatását, fejlődésének mely pontján áll egy nemzet bizonyos időben, mily irányban halad valószínüség szerint pályájának legközelebbi szelvénye? Éppen az képezi a politika egyik nehéz feladatát, hogy bár magunk benne vagyunk a történelem áradatában, azzal objektive szembe kell helyeznünk magunkat, mint a festő, ki saját arczképét festi. Ki tagadhatja, hogy zilált politikai viszonyaink is nem kis részben annak tulajdonítandók, hogy vezető és vezetni akaró államférfiaink túlnyomó

[1] Egyetértés 1905. jubiláris szám.

része nem képes tájékozódni, mely irányban vezet az események logikája. Tehát azért, mert az öntudatos politikai cselekvés szempontjából a kérdést el nem kerülhetni, nem tartom felesleges munkának, ha közgazdaságunk helyes irányítása szempontjából azt a kérdést világítjuk meg: a közgazdasági fejlődés mely pontján áll hazánk és hová vezet minket az idők árja?

Előbb azonban tisztázzunk egy előzetes kérdést. Gazdasági életünk többé-kevésbé muló jelenségeitől eltekintve, — melyeket a felvetett kérdésnél elhanyagolhatunk — nem lehet tagadni, hogy a gazdasági élet számos kedvezőtlen tünetet mutat. Ide tartozik — csak egyet-kettőt említve — a termelés egyoldalusága — az egyéni és állami szükségletek aránytalan szaporodása, a nemzeti élet minden pontján az életnedveket kárpótlás nélkül emésztő parazitizmus, politikai és gazdasági szervezetünknek idegen befolyások által folytonos megzavarása stb. De találunk kétségtelenül olyan tüneteket is, melyek kedvező magyarázatot engednek. Ilyen elsősorban a halandóság örvendetes csökkenése, a népesség jelentékeny szaporodása, a gazdasági szervek és tevékenységek sokasodása, a gazdasági szakismeretek terjedése, az általános haladás reánk is kiható impulzusa. Azonban bármiképp alakuljon a kedvező és kedvezőtlen tünetek mérlege, egy bizonyos, hogy a fejlődés oly pontjához értünk, mely gazdasági életünk átalakulását követeli.

Ez átalakulás irányát tekintve, elsősorban szükséges, hogy társadalmunk gazdasági jellege jobban kidomboríttassék. Teljesebb mértékben kell gazdasági társadalommá átalakulni, mint az eddig történt. Akárhogy siratjuk a régi patriarchális élet szépségét, ez átalakulás elől ki nem térhetünk, erre késztet a nemzetek versenye.

Más eszmények, más czélpontok, más erények kell, hogy uralkodjanak. Ez prózainak látszhatik, de mégsem olyan prózai, mint a nemzet szegénysége. Jut a mellett az élet költészetére is, jut a magasabb erkölcsi és szellemi kincsek világának, ha helyesen irányítjuk a modern társadalmat. Az „economical man" korszakát éljük, és e korba nekünk is bele kell helyezkednünk.

Közgazdasági életünk átalakulása követeli továbbá a gazdasági tevékenység eddigi egyoldalúságának megszüntetését. Magyarország eddig agrikol állam volt. A legbecsesebb, mit a sors a nemzetnek juttatott, a föld és annak értékesítése kell, hogy továbbra is gazdasági munkálkodásunk főtartalmát képezze. Azonban bizonyos, hogy itt meg nem állhatunk: egyetlen fejlődésképes nemzet sem állott meg e ponton. Nemzetünk ösztönszerü ragaszkodása eddigi foglalkozásához csak addig tarthat, míg az szükségleteit kielégíti. De az új szükségletek, az új életföltételek ellentállhatatlanul visznek a termelés magasabb alakzatai felé. Ennek felismerésével a nemzet új medret fog ásni további tevékenységére. Ipart, kereskedelmet fog teremteni: itt az emberi munkára, az emberi értelemre új czélok, nagyobb feladatok várnak. Magyarország népessége ma épp annyi, mint Franczia-országé volt *XIV. Lajos* idejében, midőn ott ama nagy gazdasági átalakulás megindult, mely a későbbi virágzáshoz vezetett. Magyarország népessége csak a kiegyezés óta több mint négy millióval szaporodott. Bizonyos, hogy az nem élhet mind sem a mezei gazdálkodásból, sem a jogászkodásból. Közgazdasági fejlődésünk iránya tehát úgy meg van szabva, mint az égi testek útja. A népesség szaporodása szükségszerüen parancsolja az új irány követelését. Nem egyoldalulag, de összhangzatosan, mert a mérsékelt, de összhangzatos fejlődés a kisebb

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

nemzetek ereje. Ez irány nagy nehézségekkel fog találkozni, főleg azért, mert mi csak részben élünk önálló nemzeti életet, részben szoros kölcsönhatásban élünk más állam gazdasági szervezetével. Ez feltétlenül zavarja az egészséges vérkeringést, a helyes anyagcserét és anyagértékesítést és a fejlődés egyenes természetes menetét. Annál erősebben kell kifejezésre juttatni azt, mit a modern bölcsészet az élethez való akaratnak nevez.

A történelem titokzatos törvényei szerint Magyarország abban az időben, midőn más államok nagy erőkifejtéssel készítették elő az átmenetet a magasabb gazdasági létre, visszasodortatott a gazdasági kezdetlegesség fokára. Azonban annak ama rendkivül fontos következménye volt, hogy az ország gazdasági súlypontja oda esett, hol egy 155.000 négyszögkilométernyi területen a magyarság az uralkodó elemet képezi. Ezen terület gazdasági fölénye kárpótol azon területek elzsibbadásáért, melyek az iparra voltak utalva, mert az anyagi súly áthelyezése nem utolsó mozzanat abban a fejlődési proczesszusban, mely nemzetünk újabb ébredéséhez, politikai erői megszaporodásához és ahhoz vezetett, hogy a XIX. században a nemzeti lét minden körében, összes intézményeinkben a nemzeti szellem erőteljesen kifejezésre jut. Ezt a szellemet a magasabb gazdasági kultura is fogja gyarapítani, mit a statisztika is bizonyít. A gazdasági élet magasabb szerveivel, továbbá a városokkal, műveltséggel a legerősebben és a legméltóbban biztosítva van a magyar szellem fensőbbsége, még akkor is, ha lent a nemzetiségek sokfélesége tarkállik, mert az erő székhelye a legnemesebb szervekben van és a vezető elemek jellege az, mely az államok sorsa fölött dönt.

A jelzett irányban érvényesülő fejlődésnél igen fontos feladat jut az állami szerveknek. Azért hamis

jelszó az, mely újabban a nemzet gazdasági átalakulásának nehéz munkájában az állam közreműködését csökkenteni akarja. Természetes, hogy nem szabad az államtól mindent várni, főleg nem szabad az államot fejős tehénnek tekinteni. De az állam közreműködése a nagy gazdasági feladatok megoldása körül csak egyszerű következménye ama tény felismerésének, hogy e gazdasági feladatok helyes megoldása korunkban nem egyéni, hanem egyenesen állami érdeket képez. Az állam szervező és irányító tevékenységére épp úgy szükség van, mint az egyén teljes erőkifejtésére.

Az állami tevékenység legmegbízhatóbb iránytűje pedig a társadalmi erőviszonyok igazságos szabályozása. E tekintetben is az utolsó időben kicsinylő nyilatkozatok hangoztattak. Helytelenül. Ha az erőteljes formulázás kedveért szabadna egy paradoxonnal élni, azt mondanám, hogy a társadalmi politika még ott is van, ahol — látszólag — nincs. A helyes kereskedelmi politika, a helyes iparpolitika, a helyes hitelpolitika is lényegében, mélyebben felfogva, társadalmi politika. Társadalmi politika a befektetési akczió, társadalmi politika a vámtarifa stb. Sőt napjainkban, az osztályalakulás helyesebb irányítását czélzó nagy mozgalom korszakában, nem is lehet az másképen. Jól mondta egy beszélgetésünk alkalmával *Szilágyi Dezső*, hogy Magyarországon az az államférfi fog ismét nagyobb jelentőségre emelkedni, ki a társadalmi politikát írja zászlajára.

A magyar közgazdaság érdekét csak oly politika elégítheti ki, mely összhangzatos, mely az élet látszólag ellentétes követelményeit kielégíti. A küzdelem elől sem szabad kitérni, a béke áldásait sem szabad kicsinyelni. A szabadságot kell biztosítani, de az irányításról és szervezésről sem szabad lemondani. A nemzeti életet

kell megerősíteni, de az általános emberit sem szabad kiirtani. Sietni is kell az éjjelt nappallá téve, de időt is kell engedni az intézmények erős fejlődésére. Óvatosnak is kell lenni, mikor a nemzet javáról van szó, de — ha kell — merésznek is. Takarékosnak is, de nagy célok érdekében bőkezűnek is. Gyakorlati érzékkel kell bírni, de tudományos alapra is kell helyezkedni. Hiszen látjuk, a tanult német ma-holnap minden téren leveri kevésbé tanult versenytársait. Szóval, szem előtt kell tartani, hogy a közgazdasági politika nagy hibái többnyire az egyoldalúságból származtak. Minden rendszer az igazságnak csak felét tartalmazza, az élethez azonban az egész igazság kell.

A közgazdasági politika terén ránk várakozó feladatokat akkor fogjuk legbiztosabban megoldani, ha a nagy átalakulást a gyökérnél indítjuk meg. Oly nemzedéket kell nevelni, mely ismervén életének szoros összefüggését a közzel, minden cselekedetét az egész szempontjából ítéli meg. Csak az a munka lehet produktiv, mely abban a tudatban teljesíttetik, hogy az az egész nemzet sorsára kihat.

Végül még egyet. Mindnyájan kívánjuk, hogy a nemzet gazdaságilag erős, gazdaságilag önálló legyen. Ezt akkor fogjuk elérni, ha mindenki, az egyén saját életkörében, a törvényhozás a nemzeti akarat irányításánál, a kormány minden intézkedésénél, minden kiadásnál, minden kinevezésnél, azt a kérdést intézi magához: Az állam érdekének mi felel meg? Ha mindenütt, a miniszter fényes termében, az irnok szük szobájában, habár láthatatlan betükkel, e kérdés lesz felírva: Mi felel meg az állam érdekének? — és e szerint fognak cselekedni, ez lesz egyik legerősebb biztosítéka a nemzet gazdasági haladásának.

BRASSAI: BANKISMERET 1842.[1]

Ezen munka a 48 előtti magyar közgazdasági irodalom kiválóbb termékei közé tartozik. Annál meglepőbb, hogy *Kautz* a „Nemzetgazdasági eszmék fejlődése" című nagy munkájában nem említi. Ha a munka leíró részében idegen munkákra is támaszkodik, mégis anyagát nagy önállósággal, sőt magyar zamattal dolgozta fel. Előadásában van bizonyos plasztikusság, képeiben sok eredetiség van, de találók is, mint például a hasonlat a bankjegykibocsátási művelet és a tükörben reflektált pénzdarab között. (51. l.) Ismeretei nagy terjedelmet mutatnak és könyve kiegészítve és kissé átdolgozva, kimerítő bankmonografia hiányában, ma is jó helyet foglalna el közgazdasági irodalmunkban. Milyen szabatossággal tárgyalja a kérdéseket, mutatja például azon megjegyzése, (34. l.) hogy ha a diszkont 4%, minthogy előre levonatik, a fizetett kamat a 4%-nál valamivel több; avagy abbeli megjegyzése, (284. l) „általában publikó-politikai elveknek pénzügyiekkel zavarását soha sem pártolhatjuk". Főforrásai és tekintélyei *Büsch*, *Macculloh*, *Smith*, *Ricardo*, *List Frigyes*, *Storch*, *Franklin*

[1] Jogászkoromban találkoztam Bécsben *Brassaival*, ki engemet e munkájára figyelmeztetett.

stb.; többször idézi az „Augsburger Allgemeine Zeitung"-ot és a „Journal des Débats"-t. De az eredeti forrásokban „Comptes rendus"-ban is kutatott, mit a 280. lapon levő jegyzetből látunk. A honi írók közül különösen *Széchenyire*, kinek munkáját ajánlotta és *Kovács Lászlóra* hivatkozik.

Általános közgazdasági ismereteiről is kedvező véleményt alkothatunk magunknak, például a következő tételből: „Minden dolog árbecsét azon *munka mennyisége* határozza meg, a mibe előállítása került, vagy kerültnek hisszük." (46. l.); vagy például abból, mit az uzsoráról mond, (24. l.); a nemzeti gazdaság forrásait a munkában és tőkében találja stb.

A mi különösen bankelméletét illeti, ez is meglepő világosságot, helyes itéletet mutat. Munkájának feladatát nem az akkor halomszámra megjelent banktervek szaporodásában kereste, hanem az elvek tisztázásához akar hozzájárulni. Helyes belátását mutatják különösen a jegybank-ügy annyira nehéz kérdéseinek tárgyalása. Utal arra, hogy egy tökéletes jegybankrendszer mechanikai elvek alapján nem létesíthető; az ez irányban történt kisérleteket helyteleníti, sőt gúnyolja. A főelv az: „hogy mindenki a bankjegyet minden pillanatban a bank pénztárában vagy akárhol másutt az országban, a hol arany- vagy ezüstpénz van, ezzel felválthatja". (56. l.). De ezt nem lehet rideg szabályokkal elérni. Itt a „főzsinórmérték" az, hogy a külföldi váltókat untalan szeme előtt tartsa. (64. l.). E szavakból világosan látjuk, hogy *Brassai* nem csatlakozott *Ricardo* felfogásához, hanem *Tooke Tamás* egyik éleselméjü tanítványa volt.

Általában mondhatni, hogy *Brassai* mindenütt az egészségesebb felfogáshoz csatlakozik és különösen az

elveknek és intézményeknek hazánkra való alkalmazásában sok gyakorlati észt árul el. Helyes megjegyzéseket tesz a jegybankok által folytatandó üzletekről, a diszkontó-bankokról, a rövidlejáratu hitelről, a földhitelről, annak szervezéséről, nehézségeiről, veszélyeiről, jogi föltételeiről, különösen hazánkban. Nagyon jó, mit a jegybank és kormány közötti viszony veszélyeiről mond: „Néhol a kormány köti le a bankigazgatóságot vas-, néhol ez amazt aranylánczokkal." (62. l.). Felismeri a skót bankrendszer nagy előnyeit, mint a mely „a teoretikus írók legnagyobb részétől legjobban el van ismerve" (177. l) és főleg ennek alkalmazását óhajtja hazánkban. Részletesen leírja a skót Cash-Credit-et és annak jelentékeny előnyeit.

Ha itt-ott, de nagyon kevés helyen, találunk is ezzel szemben egy-egy téves nézettel, ez a könyv értékét nem csökkenti, mely sok tudással és tudományos szellemmel van megírva.

Érdekes, hogy *Brassai* az újabban felkarolt grafikát is használja már; arra utal a 9. lapon, de a rajz, legalább a Nemzeti Múzeum példányában hiányzik.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lapszám
A szociális kérdésről. Nemzetgazdasági tanulmányok	1
Eszmék a gazdaság organikus felfogásához	117
A nemzetgazdaságtan logikájához	131
Árelemek és ármozgalom	143
A társadalomerkölcsi probléma	157
Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról	253
A pozsony—bécsi villamos vasut. Adalék a gazdasági élet morfológiájához	359
Az adóreformról	387
KISEBB DOLGOZATOK:	
Az ökonomika útjai és céljai	461
Spekulativ és kooperativ világ. Elmefuttatás	469
A közgazdasági összhang. Egy államférfiu és egy tudós párbeszéde	473
A méltányos ár. Pünkösdi vizió	480
Marx amoralizmusáról	490
Közgazdasági politikánk irányelveiről	498
Brassai: Bankismeret 1842	504

SAJTÓHIBA:

323—358. lapig az élősor hibás.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI KÖNYVTÁR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
FÖLDES BÉLA

EDDIG MEGJELENT:

I. kötet. *GAÁL:* Berzeviczy Gergely élete és művei.

II. kötet. *LÁNG:* A vámpolitika az utolsó száz évben.

III. kötet. *ACSÁDY:* A magyar jobbágyság története.

IV. kötet. *PAP:* A törlesztéses államadósságok különböző nemei, előnyei és hátrányai.

V. kötet. *FELLNER:* A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon.

VI. kötet. *CAIRNES:* Vezérelvek a közgazdaságtan köréből újból kifejtve.

Sajtó ill. előkészítés alatt:

VIII. kötet. *TOYNBEE:* A gazdasági forradalom.

IX. kötet. *WEBB:* Az ipari demokráczia.

X. kötet. *JANKOVICH:* A gabonavámok.

XI. kötet. *JEVONS:* A politikai gazdaságtan elmélete.

XII. kötet. *SKERLETZ:* Élete és munkái.

A NAP nyomdája, Budapest.